

Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva: nove serije svezke XXII-XXIII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1942**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:175155>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-30**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological
Museum in Zagreb](#)

V I E S T N I K

HRVATSKOGA ARHEOLOŽKOGA DRUŽTVA

SLUŽBENI ORGAN HRVATSKOGA
DRŽAVNOGA ARHEOLOŽKOGA
I POVJESTNOGA MUZEJA
U ZAGREBU

NOVE SERIJE SVEZKE XXII—XXIII 1941—1942.

UREDIO VIKTOR HOFFILLER

O DRUGOJ GODIŠNJICI UZPOSTAVE
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Q · F · F · F · Q · S

15.603

1980

Kasa

HRVATSKA DRŽAVNA TISKARA U ZAGREBU

SADRŽAJ

VIESTNIKA HRVATSKOGA ARHEOLOŽKOGA DRUŽTVA

Nove serije svezaka XXII i XXIII 1941—42.

FETTICH NÁNDOR	Strana
Der Fund von Čadjavica (Taf. III—V)	55
FISKOVIĆ CVITO	
Triptihon radionice Embriachi u riznici trogirске katedrale	65
KARAMAN LJUBO	
O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata <i>Denkmäler des VII. und VIII. Jahrhunderts in Dalmatien und die Taufe der Kroaten</i>	75
LASZOWSKI EMILIJ	
Stari grbovi zemalja Nezavisne Države Hrvatske	207
MAYER ANTUN	
Stridon	175
Vidasus, der illyrische Silvanus	187
OLESNICKI ALEKSIJE	
Duhovna služba beктаšijskoga reda u akindžijskoj vojsci <i>L'ordre Bektašije - directeur spirituel des akindžis</i>	195
Pahomije Logothet interpolator ruskih i srbskih viesti o kosovskom boju <i>Pacôme le logothète - interpolateur des récits russes et serbes de la bataille de Kossovo</i>	225
Tko nosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska 20. ramazan 1001. godine (22. lipnja 1595)? <i>Qui porte la responsabilité pour la défaite turque près de Sisak le 20 ramazan 1001 (22 - VI - 1595)?</i>	115
ŠEPER MIRKO	
Antikne geme - amuleti nazvane gnostičkim gemama (Tab. I—II) <i>Gemme - amuleti così dette gnostiche</i>	5
ŠVOB DRŽISLAV	
O hronologiji krnjeg ljetopisa splitskog <i>Zur Chronologie der Unvollständigen spatlatinischen Chronik</i>	1

PRILOG

ŠEPER MIRKO	Stupac
Nekoliko novih rimskih nalaza u Hrvatskoj <i>Einige neue römische Funde in Kroatien</i>	1

E R R A T A

Strana	8. bilješka	12.	mjesto	CPG stavi	MHG
„	19. redak	18. odozdol	„	= 60 ⁴² stavi	ξ = 60 ⁴²
„	20. „	5. odozdol	„	τό δεύτερον stavi	τὸ δεύτερον
„	22. „	5. odozgor	„	ἄλφα stavi	ἄλφα
„	24. „	16. odozdol	„	<i>Ialdabaoth</i> ⁸³ stavi	<i>Ialdabaoth</i> ⁹³
„	26. „	11. odozdol	„	<i>vimi</i> stavi	<i>vidi</i>
„	32. „	19. odozdol	„	<i>sedmero</i> stavi	<i>sedmerstvo</i>
„	34. „	11. odozdol	„	Ἄδωνε stavi	Ἄδωνε
„	36. „	19. odozgor	„	Θαρακαὼδ stavi	Θαραβζαὼδ
„	37. „	16. odozgor	„	<i>platom</i> stavi	<i>palmom</i>
„	41. „	22. odozgor	„	<i>jednoj</i> stavi	<i>jednom</i>
„	71. „	1. odozdol	„	<i>im pede</i> stavi	<i>in pede</i>
Seite	111 Zeile	9	von unten soll	lauten: <i>schrift XVIII—XXI (Serta Hoffilleriana) S. 401 ff die Entstehungszeit dieses</i>	
Seite	111 Zeile	4	von unten statt	<i>post quem ist</i> lies <i>post quem non ist</i>	
Seite	112	ist oben	vor Z. 1 einzuschalten:	<i>maßgebend, zu welcher ein neuer Stil die ältere Art vollständig</i>	
Seite	112 Zeile	8	von oben statt:	<i>die magrechte Platte dber dem Eingange durch die Schranke zum Sankturium nicht vor dem VIII. Jhdt.</i>	
			ist zu lesen:	<i>der magrechte Balken der Chorschranke nicht vor dem VIII. Jhdt. vom Bogen über dem Eingange zum Sankturium</i>	
Strana	129. redak	2. odozgor	mjesto	Šahušvar stavi	Šahušvar
„	172. „	10. odozdol	„	<i>Pigale paša</i> stavi	<i>Piyale paša</i>
„	176. „	5. odozgor	„	* <i>e-s</i> stavi	* <i>e-sr</i>
„	176. „	23. odozgor	„	<i>b hant</i> stavi	<i>brhánt</i>
„	178. „	2. odozgor	„	* <i>k ps-sú</i> stavi	* <i>krps-sú</i>
„	179. „	1. odozdol	„	<i>gdje Timavus</i> stavi	<i>gdje se Timavus</i>
Seite	182 Zeile	10	von oben statt	<i>Corrodunum</i> lies <i>Carrodunum</i>	
„	182 „	1	von unten „	* <i>ē-s</i> lies * <i>ē-sr</i>	
„	184 „	21	von oben „	- <i>n</i> lies - <i>ōn</i>	
„	189 „	8	von unten „	<i>lit. vidurys</i> lies <i>lit. vidurys</i>	
„	190 „	19	von oben „	illyr. <i>isarnon</i> lies <i>illyr. isarnon</i>	
„	190 „	26	von oben „	<i>mit s</i> lies <i>mit - ōs</i>	
„	190 „	29	von oben „	<i>u ās - am</i> lies <i>usās - am</i>	
„	190 „	4	von unten „	<i>G. Mayer</i> lies <i>G. Meyer</i>	
„	191 „	8	von oben „	<i>Z n ë</i> lies <i>Zqnë</i>	
Strana	226. redak	3. odozgor	mjesto	НЪЦЫИ stavi	НЪЦЫИ
„	229. „	4. odozdol	„	<i>Мощи</i> stavi	<i>Мощи</i>

O HRONOLOGIJI KRNJEG LJETOPIISA SPLITSKOG

Pokazano je već bilo da Krnjem ljetopisu splitskom nije pisac Miha Madijev de Barbezani — ili de Barbazani —, nego da je on samo prerađivač ljetopisa.¹⁾ Ostalo je otvoreno pitanje tko je taj prerađivač, odnosno iz kojega vremena potječe preradba. Ako se doista o prerađivaču i ne može nešto pouzdano reći, ipak se čini da se, zahvaljujući podatku Franje Račkoga, može utvrditi razmjerno rani postanak sadašnje redakcije Krnjeg ljetopisa splitskog. Naime, Fr. Rački²⁾ opisuje zbornik iz trogirске knjižnice Garagnin-Fanfogna koji na prvom mjestu sadržava Povijest solinskospplitsku Tome Splićanina. Taj je zbornik kasnije nestao u Mađarskoj³⁾, pa se treba zadovoljiti opisom Račkoga. »Ali upravo na ures ove knjižnice služi rukopis na koži sadržavajući historiu solinsku arcidjakona Tome. Pismo je gotica prekrasna, initialia velika, bojadisana i pozlaćena. Na glavi rukopisa zlatimi slovi napisano: „Hieronimus Papalis”, komu je on valjda pripadao. Imade i njeholiko sitnolika: na prvom listu grad s bedemi i zvonikom, po strani dva grba, koja se i dolje na drugom polju vide, a jesu dva lava; na 3 listu majka božja itd. Na prva 82 lista jest „ystoria seu cronica salonitanorum atque spalatinorum pontificum”, koja zaključuje s riečmi: „Finis hic summe, laudes tibi xp̄e resūme”. Onda na l. 83 sledi: „Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi hungarie”; to je onaj „Memoriale” arhidjakona spljetskoga. Poslije solinske poviesti sledi u rukopisu na l. 83—94: „Incipit istoria hedita per micham madij de barbaçanis”. Za tiem: „incipit summa ystoriarum tabula a cutheis” (l. 94—99). Dalje „memoria archiepi scoporum salonitane ecclesie”; napokon: „reges hungarie” od sv. Stjepana do kralja Sigismunda. Po što u imeniku nadbiskupa izpisani su nadbiskupi do Hugolina (1349—88) prvom, a njegovi nasljednici do Lovra Zane (1452—73) drugom rukom; isto tako drugom su rukom medju kraljevi dopisani Sigismundovi nasljednici Alberto i Vladislav: to se već i odavle dade zaključiti, da je taj kodeks pisan negdje koncem XIV vieka, što i pismo potvrđuje«.

¹⁾ D. Švob, *Krnji ljetopis splitski*, Vjesnik Hrv. arheološkog društva, N. s. XVII, Zagreb 1936, str. 209—217.

²⁾ *Iztraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih*, Rad Jugoslavenske akademije XXVI, Zagreb 1874, str. 175.

³⁾ Viktor Novak, *De iis qui Snaci nominantur*, Jugoslovenski istoriski časopis II, Ljubljana—Zagreb—Beograd 1936, bilj. 52 na str. 117.

Primjećuje se da je Lucius⁴⁾ istim tim redom objelodanio prva četiri izvora, dok on nema posljednjeg, petog: imenik ugarskih kraljeva; jamačno samo zato što je to smatrao nepotrebnim, a ne zato što bi mu imenik bio nepoznat.

U pitanju hronologije zbornika može se još nešto više primijetiti, nego što se je Rački usudio. Jer je Hugolinovo ime zapisano još prvom rukom, a Hugolin je bio splitskim nadbiskupom sve do god. 1388, zar to onda ne znači da je ovaj zbornik nastao još za Hugolina do god. 1388? Isto tako, jer je i Sigismundovo ime još zapisano prvom rukom, a Sigismund je stupio na prijesto 1387, zar to ne znači da je ovaj zbornik nastao od 1387 dalje? To dakle ukazuje da zbornik potječe iz godina 1387/88.

Ali na osnovi citiranog podatka Fr. Račkoga izlazi ne samo da je ovaj zbornik »pisan negdje koncem XIV vieka« ili sva je prilika 1387/88, nego i to da je svakako već potkraj XIV vijeka ili bolje 1387/88 postojao Krnji ljetopis splitski u redakciji Mihe Madijeva de Barbezanis.

Međutim, na pitanje tko je taj prerađivač ljetopisa Miha Madijev de Barbezanis, ne može se pouzdano odgovoriti. Možda se on može identificirati s Mihom Madijevim, splitskim diplomatom u stvarima Bosne 1387 i 1390⁵⁾. Ali to je hipoteza, kao što je hipoteza svaka dalja identifikacija s osobom imena Miha Madijev.⁶⁾ Ne treba, na primjer, zaboraviti da se god. 1358 spominje »Michae(!) di Madio di Pietro«⁷⁾.

Od mnogoput spomenutog imena Miha Madijev neka bude naveden jedan podatak iz Carrare⁸⁾ datiran 4 lipnja 1427: »Sunto del Testamento di Aniza moglie di Mica Madio soldato di Spalato (lo Scrittore pubblicato dal Lucio), la quale lascia un legato alla Chiessa di S. Maria de Moris«. Neka bude naveden samo s tog razloga što ovom Mihi Madijevu Carrara pripisuje da je pisac ljetopisa, ali to nije ni u kom slučaju, a da je on onaj prerađivač ljetopisa, to može biti opet samo nekakva hipoteza.

4) *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amstelodami 1666, str. 312—386.

5) Lucius, *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia 1673, str. 352 d., 351; — S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike IV*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium IV, Zagrabiae 1874, str. 281.

6) Bez rezerve identificira i hrabro klasificira Šišić — *Miha Madijev de Barbazanis*,

Rad Jugoslavenske akademije 153, Zagreb 1903, str. 8 — koji nije savjestan ni u podacima toga imena.

7) G. Alačević, *Il reggimento di ser Gentile*, Bullettino di archeologia e storia dalmata XV, Spalato 1892, str. 27.

8) *Archivio capitolare di Spalato*, Spalato 1844, str. 32.

ZUSAMMENFASSUNG

Zur Chronologie der Unvollständigen spalatinischen Chronik

Seinerzeit hat Rački einen Codex aus der Bibliothek Garagnin-Fanfogna in Trogir (Traù) kurz beschrieben, der später in Ungarn abhanden kam. Dieser Codex enthält die Salonitanisch-spalatinische Geschichte des Thomas von Split (Spalato), die Unvollständige spalatinische Chronik in der Redaktion des Spalatiners Miha Madii de Barbezani und drei Quellen von geringerem Belang. Die vorletzte ist ein Verzeichnis der spalatinischen Erzbischöfe, die letzte ein solches der ungarischen Könige. In diesen Katalogen finden sich von der ersten Hand die spalatinischen Erzbischöfe bis zu Hugolinus (1349—1388) sowie die ungarischen Könige bis Sigismund (1387—1437) verzeichnet, während die Nachfolger sowohl des Erzbischofs Hugolinus wie des Königs Sigismund von einer anderen Hand aufgezeichnet sind. Dies zeigt, dass jener Codex aus den Jahren 1387/88 stammt, bzw. dass um diese Zeit die Unvollständige spalatinische Chronik in der Redaktion des Miha Madii de Barbezani existierte. Diese Persönlichkeit lässt sich möglicherweise mit jenem Miha Madii identifizieren, welcher in Angelegenheiten Bosniens für Split diplomatisch in den Jahren 1387 und 1390 tätig war. Dies ist allerdings nur eine Hypothese.

ZAGREB

DRŽISLAV ŠVOB

ANTIKNE GEME-AMULETI NAZVANE GNOSTIČKIM GEMAMA

Naša domaća literatura oskudijeva publikacijama o gemama. Sistematskih radova s tog područja uopće nema. Ono malo materijala, što je publicirano, nedovoljno je i nesistematski obrađeno, ograničavajući se uglavnom samo na deskripciju materijala. Kod najvećeg dijela publiciranih gema nema ni priloženih reprodukcija, pa je gotovo čitav taj materijal ostao neiskorišten u naučne svrhe.

Od stručnih časopisa u bivšoj Jugoslaviji publicirali su geme slijedeći:

Bullettino dalmato — od god. 1879. do 1924./25.*)

Viestnik — stara serija god. 1881. i 1891.; nova serija god. 1899./1900.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini — od god. 1892. do 1930.

Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina — od god. 1893. do 1912.

Starinar — stara serija god. 1892., 1894., 1899.; nova serija god. 1923.

Glasnik skopskog društva — god. 1932. i 1935.

Časopis za zgodovino — god. 1938.

Nešto se opširnije osvrnuo na dvije abraxas-geme Truhelka¹⁾ i Valtrović²⁾ (također na dvije). I tako su ovi spomenici sitne umjetnosti, koji nam mogu mnogo govoriti o vjerovanju, praznovjerju, običajima starih itd., ostali nezapaženi u moru drugih većih, i naoko interesantnijih spomenika.

Prema tome je ova rasprava prvi pokušaj u našoj stručnoj literaturi, da se sistematski obradi jedan neznatni dio ogromnog materijala gema, koji se nalazi pohranjen po našim muzejima i zbirka i koji čeka, da bude publiciran.

Antikne geme, koje nalazimo i kod nas — kao i u čitavom svijetu — u velikom broju, pohranjene su jednim dijelom po muzejima, a jednim dijelom opet po privatnim zbirka i te su na taj način uglavnom nepristupačne ne samo publici, nego i naučnim radnicima. Sve su te geme i po sadržaju i po tipovima, a i po vremenu nastanka toliko različite, da ih je nemoguće sve zahvatiti u jednoj manjoj raspravi. Takve će se rasprave o našim gemama morati zadovoljiti sistematskim publiciranjem svih gema svakog od naših muzeja ili opet publiciranjem samo jedne vrste odnosno tipa gema, uzevši u obzir sve primjerke te vrste, koji se nalaze po raznim našim muzejima i

*) Kratice literature vidi na str. 52.

¹⁾ GMBH g. 1893. p. 551/552, i g. 1895. p. 215/216.

WMBH g. 1895. p. 528/529. i g. 1897. p. 344/345

²⁾ ST g. 1889. p. 116/117.

zbirdkama. Taj mi se posljednji način činio prikladnijim, pa sam ga primijenio i u ovoj svojoj raspravi. Odabrao sam za publikaciju tzv. gnostičke ili abraxas-geme, koje su nađene na teritoriju bivše Jugoslavije, a nalaze se po muzejima u Zagrebu, Splitu, Sarajevu i Beogradu. Po ostalim muzejima u bivšoj Jugoslaviji nisam našao nijedne gnostičke game.³⁾ Isto tako nisam našao nijedne takve game ni u našim domaćim privatnim zbirdkama, ukoliko su mi bile pristupačne. Razlog leži u tome, što sabirači-amateuri gledaju na game uglavnom samo s estetskog stanovišta. A baš kod gnostičkih gema je slučaj, da se zane-marila skoro sasvim estetska strana, da ustupi mjesto čisto magičnom značaju tih gema.

Neke od tih naših gnostičkih gema već su publicirane, a neke nisu. Publiciranje se njihovo odnosilo uglavnom na čisto deskriptivnu stranu, osim dviju sarajevskih gnostičkih gema,¹⁾ koje imaju priložene i crteže. S tog sam razloga uzeo i te game, već publicirane, u sklop dosada nepubliciranih gema.

Gnostičke su game kod nas publicirali:

Bulić u BD g. 1887. p. 48, 49/50, 188. — g. 1888. p. 163, 164. — g. 1894. p. 13. — g. 1896. p. 28. — g. 1905. p. 162. — g. 1909. p. 76.

Truhelka u GMBH g. 1893. p. 551/552. — g. 1895. p. 215/216.

Isti u WMBH g. 1895. p. 528/529. — g. 1897. p. 344/345. (Isti tekst kao i u GMBH, samo na njemačkom jeziku.)

Valtrović u ST g. 1889. p. 116/117.

Uz ove publikacije upotrijebio sam svu stariju i noviju literaturu o gnostičkim gemama, do koje sam mogao doći. Uz tu literaturu služili su mi još kao komparativni materijal primjerci gnostičkih gema, koje sam našao po nekim talijanskim muzejima i privatnim zbirdkama.

I.

Iako je jedan dio grčkih i rimskih gema, jednako kao i njihovi prethodnici: babilonski, hetitski, ciparski i asirski cilindri, pa i egipatski skarabeji imao svrhu pečaćenja, a kasnije i ukrasa, ipak mislim, da je primarna svrha svih tih gema bila čisto magičkog karaktera. Pa ako uzmemo, u zadnjoj konsekvenci, i samo je pečaćenje zapravo magička radnja. Pečatu, koji se stavlja na izvjesne akte i dokumente, pridaje se neka nutarnja snaga, koju on de facto ne posjeduje. Prema tome držim, da je prvotna namjena tih gema bila, da služe kao amuleti tj. da čuvaju od raznih bolesti, da odvraćaju štetne uplive, da daju osobama i predmetima s jedne strane izvjesni imunitet, a s druge strane neku natprirodnu moć i sl. Tokom vremena nestalo je u antici kod većine gema te magičke namjene i one imaju odsada uglavnom svrhu pečaćenja i ukrasa, dok se od II. v. p. Kr. pa dalje ne javlja ponovno ta njihova čisto magička namjena. U srednjem je vijeku taj magički karakter gema zadržan, dok se onda opet za renesanse ne počinje podcrtavati čisto estetski njihov značaj tj. one opet služe kao ukras. Dakako, to što sam ovdje

³⁾ Izraz »gnostička gema« upotrebljavam ovdje i kasnije samo privremeno i je-

dino radi lakšeg sporazumijevanja.

iznio, to je samo grubo rečeno. Jer u svim epohama, kad se naglašava pretežno jedan karakter gema, nalazi se istodobno i egzemplara, koji naglašavaju drugi karakter, samo dakako to naglašavanje drugog karaktera nije tako jako i u tako velikoj mjeri, da bi davalo akcenat čitavoj epohi.

U magičke svrhe služili su na gemama ne samo pojedini prikazi, figure, simboli i riječi urezane u geme, nego i materijal, iz kojeg su bile izrađene. Ne uzimajući u obzir čisto magičko-religiozne motive na tim pečatima i gemama (na pr. likovi bogova i sl.), i naoko sasvim nedužni motivi, kao što su, recimo, likovi životinja, imaju svoju magičko-simboličku namjenu. Dakako, evidentnost se je te namjene vremenom izgubila, a ostali su samo oni likovi i simboli, koji su najdrastičnije podcrtavali svoj magički karakter. Tako su preostali likovi strašnih demona, zmije, škorpioni, gavranovi, ovnujske glave, lavlje glave, lavlje šape, razni obsceni prizori, tzv. fica, phallus itd.⁴⁾ To vjerovanje u magičku moć naslikanih ili urezanih izvjesnih figura i simbola prenosi se, dakako, i u srednji vijek.⁵⁾

U istu tu svrhu služe i razni napisi, urezani na tim gemama. Isprva dolaze oni u formi kletve ili molitve,⁶⁾ dok se tokom vremena — kad vjerovanje ustupa mjesto praznovjerju — logične riječi i rečenice ne raščlane u pojedina slova, iz kojih se sastavljaju nove riječi, koje nemaju nikakvog logičnog smisla, ali zato imaju magičku moć. To su onda tzv. ἐφέσια γράμματα, o kojima ćemo još kasnije govoriti. Zadnje izdanke tih magičnih riječi imamo još i danas u raznim »hokus-pokus« formulama.

Jednako, kao što su prikazi i napisi na pečatima i gemama igrali magičku ulogu, igrao je isto takvu ulogu i materijal, u kojem su one izrađene. Dakako, i tu nailazimo opet na slučaj, da je važnost magičkog karaktera tog materijala izgubila tokom vremena svoje značenje, pa se je materijal počeo upotrebljavati samo ukoliko je dragocjeniji, skuplji i ljepši. Međutim, kad je nakon izvjesnog zastoja magika procvala, počinje se opet respektirati magički karakter dragog i poludragog kamenja.

Vjerovanje u natprirodnu moć kamenja nalazimo već rano na pr. u egipatskoj mrtvačkoj knjizi. Kasnije, u Rimu, kad Plinije govori⁷⁾ o mineralima, poludragom i dragom kamenju, daje dovoljno dokaza o tom vjerovanju. Tom vjerovanju nalazimo dalje dokaze u raznim antiknim i sredovječnim lapidarijima⁸⁾, mnogi istaknuti ljudi srednjeg vijeka pišu o tom⁹⁾,

⁴⁾ Vidi o tome više u PWE s. v. Amulett i Maixner, Prilog tumačenju »dragulja«, Viestnik hrv. arh. društva I, 1879. sv. 1 p. 85—88 i sv. 4. p. 109—118.

⁵⁾ Vidi na pr. Ragiellovu čarobnjačku knjigu (XIII v.).

⁶⁾ Na pr. urezivanje u hematitu po popisu 116. poglavlja egipatske mrtvačke knjige, pa onda antikne formule ὡ φίλη Ἀδράστεια, Ἀθηνα κρείων i dr. (PWE s. v. Amulett).

⁷⁾ u svojoj HN

⁸⁾ Vidi ML, gdje su skupljeni spisi: Lit-hica (druga polovica IV. v. p. Kr.), Cyranides (druga polovica II. v. p. Kr.), Épitomé orphique, Pseudo-Hippocrate, Pseudo-Dioskorides, Socrate et Dénys, Michel Psellus (XI. v.), Méliténote i Damigéron. — Vidi još Lapidario del Rey Don Alfonso X.

nalazimo ga gotovo na svakoj strani arapskih literarnih produkata srednjeg vijeka, ono je sadržano u mnogim čarobnjačkim knjigama itd.

Čini se, da je to vjerovanje nastalo na temelju opažanja i promatranja osebina raznih metala i minerala. Znamo na pr. da magnet privlači čelik, da natrij i kalij mogu gorjeti u vodi, da turmalin grijanjem postaje električan, da magnezij gori i svijetli, a znamo također i za djelovanje raznih mineralnih voda u zdravstvenom pogledu (a to su već i stari narodi znali) itd. Takvo je zapažanje dovelo do uvjerenja, da izvjesni metali i minerali imaju u sebi neku moć, koju ostale stvari u prirodi nemaju. Vremenom se je to mišljenje proširivalo i produbljavalo, dovodilo u vezu s metafizičkim i tako nastade vjerovanje, da neki minerali mogu štiti od raznih neperilika i nedaća, koje ljudi svojim vlastitim silama ne mogu otkloniti.

I naše gnostičke gema zapravo su amuleti, koji čuvaju od bolesti, uroka, zlopogleda itd.¹⁰⁾ Da su one doista amuleti, dokazuje nam materijal, u kome su radene, likovi, koji su na njima prikazani i napisi na njima urezani.

Prije nego opišem gnostičke gema, koje su nađene na teritoriju bivše Jugoslavije, a sada se nalaze u zagrebačkom, splitskom, sarajevskom i beogradskom muzeju, reći ću nešto o nazivu i klasifikaciji tih tzv. gnostičkih gema.

Pokušaja, da se dade jedno zajedničko ime toj skupini tako različitih gema i da ih se nekako klasificira, bilo je više: da li su pojedinci u tome uspjeli ili nisu, to će se tokom našeg daljnjeg razmatranja moći uočiti.

II.

Danas je u literaturi uobičajen naziv za te gema abraxas-geme¹¹⁾, bez obzira na to, dolazi li ime Abraxas ili Abrasax na njima ili ne. U pojam tih abraxas-gema uklapaju se sve gema-amuleti, koje likovima i napisima pokazuju, da imaju magičku namjenu, bez obzira na vrijeme postanka, na ikonografiju i na njihov odnos prema gnosticizmu. Te su gema nazvane tim imenom samo radi toga, što na vrlo velikom dijelu tih gema dolazi urezano ime Abraxas. Taj naziv, dakako, nije ispravan: jer imamo mnoštvo gema, koje su očito magičkog karaktera i koje moramo ubrojiti među gema-amulete, a koje nemaju na sebi urezano ime Abraxas, a često se i tipološki razlikuju od onih gema, koje nose to ime. Matter¹²⁾ odbacuje naziv abraxas-geme i naziva sve te gema »gnostische Gemmen«. Dakako, ni taj naziv nije ispravan — barem za veliki dio tih gema — kako ćemo to kasnije vidjeti. Budući da su oba ta naziva previše skućena i ne mogu zahvatiti ogroman broj tih raznih gema, to sam držao, da je najbolje nazvati ih gema-amuleti: taj je naziv

⁹⁾ na pr. Andrija, biskup cezarejski (o. 560.), Rabanus Maurus, nadbiskup u Mainzu (786—856.).

¹⁰⁾ O amuletu vidi još u DSD s. v. Amuletum i Fascinum.

¹¹⁾ Takav je naziv ušao i u enciklopedije: KEKA s. v. Abraxas und Abracadabra, PWE s. v. Abraxas, DSD s. v. Abraxas. A isti taj naziv upotrebljava i FAG.

¹²⁾ CPG

adekvatan karakteru tih gema, a nije ni u kom slučaju preuzak, te se pod taj pojam mogu svrstati svi tipovi i vrste ovih gema.

Kako su, međutim, te gema pokazivale međusobno velikih razlika, to su neki pisci smatrali potrebnim, da ih nekako klasificiraju.

Capello¹²⁾ ih dijeli na basilidijanske, amuletske i talismanske.

Montfaucon¹³⁾ grupira te gema čisto sadržajno na:

- abraxase s pijetlovom glavom,
- abraxase s lavljom glavom ili lavljim tijelom,
- abraxase s figurom ili imenom Serapisa,
- abraxase s Izidom na lotosovom cvijetu,
- abraxase s Anubisom i skarabejem,
- abraxase s krilatim i beskrilnim likovima bogova,
- abraxase s napisima bez lika,
- abraxase s nerazjašnjivim simbolima i napisima.

Ta Montfauconova dioba nije potpuna, pa se vidi, da on još nije poznavao sve tipove tih gema.

Bellermann¹⁴⁾ ih dijeli na:

- I. Prave basilidijanske abraxase: pijetlova glava, dvije ruke sa simbolima, dvije zmijske noge. Simboli u rukama: bič, štit (sa ili bez napisa), vijenac (sa ili bez križa), kugle i predmeti slični kugli, sceptri, mačevi. Često uz ovu glavnu figuru još i naoružane ili klečeće figure. Uz to često napisi ili drugi tajni znaci.
- II. Abraxoide, koji više nisu basilidijanski. Na tim gemama nečestoju neke karakteristike pravih abraxasa, na pr. pijetlova glava ili zmijske noge. Ili opet nema uopće na njima tipičnog lika, nego samo znaci i napisi upućuju na gnosticizam. Ili su opet glavne figure uzete iz egipatsko-poganske mitologije, a samo napisi upućuju na gnosticizam. Dijeli ih na ove podgrupe:
 - a) Likovi slični abraxasu.
 - b) Abraxoid-antropomorfi: ljudski likovi, koji kao na pr. Harpokrat drže prst na ustima.
 - c) Abraxoid-astroiti: nebeska tjelesa u liku životinja, osobito lava.
 - d) Abraxoid-Hnubiti: likovi zmija, često s napisima Hnubis, Hnumis.
 - e) Abraxoid-epigramiti: napisi bez likova.
- III. Abraxasteri, koji uopće više nisu gnostičkog podrijetla. Oni su najčešći. Sadržaj su im čisto poganski likovi. Dijeli ih na:
 - a) Abraxastro-idolite: s likom Izide, Horusa, Ozirisa, Serapisa, Remfana, Tifona, Hekate.
 - b) Abraxastro-prijapite: s obscenim prizorima.
 - c) Abraxastro-Anubite: Anubis s psećjom glavom.
 - d) Abraxastro-taumatite: sfinga, grifoni, majmuni i sl.
 - e) Abraxastro-ornitite: likovi ptica.

¹³⁾ KEKA

¹⁴⁾ BVGA

- f) Abraxastro-amfibijite: amfibije, krokodili, žabe, gušteri i sl.
- g) Abraxastro-ihrijite: ribe, delfini i sl.
- h) Abraxastro-skarabejite: kukci, škorpioni, raci i sl.
- i) Abraxastro-skolecite: crvi, koraljne životinje i sl.
- j) Abraxastro-abiotite: biljke, alat, oružje i nežive stvari.
- k) Abraxastro-poikilite: svi likovi do sada nespomenuti.
- l) Abraxastro-tipite: geme bez likova, samo matematske figure, znakovi i sl.

Čini se, da je ova Bellermannova podjela — između svih ostalih — najbolja i najsystematskija, jer sadržava u sebi uglavnom sve najrazličitije tipove gema-amuleta. Nešto bi se, dakako, moralo i tu nadopuniti. Jedino sami nazivi pojedinih grupa i podgrupa nisu ispravni i to radi toga, što je već temeljna podjela na geme čisto basilidijanskog, gnostičkog i negnostičkog podrijetla kriva.

Matter¹⁵⁾ je izvršio ovakvu podjelu:

1. Lik Abraxasa (pijetlova glava, zmijske noge) s jednostavnom ili nikakvom legendom.
2. Lik Abraxasa uz još druga gnostička božanstva.
3. Lik Abraxasa (najraširenija vrsta) s imenima: Jao, Adonai, Sabaoth, Michael, Gabriel, Ouriel, Anonoel, Raphael, Japtael itd.
4. Likovi perzijskih božanstava, osobito Mitre.
5. Likovi egipatskih božanstava: bog sunca Phre na kolima ili stojeći na lavu, likovi i imena Izida, Phtha, Neth, Athor, Thot, Horus, Anubis, Harpocrates (na lotosovoj čaški), Nil, Chnuphis, skarabeji itd.
6. Likovi grčkih božanstava i njihova imena, pa planeti: tako Venera, a osobito Hekata i Zeus.
7. Prizori putovanja kroz zvijezdani svijet do Amenti prema egipatskoj religiji, uzašašće pokojnika, pretvorenog u Ozirisa, na leđima krokodila ili lava pod vodstvom Anubisa.
8. Egipatski posljednji sud.
9. Prizori kulta i posvećenja.
10. Astrološka grupa.
11. Napisi i to:
 - a) bez simbolike na kamenu, željeznim, olovnim i srebrnim pločicama u grčkom, latinskom i koptskom jeziku,
 - b) sa simbolima, na pr. sa zmijom,
 - c) s likovima.

Ja se u klasifikaciji ovih gema nisam držao nijedne od gore navedenih podjela, nego sam uzeo čisto sadržajnu podjelu, prema likovima, koji su urezani na gemama. Takva mi se podjela činila najprirodnijom. Uostalom, sama klasifikacija nije ni tako važna. Ali kad bi se ipak morala napraviti neka klasifikacija, onda bi kombinirao Bellermannovu i Matterovu podjelu, gdje-

¹⁵⁾ HEP s. v. Abraxas.

gdje nešto izbacio, a gdjegdje opet spajao podgrupe i na taj bi način dobio donekle pregled preko raznih vrsta i tipova ovih gema.

Nakon ovog kratkog pregleda mogu preći na sam opis gnostičkih gema, nadenih na teritoriju bivše Jugoslavije.

III.

A) Lik na gemi: ljudski trup, pijetlova glava i zmijske noge

1. **Zeleni jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 593. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 25×19 mm. (Tabla I. br. 1.)

Na aversu je lik: ljudski trup s pijetlovom glavom u lijevo¹⁶⁾ i nogama poput zmija. U uzdignutoj desnici drži bič, a u lijevici ovalni štit. U štitu je vertikalno urezano IAW. Na reversu teče u tri reda napis ΑΙΒΛΑ|ΝΑΘΑΝ|ΑΛΒΑ.

Publiciran u BD X, 1887. p. 188. (Bulić nije primijetio na štitu slova, nego veli: »uno scudo, su cui un oggetto«).

2. **Zeleni jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 375. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 17×14 mm. (Tabla I. br. 2.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Gema je bez ikakvog napisa.

Publiciran u BD X, 1897. p. 49/50.

3. **Zeleni jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 1217. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 14×11 mm. (Tabla I. br. 3.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Gema je bez ikakvog napisa.

Publiciran u BD XVII, 1894. p. 13.

4. **Zelenkasti jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 2345. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 13×11 mm. (Tabla I. br. 4.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Gema je bez ikakvog napisa.

Publiciran u BD XXXII, 1909. p. 76.

5. **Zeleni jaspis** (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 850. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 9×7 mm. (Tabla I. br. 5.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1., samo u desno. U lijevici drži bič, a u desnici ovalni štit, na kojem je urezano u dva horizontalna reda ΙΑ|Ω.

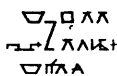
Publiciran u BD XI, 1888, p. 163. (Bulić nije pročitao na štitu ΙΑ|Ω, nego tvrdi »uno scudo, su cui A«).

¹⁶⁾ Budući da ove naše geme imaju magički karakter, a nisu određene za pečaćenje, to su one i pozitivno rezane. Zato ćemo mi u ovoj raspravi pojedinu stranu gema (lijevo, desno) označivati prema originalu, a ne prema odlivu,

po kojem su naše reprodukcije napravljene. Da te geme nisu služile za pečaćenje, osim njihova karaktera, dokazuje i to, što napisi na njima teku s lijeva u desno, a ne obratno.

6. **Zeleni jaspis** (intaglio), nalazište nepoznato. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 376. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obje strane. 23×17 mm. (Tabla I. br. 6.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1., samo u desno. U desnici drži bič, u lijevici okrugli štitić, parma, u kojem je urezano u dva horizontalna reda $\text{IA}|\omega$. Uokolo tog lika uz rub geme teče napis $\Lambda\text{HICHI}\text{OY}\omega\text{HIC}$. Ispod lika urezani su kabalistički znakovi

Na reversu je urezano u pet horizontalnih redova $\text{IAH}|\text{IEH}|\text{IEY}|\text{I}\omega\text{H}|\text{IH}\omega$. Publiciran u BD X, 1887. p. 50.

7. **Zeleni jaspis**¹⁷⁾ (intaglio), nađen u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Zagrebu pod inv. br. 169. (127.). Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 15.5 × 14 mm. (Tabla I. br. 7.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Gema je bez ikakvog napisa.

Nije publiciran.

8. **Zeleni jaspis** (intaglio), nađen u Kostolcu u Srbiji. Nalazi se u arheološkom muzeju u Zagrebu pod inv. br. 460. Ima oblik ovalne pločice nejednake debljine, gravirane s obje strane. 16.5 × 12.3 mm. (Tabla II. br. 10.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Nad štitićom je šesterokraka zvijezda. Ispod desne ruke nalaze se slova IA , a u sredini ispod nogu III . Na reversu teče napis u dva horizontalna reda $\text{AIBANA}|\text{ΘANAAIB}$.

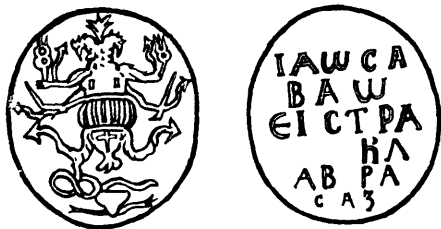
Nije publiciran.

9. **Mrki jaspis** (intaglio), nađen u Kostolcu u Srbiji. Nalazi se u beogradskom muzeju kneza Pavla pod inv. br. 58. Ima oblik skoro okrugle pločice, gravirane s obje strane. 17×14 mm. (Tabla I. br. 8.)

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. Nad štitićom, u visini glave nalazi se osmerokraka zvijezda, a isto se takva nalazi i između nogu. (Trećoj iznad glave, o kojoj govori Valtrović, nema traga). Na reversu teku po sredini vertikalno slova IAW .

Publiciran u ST g. 1889. p. 116.

10. **Sivi ahatski mrmor** i žutim prugama (intaglio), nađen u Srpskim Volarima blizu Prijedora. Nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obje strane. 29 × 25 mm. (Sl. 1.)

Sl. 1.

¹⁷⁾ Stručno utvrđenje materijala, u kome su rađene zagrebačke geme, zahvalju-

jem susretljivosti g. dra Josipa Poljaka.

Na aversu je lik: ljudski trup s nogama poput zmija i dvostrukom pije-tlovom glavom. Između tih dviju glava je perjanica. Trup ima na sebi pre-gačicu. Donji dio trupa između pregačice i repa ima križ. Trup ima dva para ruku: gornji par drži po jednu zmiju i po jedan predmet kombiniran iz trozuba i kerykeiona Φ , a donji par po jedan bodež i po jednu zmiju. (Podsjeća nas to na attribute Hekatine). Ispod lika je jedna vrsta $\mu\acute{\alpha}\sigma\tau\omicron\varsigma$, iz kojega izlazi zmija, savita u dvije spirale. $\mu\acute{\alpha}\sigma\tau\omicron\varsigma$ ima šiljak, iz kojeg simetrično izlazi na svaku stranu po jedna grančica. Na reversu je u šest horizontalnih redova napis $\text{IA}\omega\text{CA}|\text{BAW}|\epsilon\text{ICTPA}|\text{H}\Lambda|\text{AB PA}|\text{CA}\zeta$.

Publiciran u GMBH V, 1893. p. 551/552. i WMBH III, 1895. p. 528/529. (Truhelka je vidio dvostruku pasju glavu, dok je to zapravo dvostruka pije-tlova glava. On vidi uz »srcoliku« zdjelicu dvostruk vijenac, dok je to zmija. $\text{IA}\omega$ nije — kako najprije tvrdi — ime egipatskog boga. Čitanje mu je ispravno: mjesto korumpiranog ϵ u trećem redu mora stajati Θ , dakle $\text{CABAW}\Theta = \text{Sabaoth}$. $\text{ICTPAH}\Lambda$ u trećem i četvrtom redu je zapravo $\text{ICPAH}\Lambda$ (gdje je $\text{H} = \overline{\eta}$ u jednoj kasnijoj formi).

11. A h a t (intaglio), naden u Logavini kod Sarajeva. Nalazi se u riznici stare pravoslavne crkve u Sarajevu. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 33×25 mm. (Sl. 2.)

Sl. 2.

Na aversu je isti lik kao i pod br. 1. samo u desno. U desnoj ruci drži bič, u lijevoj mali okrugli štit, parma. Kod desne noge urezano je ΛB , kod desne ruke PAC , a kod lijeve ruke $\Lambda\zeta$, dok je ispod nogu napis $\text{IA}\omega$.

Na reversu je u četiri horizontalna reda $\Lambda\text{BPA}|\text{CAZ}|\text{AIA}\omega\text{E}|\Lambda\Delta\omega\text{NE}$.

Publiciran u GMBH VII, 1895. p. 215/216. i WMBH V, 1897. p. 344/345. (Čini se, da četvrti red reversa nije $\overline{\Lambda}\text{IA}\omega\text{E}$, kako Truhelka publicira, nego $\text{AIA}\omega\text{E}$ Eloë. — »Kakim je putem ta mistika s istoka došla u Bosnu, to se ne može ustanoviti, no moglo bi biti, da je ovamo donesena istim putem kao i istočnjačko bogumilstvo, a možda baš i zajedno s njime«.)

B) Lik na gemi: Hermanubis

12. Sivi jaspis (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 1321. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 16×12 mm. (Tabla II. br. 11.)

Na aversu je lik golog muškarca s psećjom (šakalovom) glavom u lijevo, obučenog samo u pregačicu oko bokova. Na pruženoj lijevici drži neku pticu raskriljenih krila, vjerojatno pijetla, a desnicom drži kerykeion. S obe strane lika je napis COVMAPTAC.

Na reversu je u jednom horizontalnom redu napis IAW.

Publiciran u BD XIX, 1896. p. 28.

13. Zeleni jaspis (intaglio), naden u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 863. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 15×11 mm. (Tabla II. br. 12.).

Na aversu je lik: ljudski trup s psećjom (šakalovom) glavom, obučen u tuniku i opasan. U lijevici drži neki neodređeni predmet u obliku rašlje λ (možda shematizirana kesa), a u desnici predmet oblika ϕ (valjda kerykeion). Uz dugački vrat nalazi se urezano slovo I, uz lijevu nogu A, a uz desnu ω (= IAO). Na reversu je urezano u jednom horizontalnom redu NHΔ.

Publiciran u BD X, 1887. p. 164. (Bulić, međutim nije uočio, da lik nema pijetlovu glavu, nego psećju. On veli »con testa da gallo«. Zatim je na aversu pročitao IEA, a zapravo je urezano IAO).

14. Zeleni jaspis (intaglio), naden na Moravi u okolici Karanovca (?). Nalazi se u beogradskom muzeju kneza Pavla pod inv. br. 59. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 34×29 mm. (Tabla II. br. 13.).

Na aversu je centralna figura goli lik Anubisa sa šakalovom glavom. U desnici ima bič. Okrenut je u desno prema velikoj uspravljenoj zmiji. Lijevicom se naslonio na krater, koji stoji na tronošcu. Ispod tronošca je krug s križem \otimes . Ispod svega leži u horizontalnom položaju sidro. S jedne strane kratera vertikalno su urezana slova IW ϕ , a s druge strane opet vertikalno AWW. Na reversu stoji na horizontalnoj crti lik Hekate, obučen u hiton, opasan oko pojasa. Ona ima tri noge i tri glave, a na svakoj glavi po jedan križ. Tijelo ima tri para ruku: donji par drži po jednu baklju, spuštenu prema zemlji, srednji par po jedan uzdignuti bič, a gornji par po jedan podignuti bodež. S lijeve i desne njezine strane uz noge nalazi se u dva reda napis

$\Delta A \text{ } \text{ϞNA}$
 $\text{ϞEN} \text{ } \text{ϞOC}$

Publiciran u ST g. 1889. p. 116/117.

C. Lik na gemi: goli muškarac

15. Kremen prozirac (intaglio), naden u Ključu u Bosni. Nalazi se u arheološkom muzeju u Zagrebu pod inv. br. 240. (129.). Ima oblik bikonveksne leće: jedna konveksna površina je gravirana, a druga negravirana površina je malo spljoštena. 18×13.2 mm. (Tabla I. br. 9).

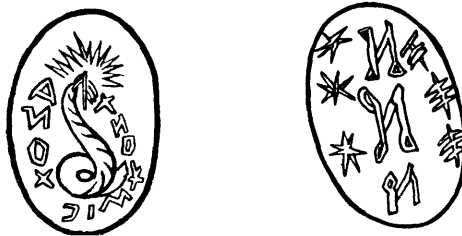
Na aversu je figura golog muskuloznog mladića, u lijevo. U desnici drži horizontalno bodež, a u lijevici koplje. Iznad glave je napis IAO. Ispod nogu ABANANONANAABA . Između nogu vertikalno ABPACAZ . Iznad desne ruke AIHWVOA . Ispod desne ruke HYOYU . S obe strane vrata IE-OY .

Iznad lijeve ruke ΑΕΗΙΩΥΥ. Ispod lijeve ruke ΟΙΩΕΔΥΥΙ. Vertikalno kod sjekire ΡΗΡ.

Gema nije publicirana.

D. Lik na gemi: zmija

16. Mliječni opal (intaglio), nađen u Dalmaciji, mjesto nepoznato. Nalazi se u arheološkom muzeju u Zagrebu pod inv. br. 115. Ima oblik bikonveksne leće, gravirane s obe strane. 11×8 mm. (Sl. 3.).

Sl. 3.

Na aversu je zmija (s lavljom glavom?) u desno, rep je savinut u spiralu. Oko glave aureola radialnih zraka. S njene lijeve strane urezano je vertikalno ΑΝΩΧ, a s desne strane vertikalno i ispod repa ΗΝΩΥΜΙΣ. Na reversu je urezano vertikalno desno ≡≡ u sredini Ḷ Ḷ lijevo *

≡≡	Ḷ Ḷ Ḷ Ḷ	*
≡≡		*

Gema nije publicirana.

E. Gema bez lika, samo s napisom

17. Lapis lazuli¹⁸⁾ (intaglio), nalazište nepoznato. Nalazi se u beogradskom muzeju kneza Pavla pod inv. br. 40. Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 20×16 mm. (Sl. 4.)

Sl. 4.

Na aversu je horizontalno urezana tabula ansata, a na njoj su slova ḶΝΟΗΙΙ ḶΙΗΙΑΤΗΙ.

Nije publiciran.

18. Nicolo (intaglio), nađen u Solinu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 354. (Sl. 5.) Ima oblik ovalne pločice, gravirane samo s jedne strane. 10×8 mm. Sačuvano je nešto preko polovice gema.

¹⁸⁾ Prema obavještenju g. dra Miodraga Grbića iz Beograda.

Na aversu je u tri horizontalna reda manjkav napis: (IAQ)
 (AY)ΛOC

Publiciran u BD X, 1887. p. 48. (Bulić u prvom redu nije zapazio dio slova ω J, a u drugom redu je mislio, da stoji I, dok je to zapravo jedan krak od u ili y (V ili Y).

Sl. 5.

19. Zeleni jaspis (intaglio), nađen u Ninu. Nalazi se u arheološkom muzeju u Splitu pod inv. br. 2070. Ima oblik ovalne pločice, gravirane s obe strane. 15 × 10 mm. (Tabla II. br. 14.)

Na aversu su urezane u tri reda riječi

I	A	W			
C	A	B	A	W	□
A	Δ	W	N	□	E

Na rubovima aversa urezano je ΔPEIAKP(AM)MAX

Na reversu je urezano u četiri reda

Θ	A	N	A	Λ	B	A
M	I	X	A	H	Λ	
B	E	Λ	O	X		
A	B	Λ	A	N	A	

Publiciran u BD XXVII, 1905. p. 162.

F. Lik na gemi: lav.

20. S m a r a g d (intaglio), nađen u Solinu. Izgubljen. Ima oblik ovalan, konkavno-konveksan. Obe su plohe gravirane. 19 × 14 mm.

Na konkavnoj je površini urezan napis:

Λ	A	I	Λ	A	N		
A	B	P	A	C	A	E	
C	E	M	E	C	I	A	A
M	Ψ						

Na konveksnoj je površini urezan lik lava u lijevo.

Publiciran u BD XLIV 1921. p. 37. (»Le lettere della terza riga potrebbero forse significare »cieli della pace« poiché CEME significa »i cieli« CEMECIAAM »cieli della pace«.)

IV.

Jedan od najčešćih kamena za game kod nas¹⁹⁾ je j a s p i s. On ima, prema vjerovanju, veliku magičnu moć. Plinije²⁰⁾ veli za nj: totus vero oriens

¹⁹⁾ a i u svim ostalim zbirkama. Vidi BTT p. 256: ... auch in den Sammlungen zu

den gewöhnlichsten Gemmensteinen gehört.
²⁰⁾ HN XXXVII, 118.

pro amuletto gestare eas traditur..... libet obiter vanitatem Magicam hic quoque coarguere quoniam hanc utilem esse contionantibus prodiderunt. U didaktičkom eposu *περι λίθων* iz druge polovice IV. v. p. Kr. kaže se (stih 264. ss), da jaspis, koji ima boju proljeća, nosi suhoj zemlji kišu. U Neche-sonis et Petosiridis fragmenta²¹⁾ traži se za Chnum-amulete zeleni jaspis. Liječnik Marcellus Empiricus u IV. v. traži također jaspis za te amulete. (Jedino Pseudo-Hermes traži za njih ahat.) O jaspisu kao o magičkom kamenu govore gotovo svi lapidariji, što ih je publicirao de Mély. Prema Furtwängleru²²⁾ jaspis (žuti i zeleni), pa heliotrop, hematit, lapis lazuli i magnetski kamen bili su mnogo upotrebljavani u kasnijoj carskoj dobi, ponajviše u magičke svrhe.

Lapis lazuli²³⁾ je vrlo čest materijal za geme.²⁴⁾ Dakako, da i on služi u magičke svrhe, a o tom nam opet svjedoče lapidariji, izdani od de Mélya.

Nicolo²⁵⁾ se već od prvog vijeka pr. Kr. upotrebljava za geme. U kasnije carsko rimsko doba je moda, da su mu rubovi ukošeni. Mélyevi ga lapidariji spominju kao magički kamen.

Opal²⁶⁾ je dosta rijedak. U spomenutom didaktičkom eposu *περι λίθων* (stih 279. ss.) kaže se za opal, da liječi oči. I Mélyevi lapidariji ga spominju kao magički kamen.

Ahat²⁷⁾ je mnogo služio za amulete. I Plinije spominje njegova izvanredna svojstva: koristi kod ujeda pauka i škorpiona²⁸⁾, dobar je za oči²⁹⁾, stišava žed³⁰⁾, umiruje oluje³¹⁾ itd. A spominju ga mnogo i navedeni antikni i sredovječni lapidariji Mélyevi.

Kremen prozirac (kristal) nije tako čest materijal za geme³²⁾. Plinije ga spominje³³⁾, ali ne kao magički kamen. Zato o njem kao takvom dosta govore Mélyevi lapidariji. Epos *περι λίθων* (stih 170. ss.) spominje neka njegova svojstva: liječi bolesne bubrege itd. Ako netko ude u hram s kristalom u ruci, njegovu će molbu svako božanstvo uslišati³⁴⁾.

²¹⁾ ed. Ries u Philologus Suppltd 6.

²²⁾ FAG p. 361.

²³⁾ = antikni sapphirus, BTT p. 274.

²⁴⁾ l. c: ganz ausserordentlich häufig in griechischen und römischen Gemmen...

²⁵⁾ = antikni sardoniks, FAG p. 392.

²⁶⁾ BTT p. 245/246: In den Gemmensammlungen sind geschnittene Opale sehr selten; es ist begreiflich, dass ein Stein, dessen Hauptreiz auf seinem wunderbaren Farbenspiel beruht, in der Regel nicht durch Schnitt entsteht wurde.

²⁷⁾ BTT p. 261.

²⁸⁾ HN XXXVII, 139.

²⁹⁾ HN XXXVII, 140.

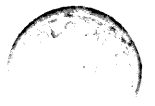
³⁰⁾ HN XXXVII, 141.

³¹⁾ HN XXXVII, 142.

³²⁾ BTT p. 250: Zu Ringsteinen resp. Gemmen ist er verhältnismässig selten verarbeitet worden, obgleich es in unsern Sammlungen nicht an zum Teil sehr schönen derartigen Exemplaren fehlt.

³³⁾ HN XXXV, 28.

³⁴⁾ Iz srednjeg vijeka postoji ova arapska priča: Neki je vezir napravio iz kristala zrcalo i kad je šah u nj pogledao, ležala je pred njim otvorena knjiga sudbine sedam svjetova, koja je bila sedam puta zapečaćena Dschami, Sâlâman i Absel).

Smaragd su u antici vrlo mnogo cijenili radi ugodne tamno-zelene boje. (Kamen u Polikratovom prstenu.) Međutim, intagli smaragda su razmjerno rijetki. U rimsko carsko doba upotrebljava se osobito kao ženski ukras^{34a)}. O njegovoj čarobnoj moći mnogo se je u antici pričalo^{34b)}, a ta se tradicija nastavlja i kasnije u srednjem vijeku^{34c)}.

Sve, što smo ovdje spomenuli o materijalu, u kome su naše geme radene, dokazuje nam već donekle, da su naše geme zapravo samo amuleti. Kod toga nas ne treba smetati jedna primjedba, koju je stavio Bellermann u svom citiranom djelu. Govoreći o abraxas-gemama (koje on, dakako, smatra produktima gnosticizma) tvrdi, da u pogledu materijala tih abraxas-gema moramo očekivati materijal sirski, maloazijski i egipatski tj. na pr. jaspis, oniks, magnetski kmen, heliotrop.³⁵⁾ Kao sumnjivi materijal za te geme spominje među ostalim i kristal. Međutim, znanje Bellermannovo o upotrebi materijala mogli smo već razabrati iz bilj. 35. Prema tome, već tu možemo njegovu tvrdnju o kristalu staviti u sumnju. A onda, kad bi on i doista dovoljno poznao sav materijal, ta bi njegova tvrdnja mogla stajati tek onda, kad bi dokazao, da su tzv. abraxas-geme doista gnostički produkt i da prema tome možemo očekivati samo sirski, maloazijski i egipatski materijal. A konačno, zašto se kristal kao materijal za amulete ne bi mogao upotrebljavati, kad smo već gore spomenuli razne antikne tradicije o njegovoj magičkoj moći? Neznanje Bellermannovo o tome moramo pripisati rjedoj upotrebi tog materijala.

V.

U prvom bi redu htjeli u ovoj raspravi odgovoriti na pitanje: jesu li ove naše i njima slične geme gnostičkog porijekla, kako se to danas u literaturi govori, ili nisu. Odnosno, možemo li i u kojem smislu dovesti pojavu tih gema u vezu s pojavom gnosticizma.

Da odgovorimo na to pitanje, treba razmotriti najprije razna imena i riječi, koje se javljaju na tim gemama, a zatim i same likove, koji su na njima prikazani. Nakon što razmotrimo te dvije stvari, bit ćemo već bliže odgovoru na naše pitanje. Da promotrimo sada porijeklo raznih imena i riječi, koje nam dolaze na našim gemama.

Sva su imena i napisi na našim gemama, jednako kao i na ostalim t. zv. gnostičkim gemama — osim rijetkih izuzetaka — pisana grčki. F. Henkel³⁶⁾

^{34a)} BTT p. 241/242.

^{34b)} FAG III. p. 594.

^{34c)} Rabanus Maurus tvrdi, da smaragd čuva u sebi snagu vjere u borbi protiv neprijatelja.

³⁵⁾ Za heliotrop tvrdi Furtwängler, najbolji poznavalac gema, u »Neue Fälschungen von Antiken«, 1899. p. 56: ...eine der Spätzeit charakteristische Steinart... Tu istu tvrdnju ponavlja

u FAG p. 359. ss. BVGA p. 5. tvrdi: ...die Periode des Abraxasschneidens nicht lange dauerte... Prema tome bi i heliotrop bio kratkog vijeka. Stvar je, međutim, obratna. On je baš tipičan za to krasno carsko doba. — O upotrebi kristala vidi opet bilj. 33.

³⁶⁾ u Die römischen Fingerringe der Rheinlande, Berlin 1913. p. 326.

kaže, doduše, govoreći o grčkim napisima na rimskom prstenju i gemama: »... im dritten Jahrhundert, dem die Ringe und Gemmen mit griechischen Aufschriften ohne jeder Ausnahme — soweit sie nicht etwa noch jünger sind — angehören...«, ali se i on sam demantira nekoliko redaka prije: »Noch am Ende der römischen Republik waren die in Rom wie im übrigen Italien tätigen Gemmenschneider fast ausschliesslich geborene Griechen, und dieser Zustand ist wohl auch in den nächsten Jahrhunderten nicht wesentlich geändert worden.« Prema tome, ovako od njega postavljenu granicu ne možemo tako rigorozno shvatit.

Ime, koje se najčešće javlja na tim gemama, je ABRAXAS (dolazi možda još i češće u varijanti ABRASAX). Ono se pokušavalo tumačiti na razne načine. Mnogi ga izvode iz broja 365 (zbroy slova te riječi iznosi, naime, prema brojčanoj vrijednosti grčkih slova toliko). Irenej kaže³⁷⁾, da u gnostičkoj kozmogoniji Basilidesa postoji 365 nebesa, a na čelu svih tih nebesa da je Abraxas. Pa dalje kaže: esse autem principem illorum Ἀβράξας, et propter hoc trecentos sexaginta quinque numeros habere in se. Ovo isto mišljenje zastupaju onda i Hipolit, Jeronim i Augustin. Njima se pridružuju u novije vrijeme neki naučenjaci, kao na pr. Neander³⁸⁾, pa Gieseler³⁹⁾ i drugi.

Drugi naučenjaci traže tumačenje te riječi etimološkim putem. G. Wendalin⁴⁰⁾ vidi u imenu Abrasax akrostih: A = aba (otac), B = ben (sin), P = ruah (duh), A = (h) a kadoš (sveti), Σ = σωτηρία. A = ἀπό, Ε = ξόλου. Passeri⁴¹⁾ tvrdi, da je Abraxas = Nil, Νεῖλος (ν = 50, ε = 5, ι = 10, λ = 30, ο = 70, σ = 200, što sve zajedno iznosi 365). Prema tome (p. 175.) »ΝΕΙΛΟΣ eundem numerum conflat« kao i Abraxas, jer i kod ovog imena zbroj brojčanih vrijednosti slova iznosi 365 (α = 1, β = 2, ρ = 100. α = 1, σ = 200, α = 1, = 60⁴²⁾). Argumenat za tu tvrdnju mu je jedan intaglio u crvenom jaspisu: bradati Nil sjedeći, s rogom obilja u desnici, sa sistrumom u lijevici, a naokolo je napis: IAO - ABRAZA - IA - OIE. Münter⁴³⁾ tumači ovu riječ prema koptskom beri-schadje (memfit.) ili beree-sad-ji (sahit.), što bi značilo λόγος καιρός. Bellermann⁴⁴⁾ je tumači prema egipatskim riječima Abrak i sax = blagoslovljena, kao sveta poštivana riječ. Tu ujedno upozorava na Genes. 41, 43, gdje se na nalog faraonov s Josipovih kola izgovora riječ: abrek = klek-

³⁷⁾ u Contra haereses lib. I. c. XXIV. 7.

³⁸⁾ u Gen. Entw. d. gnost. Systeme, 1818.

³⁹⁾ u Stud. u. Kritik, 1830.

⁴⁰⁾ u jednom pismu iz g. 1655. u Misc. Chiflet, Antwerpen 1657., VI, 59. 112.

⁴¹⁾ u Tesauro gemmarum antiqu. astriferarum, Florent. 1750. Dissertatio VI. Nilus Abraxeus.

⁴²⁾ Bellerman u BVGA p. 41., spominje još jedno brojčano tumačenje imena, koje dolazi na tim gemama: Μειθραξ ima istu

brojčanu vrijednost kao i Abraxas, pa se prema tome u abraxas-geme mogu ubrojiti i geme s imenom Μειθραξ. Međutim, Bellermann ne pristaje uz to brojčano tumačenje. Istu komparaciju izvodi i J. Gurlitt, Über die Gemmenkunde, Magdeburg 1789., kad na str. 28.—32. govori o abraxas-gemama.

⁴³⁾ u Vers. über die kirchl. Alterth. d. Gnostiker, Anspach 1790.

⁴⁴⁾ u BVGA I, 49.

nite⁴⁵). Bellermann nikako ne pristaje uz brojčano tumačenje imena. Geiger⁴⁶) tumači riječ prema židovskom beraka, odnosno s članom (h)a beraka = blagoslov⁴⁷). Barzilai⁴⁸) uzima u pomoć poznatu kabalističku molitvu Anà-Behòah, koja se pripisuje rabi Nehunia Ben-Akani, a u kojoj se moli Boga za oslobođenje i uzvišenje židovskog naroda. Prvi stih njezin ima slova, iz kojih da je sastavljena riječ ABRAKD (koja se često javlja uz riječ Abraxas) t. j. Anà-Behòah — ghedula D — jemine K — tati R — scrur A⁴⁹). Njemu je očito, da su abraxas-geme židovskog porijekla (p. 8.). Sama mu je riječ Abra (= ala) — cad (= coetus, caterva, societas) = »la categoria degli alati« (p. 13.). Beausobre⁵⁰) izvodi riječ od ἀβρός (= lijepi) i σώω (= σώζω — spasiti) t. j. lijepi spasitelj.

Interesantno je mišljenje Eislerovo⁵¹): »arba k'se hebr. = die vier (scil. ζῷα) des Thrones, die Boll, Zur Offenbarung des Johannes, Stoicheia I., Leipzig, 1914, 37 als die vier κέντρα des Tierkreises erwiesen hat... Der Name gehört also zur Merkabahmystik, der Auslegung der Thronvision des Hezekiel, Das Gnostische daran ist, dass die 4 Tiere zusammen den Gott bilden, ähnlich dem polymorphen mithräischen Chronos.«

Mnoga su, dakako, od ovih tumačenja fantastična, a osobito Wendalinovo i Barzilaievo. Eislerovo je tumačenje dosta privlačivo, ali ga ne bih mogao prihvatiti. U prvom redu original je Apokalipse pisan grčkim jezikom, pa je nevjerovatno, da bi hebrejski prijevod izvjesnog mjesta Apokalipse mogao dobiti prvenstvo pred grčkim jezikom, koji je onda kao κοινή bio vrlo proširen i kojim se vrlo mnogo govorilo. Ali kad bi i to pretpostavili, preostalo bi da riješimo još jedno pitanje: kako to, da se ta četiri bića iz Apokalipse⁵²) ne javljaju na tzv. gnostičkim gemama nikada zajedno, sjedinjena u jednom liku, kad već sama riječ označuje četiri životinje? I onda: vol i orao, koji leti (tj. vjerojatno s raskriljenim krilima), koliko je meni poznato, uopće se nikad ne javljaju na tim gemama. Najrealnije je tumačenje Geigerovo i može ga se sasvim lijepo prihvatiti. Hebrejski (h)a beraka znači blagoslov, sreća, zdravlje, spas, i sl. A taj bi naziv točno odgovarao namjeni i svrsi naših gema, a i ostalih sličnih amuleta i talismana, na kojima se to ime javlja.

Osim na gemama javlja se to ime i na raznim magičnim papirosima⁵³). Nalazimo ga i na tabellae defixionum na pr. u obliku ΔΒΡΑΧ⁵⁴). Jedna takva

⁴⁵) LLHC p. 4. inf. abs. chald. pro imperat. flectite genua! Al. e lingua aegypt. deriv., ut signif.: caput demittite!

⁴⁶) u Abraxas u. Elxai, Ztschr. f. Morgenl. G. XVIII, 1864.

⁴⁷) LLHC p. 57. benedictio; prosperitas, salus; beneficium; munus, donum.

⁴⁸) u BA

⁴⁹) Taj prvi stih prevodi Barzilai: »Deh! (o Dio) colla potenza della magna tua destra, libera la (nazione) cativa.«

⁵⁰) u Histoire de Maniché, Amsterdam 1739.

⁵¹) u DAM p. 42. bilj. 5.

⁵²) Ap. 4, 6—7: ... τὸ πρῶτον ὅμοιον λέοντι... τὸ δεύτερον... ὅμοιον μόσχῳ... τὸ τρίτον... ἔχων τὸ πρόσωπον ὡς ἀνθρώπου... τὸ τέταρτον... ὅμοιον ἀετῷ πετομένῳ.

⁵³) na pr. WEG nr. 34.

⁵⁴) u EE vol. V. Roma 1884.

olovna pločica nepoznate provenijence⁵⁵) ima na reversu riječi ABPACAC
 a na aversu OINΘAPAIA
 ΘAMΘYAY
 IAΩ

Jedna slična pločica⁵⁶) ima na aversu tipičan lik s pijetlovom glavom i zmij-
 skim nogama s napisom IAΩ. a na reversu ABPA|SAX.

IAO⁵⁷) smatraju neki formom riječi Jahu (ne Jehovah!). Tu da su riječ,
 nehebrejsku i nesemitsku, preuzeli Židovi i prema njoj stvorili hebrejski
 Jahve. Prema tvrdnji Haasea⁵⁸) ta riječ dolazi često već u egipatskoj mrtvač-
 koj knjizi. Na Mojsijevom kabalističkom amuletu⁵⁹) nalazimo ispisano Ja Ia
 Jahu, a ta forma podsjeća mnogo na slične formule, koje nalazimo na raznim
 amuletima *l z l z l z ω*. Starije mišljenje (tj. da Jao derivira od Jahve) zastu-
 pali su na pr. Baudissin, Buresch i dr. Suprotno mišljenje (tj. da Jao deri-
 vira od Jahu) zastupali su već nekada na pr. Stickel i Dieterich. Da je ovo
 posljednje mišljenje ispravno, dokazuje i Jeronim⁶⁰), koji kaže: Nomen do-
 mini apud Hebraeos quatuor litterarum est, Jod He Vau He, quod proprie
 dei vocabulum sonat et legi potest Jaho, et Hebraei ἄρρητον, id est ineffabile,
 opinantur. To ime dolazi osim u ovoj običnoj formi još u formi *ιαω*⁶¹) od-
 nosno *ιαηω*. Kadkada dolazi i u obliku palindroma *ιαωαι*. Ime Jao spominje prvi
 Diodor⁶²), a onda kasnije vrlo mnogo crkveni pisci Irenej, Klement Aleksan-
 drinski, Origen i dr. Kod Valentina se *Ἰαω* spominje kao stvoritelj Horusa
 (Ἰροζ)⁶³). Važna je uz to i vijest Macrobiusa⁶⁴): huius oraculi (sc. oraculum
 Apollinis) vim, numinis nominisque interepretationem, qua Liber patet et
 Sol *Ἰαω* significatur... Kako se vidi, ime Jao gubi specifično židovsko obi-
 lježje i prelazi u razne religijske sisteme, misterije i sl. Dakako, da su tome
 mnogo doprinijele izvjesne sličnosti u židovskom i u nekim poganskim kultu-
 vima na pr. Jao Sabaoth — Jovis Sabazios, *Ἰαω* — Evoe, svečanost sjenica —
 Dionizije itd. Osim na gemama spominje se to ime i na mnogim tabellae de-
 fixationum iz Sirije, Cipra, Italije, Afrike⁶⁵). Nalazimo ga i na raznim filakte-
 rijima, pa čak i na kršćanskim amuletima. Na jednom kućnom blagoslovu iz
 5. v. p. Kr.⁶⁶) moli se: Ἀδωναί Ἰαω Σαβαώθ, Μιχαηλ, Ἰησοῦ χριστέ, βοήθη ἡμῖν καὶ
 τούτῳ ὄκλῳ. Ἀμήν. Javlja se zatim i u raznim magičkim spisima, samo ga nema
 — u židovskim magičnim spisima. To ime, kad je tokom vremena izgubilo
 svoje primarno značenje božanstva, zaostalo je u magiji kao riječ, koja ima

⁵⁵) KAIR p. 157. nr. 6.

⁵⁶) o. c. p. 137.

⁵⁷) PWE s. v. Jao.

⁵⁸) u Ztschr. f. neutest. Wiss. 1915, 95ss.,
 vidi DAM p. 39. bilj. 1.

⁵⁹) kod Fabricius, Cod. pseudep. II, 119.

⁶⁰) u Psalm. VIII., vidi Migne, LXXVI,
 838A.

⁶¹) na jednoj gemi, vidi Drexler, Der Cul-
 tus d. ägypt. Gottheiten, Leipzig 1895.
 Anm. 54.

⁶²) I, 94, 2.

⁶³) DA p. 22.

⁶⁴) I, 18, 20.

⁶⁵) na pr. WEG nr. 60., pa WAF p. 7. nr.
 2. (iz Puteoli, II./III. v. p. Kr.), p. 3.
 nr. 15., p. 14. nr. 4. (iz blizine rimske
 Kartage, III. v. p. Kr. u obliku Ἰωνω),
 p. 16., 18., 22. i 25. (iz rimskog Hadru-
 metuma, III. v. p. Kr.).

⁶⁶) Oxyrh. Pap. 1152., ed. Grenfell-Hunt.
 VIII, 253.

izvjesnu nadprirodnu moć. Tako kaže na pr. Tertulijan⁶⁷): ... Horos... importunae filiae occurrisset, ut etiam in clamaverit in eam Jao, quasi: Porro Quirites. Slično se govori i u leydenskoj magičnoj knjizi⁶⁸): θεός ἔφη. Ἴαω και πάντα ἐτάθη⁶⁹). Moje je mišljenje, da je ime IAΩ na našim gemama samo jedna varijanta apokaliptičke rečenice ἐγώ εἰμι τὸ ἄλφα και τὸ ὦ. Prema tome IAΩ nije ime ni simbol za Boga, nego je ono ovdje na našim i sličnim gemama jedna od onih magičnih riječi, kakva je i abraxas i mnoge druge, koje se ubrajaju u tzv. ἐφέσια γράμματα⁷⁰).

Riječ AIAWE je bez sumnje hebrejskog porijekla. Ona je hebrejska riječ 'elôhâi = Bog moj. α se i u današnjem pučkom (ἡ δημοτικῆ) grčkom jeziku izgovara kao e, kao što se je vjerojatno i u onodobnom grčkom pučkom govoru (κοινή izgovarao⁷¹). Prvi je e neznanjem majstora, koji je rezao gemu, napisan kao ai tj. etimološki (što u konkretnom slučaju nije bilo ispravno) dok je drugi pisan fonetski⁷²).

Riječ AΔWNE je također nesumnjivo hebrejskog porijekla. Dolazi od riječi 'adhônâi = Gospodin moj. Završni je ai opet pisan na našoj gemi fonetski tj. kao e. Ta se riječ javlja također i na magičkim papirosima i na tabellae defixionum⁷³).

⁶⁷) Adv. Valent. 14.

⁶⁸) DA 19,97.

⁶⁹) HIM spominje jedan magički recept p. 523. nr. 167.: Ἄλλο πρὸς ποδάγραν και πᾶν ῥεῦμα Ἰερὰν βοτάνην... και λαβὼν τὴν ῥίζαν λέγε ἑρκίζω σε κατὰ τῶν ἀγίων ὀνομάτων Ἰαὼθ Σαβαώθ Ἄθωνα Ἐλωί.

⁷⁰) Kako se tvrdokorno održavaju ovakve i slične magičke formule, pokazuju nam na pr. i neki stavci iz glagolskog rukopisa 17. vijeka Exorcismi contra aëris tempestates (Vidi Rudolf Strohal, Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige, u Zborniku za nar. život i običaje južnih Slavena, knj. XV. Zagreb 1900.), gdje se kaže: ... alfa + jota... (p. 143.), a to nije ništa drugo, nego li' ostatak od ιαω, koje je opet nastalo od αω.

⁷¹) Lingviste nisu u tom pogledu jednoglasni. Neki misle, da je današnji izgovor grčkog jezika identičan sa starim izgovorom, dok su drugi protivnog mišljenja, tj. oni pretpostavljaju izvjesne razvojne faze u pogledu izgovora pojedinih konzonanata, vokala i dvoglasa, koje su onda faze dovele do današnjeg izgovora. Prema Brugmann,

Griechische Grammatik, IV. izd., München 1913., prelaz α u ε odnosno η u izgovoru ne vidimo na antičkim napisima prije 2. vijeka p. Kr., dok se na maloazijskima javlja ranije, a na egipatskim papirosima pojedinačno već oko 150. pr. Kr. Prema tome, u doba, u koje padaju naše gеме, već se je α izgovaralo kao ε, a to nam dokazuje i naša gema br. 11.

⁷²) U obliku ἸΙλ javlja se na olovnoj pločici iz Puteoli (II./III. v. p. Kr.) u WAF p. 7 nr. 2. U obliku jeloim javlja se u jednom našem glagolskom spomeniku negdje iz početka 18. vijeka (Vidi Strohal, o. c. p. 311.): V ime + oca + i sina + i duha + svetoga! Agios + o teos + atanatos + soter + sabao + adonaj + jemanuel + jeloim + omozijon + jeova + tetamagraton + Isus + Karst + početak + i dospitak + jakost + mudrost + mešijaš + svemogućí + otkupitelj + prilika + očina + studenac života + kruh nebeski + u ime + oca + i sina + i duha + svetoga, + amen + + +.

CABAΘΘ = hebr. pl. zebaoth (od sing. zaba' = agmen, exercitus) na pr. 'elohim zebaoth Deus agminum coelestium⁷⁴). Osim na gemama nalazimo tu riječ i na raznim magičkim papirošima iz II./III. v. p. Kr.⁷⁵). Kraus spominje⁷⁶) jednu takvu interesantnu srebrnu tabellu defixionum, koje je tekst ovaj: ia ia ia i Sabaoth — adonai Ab||lana thanalba Acra — Machamari S|jemesilam Sesengem — Barphara|nges io io servate — Lucio|lum quem peperit Leib — ia mater| ab omni periculo —| Acheilon a serva — Luciolum si — ve Mercussam.

EICTPHA je također hebrejskog porijekla. Isra'el = hebr. pugnator Dei⁷⁴).

MIXAHA = hebr. Mihha'el⁷⁴) quis est Deo similis, na pr. za arkandele. Ta riječ dolazi i na tabellae defixionum⁷⁷).

Ime ANOX se odnosi na egipatsko božanstvo Anoukis (u grčkoj transkripciji) odn. Anoukit⁷⁸). Ona je uz Sati (koja se identificira s Herom⁷⁹) druga žena i pratilica boga Khnouma odn. Chnumisa i identificira se s Hestiom⁸⁰). Obično se prikazuje kao žena s visokom krunom od perja na glavi. Poštuje se kao božica katarakta. Njeno se ime javlja i na nekim magičkim papirošima. Wessely⁸¹) donosi ovaj recept: λέγε τὸν λόγον ανοκ ανουπ ανοκ ουσιρ (Osiris!) ψηη ανοκ ωσωθ σωρων ουιερ ανοκ πεουσιρε πιετασητ ταχο

Da se riječ ANOX doista i odnosi na Anoukis, dokazom je to, što se na istoj gemi čita i ime XNOYMIC (a to je grčka transkripcija egipatskog Chnum). On je bog plodnosti i stvaranja⁸²). (Kasnije je prešao i u gnosticizam, gdje se spominje kao jedan od eona⁸³). Svakako, njegovo se ime nalazi već na egipatskim skarabojima, koji su se davali mumijama kao amuleti⁸⁴). Neki su naučenjaci mišljenja, da taj Chnumis na gemama ni nije onaj stari egipatski kozmogonički bog Chnum, nego da je to dekansko božanstvo (na pr. Drexler)⁸⁵).

⁷³) na pr. WAF p. 13. nr. 3. i WEG nr. 36., a jednako se tako javlja još i u kasnije vrijeme. Spomenut ću samo jedan glagolski spomenik 15. vijeka (Vidi Strohal, o. c. p. 123), gdje se spominje: Tetragramaton, adonaj, Emmanuel. Isto se tako javlja i u o. c. p. 144: ... + bogom Savaotom, + bogom Adunajem +.

⁷⁴) LLHC

⁷⁵) na pr. WEG nr. 20 σωβαωθ pa WAF p. 7. nr. 2. Σεωθη Σαβαωθ Σαβαωθ Ἄγτων ἰνομα (iz Puteoli, II./III. v. p. Kr.), p. 13. nr. 3. σαβαω (iz rimske Kartage, carsko doba), pa p. 17. nr. 4. i dr.

⁷⁶) KAIR p. 7

⁷⁷) WAF p. 7. br. 2. (iz Puteoli, II./III. v. Kr.)

⁷⁸) Mythologie générale Larousse, Paris 1935.

⁷⁹) RL s. v. Knuphis

⁸⁰) l. c.

⁸¹) WEG nr. 426.

⁸²) RL s. v. Knuphis

⁸³) PWE s. v. Chnubis

⁸⁴) Jedan takav skaraboj publicirao je Wiedemann u Bonner Jahrbücher Heft 78. p. 120.

Riječ ΔΑΜΝΑΜΕΝΕΟC spada u šest tzv. ἐφέσια γράμματα⁸⁶): ἄσιον, κατάσιον, λίξ, τέτραξ, δαμναμενεός, αἴσιον, koje je navodno Krez izrekao na Iomači. Dindorf⁸⁷) citira uz to Klementa Aleksandrinskog: Ἄνδροκύδης γοῦν ὁ πυθαγορικὸς τὰ Ἐφέσια καλούμενα γράμματα . . . συμβόλων ἔχειν φησὶ τάξιν . . . Δαμναμενεός δὲ, ὁ ἥλιος ὁ δαμάζων. Svakako, to je jedna od onih čarobnih riječi, koje ako se napišu ili izreku, mogu mnogo koristiti čovjeku. Na gemama je ta riječ vrlo rijetka: vidi se, da stare magičke riječi ustupaju mjesto novima. Nešto se češće javlja na drugim talismanima i pločicama za čaranje. Ziebarth⁸⁸) spominje jednu takvu pločicu oko g. 500. pr. Kr., na kojoj se čita Δαμναμενεῦ. Nešto spominje i Wunsch⁸⁹): tako jednu olovnu pločicu iz groba u blizini rimske Kartage iz carskog doba, na kojoj dolazi δαματαμενεος-Δαμναμενεός. Isto tako spominje i Wessely⁹⁰) jednu nestalu zlatnu pločicu, nađenu u Beču, s riječju damnameneu, a de Rossi⁹¹) publicira srebrnu pločicu sa zapisom: ΕΠΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΖΩΝΤΟΣ ΘΕΟΥ ΔΑΜΝΑΝΑΙΟΥ . . . Kako se odatle vidi, smatralo se u to doba, da δαμναμενεός nije samo magička riječ, nego da je ona ime za božanstvo. Tu se zapaža obratni proces, nego kod nekih drugih imena na našim gemama, koja su prvotno označavala imena božanstva, a kasnije su postala običnim magičkim riječima, izgubivši značenje imena božanstva.

Riječ ΔΑΙΛΑΜ češće se javlja na gemama. Fossing^{91a}) publicira na pr. jednu, gdje je na aversu urezan lik Bese s dva para krila, kako stoji na zmiji, a na reversu je napis: ΔΑΙΛΑΜ. Nema sumnje, da se tu radi o magičkim imenima bogova. To nam potvrđuju neki tekstovi, od kojih jedan glasi^{91b}): ὁ δὲ ἥλιος ἕμνεϊ σε (sc. τὸν Ἑρμῆν) οὕτως ἱερογλυφιστί: λαϊλαμ. . . . Drugi tekst^{91c}) donosi jednu kletvu: ὀρκίζω σε τὸν θεὸν τῶν ἀνέμων καὶ πνευμάτων λαϊλαμ. Čini mi se, da je ovdje jedna magička riječ uslijed česte upotrebe dobila značenje imena boga, koje u početku nije imala.

Osim tih imena spominju se na sličnim gemama imena PHRÊ, IOYDAS, THOYTH, KHEROVBI, GABRIÊL, ARÔRI, ALEXANDER,⁹²) pa Orais, Astaphaios, Ialdabaoth⁸³), COΛΟΜΟΝ^{93a}) i dr.

⁸⁵) Brugsch, Die Aegyptologie, Leipzig 1891. p. 559ss veli, da je u Egiptu prije uvođenja grčkog zodijskoga vrijedio sistem tzv. dekana. Egipatski se mjesec raspadao na tri puta po deset dana, a na čelu svakoj grupi od po deset dana stajao je po jedan dekan. Tri dekana zodijskoga znaka raka jesu: σωθίς, σίτ i χνουμίς.

⁸⁶) PWE s. v. ἐφέσια γράμματα.

⁸⁷) U thesaurus graecae linguae, s. v. Δαμναμενεός.

⁸⁸) u Neue attische Fluchttafeln (Nachrichten von der königl. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen, 1899. nr. 29.)

⁸⁹) WAF p. 9 nr. 3.

⁹⁰) WEG nr. 215.

⁹¹) u Bullettino di archeologia christiana, Roma 1869. anno VI. p. 61.

^{91a}) FTM br. 1874.

^{91b}) DA p. 5.

^{91c}) WAF no. 4.

⁹²) PAI p. 9.

⁹³) DSD s. v. Abraxas.

^{93a}) MHG, Pl. X. fig. 2.

⁹¹) DSD s. v. Abraxas.

⁹⁵) To su ona tzv. ὀνόματα βάρβαρα, koja spominje Psellus u Expos. in Orac. Chald. 96.

Sve ostale nedešifrirane riječi i napisi, koji dolaze na našim i ostalim tzv. gnostičkim gemama, ubrajaju se danas u tzv. ἐφέσια γράμματα, a korjena su grčkog, hebrejskog, sirskog, koptskog⁹⁴). Te i takve riječi, djelomice barske, djeluju magički (jer su nerazumljive) već i kod Grka, da i ne govorimo o Rimu u carsko doba i o srednjem vijeku⁹⁵). Prvotno su ἐφέσια γράμματα bile samo one riječi, koje smo naveli kod riječi damnameneus. Kasnije su pridošle i druge i tako se danas u literaturi, osobito nakon Wesselya, u ἐφέσια γράμματα ubrajaju sve riječi, koje se upotrebljavaju u magičke svrhe. Te riječi uglavnom nemaju nikakvog smisla, ili barem najveći dio njih, ali baš zato imaju izvjesnu čarobnu moć. Tako na pr. spominje Plutarh⁹⁶), da te riječi moraju izgovarati opsjednuti, da ih ostave zli dusi.

Jedna od najpoznatijih takvih formula je ABAANAΘANAABA, koja se često javlja i na našim domaćim gemama, a i na tabellae defixionum. Bellerman⁹⁷), Stickel⁹⁸), a i King⁹⁹) izvode tu riječ iz hebrejskog Ab-lanutha i tumače je kao »ti si naš otac«. Ta riječ ima već zato magičnu moć, jer jednako glasi, čita li se sprijeda ili straga. A to je važno. Jer ako se jedna riječ, koja posjeduje izvjesnu magičnu moć, napiše obrnuto, ona gubi tu svoju moć. Tu ću navesti samo jedan stari medicinski propis¹⁰⁰): *Infirmis sanguis cui currenit multum et non poterit restringere, scribe de sanguine eius in fronte ipsius de grano turis nomen ipsius inversis litteris, apices deorsum, et mox stat.* A baš kod ove naše magične riječi ne može se oduzeti moć obrnutim pisanjem, jer jednako glasi bez obzira na to, u kojem se smjeru čita. Sličnih riječi ima velik broj, a neke su se održale u praznovjerju kroz vjekove¹⁰¹), nastavljajući tradiciju s magičnih papirosa¹⁰²).

Riječ CEMECIAAM vjerojatno je isto tako jedna magička riječ, koja je kasnije dobila karakter imena boga ili kakvog duha. Ovdje upozoravam na tekst srebrne pločice⁷⁶), gdje se zazivaju razna božanstva i duhovi, koji trebaju čuvati od svakog zla. Među tim raznim dusima spominje se i Semesilam.

Osvrnut ćemo se ovdje nadalje i na grupe vokala, koje se javljaju na našim primjercima: AIHWVOA — AEHIOV̄V — OIΩEAYΩI — AΠICHIOYΩHIO.

⁹⁶) u Symp. VII, 5, 4.

⁹⁷) BVGA II, p. 35.

⁹⁸) SGA

⁹⁹) KAG p. 354.

¹⁰⁰) HIM p. 555 s.

¹⁰¹) Interesantno je ovdje spomenuti takvu rečenicu: Sator arepo tenet opera rotas (isto tako palindrom, kao i naša riječ). Zanimljiv je jedan amulet iz srebra iz konca 16. v., što ga navodi Jerphanion, *Voix des monuments* 1938. p. 63. bilj. 2., a nalazi se u berlinskom Münzkabinetu: u sredini se nalazi kvadrat s IHS i još s jednim kabalističkim zna-

kom, sve okruženo imenima: Michael, Gabriel, Uriel. Oko kvadrata čitamo: + Agla Tetragramaton + Jehova + Emanuel. A na vanjskom krugu: + Sator + Arepo + Tenet + Opera + Rotas. Tu jasno vidimo, kako se izvjesne formule praznovjerja (tu mislim i na Michael, pa Jehova, imena, koja se javljaju i na našim gemama, a koja već i na tim primjercima nisu više ništa drugo, nego magične riječi) tvrdokorno održavaju kroz vjekove.

¹⁰²) na pr. WEG nr. 51.

Kako vidimo ovo su kombinacije (u konkretnom slučaju bez sistema i reda, ali u mnogo slučajeva su one po izvjesnom redu sastavljene), slova iz alfabeta, uglavnom vokala. Te riječi ne samo da imaju magičnu moć, nego one često zamjenjuju odnosno označuju ime božanstva. Da navedem samo jedan primjer, što ga je publicirao Dietrich¹⁰³). Na završetku nalazimo: . . . τὸν Ἰαω τὸν Σαββαθ τὸν Ἀδωναι . . . τὸν ασηιουω Izvor je toga jedan pasus iz gnostičkog spisa Pistis Sophia¹⁰⁴) iz 3. v. p. Kr. (kojemu je opet neposredni izvor Apokalipsa). Tu Krist moli: Erhöre mich, mein Vater, du Vater aller Vaterschaft, du unendliches Licht: ασηιουω ἰαω αωῖ ωῖα ψινωθερῖ θερνωψ itd.

U tu grupu magičnih riječi spadaju, dakako, i ostale na našim gemama: AΩΩ — IΩϕ — ΩNOHIII HIIIAIHI — NH▷¹⁰⁵). Riječ PHP je također jedna takva magička apotropajska riječ, čija vrijednost leži opet u tome, što je ona palindrom. Osim toga, ovakve su riječi vrlo prikladne kao apotropajska sredstva, jer su sasvim jednostavne i sasvim kratke, pa se mogu u opasnosti brzo izreći ili napisati. Možda bi se, uostalom, ovdje moglo primijeniti i mišljenje Delattea¹⁰⁶), koji je prvi upozorio, da gomilanje slogova, koji svršavaju na ρ, služi osobito dobro u zazivima sunčanog boga Horusa.

Daljnja bi grupa magičkih riječi bila IAH — IEH — IEY — IΩH — IΩH, Sličan jedan primjer imamo i kod Bellermana¹⁰⁷) (IAH-AIH-HAI-IHA). Ovdje je, dakako, zadržan izvjesni red. IAH — IAH a to bi mogla biti varijanta od IAΩ¹⁰⁸) Čini se, da su isto tako varijante od IAΩ i ove riječi na našim gemama: IE OY — HY ῪΩ. Sličnih primjera imamo veliko mnoštvo. Da spomenem samo jedan, što ga navodi Wessely¹⁰⁹) s papirosa iz II./III. v. p. Kr.: οωε αηω ωηα ηωα αηε To su permutacije i varijante, možda gdjekada i krivo shvaćene od majstora, koji je izrađivao geme, imena Ιαω u svrhu što jačeg magičkog djelovanja tih riječi¹¹⁰).

Napis APEI AIP [AM] MAX su jednako tako magičke, dakako, besmislene, riječi kao na pr. i KABIAKKPAKKOY¹¹¹) i kao što su u latinskom poznate one aries dardaries astataries . . ., što ih već Kanton spominje¹¹²).

¹⁰³) Pap. Mag. 811.

¹⁰⁴) ed. Schmidt, p. 357 c. 136.

¹⁰⁵) Isidor sevilski u Etymologiae I, 3 tvrdi, da ima pet slova mističkih:
A Θ Τ Υ Ω

¹⁰⁶) vimi DAM. p. 67.

¹⁰⁷) BVGA p. 55. nr. 1.

¹⁰⁸) PWE s. v. Jao

¹⁰⁹) WEG nr. 42.

¹¹⁰) Nikako se ne mogu složiti s mišljenjem Epsteinovom — barem ne u svemu (u Rev et. Juives, XXVIII, 95.): »Les permutations des lettres de l'aphabet hebreu avaient pour but, à l'origine, d'apprendre aux enfants à épeler et de les exercer à la lecture. Saint Je-

rôme parle de cet usage dans son commentaire sur Jeremie XXV, 26 (Migne L. XXIV 878 D): propter memoriam parvulorum solemus lectionis ordinem invertere, et primis extrema miscere, ut dicamus Pour rendre l'enseignement de la lecture intéressant, on donnait aux noms des lettres et aux combinaisons des syllabes un sens quelconque, les plus souvent un sens étique.» Možda bi se to moglo koncedirati u nekim slučajevima, ali svuda nikako.

¹¹¹) EE V; 1884. p. 317.

¹¹²) u De agr. 160.

Riječi COYMAPTAC i BELOX, koje na oko izgledaju da imaju neki smisao, opet su samo dvije od onih mnogobrojnih magičkih riječi, koje baš svojom neobičnošću i nejasnošću mnogo doprinose, da od ljudi odbijaju i da ih čuvaju od svih mogućih zala i nedaća. Masa tih riječi poznata nam je i s tabellae defixionum, koje nalazimo na početku naše ere svuda na obalama Sredozemnog mora ¹¹³⁾, a osobito su poznate one iz Afrike. Njihov magički karakter sačuvao se je sve do u 6. v. p. Kr.

VI.

Da se još ukratko osvrnemo na neke simbole, koje nalazimo na našim gemama.

Jedan takav znak je i trostruki $\overset{\circ}{\underset{\circ}{N}}$. Što zapravo znači i kako je nastao taj simbol, nemoguće je danas utvrditi. Čini mi se, da se na taj simbol odnosi jedan magički recept, što ga je publicirao Heim¹¹⁴⁾: Contra colicum dolorem. Λαβὼν δακτύλιον σιδηροῦν ποιήσον γενέσθαι τὸ κρικέλλιον ὀκτάγωνον καὶ οὕτως ἐπιγράφε εἰς τὸ ὀκτάγωνον

φεῦγε φεῦγε, τοῦ χολή. ὁ κορυθαλός σε ζητεῖ, τὸν δὲ χαρακτήρα τὸν ὑποκείμενον γράφε εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ δακτυλίου $\mathfrak{Z}-\mathfrak{E}$ aut $\overset{\circ}{\underset{\circ}{N}}$. Taj simbol dolazi onda u raznim variantama \mathfrak{N} \mathfrak{N} \mathfrak{N} i sl. Dakako, vjerojatno je, da taj simbol u početku i nije bio sredstvo protiv kolike. A isto je tako sigurno, da je on tokom vremena izgubio karakteristiku sredstva protiv kolike i da je ostao samo jedan opće-magički simbol.

Drugi simbol, koji se javlja na našoj gemi je trostruki \mathfrak{E} . Taj znak, dakako, nije ništa drugo nego li \mathfrak{E} \mathfrak{E} \mathfrak{E} i sl., kakav dolazi na raznim amuletima i gemama. Zapravo je to samo shematizirani oblik četiriju zmijsa, koje simboliziraju boga Chnuma. U Edfu i Denderi prikazivan je¹¹⁵⁾ dekan Chnum kao vertikalna zmijsa presječena s tri horizontalne zmijsa. Prema tome je ovaj naš, a i ostali slični simboli samo shematizirani lik Chnuma iz Edfu i Dendere. Taj se simbol javlja i u jednom našem glagolskom spomeniku (Vidi Strohal, o. c. p. 130.): Od glist: Piši to niže pisano i na grlo detetu + kakla + kakabula + kokuda + kokabulvd +

+ \mathfrak{Z} + \mathfrak{E} + \mathfrak{E} + \mathfrak{E}

Jedan od najčešćih simbola, koji dolazi na našim gemama, jest jedna ili više zvijezda. Uvjerenje o uplivu zvijezda na ljudski život ima u početku sasvim realnu bazu: zna se na pr. upliv sunca na četiri godišnje dobe, utjecaj mjeseca na plimu i osjeku, pa upliv mjeseca na mjesečare i sl. Na taj se način došlo do uvjerenja, da planeti i zvijezde mnogo utječu na ljudski život. I tako su kasnije heksagram \mathfrak{H} i pentagram \mathfrak{P} , kao i križ

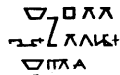
¹¹³⁾ WAF

¹¹⁵⁾ RL p. 1264.

¹¹⁴⁾ HID p. 480. nr. 57., a donosi ga Alex. Träll. II. p. 377.

✚ postali važni apotropajski elementi¹¹⁶⁾. Možda bi još mogli naći vezu zvijezda s likom zmijske glave na našim gemama. Aldrovandi, koji je svoju *Historia serpentium et Draconum, Bononiae 1640.*, izradio prema starim autorima, spominje¹¹⁷⁾, da je basilisk (prema Caeliusu) »stella illa maxima in corde caelestis Leonis«, a o ulozi basiliska u procesu postanka najobičnijeg tipa tzv. abraxasa govorit ćemo kasnije. Odatle i dolazi, da na jednoj gemi, koju je publicirao Bellermann, nalazimo na aversu tipični lik s pijetlovom glavom i zmijskim nogama, pred kojim kleči jedan ljudski lik, a napis je ΙΑΩ, dok je na reversu prikazan lav okružen sa šest zvijezda i mjesecom.

Treba da još spomenemo i kabalističke znakove sa splitske geme (tabla I. br. 6.). Oni izgledaju ovako:

Kako se vidi, ovdje su bez logične veze poredani egipatski hijeroglifi □ ▽, izvjesna grčka slova ΖΛΛΑ i neki znaci, koji se nalaze izvan alfabeta ✚ ΠΛ. Tražiti neki smisao u tome, bio bi uzaludan posao. Sav taj konglomerat tih znakova ima baš radi toga magičku moć, jer je zamršen i nerazumljiv.

VII.

Da pogledamo sada likove, koje se javljaju na našim gemama. Najčešći je lik (ne samo kod nas, nego i na svim ostalim tzv. gnostičkim gemama) ljudski trup s pijetlovom glavom i nogama poput zmijske. Rollet¹¹⁸⁾ svodi taj lik i njegove varijante na Phanesa »in der orphischen Geheimlehre des griechischen Mythos das urweltliche Lichtwesen, das aus dem Welteil mit strahlendem Glanze hervorbricht, der Vater aller Götter«. Bellermann i drugi neki nazivaju taj lik »pravim abraxasom«. Bellermann daje¹¹⁹⁾ ujedno i tumačenje tog lika i to s čisto gnostičke baze. Čitavom liku dan je ljudski trup kao ono najplemenitije na svijetu. Glava pijetla je simbol budne opreznosti (= gnost. φρόνησις). Bič je simbol moći (= gnost. Δύναμις ili ἐξουσία). Zmija je mudrost (= gnost. λόγος, Νοῦς), a krug (sic! zapravo štit) ili vijenac je vječna mudrost (= gnost. Σοφία). Na taj način dobiva on u tom liku tzv. Abraxasa čitav sistem Basilidesov¹²⁰⁾. To je međutim tumačenje odviše nategnuto, a da bude vjerojatno.

¹¹⁶⁾ HIM navodi na str. 563/564. jednu magičnu formulu: ✚ clavit rauto + ad qui bany + de p̄ corte ut maxime retor ✚

¹¹⁷⁾ De Basilisco p. 561ss.

¹¹⁸⁾ u KEKA s. v. Abraxas u. Abracadabra

¹¹⁹⁾ BVGA

¹²⁰⁾ Taj se sistem može prikazati ukratko prema Ireneju, *Contra Haereses*, I. l. c. XXIV) ovako: Pater innatus (Θεὸς ἀκατονόμαστος) rodi Νοῦς. Ova rodi Λόγος koji porodi Φρόνησις, a od nje se rodi

Σοφία i Δύναμις, koji zajedno porode Virtutes, Principes i Angelos. Ovi posljednji sačinjavaju prvo nebo. Oni emaniraju iz sebe druge anđele, koji čine drugo nebo. Tom emanacijom nastaje onda 365 nebesa. Anđeli iz tristotinešesdesetipetog neba stvorise zemlju i narode. Njihov je knez židovski bog, dok je knez svih tristotinešesdeset i pet nebesa Abraxas. Kako je židovski bog htio podvrći svom židovskom narodu sve

Čitava je ta figura zapravo samo skup raznih apotropajskih elemenata u svrhu što jačeg efekta samog amuleta. Baza je čitavog tog lika, mislim *τρόπαιον*. Već prvi pogled može nas o tome uvjeriti. *Τρόπαιον* je simbol pobjede nad neprijateljem, kao što on može biti u našem slučaju simbol pobjede nad demonima, zlim dusima i sl. A onda, postoji ovdje i čisto jezična sličnost: *τρόπαιον* ~ *ἀποτρόπαιον*. Na samo oblikovanje našeg tipa mora da je utjecala i predodžba o liku giganta, koji imaju ljudski trup, a zmijske noge. Imamo dosta gema, na kojima je prikazan čisti lik giganta. Jedan gigant, što ga je publicirao Bracci, *Memorie degli antichi incisori*, Firenze, 1786., sv. II. tabla LXVII., ima u desnici parmu i hastu, dok u lijevici drži parmu i krzno. Jedan drugi gigant na gemi iz zbirke dra Pollaka u Rimu ima u desnici štap, a u lijevici neki neodređeni predmet. Druga dva elementa, koja nalazimo na tom liku su pijetlova glava i zmijske noge. Atributi u rukama su skoro redovito štit i bič. Za bič mi se čini, da je kriva interpretacija koplja, koje se nalazi na prikazima *troपाiona*¹²¹). Zmijski nas element podsjeća na antiknog baziliska, kojega je ujed — prema vjerovanju starih — otrovan, a isto tako i njegov dah i pogled¹²²). Zato je i njegov lik zgodan kao apotropaion. No s druge strane, ni basilisk nije siguran i on strepi — opet po vjerovanju starih — od pijetlova pogleda, a njegovo ga kukurikanje ubija. Zato, da se tom paralizatorskom djelovanju pijetlovom prema basilisku doskoči, kombinira se lik zmijske glave, basiliska s pijetlovom glavom. Ovakvoj kombinaciji zmijske i pijetlove glave može biti još jedan razlog, a taj je priča, da je basilisk rođen iz pijetlovog jajeta, koje nije imalo žumanjca¹²³). To doduše prema Wellmannu¹²⁴) nije antikna priča, ali nadovezuje na antikne nazore. U Francuskoj se na pr. još i danas po selima vjeruje — prema tvrdnji d'Orbignyja — da jaja bez žumanjca potječu od starih pijetlova i da se iz njih rađa basilisk¹²⁵). U Egiptu je basilisk bio uvelike čašćen i identificiran s ureus-zmijom¹²⁶). A Aldrovandi¹²⁷) navodi dosta primjera iz Egipta, gdje se je lik basiliska upotrebljavao kao amulet. Isto tako i Plinije¹²⁸) tvrdi, da je basiliskova krv služila kao amulet i lijek.

ostale narode, to ustanu protiv njega svi anđeli, a protiv njegovog židovskog naroda svi ostali narodi na zemlji. Sad pošalje Pater innatus svog prvorodenca Nun (=Christum), da oslobodi ljude iz vlasti onih, koji su stvorili svijet.

¹²¹) S druge strane možda to pokazuje i egipatski upliv, jer su već Egipćani davali sunčanom bogu bič kao atribut (Vidi Schuermans, *Intaille en jaspe trouvée à Liberchies, Extrait des Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, Tome XXVI, 2e serie, VI.)

¹²²) Jedna interesantna kombinacija nalazi se na biskupskom štapu sv. Godeharda

u hildesheimskoj katedrali: jarčeva glava i zmijsko tijelo. (Vidi Zaborsky, *Urvätererbe in deutscher Volkskunst*, Leipzig 1956, p. 36/37.)

¹²³) Na jednoj stijeni između Prilepa i Gradskog, kod Trojaka, prikazana je zmija, kako se uzdiže iznad patere, u kojoj je jaje. Lijevo je napis *Δράκοντι τῷ τῷδε τεμωμένῳ* (Vidi MAK. p. 31.)

¹²⁴) PWE s. v. Basilisk

¹²⁵) u *La grande encyclopédie*, Paris, s. v. Basilic

¹²⁶) PWE s. v. Basilisk

¹²⁷) AHS, p. 361ss.

¹²⁸) HN XXIX, 66.

Pijetao¹²⁹⁾ je s druge strane simbol bogova rata. Perzijska mu je tradicija pripisivala snagu, koja sputava demone. Njegovo kukurikanje tjera demone, njegov pogled sputava basiliska i lava. Štaviše, njegov lik odvraća od čovjeka zlo. Zato i sam njegov lik služi kao amulet¹³⁰⁾. To se je vjerovanje dakako kasnije sve više širilo. Za Germane je on na pr. simbol plodnosti¹³¹⁾. Ostatak tog praznovjerja su, vjerojatno, i likovi glinenih pijetlova, koje još i danas nalazimo na krovovima naših kuća. Isto su tako ostaci tog praznovjerja i neki narodni običaji¹³²⁾. Pijetla često prikazuju zajedno s Hermesom kao »pticu svijetla« (dolazi, vjerojatno, i na jednoj našoj gemi zajedno s Hermanubisom).

Gore opisani lik tzv. Abraxasa nalazimo osim na gemama također i na drugim amuletima, koji su se nosili oko vrata. Spomenut ću samo dva, koji potječu navodno iz zbirke Kircher, a danas su vlasništvo dra Pollaka u Rimu. Jedan od njih ima na aversu lik s pijetlovom glavom i zmijskim nogama, te bičem i štitom u rukama, naokolo šest zvijezda; na reversu je troglava Hekata s kalathosom na glavi, ruke drže bodeže, baklje i bičeve. Drugi amulet ima na aversu gore spomenuti lik, naokolo četiri zvijezde, a ispod njega jedno veliko oko (također apotropajski element); revers je konglomerat svih mogućih likova: jedna bista u profilu, pa golub, gušter, ždral(?), kunić, štakor(?) i t. d. U hrv. nar. arheološkom muzeju u Zagrebu ima također jedan takav ovalni olovni amulet iz Siska s likom tzv. Abraxasa. Iz svega jasno izlazi, da se taj naš tipični lik može bolje i jasnije protumačiti ovako, nego li pozivajući u pomoć razne gnostičke spekulacije.

O samom liku zmijske, koja se javlja samostalno na jednoj našoj i na mnogim drugim sličnim gemama, govorili smo već, kad smo tumačili lik tzv. abraxasa. Dodat ćemo još nešto. Zmiju kao simbol ili personifikaciju viših bića i božanstava nalazimo već rano u Mezopotamiji¹³³⁾: u najstarije doba nalazimo u prednjoj Aziji zmiju-boga Muš (kasnije je to akadski Širu). Ona je princip kaosa u borbi s dobrim. Isto tako ima i Tiâmat, majka svega živućega, oblik zmijske. U prvoj polovici 3. tisućljeća pr. Kr. vidimo na pečatnim cilindrima ljudsko gornje tijelo s bradatom glavom, a donji je dio tijela nekoliko puta isprepletana zmija. A već i prije, u Mojsijevom penta-teuhu u pričanju o padu prvih ljudi, zmija je simbol zlog duha. Ta simbolika prelazi kasnije u srednji, pa i u novi vijek (na pr. sv. Juraj i zmaj).

Kako smo već spomenuli, zmija personificira u Egiptu boga Chnuma. Takav je on prikazan u Edfu i Denderi. Međutim, na gemama često dolazi varijanta tog tipa tj. zmija s lavljom glavom. A kadkada ta glava ima i

^ ^ ^

¹²⁹⁾ PWE s. v. Huhn

¹³⁰⁾ DSD s. v. Amuletum

¹³¹⁾ Zaborsky, o. c.

¹³²⁾ U Omolju na pr. — vidi Šnevajs, Apotropijski elementi u svadbenim običajima Srba i Hrvata, Glasn. ent. muz. u Beogradu, 2, 1927. — drži mladože-

nja na putu kući na sedlu jednog pijetla. A u okolici Donje Tuzle kod katolika trči ispred svadbene povorke čauš s pijetlom i sjekirom, a kad pripije na kućni prag, odsječe mu glavu.

¹³³⁾ Elbert, Reallexikon der Vorgeschichte, s. v. Mischwesen

radialnu aureolu. Da se tu doista radi o Chnumu, dovoljno je citirati jedan grčki opis Chnuma¹³⁴): *μορφήν δε λεοντοπρόσωπον, ακτίνας ἔχων ἡλιακός, τὸ δὲ ὅλον σῶμα ὄφρος ποροειδύς, ἄνω ἀνατετραμμένου . . .*. Lik ovakve zmiје može pomoći protiv raznih bolesti, a osobito želučanih. Jedan između bezbrojnih magičkih recepata govori nam i ovo¹³⁵): *Ad stomachi dolorem remedium physicum sic: in iaspide exculpe draconem radiatum, ut habeat septem radios et claude auro et utere in collo.*

Origenes¹³⁶ opisujući sedmoricu arhonata ὁ ὑπὸ ὀφριῶν παραλαμβανομένων govori ovako na jednom mjestu: *εἶτα ὁ μὲν Κέλσος τρίτον ἀμφιβιόν τινα καὶ φρικῶδες ἐπισυρίζοντα τὸ δὲ διάγραμμα τρίτον Ῥαφαήλ ἔλεγεν εἶναι τὸν δρακοντοειδῆ.* Radi toga se je i smatralo, da geme s ovakvim likom nisu drugo nego li produkt gnostičke sekte ofita, kod kojih je bio neobično razvijen kult zmiје¹³⁷). A i nače, u gnostičkim se spisima mnogo spominje i lik zmiје s lavljom glavom¹³⁸). Međutim, kako smo gore vidjeli, taj je lik i vjerovanje u njegovu magičnu moć postojalo i prije gnosticizma, a i sama imena, koja se najčešće javljaju uz taj lik — ANOX i XNOUMIC — dokazuju, da se ovdje ne radi o produktima gnosticizma.

Slijedeći lik, koji se često javlja na našim gemama, jest muškarac sa šakalovom (odnosno psečjom) glavom. Očito je, da se ovdje radi o egipatskom bogu Anubisu sa šakalovom glavom. On igra u posmrtnom kultu veliku ulogu: predsjedava balzamiranju i predvodi mrtve pred sud. Često se identificira s Hermesom Psychopomom i u tom se slučaju zove Hermanubis. Takvim ga pokazuju i naše dvije geme: na obima ima u ruci kerykeion, a na jednoj, čini se, i kesu. Origenes¹³⁹) ovako opisuje jednog od sedmorice arhonata: *εἶθ' ὁ μὲν Κέλσος τὸν ἕκτον κυνὸς πρόσωπον ἔλεγεν ἰστορεῖσθαι ἔχειν παρ' ἐκείνοις τὸ δὲ διάγραμμα ἔφασκεν εἶναι αὐτὸν Ἑραθαώθ.* Interesantno je spomenuti, da i gnostički Naasanci govore (prema Hippol. V, 7) o Hermesu kao *ψυχγωγός*¹⁴⁰). Usprkos tih sličnosti, ove geme nisu — kako smo se mogli dosada uvjeriti — produkt gnostičke ofitske sekte ni njezine podgrupe arhontika¹⁴¹).

¹³⁴) Pseudo-Hermes p. 287.

¹³⁵) R. Heim, De rebus magicis Marcelli medici, u Schedae philologicae, Bonn 1891. p. 125. (IV. v. p. Kr.)

¹³⁶) GS knj. VI. c. XXX. p. 99/100.

¹³⁷) Kozmogonija Ofita (vidi Jelenić, Povijest Hristove crkve I, Zagreb 1921.) — a ti se opet dijele na podgrupe — može se ukratko ovako skicirati: Postoje dva počela, tvar (ἄλη) i Bezdan (Βυθός) ili pračovjek. Tvar stvori vodu, tamu, ponor i kaos. Pračovjek emanira iz sebe prvog čovjeka (koji je hermafrodit), a ovaj proizvede čovječjeg sina i duha svetoga ("Ἄγιον πνεῦμα"), koji je ženska. Sve troje zajedno rode nebeskog Krista. Sva ova počela i bića

zajedno stvaraju πλήρωμα = puninu. Prvi čovjek, čovječji sin i duh sveti rode opet nižu mudrost (κατωσοφία προύτικος) Ta se strovali u tvar i izdigne se iz nje, ali ne mogavši u puninu, stvori za sebe zračno nebo. Dok je bila u tvari, rodila je demiurga Jaldabaota. Ovaj rodi najprije šest potomaka, koji stanuju po planetima. Oni se pobune protiv Jaldabaota i zato on rodi sina i više drugih stvorenja. Jaldabaot, da odvrati svoje potomstvo od duhovnog svijeta, stvori Adama i udahne mu dušu. Ovaj stekavši razum prozre na taj način svog stvoritelja. Da oslabi Adama, stvori mu Jaldabaot Evu i naloži im, da ne jedu od drva spoznajne dobra i

Hermesa spominje također i više tabellae defixionum¹⁴²). Tako spominje jednu molitvu i Dornseiff¹⁴³). Ta je molitva upućena Hermesu, a u njoj se između ostaloga kaže: *ὁ ἡ δόξα ααα ηηη ωωω*, pa onda *υ ααα ωωω* i *Σαβαώθ ἀρβαθ Ιάω*

Jedna od naših gema pokazuje lik Hekate, podzemne božice, koja daje ljudima bogatstvo, pobjedu, mudrost¹⁴⁴). Njezin se je kult mnogo podržavao u Africi, samo nije sasvim dokazano, da se je i u Egiptu poštivala, no indicije postoje¹⁴⁵). Likovi Hekate na gemama uglavnom su slični našem, samo se možda u nekim sitnim pojedinostima razlikuju. Njezin lik nalazimo još i na drugim amuletima, od kojih ću opet spomenuti jedan iz zbirke dra Pollaka: taj brončani amulet ima na aversu lik troglave Hekate — gornji par ruku drži nož, srednji baklju, a donji zmiyu. Dakako, da je mnogo spominju i tabellae defixionum¹⁴⁶).

Za lik golog muškarca s naše gema ne bih znao reći, koga prikazuje. Stilski svakako mnogo podsjeća na Egipat: tu vidimo onaj tipični egipatski poluprofil s egipatskih reljefa. Likovi na tim reljefima drže redovito u svakoj ruci po nešto: najčešće je to anch *Ⲁ*, a u drugoj *Ⲓ*. Obično su tako prikazivana božanstva. No možemo naći i potpunih analogija za taj naš lik. Imamo nešto egipatskih reljefa, koji prikazuju vojnike¹⁴⁷): svi imaju na leđima velike štitove, u desnicama koplja, dok u lijevicama drže naizmjenice jedni bodeže, drugi srpaste noževе, a treći predmete slične štapovima. Prema tome je vjerojatno, da je majstor, koji je rezao ovu gemu, poznao ovakav lik ratnika. Dakako, da je na ovoj gemi taj lik izgubio svoje prvotno značenje kao ratnik, a dobio je vrijednost apotropajskog lika, to više, što u

zla, ali ih sin *ὀφτόμορφος* nagovori, da jedu. Zato ih Jaldabaot progna iz raja, a sina prokle. Sin na to rodi šest sinova, koji sačinjavaju s njim skupa sedmero (*ἑβδομάς*), dok su niža mudrost, Jaldabaot i njegovih šest potomaka sačinjavali osmerstvo (*ὀγδοάς*) Niža mudrost upoznaje ljude s najvišim bićem preko proroka i moli od svetog duha za ljude otkupitelja. Njemu utire put sv. Ivan Krstitelj. Poslani Krist spusti se kroz sedmera nebesa, sjedini se s nižom mudrosti i uđe s njom u Isusa, kad se ovaj krstio. Krist preko Isusa propovijeda svog nepoznatog oca. Jaldabaot i knezovi planeta pobune Židove i ovi raspnu Isusa. Ali Krist i sestra mu i zaručnica niža mudrost napuste prije muke Isusa i pođu u puninu. Iz punine dolazi neka sila, uskrisi Isusa i ponese ga u eterskom tijelu u puninu. Za Isusom dolaze u puninu i braća zmiye, a kad svi dođu,

onda je otkupljenje završeno i nastat će konac svijeta.

¹³⁸) vidi na pr. Pistis Sophia c. 51.

¹³⁹) GS I, c.

¹⁴⁰) vidi DA p. 66.

¹⁴¹) Ovi vjeruju, da u sedam nebesa vladaju *ἀρχοντες*, a u osmome iznad njih *Φοτεινή*, majka svijetlosti. (Vidi Jelenić, o. c.)

¹⁴²) ZNF, p. 113. nr. 15., p. 116. nr. 17., p. 117., nr. 18/19., p. 126/127. nr. 23. WAF p. 16. nr. 4.

¹⁴³) DAM p. 37.

¹⁴⁴) MGL

¹⁴⁵) RL s. v. Hekate

¹⁴⁶) ZNF p. 126/127. nr. 23. WAF p. 5. nr. 1. (iz Grčke, I/II. v. p. Kr.), pa p. 19. nr. 4.

¹⁴⁷) Lepsius, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien III., p. 155.

^{147a}) Jerphanion, La voix des monuments, 1938. p. 48.

rukama drži koplje i nož. U svakom slučaju opaža se na toj gemi duh helenizma, na koji je u mnogome utjecala egipatska likovna umjetnost i udarila na nj svoj stilski biljeg.

Spomenuli smo kod geme br. 20. lik lava. Lik lava nije rijedak na gemama-amuletima. Strašna ta životinja dovoljna bi bila sama po sebi kao apotropajski lik. Međutim, mislim, da se taj lik mora dovesti u vezu s astrologijom odnosno sa zvijezdom lava. To je tim vjerojatnije, što se na mnogim gemama s likom lava nalaze urezane i zvijezde. No ne samo lik lava, nego i sama riječ lav služi kao ἀποτρόπαιον. Tako Jerphanion^{147a}) spominje među ostalima i jedan ostrakon u kairskom muzeju s napisom:

στωρ αλφα Ψαν
αιωρη λεων αυω
τωνην φωνη νων
ωρηνη ανηρ
ρηνηλ

U zbirci Pollak u Rimu nalazi se jedan sardoniks, gdje je urezano $\Lambda \text{ E } \Omega$

Prema tome čini se, da je lik lava samo astrološki simbol u vezi s vjervanjem o uplivu zvijezda na ljudski život.

VIII.

Mi smo se mogli tokom dosadašnjeg razlaganja uvjeriti, da imena i likovi na tzv. gnostičkim gemama nisu produkt gnosticizma. One su zapravo pojave paralelne s gnosticizmom, jednako kao što su paralelne pojave s gemama i tabellae defixionum. Ni geme, kao što ni ove tabellae nisu ništa preuzele od gnosticizma, a ni obratno. One su samo vidljivi izraz onog vjerskog sinkretizma i praznovjerja, koje je u to doba bilo mnogo rašireno po Mediteranu, a centar mu je bio Aleksandrija. Baš radi toga opaža se i na tim gemama jaki egipatski upliv.

Mnogo nam činjenica može potvrditi, da te naše geme nisu gnostičkog porijekla. Prvo smo mogli zapaziti, da onaj najobičniji tip tzv. Abraxasa — pijetlova glava i zmijske noge — nije kreatura gnosticizma. Nemamo ni u jednom pismenom spomeniku, koji govori o gnosticizmu, opisa takvog abraxasa. S druge smo strane opet vidjeli, da je taj tip nastao samo sintezom raznih apotropajskih elemenata, koji su već prije i neovisno od gnosticizma postojali.

Kad bi međutim ipak koncedirali, da su te geme gnostički produkt, kako ćemo rastumačiti pojavu raznih drugih likova na gemama, kao što su na pr. Hermanubis, Harpokrat, Anukis, Hnumis, Nil i razni drugi likovi, uz koje dolaze urezana ista imena i nazivi, kao i kod tzv. pravih abraxasa? A isto tako nalazimo primjera, da je na aversu na pr. lik tzv. pravog abraxasa, dok je na reversu (odnosno često i na aversu uz lik abraxasa) i lik na pr.

Anubisa, Harpokrata, sunca, Hekate, Izide itd., koji s gnosticizmom nemaju savršeno nikakve veze.

S druge strane, nije ispravno ni tumačenje židovskog karaktera tih gema, što je toliko naglašavao Barzilai¹⁴⁸). Za njega je jasan židovski karakter tih gema već po imenima Adonai, Jao, Sabaot i po rasprostranjenosti tih gema po Egiptu i Grčkoj, gdje se je — kako je poznato — u početku koloniziralo najviše Židova¹⁴⁹). Nijedan od likova, koje nalazimo na našim gemama nije mogao nastati i širiti se među Židovima, jer im je religija branila stvarati likove bogova odnosno Boga¹⁵⁰). Tako ni u Palestini iskapanja nisu iznijela na javu nijednog Jahvinog lika. Ta se je zabrana kasnije kod Židova sve jače primijenjivala i rigoroznije tumačila¹⁵¹). Izvjesne židovske riječi (Eloe, Adone, Sabaoth, Mihael) jesu doduše porijeklom židovske, ali su selenjem Židova proširene svuda, gdje je bilo Židova. Neke su od njih i gnostici preuzeli¹⁵²). Tako u najstarijem gnostičkom sistemu stoje ispod Μητρρ sedmorica arhonata (babilonsko-perzijskog porijekla), kojih imena glase: Jaldabaoth, Jao, Sabaoth, Astaphaios, Adonaios, Eloaios, Oraios. Tu vidimo, kako su ti hebrejski elementi prodrli u gnosticizam, a da ipak ne možemo ustvrditi, da je taj sistem produkt hebrejskog vjervanja. Isti takav slučaj je i s imenima na našim gemama.

Dakako, imena na tim gemama nikako nisu gnostičkog porijekla. Ona su uglavnom dijelom egipatskog, dijelom opet hebrejskog porijekla. Ukoliko neka od njih dolaze i u gnostičkim sistemima, ona su recipirana. Jer i čitav gnosticizam, sa svim svojim mnogobrojnim sektama i nije ništa drugo nego konglomerat raznovrsnih elemenata. Jedino gnostičko kod tih sistema je samo sinteza svih tih elemenata i osnovni dualizam.

¹⁴⁸) BA p. 8.

¹⁴⁹) Slično nešto tvrdi i kod nas Marić (o. c. p. 80.). Ne čuvši, vjerojatno, nikada za tzv. abraxas-geme i ne poznavajući članak Truhelkin o njima u GMBH kaže ovako: »Pošto je u antičko doba bilo i u našoj zemlji Jevreja znači da je još tada tu postojao kult izrailjskog Gospoda. Gospodnje ime nalazimo na jednoj gemi s nepoznatog nalazišta iz Bosne, ispisanom grčkim slovima Ἰζώ, Ἀβραάξ, Ἄλωε, Ἀδωνε.« Tu se očito radi o gemi, koju sam opisao pod br. 9. i nalazište koje nije nepoznato. Dakako, tu nema govora o dokazu za postojanje židovske religije kod nas u to vrijeme, jer je to jedna obična tzv. gema-amulet. Jedna gema čisto židovskog karaktera nadena je u Solinu, a publicirana je BD g. 1898. p. 151. nr. 1482. O njoj govori i Bulić u članku »Jevrejski spomenici u rimskoj Dal-

maciji i jevrejsko grobište u Solinu« u BD god. 1926./27. p. 116ss. Ona nosi čisto židovski karakter: u staklenoj pasti žutkaste boje vidimo sedmokraki svijećnjak, menoru; uza nj s lijeve strane rog za ulje, a s desne strane posuda za fitilje. U istom tom članku spominje Bulić također ahat iz Sarajeva, koji i Marić spominje, i krivo ga interpretira kao spomenik židovskog kulta Jehove.

¹⁵⁰) Ex. 20,4. Non facies tibi sculptile neque omnem similitudinem, quae est in caelo desuper et quae in terra deorsum nec eorum quae sunt in aquis sub terra. — Zato se Bog u starom zavjetu javlja ne u liku nekog bića, nego kao vatra, oblak i sl.

¹⁵¹) Schuster - Holzammer, Handbuch zur biblischen Geschichte, Freiburg 1925. I. p. 322. Anm. 1.

¹⁵²) PWE s. v. Gnostiker p. 1536.

Mnogi, koji su o toj temi pisali (na pr. Bellermann i dr.), smatraju lik s pijetlovom glavom i zmijskim nogama pravim basilidijanskim abraxasom i tipičnim za gnostičko-basilidijanske geme, koje personificiraju gnostičko božanstvo Abraxas. Kod tog slučaja moramo opet s pravom posumnjati u tu tvrdnju, jer nam je poznato, da dolazi masa gema, na kojima nema toga lika, a ipak je na njima urezano ime abraxas. Spomenut ću ih samo nekoliko: sjedeći Nil s napisom ABPAZA¹⁵³), zmijski lik s napisom numen Dei Abresses¹⁵⁴), ljudski lik s lavljom glavom i napis ABPACAE¹⁵⁵) itd. Kad bi taj lik doista ekskluzivno personificirao božanstvo Abraxas odnosno, kad bi riječ abraxas doista bilo ime božanstva, onda se ovakvi slučajevi — košto su gore spomenuti — ne bi mogli dogoditi. To se je dogodilo, dakako, s tog jednostavnog razloga, jer su i taj lik i ta riječ samo magički i apotropajski likovi odnosno riječi, bez međusobne veze.

Isti je taj slučaj i s ostalim imenima na gemama. Ime IAΩ dolazi uz likove tzv. Abraxasa, uz čovječji lik s lavljom i magarećom glavom, uz lik Nila, zmijski, Jupitra, Harpokrata i dr. CABA00 dolazi uz lik običnog tzv. abraxasa, zmijski, čovjeka s magarećom glavom, Jupitra, Harpokrata, Junone ABPACAE dolazi uz lik tzv. Abraxasa, uz lik zmijski, lava, Nila, Harpokrata, čovjeka s lavljom glavom. MOICE dolazi uz lik Jupitra, Harpokrata i dr. XEPOYBI dolazi uz lik tzv. Abraxasa. Imena OYPIEA, ΓABPIEA, MIXAEA dolaze uz ljudski lik s magarećom glavom. MOYCH dolazi uz lik zmijski. IOVAAC uz lik čovjeka s lavljom glavom. ICΓAHA, ONOHA, PAΦAHA uz ljudski lik s magarećom glavom. Riječ BAPPABA4 dolazi uz ljudski lik s četiri krila, a u ruci sa žezlom i bičem. Jedino imena ANOX i XNOVBIC (odnosno XNOVMIC) dolaze konstantno uz lik zmijski.

Prema tome nam je jasno, da pojedina imena na ovim gemama ne označuju određena božanstva, nego da su to samo magičke riječi, jednako kao što ni pojedini likovi ne označuju — osim onih s imenima ANOX i XNOVBIC — određena božanstva, nego su to samo apotropajski likovi, koji su u početku — barem neki — bili personifikacije božanstva, ali su tokom vremena izgubili to svoje značenje.

Još moramo ovdje primijetiti jednu stvar. Na tim gemama dolaze razni nazivi, koje nalazimo i u gnosticizmu, samo u raznim sistemima. Mi danas, doduše, kad kažemo gnosticizam, podrazumijevamo pod tim pojmom skup raznih sekta i sistema, koji imaju nešto zajedničkoga. No, mi se moramo staviti u doba, kad je gnosticizam cvao. Svaka je sekta zasebno djelovala, imala svoj zasebni sistem i tako u to doba nije postojao neki pojam »gnosticism«. Postojali su samo Basilidijanci, Perati, Valentinijanci, Naasovci, Setovci, Kajinovci, Ofite, pa Manihejci i dr.¹⁵⁶). Ne možemo zato zamisliti, da bi, recimo, jedan basilidijanac davši si napraviti jednu čisto religioznu

¹⁵³) PTGA Vol. III. Dissert. VI.

¹⁵⁴) MHG Pl. X. nr. 4.

¹⁵⁵) MHG Pl. IF. nr. 3.

¹⁵⁶) Gnosticizam, koji je kasnije prešao i u Španiju, traje sve do u VI. v. Vidi PAI p. 8.

gemu (ako pretpostavimo, da su te geme gnostičke) odnosno amulet, dao na njoj urezati uz elemente basilidijanizma još i neke elemente iz sekte, recimo, ofita ili koje druge, ili štaviše i iz drugih religija. Jasno je, da će on dati urezati samo elemente iz svoje, konkretno, basilidijanske sekte. A baš to miješanje raznih elemenata iz raznih sekta i religija je tipično za našu vrstu gema. Druga je dakako stvar, ako su te geme zapravo samo amuleti i nemaju direktne veze s kojom religijom ili sektom tj. kad nisu vanjski izraz jedne religije (kao što su, uzmimo, danas križići i medalje s likovima svetaca), nego kad služe samo kao amuleti¹⁵⁷). U tom je slučaju kombinacija raznorodnih elemenata samo korisna, jer se na taj način apotropajsko djelovanje tih amuleta pojačava.

Čak ni oni amuleti, gdje su prikazani tzv. arhonti, ne mogu nam služiti kao dokaz, da su ti amuleti gnostički. Tekst Originesa, gdje nam — prema Celsusu — referira o tim arhontima, glasi ovako¹⁵⁸) . . . τὸν πρῶτον ἰδέα λέοντος μεμορφωμένον . . . εἶναι Μιχαήλ τὸν λεοντοειδῆ . . . δεύτερον εἶναι ταῦρον . . . τὸν Σουριήλ . . . εἶναι τὸν ταυροειδῆ . . . τρίτον ἀμφίβιον τινα . . . Ῥαφαήλ . . . εἶναι τὸν δρακοντοειδῆ . . . τὸν τέταρτον ἄετοῦ . . . ἔχειν μορφήν . . . Γαβριήλ . . . εἶναι τὸν ἀετοειδῆ . . . τὸν πέμπτον . . . ἄρκτου πρόσωπον ἔχοντα . . . Θαυδαβαῶθ . . . εἶναι τὸν ἀρκτοειδῆ . . . τὸν ἕκτον κυνὸς πρόσωπον . . . εἶναι αὐτὸν Ἐραθαῶθ . . . τὸν ἕβδομον . . . ὄνου ἔχειν πρόσωπον . . . αὐτὸν Θαρακαῶθ ἢ Ὀνοήλ . . . οὗτος καλεῖται Ὀνοήλ ἢ Θαρθαραῶθ . . .

Od sličnih likova javljaju se na našim gemama-amuletima uglavnom ljudski lik s psečjom, lavljom i magarećom glavom. Da se ovdje ne radi o gnostičkim arhontima, koje smo čas prije spomenuli, dokazom nam je već to, što uz te likove na gemama dolaze sasvim druga imena. Jedna gema, na kojoj je prikazano ljudsko tijelo s lavljom glavom¹⁵⁹), u jednoj ruci τ̣ u drugoj sceptar, oko kog se ovila zmija, dokazuje svojim anchom τ̣ nesumnjivo egipatsko porijeklo. Prema Origenesu, da je to doista gnostička gema, to bi morao biti Mihael. Međutim, na tom je amuletu urezano IAW i ABPACAΞ¹⁶⁰). Slična jedna gema pokazuje isti lik¹⁶¹), samo je u jednoj ruci ljudska glava, a u drugoj mač. Na reversu je napis IOVΔAC. (Matter smatra tu gemu ge-

¹⁵⁷) Odnos naših gema-amuleta prema hipotetičkim gnostičkim gemama (split-sku gemu br. 18. apstrahiran ovdje, jer nema nikakvog lika), bio bi sličan odnosu između dviju gema, koje ćemo ovdje opisati. Prva je starokršćanska FAG II, tabla LXVII, nr. 6. i I. p. 507.: u sredini veliki križ, dolje lijevo A i Ω. Lijevo i desno u dva reda 12 apostola. Gore lijevo i desno uz stolicu po jedna figura, prema kojoj lebdi po jedan anđeo. Na nekoliko mjesta mali križići. — Druga je gema amulet CCG nr. 2220. Na aversu je Jao u obliku

munje s četiri krila i tri glave: glava šakala, jastreba i kopca. U polju tri zvijezde, a dolje napis IAW, Revers: trofej između monograma NI (Nazareneus Jesus?) i chrisma ϣ. Prva je od tih gema apsolutno kršćanska tj. likovni izraz religije, dok je druga, usprkos chrisme, samo amulet, tj. likovni izraz praznovjerja.

¹⁵⁸) GS 1, VI. c. XXX. p. 99/100.

¹⁵⁹) CCG. nr. 2168.

¹⁶⁰) Sasvim joj je slična gema MHG Pl. IF. nr. 3.

¹⁶¹) CCG nr. 2169.

mom Kajinita ili Judaita). Jedan jaspis¹⁶²) pokazuje ljudski lik s lavljom glavom, koji stoji na grifonu. Na reversu je OAOX. Vrlo se često javlja ljudski lik sa šakalovom (psećjom) glavom. Taj bi se, prema Origenesu, morao zvati Ἐραθρώθ. Naša gema br. 12. pokazuje jedan takav lik. U lijevici drži neku pticu¹⁶³), a u desnici kerykeion, koji taj lik dovodi u vezu s Hermesom. Napis je međutim COVMAPTAC, a na reversu IAW. Slična je i naša gema br. 13. s napisom IAW. Isto se tako javlja na tim tzv. abraxas-gemama i ljudski lik s magarećom glavom. To bi morao biti Origenesov Ὀνοήλ (i Ἐραθραώθ odnosno Ἐραβρώθ). Jedna takva gema prikazuje taj lik¹⁶⁴). Na aversu je lik s magarećom glavom, tijelom poput mumije i krilima. U ruci drži žezlo ili trozub. Čitaju se imena Ouriel, Gabriel, Raphael, Michael, Isigael, a možda i Onoel. Na reversu je kaducej, posuda grijeha, zmija, ključ tajna i lotosov cvijet, a čitaju se imena Iao, Sabaoth, Adonai, Abraxas. Dakako, ovdje je nejasno, na koje se od ovih imena ima odnositi lik s magarećom glavom. Druga jedna gema¹⁶⁵): ljudsko tijelo s magarećom glavom, u desnici s vijencem, u lijevici s plamom ima na reversu napis: IOYBPO|MOVWΦ.

Premda je dosta jednostavno i zamamljivo ustvrditi, da su tu prikazani gnostički arhonti, mi ćemo reći, da to nisu arhonti, nego likovi raznih božanstava, koji su već odprije bili poznati u Egiptu kao apotropajski likovi (u Egiptu moramo, naime, tražiti za naše geme najviše analogija¹⁶⁶). Te je likove onda preuzeo u gnostički sistem Celsus, a u isto vrijeme — neovisno od gnosticizma — upotrebljavaju se oni i dalje na gemama i ostalim amuletima i talismanima kao apotropajski likovi.

Na ovom mjestu moramo pobiti i Truhelkino mišljenje, da su te geme (specijalno one dvije sarajevske), možda bogumilske geme i da su s bogumilstvom došle k nama. Rački je u svojoj raspravi Bogomili i Patareni¹⁶⁷), u dosada najboljoj raspravi o tom predmetu, ustvrdio, da se u Paulikijanstvu VII. v. i kasnije u Bogumilstvu gnosticizam sve više očistio od istočnjačkih magičkih primjesa. A kad već naše geme-amuleti nisu izravni produkt gnosticizma, onda je jasno, da one ne mogu biti ni produkt bogumilstva, u kojem se nikad ne javlja na pr. ime Abraxas, Jao i dr., kao ni na pr. hebrejski Elohai, Adonai i sl. i koje je baš bilo očišćeno od tih čisto istočnjačkih magičkih elemenata.

Čini se, da je samo jedna jedina od naših gema i to splitska gema br. 18. uistinu gnostička. Ona je samo fragmentarna. Ja sam manjkavi dio nadopunio ovako: (IA¹)J

(ΠΛ)/CTI :

(AY)AOC.

Na jednoj gemi¹⁶⁸) imamo izvjesnu analogiju. Na njoj je napis AΘANACI
HICTIC.

¹⁶²) FTM nr. 1865.

¹⁶³) Ta je ptica vjerojatno pijetao, budući da je prikazan Hermanubis.

¹⁶⁴) CCG nr. 2179.

¹⁶⁵) MA nr. 1798.

¹⁶⁶) S psećjom se glavom prikazuje na pr. bog Anubis, s lavljom Nefertum, a s magarećom Set.

¹⁶⁷) Rad jugosl. akad. knj. VII. i X.

¹⁶⁸) RGA Tom. IV. nr. 73.

Naša je nadopuna sigurno ispravna, samo rezač nije dobro poznao grčku ortografiju, pa je mjesto ΠICTIC urezao IIVCTIC. Riječ AYLOC sigurno nije (kao što sam mislio prije, nego sam saznao za kompariranu gemu) ἄβλος = bestjelesan od ἄλη = tvar¹⁶⁹, nego je to lično ime Aulus, kao što je i na kompariranoj gemi također lično ime Athanasije(?). Epigrafski bi ova gema padala ne prije 210. g. p. Kr. Ona bi mogla biti dokumenat sekte, koja je postavljala za bazu svog vjerovanja knjigu ΠICTIC ΣΟΦΙΑ (druga polovica 3. v. p. Kr.), čije je egipatsko porijeklo nesumnjivo dokazano¹⁷⁰).

IX.

Za kronološko određivanje naših gema u prvom nam redu mogu poslužiti napisi na njima s čisto egiprfske strane. Zato ćemo najprije pogledati, što nam kaže epigrafika o starosti naših gema¹⁷¹).

- Br. 1. **W** = ω oko 130. p. Kr.
 Br. 5. **W** = ω oko 210. p. Kr.
 Br. 6. **W** = ω oko 200. p. Kr.
 Br. 8. **W** = ω ne prije 110. p. Kr. (sigurno oko 160., pa s prekidima od 220. do 387. p. Kr.
β = β valjda (?) oko 150. p. Kr.
 Br. 9. **W** = ω oko 130. p. Kr.
ξ = ξ valjda (?) oko 210. pr. Kr.
 Br. 10. **W** = ω oko 210. p. Kr.
ξ = ξ u drugoj polovici 5. v. p. Kr.
η = η valjda (?) oko 210. p. Kr.
 Br. 11. **W** = ω oko 130. p. Kr.
 Br. 12. **W** = ω oko 130. p. Kr.
 Br. 13. **W** = ω ne prije 110. p. Kr. (sigurno oko 160., pa s prekidima od 220. do 387. p. Kr.).
δ = δ valjda oko 160. p. Kr.
 Br. 14. **μ** = μ sumnjivo: u grčkoj se epigrafici taj uncijalni oblik ne javlja nikada. Čak ga nema ni u grčkoj paleogra-

¹⁶⁹) Pape, Griech-Deutsch. Handwörterbuch Braunschweig 1874. s. v.

¹⁷⁰) PWE s. v. Gnostiker p. 1542s. Po tom sistemu u trinaestom eonu vlada Barbelo s nevidljivim bogom. Kćerka mu je Pistis Sophia. Ona je majka Jaldabaotha s lavljom glavom. Ispod tog trinaestog eona nalazi se dvanaest nižih, šest dobrih i šest zlih, a glavari ovih posljednjih je Adamas Sabaoth. Ispod svega, u donjem svijetu vlada pet arhonata. Nad kraljevstvom Bar-

belo diže se mjesto, gdje vlada Παρθένος τοῦ φωτός. Uz nju je ἡγούμενος Jao s dvanaest slugu i sedam djevice. Nad tim se mjestom diže mjesto pravednika i tako se dalje redom nižu svjetovi za svjetovima. — Pistis Sophiu je namamila zraku svijetla, koju je ona smatrala najvišim nebeskim svijetlom, u svijet kaosa i tmine, iz kojega je onda Krist oslobodi.

¹⁷¹) W. Larfeld, Handbuch der griech. Epigraphik, Band II., Leipzig 1902.

fiji¹⁷²). Taj se oblik javlja tek u latinskoj epigrafici u carsko doba (osobito u Africi). Neki takvi spomenici sežu do u 3. v. p. Kr. Najviše se, dakako, upotrebljava u rukopisima¹⁷³).

- ‡ - φ također sumnjivo. Ne javlja se u grčkoj epigrafici nikada. Javlja se jedino u obliku Φ ili Φ i u varijantama tog oblika.
- Br. 15. ω = ω oko 210. p. Kr.
 α = α ne prije 20. pr. Kr. (kasnije s prekidima do 465., ali najčešće od 130. do 150. p. Kr.)
- Br. 16. υ = υ oko 130. i 150. p. Kr.
- Br. 17. ω = ω ne prije 110. p. Kr. (sigurno oko 160., pa s prekidima od 220. do 387. p. Kr.)
 ω = ω oko 210. p. Kr.
- Br. 18. ω = ω oko 210. p. Kr.
- Br. 19. α = α ne prije 20. pr. Kr. (kasnije s prekidima do 465., ali najčešće od 130. do 150. p. Kr.)
 ρ = ρ valjda (?) oko 150. p. Kr.

O slovu A geme br. 20. ne mogu ništa pozitivno reći, budući da original nije sačuvan. Svakako, A s horizontalnom prečkom prekinutom u oštrom kutu, u upotrebi je u ono vrijeme, u koje stavljam naše geme. Detaljnije, međutim, kronološki odrediti nemoguće je bez originala.

Prema tome, s epigrafskog stanovišta možemo datirati naše geme tamo od početka 2. v. p. Kr. pa do u drugu polovicu 5. v. Dakako, da nam epigrafika daje gdje kada samo terminus ante quem non, ali mi se moramo i s tim zadovoljiti.

Drugi, relativni kriterij za kronološko određivanje gema jest dosta općenit: geme, koje pokazuju jednostavne likove, scene i simbole, njihov je tip raniji od gema, koje pokazuju komplicirane likove. Da je to ispravno, o tom nas može uvjeriti jedna naša gema iz Sarajeva (sl. 1.). U našoj skici razvoja tzv. abraxasa dolazi ova sarajevska gema razvojno kasnije od svih ostalih naših gema. U isto vrijeme to nam mišljenje potvrđuje i epigrafika. Za 3 na toj gemi je terminus ante quem non polovica 5. v. p. Kr.

Za kronološko određenje gema-amuleta¹⁷⁴) mnogo bi pripomogli i podaci o njihovoj provenijenci i okolnostima nalaza. Međutim, baš u pogledu ovih gema stvar stoji dosta nepovoljno. Ne samo da se okolnosti njihova nalaza ne poznaju, nego se kod vrlo mnogih uopće ne zna ni mjesto nalaza. Dakako, da to otežava rad. Bellermann¹⁷⁵) tvrdi, da su mnoge nađene u Egiptu, Maloj

¹⁷²) Wattenbach, Anleitung zur griech. Palaeographie, Leipzig 1895.

¹⁷³) Cagnat, Cours d'épigraphie latine, Paris 1914. p. 10.

¹⁷⁴) FAG p. 363. stavlja ih u kasno doba

gliptike tj. od 2. v. p. Kr. dalje. FL s. v. Abraxasgemmen stavlja ih u 3. i 4. v. Isto ih tako datira KEKA s. v. Abraxas u. Abracadabra.

¹⁷⁵) BVGA I. Teil p. 28.

Aziji, Siriji i Španiji. Morgenstern¹⁷⁶⁾ stavlja svoju publiciranu gemu u Aleksandriju (4. v. p. Kr.) Jedna, danas u vatikanskoj biblioteci, nađena je u katakombama blizu S. Lorenza u Rimu u zajednici s nekim drugim predmetima, koji se mogu datirati u 3. ili 4. v. p. Kr. Sve geme-amuleti iz zbirke dra Pollaka u Rimu potječu iz Rima. Mnoge su nađene u južnoj Rusiji (u Rumu, Theodosiji), u Achmim-Panopolisu¹⁷⁷⁾, u okolici Akvileje i u samoj Akvileji¹⁷⁸⁾, dok su geme iz bivše Jugoslavije nađene u Solinu, Kostolcu, kod Sarajeva (Logavina), blizu Prijedora (Srpski Volari), na Moravi blizu Karanovca (?), Ključu i Ninu.

Po okolnostima nalaza možemo datirati — koliko ja znam — samo jednu ovakvu gemu-amulet. To je ona, koja je nađena u katakombama kod S. Lorenza u Rimu, a nalazi se u Vatikanskoj biblioteci. Gema je iz crvenkastozelenkasto-smeđeg jaspisa. Avers pokazuje najobičniji tip gema t. j. ljudski trup, noge poput zmija i pijetlova glava u lijevo. U desnici je bič, u lijevici parma. Između desne ruke i glave je polumjesec. Oko lika urezano je šest šesterokrakih zvijezda. Na reversu je napis u šest redaka: IAWH | ABPACA | ̄ | CABAW | 0AA0 A | PLMAY. Ta je gema nađena¹⁷⁹⁾ s nekim predmetima, koji se mogu datirati u 3./4. v. p. Kr. Kako je sama gema rađena dosta dobro i elegantno (u poredbi s ostalim), to sam sklon, da je stavim u 4. v. t. j. u doba izvjesne renesanse u gliptici nakon velikog nazatka u 2. i 3. v.¹⁸⁰⁾ Na tako kasno datiranje upućuje me i slovo ξ na reversu, koje je jedna vrlo kasna varijanta, odnosno forma slova ζ

Druga gema, koja se može historijski datirati, je mnogo mlađa¹⁸¹⁾. To je jaspis u prstenu Siffreda, biskupa u Chichesteru (1150). Ovo je isto tako najobičniji tip tzv. abraxas-gema. Razlika je jedino u tome, što lik ne drži u ruci i to lijevoj bič, nego žezlo oblika ̄, dok štit u desnici ima. Zmijske noge imaju podignute uši. King tvrdi, da je »the engraving a contemporary work.«

Možda baš ove dvije geme mogu indirektno potvrditi moje mišljenje, da ni ove najobičnije abraxas-geme nisu produkt gnosticizma, nego jednog općeg praznovjerja, koje se je održalo i živjelo još dugo. Ja držim, da praznovjerje, koje je rodilo ove naše geme-amulete, nije prešlo granicu 5. v. p. Kr. Ovaj jedan primjerak, za koji King tvrdi, da je djelo 12. v., možda i nije direktno produkt tog praznovjerja, nego je vjerojatno rađen po uzoru koje slične antikne geme. Svakako oblik žezla upućuje nas, da je ne datiramo u antiku.

I naše geme, koje su nađene na teritoriju Dalmatiae, Pannoniae i Moesiae Superioris, pa i one iz južne Rusije, mogu također indirektno poslužiti

¹⁷⁶⁾ MEV

¹⁷⁷⁾ FL

¹⁷⁸⁾ koje se nalaze dijelom u muzeju akvilejskom, dijelom u tršćanskom.

¹⁷⁹⁾ po obavještenju dra W. Volbacha s Vatikanske biblioteke.

¹⁸⁰⁾ FAG

¹⁸¹⁾ KHG tabla XXXVI. nr. 3. i p. 222.

kao dokaz protiv gnostičke teorije: nije poznato i ni u jednom izvoru ne spominje se ništa o širenju gnosticizma u tim krajevima, a ipak je tu nađeno »gnostičkih gema«¹⁸²⁾. Nije isključeno, da su neke od naših gema domaći proizvod, barem one koje su nađene u Dalmaciji. Vjerojatno je, da je u Saloni bio po koji gemmarum scalptor, koji je namirivao domaće potrebe za gemama. To je tim vjerojatnije, što je u Saloni postojao i zlatarski ceh (»collegium fabrum Veneris«)¹⁸³⁾.

Dakako, da nije isključeno, da su te geme mogle doći u naše krajeve s Istoka ili iz Egipta, gdje je već bilo uobičajeno nošenje amuleta. Znamo¹⁸⁴⁾, da je legio III Fl. garnizonirala u Viminacijumu, a ta je legija sudjelovala vjerojatno u partskom ratu u 2. v., a sigurno u partskom ratu u 3. v. Isto tako znamo, da je ta legija sudjelovala za Antonina Pia u ratu protiv Maura, a jedna je vexillatio išla g. 295. za Dioklecijana u Egipat. Legio VII Cl. koja je također garnizonirala u Viminacijumu, sudjelovala je u prvoj polovici 3. v. u ratu protiv Parta, a već za Trajanovih ratova na istoku ta legija ima ondje jednu vexillatio. Iz Narone ima dosta vojničkih napisa, gdje se spominju legionari, veterani i časnici pojedinih legija i kohorti. Za jednu od mnogo spominjanih legija, legio I Ad., znamo, da je na pr. sudjelovala u ratu protiv Parta od god. 162. do 166. s jačim dijelovima, a isto i u ratu Septimija Severa protiv Parta koncem 2. v. Isto je tako vjerojatno, da je legio I Ital., koja se na napisima iz Narone spominje, sudjelovala barem s jednom vexillatio u Trajanovom ratu na istoku, a možda i u ratu Hadrijanovom protiv Židova. Jednako su tako i legije, koje se spominju na vojničkim napisima iz Solina ili barem njezini dijelovi, sudjelovali u mnogim ratovima na istoku. Legio III Cyr. garnizonirala je u Aleksandriji sve do god. 120.—127. Legio XII Fulm. nalazi se od g. 70. u Kapadokiji. Legio XIII Gem. daje u ratovima Marka Aurela protiv Maura jednu vexillatio. Legio XVI Fl. prelazi u doba Trajanovo u Siriju, a kasnije je nalazimo u Komageni. Legio XXX Ulp. sudjeluje za Aleksandra Severa u ratu protiv Parta. Prema tome je sasvim lako moguće, da su pojedinci, koji su sudjelovali u ratovima na istoku i u Africi, donijeli sobom ove geme-amulete, koje su nađene u našim krajevima.

Mišljenje, da su naše geme donesene k nama, a da nisu rađene kod nas, čini mi se vjerojatnijim. Za dvije od njih — zmija s napisom ANOX i XNOVMIC, te goli mladić s bodežom i kopljem u rukama — gotovo je nepobitno njihovo egipatsko porijeklo. A i za druge je vjerojatnije, da su nastale negdje blizu centra onog praznovjerja, kojeg su one produkt, nego li da su nastale na periferiji odnosno u onim dijelovima rimskog carstva, koji su bili udaljeni od žarišta onodobskog vjerskog sinkretizma i praznovjerja, Aleksandrije.

¹⁸²⁾ Vidi Harnack, Die Mission u. Ausbreitung des Christentums, II. i Jelenić, Povijest Hristove crkve, I.

¹⁸³⁾ CIL III. nr. 1981. iz god. 555./7.

¹⁸⁴⁾ PWE s. v. Legio

X.

Već smo usput imali prilike spomenuti (a iz nabrojenog moglo se je i vidjeti), kako je veliko bogatstvo u tipovima na našim gemama-amuletima. Ovdje ćemo samo rekapitulirati likove i figure, koji se najčešće javljaju na našim gemama (osim onog najčešćeg: ljudski trup, zmijske noge i pijetlova glava).

Egipatska mitologija: Hermanubis, Harpokrat, Nil, Amon, Hator, Sarapis, Osiris, Sati, Tot, Neftis, Besa.

Grčka i rimska mitologija: Hekata, Hermes, Zeus, Hera, Afrodita, Cerber, Mars, Atena, Nemeza, geniji, giganti.

Fantastična bića: ljudsko tijelo-lavlja glava, ljudsko tijelo-magareća glava, ljudsko tijelo-magareća glava-krila, tijelo mumije-glava šakala, kopca i jastreba, zmijska s ljudskom glavom, zmijska s lavljom glavom, lav s volujskom glavom, grifon.

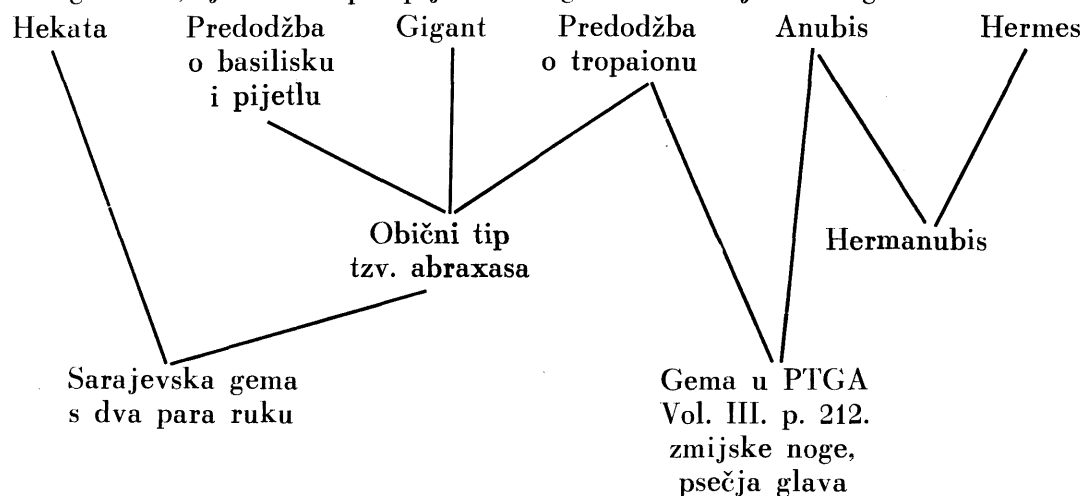
Ljudski likovi i scene: čovjek koji kleči, ženska figura s prstom na ustima, ratnik, ratnik na konju, coitus, psychostasio itd.

Životinje: lav, zmijska, krokodil, skarabej, leptir, ibis, orao, pijetao, sfinga, sokol, bik.

Nebeska tjelesa: mjesec, zvijezde, personifikacija sunca.

Kako vidimo, raznolikost tipova kod gema-amuleta je velika. Ali usprkos te raznolikosti sve te gema veže njihova namjena: sve one imaju služiti kao apotropaion.

Ovdje prilažem skicu, kako zamišljam razvoj onog najobičnijeg tipa na tim gemama, ljudski trup s pijetlovom glavom i zmijskim nogama.

Premda je dosta zamamljivo tražiti analogije za tipove naših gema na onodobnim novcima, ipak tu nećemo postići nikakvog rezultata, a najmanje možemo očekivati, da ćemo tu naći uzorke za naše pojedine gema.

Pojedine likove, koji dolaze na našim gemama, susrećemo i na novcima, tako na pr. Hekatu na novcima Karije, Pisidije, Laodiceje, Atike; Anubisa na novcu Fl. J. Krispa itd. Jednako nalazimo na novcima i personifikacije božanstava (zmijske), kao i neke simbole (zvijezde), ali se nigdje ne može reći, da su likovi na gemama rađeni po uzoru na likove s novaca, ili obratno. To dakako uvjetuje, prvo, njihova namjena: geme su izrađene za amulete, pa je prema tome mašti pojedinaca prepušteno, da stvaraju po svojoj volji i invenciji. Tako su se čisto subjektivno transformirali likovi, oduzimalo im se gdješto, a koješta opet dodavalo, da se dobije što jača apotropajska moć. A onda, još je ovdje jedna stvar. Novci su se kovali, dok su se geme rezale. Prema tome, kod rezanja svake pojedine geme (apstrahirajući, dakako, staklene paste) individualnost je dolazila do jakog izražaja i tu se nisu mogle postavljati granice u radu pojedinog majstora. Na taj mi način ne možemo danas nikako ustanoviti, da li i u kakvoj ovisnosti stoji jedan dio naših gema prema onodobnim novcima. Vjerojatno je, da ne stoje ni u kakvoj vezi. Tu se je neovisno preuzimalo iz pojedinih religijskih sistema (kod naših gema) i iz praznovjerja i primjenjivalo na tim primjercima sitne umjetnosti.

Svakako, pojava likova iz grčke i rimske mitologije na tim gemama može nam također potvrditi naše mišljenje, da te geme nisu gnostičkog porijekla: jer baš grčkoj i rimskoj mitologiji ne nalazimo traga u raznim čisto gnostičkim sistemima.

XI.

Već smo naprijed spomenuli mišljenje Eislerovo, da riječ abraxas potječe od hebrejskog arba k'se = četiri (životinje) prijestolja, što bi se odnosilo na četiri simbola evanđelista iz Apokalipse Ivanove. I ako to mišljenje nije ispravno (o tome smo već govorili), ipak ono pokazuje na mogućnost postojanja neke veze između naših gema i Apokalipse.

Apokalipsa je nastala negdje oko 95. god. p. Kr., a to bi se uglavnom poklapalo s početkom datiranja naših gema. To djelo puno simbolike i mistike, puno životinjskih personifikacija raznih pojmova i tajanstvenih likova, moglo je mnogo djelovati na maštu već i onako praznovjernih ljudi. Na taj je način i Apokalipsa mogla pridonijeti svoj obol u razvoju i proširenju ovih gema.

Već jednoj od najčešćih riječi, koje dolaze na našim gemama, $\text{IA}\omega$ nalazim izvor u Apokalipsi 1, 8, gdje se kaže: $\text{Ἐγὼ εἶμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ} \dots$. Ta dva slova $\alpha\omega$ mnogo podsjećaju na $\omega\alpha$, koji se gdjekada javljaju u obliku

$\omega\alpha$
klime $\alpha\omega$. Međutim, da $\omega\alpha$ ima svoj izravni izvor u apokaliptičnom $\alpha\omega$ jasno

ω
nam izlazi, ako pogledamo jedan pasus iz spisa Pistis Sophia (u njemačkom prijevodu; original je pisan na koptskom jeziku, sahidskom narječju)¹⁸⁵): Und rief Jesus aus, indem er sich zu den vier Ecken der Welt wandte mit seinen Jüngern, die alle mit leinenen Gewändern bekleidet waren, und sprach: $\omega\alpha$

ιαω·ιζω dies ist seine Deutung: ι (α?) weil das All herausegegangen ist — α (ι?) weil es sich wieder zurückwenden wird — ω weil die Vollendung aller Vollendungen stattfinden wird. Tu nam je odmah jasno, da je to zapravo parafraza citirane apokaliptične rečenice. Dakako, da je to ušlo u Pistis Sophia ne direktno iz Apokalipse, nego iz praznovjerja, koje je nastalo na temelju Apokalipse, s elementima praznovjerja, koje je već prije Apokalipse postojalo. A drugačije i nije moglo biti: jer Pistis Sophia je nastala negdje u 3. v., dok mi geme s napisom ΙΑΘ nalazimo već u 2. v. p. Kr.¹⁸⁶). I sami simbolički znakovi ζω služili su kao ἀποτρόπαιον: caligae clavatae su često na potplatima imale ukucana slova αω koja bi se onda otiskivala u zemlji na tragovima cipela, a služila su da odvrate nesreću. Stoga nije ni čudo, da je i derivat tih simboličkih znakova ιαω počeo služiti u magici kao ἀποτρόπαιον.

U Apokalipsi kreću se pred očima čitaoca simboličke zvijeri: skakavci s vijencem na glavi, s ljudskim licem, dugom kosom, lavljih zuba, sa željeznim oklopom i repovima poput škorpiona sa žalcima, zatim lavovi, zmajevi sa sedam glava i deset rogova, zmijske, žabe — sve se to miješa s nebeskim tijelima, zvijezdama, suncem, mjesecom. To sve je moralo svojom mistikom, tajanstvenošću i nerazumljivošću izazivati u čitaoca odnosno slušaoca osjećaj straha. I nije čudo, da su onda na amulete urezivali uz onu osnovnu ιαω = αω i životinje te simbole, koji se spominju u Apokalipsi — prilagodivši ih, dakako, tipovima, koji su već dotle postojali. I tu se javljaju zmijske kao i na našim gemama, lavovi isto tako, praćeni vrlo često zvijezdama, koje se mnogo spominju u Apokalipsi. U njoj se spominje i gomila ljudi s palmama u ruci (7, 9 φοίνικες), a i na našim gemama se češće javljaju likovi s palmama u ruci (na pr. gema br. 1798. u muzeju akvilejskom: ljudsko tijelo s magarećom glavom i palmom u desnici). Javlja se tu i Μιχαήλ, kojega ime susrećemo mnogo na našim gemama. A ona apokaliptična (5, 1) βιβλίον γεγραμμένον ἔσωθεν καὶ ὀπίσθεν, κατεσφραγισμένον σφραγισιν ἑπτὰ koja sadrži tajne, to je zapravo izvor za ἐρέσια γράμματα kojima su ispisane čitave geme. Čak se u Apokalipsi spominje i materijal, u kome su radene naše geme i to se spominje na nekoliko mjesta, na pr. 4, 3. Prednost nosi jaspis (koji je najčešći materijal kod gema-amuleta), pa sard (= karneol), kristal i dr.

Tako mi se čini, da i u Apokalipsi moramo tražiti jedan neposredni izvor — uz ono općenito praznovjerje, koje je onda vladalo — za postanak i proširenje naših gema. Gnosticizam je, svojim besmislenim sistemima, samo pogodovao širenju tih gema, ali im nije bio izvor. O tom nas može uvjeriti i pogled na geografsku kartu: gdje god se je našlo naših gema-amuleta, svuda je bilo i kršćanstva u manjoj ili većoj mjeri, ali gnosticizma nije bilo svuda.

¹⁸⁶) Tako su i među Origenesove arhonte ušli likovi iz Apokalipse i to tri od četiri bića oko prijestolja tj. orao, bik i lav. Njih možemo jasno raspoznati.

K njima su onda pridošli još i neki drugi likovi, koji su preuzeti iz egipatske mitologije.

XII.

Tehnički su sve naše geme (kao i najveći dio uopće svih tih gema-amuleta) radene dosta slabo. Jer kod amuleta nije važna estetska strana: važan je samo magički lik i uza nj magičke formule. Ostalo nije važno. Ta amulet će u svakom slučaju djelovati, bilo da je kod samog lika i riječi udovoljeno estetskim zahtjevima, bilo da nije. Glavno je, da je lik baš taj i da su magičke formule baš one, koje djeluju. Najveći dio njih raden je površno, brzo, u glavnim potezima, gotovo samo abocirano. Sve je surovo i neizrađeno. Rezalo se vrlo nemarno; nije se štaviše nastojalo ni izgladiti ona mjesta, gdje se je kamen okrhao. Kod same izradbe nije se radilo svuda točno po predcrtežu¹⁸⁷⁾ — taj bi se urezivao u kamen vjerojatno dijamantnim šiljkom — tako, da su uz gotovu figuru i napise ostale još i pojedine linije i štaviše i pojedina slova predcrteža. To je površnost, koja se u doba cvata gliptike ne bi bila dogodila. Nešto su malo bolje radene geme — mislim na likove na njima — br. 8. i br. 13. Sve su ostale geme radene mnogo slabije od ovih. A to nas, dakako, upućuje na apsolutno propadanje gliptike. Tu je dobro primijetio Furtwängler¹⁸⁸⁾: »Je tiefer aber die Kunst der Glyptik sinkt, desto höher steigt der Glaube an die magische Bedeutung der Steine.«

Na pitanje o originalnosti naših gema — kao i uopće svih gema — dosta je teško odgovoriti. Tehnički nam kriteriji mogu vrlo malo pomoći. Jer na pr. kopije antiknih gema, izrađene u 18. i 19. v. pokazuju neobično savršenstvo u falsificiranju; a s druge strane, antikne geme u izvjesnim periodima cvata pokazuju neobično finu tehničku obradbu, koja bi nas mogla zavesti, da ih datiramo u doba ponovnog cvata gliptike tj. u renesansu ili u 18. v. A onda, i same antikne geme bile su u novije vrijeme od raznih majstora »dotjeravane«, da budu ljepše.

Apsolutno su sigurne jedino one geme, koje su nađene *in situ*, gdje nas i ostale okolnosti nalaza mogu upućivati, da su antikne. Drugi je oslonac za njihovo datiranje, kako smo već rekli, epigrafija. Ni stručnjak Castellani¹⁸⁹⁾ ne može dati nikakav odlučni kriterij, koji bi nam sigurno potvrđivao, da je gema moderna odnosno antikna, nego kaže (p. 59.): »e in ogni modo è d'uopo riposarsi sulla fede e sull'onestà di chi ha trovato la pietra, poichè io non saprei dare altro sicuro segno dell'antichità di un'incisione fuorchè una certa morbidezza ed apparenza, quasi direi come di materia vellutata che la superficie delle gemme acquista dopo lunghissimo tempo.« Prema tome, uz podatke o okolnostima nalaza tih gema ili eventualno historiografske podatke (koji su u pogledu gema neobično mršavi) odlučni su za nas epigrafski i stilski kriterij. Uz taj stilski kriterij jednako nam je važan (da ga tako nazovemo) kriterij anahronizma: Jedna gema ne smije pokazivati izvjesnih elemenata, koji historijski nisu dolazili zajedno u razvoju gliptike. Na pr.¹⁹⁰⁾

¹⁸⁷⁾ Naša gema Tabla I. br. 9.

¹⁸⁸⁾ FAG III. p. 363.

¹⁸⁹⁾ u Dell'oreficeria antica, Firenze 1862.

¹⁹⁰⁾ vidi H. Gebhardt, Gemmen und Ka-
meen, Berlin 1925.

jedan je anahronizam carski portret na skarabeju. Ili, da uzmemo jedan primjer između gema, spomenutih u ovoj raspravi: na jednoj antiknoj gemi-amuletu ne može se javljati oblik žezla, o kojem smo kod kronologije govorili.

Vremenski sve naše gema možemo smatrati antiknim originalima iz 2. do 5. v., a na to nas upućuje osim epigrafije i analogija s tabellae defixionum, na kojima također dolaze imena, što se i na gemama javljaju. A te tabellae su aktuelne isto tako tamo negdje do u 5. v. p. Kr. Jedino sumnjam u jednu gemu. To je naime beogradska gema (Tabla II. br. 13.). U prvom nas redu na to upućuje epigrafija. φ se javlja u grčkoj epigrafiji u doba oko 150 p. Kr. i dalje u obliku ϕ ϕ ϕ ϕ ϕ i sl., a uopće nikada se ne javlja u obliku ϕ Uncijalni ϵ ne javlja se u grčkoj epigrafici nikada. Tek se onda javlja u latinskoj paleografiji u carsko doba do u 3. v. Ali se ograničava uglavnom na rukopise. Svakako je simptomatično, da se na reversu javlja jedna paleografska forma, a takvog slučaja nisam našao dosada na antiknim gemama, koje već radi materijala zahtijevaju čisto epigrafske forme. Druga je stvar kod ove gema čisto stilska. Pogledamo li avers s Anubisom i revers s Hekatom, jasno zapažamo razliku. Avers je izrađen daleko bolje: kretnje su prirodne, modelacija dobra. Hekata je naprotiv rađena ukočeno, bez osjećaja za forme. Svakako je majstor, koji je ovu gemu izrađivao, imao pred očima dvije gema, jednu s Anubisom, a drugu s Hekatom. Odnosno (a to mi se čini nevjerovatnijim), možda su dva razna majstora u razno doba radila na ovoj gemi. Meni po svemu izgleda, da ona nije antikni, nego noviji rad.

XIII.

Da li su sve naše gema bile određene za prstenje, na to se pitanje ne može sa sigurnošću odgovoriti. U doba, u koje one padaju, gotovo se isključivo izrađuje kamenje za prstenje. Prijašnje upotrebe gema za ogrlice, narukvice, pojaseve, cipele, posude itd. uglavnom nestaje u to vrijeme. A s druge strane, ni forma ni veličina nekih naših gema ne isključuje mogućnost, da su bile određene za prstenje. Štaviše, možda nam naša gema na tabli I. br. 9. dokazuje i direktno, da je bila određena za prsten. Mi smo kod njenog opisa spomenuli, da je negravirana ploha te gema malo spljoštena. To je vjerojatno radi toga napravljeno, da gema ne bi zahtijevala odviše veliki prostor i tako bez potrebe povećavala gornji dio prstena. Vjerojatno je, da one naše gema, koje su gravirane s jedne i druge strane, nisu bile određene za prstenje. One su sigurno imale služiti kao amuleti obješeni možda oko vrata, u kojem je slučaju mogao doći dosta do izražaja i avers i revers gema.

Veličina samih gema nije u konkretnom slučaju odlučujuća u pitanju, da li su ove gema bile određene za prstenje ili ne. Gdjekada nalazimo i kamenja većih dimenzija u prstenju; što dakako otežava nošenje takvog prstenja. Kamenje takvih većih dimenzija u prstenju nije odviše često, ali je prstenje s takvim kamenjem gotovo redovito služilo za pečačenje. Svakako

je kod naših gema značajno, da su sve geme većih dimenzija (br. 1. 25×19 mm, br. 6. 23×17 mm, br. 10. 29×25 mm, br. 11. 33×25 mm — ne uzimajući u obzir gemu br. 14., koja ima dimenzije 34×29 mm, ali koja je noviji rad) gravirane s obe strane i to potvrđuje naše mišljenje, da je velik broj gema većih dimenzija bio određen za amulete, koji su se nosili vjerojatno na lančiću ili vrpci oko vrata, ili u bullama, a nikako u prstenju.

Jedno je, dakako, sigurno, da te geme — kao ni ostale geme-amuleti — nisu bile određene za pečaćenje, nego su služile jedino kao apotropaion. Napisi, naime, na svim tim gemama rezani su već pozitivno, tako da dobivamo negativ, kad napravimo otisak.

Nije isključeno, da su one geme, koje nam pokazuju lik Hermanubisa, bile određene za mrtvace, kojima su se također davali amuleti. Anubis vodi naime mrtvace pred sud, pa prema tome nije isključena ta njihova funeralna namjena.

ZAKLJUČAK

Promatrajući ovdje i komparirajući veliki broj ovih gema mogli smo doći do izvjesnih zaključaka.

I. Najveći broj tih tzv. gnostičkih gema uopće nisu gnostičkog porijekla¹⁹¹). Izvjesni likovi i napisi na njima dolaze, doduše, i u gnostičkim sistemima ali je već i Kraus¹⁹²) primijetio: »Immerhin auffallend bleibt, dass die von Origenes mitgetheilten Gebetsformeln der Gnostiker sich unter den Inschriften der in Frage stehenden Steine nicht wiederfinden.« Imena su preuzeta uglavnom iz hebrejskog, a donekle i iz egipatskog jezika. Ona, dakle, nisu produkt gnosticizma. Isto tako stoji stvar i s likovima, koje nalazimo na tim gemama: oni nisu produkt gnosticizma, nego su na te geme preuzeti direktno iz egipatske i grčke mitologije uglavnom, osim lika tzv. Abraxasa, koji je nastao stapanjem apotropajskih elemenata: tropaion-gigant-basilisk-pijetao.

Jedine dvije, meni poznate geme, koje su gnostičkog porijekla, jesu one, na kojima se nalazi napis ΠICTIC.

II. Te geme nisu ni židovskog, a isto tako nisu ni bogomilskog porijekla. Izvjesne elemente tj. nazive iz židovske religije one su preuzele s jednostavnog razloga, jer su bili nerazumljivi, a baš takve nerazumljive riječi i simboli igraju vazda u magici veliku ulogu. Jasno je, da su onda ti nazivi

¹⁹¹) BGP bio je već blizu, da to ustvrdi na p. 177: Les pierres gnostiques ou abraxas se rattachent aux gemmes talismaniques, que nous avons vues si populaires en Orient, particulièrement en Egypte. Ali se onda na p. 179./180. povlači i kaže: ... on voit... que les

Gnostiques, successeurs des magiciens orientaux, n'ont fait que codifier, exploiter et mettre en pratique les propriétés que la superstition universelle reconnaissait aux pierres dures.

¹⁹²) KEKA s. v. Abraxas u. Abracadabra.

gdjekada prilagođeni blagoslasju i pravopisu grčkom i na taj način neke od njih izgubile svoj prvobitni hebrejski karakter.

III. Mi te geme nećemo zvati abraxas-gemama, kaošto je to uobičajeno u literaturi o njima. Samo jedan dio tih gema nosi na sebi urezano ime Abraxas odnosno Abrasax. Prema tome, sve ostale geme ispale bi iz okvira tog pojma. A ipak ih moramo sve zajedno razmotriti, jer imaju uglavnom zajednički izvor i nastajale su uglavnom u isto vrijeme kao i one tzv. prave abraxas-geme, a isto su tako i jednoj te istoj svrsi služile.

Mi ćemo upotrijebiti izraz, koji smatramo najispravnijim i pod koji možemo subsumirati sve primjerke i različite vrste tih gema tj. izraz geme-amuleti. Taj nam izraz u isto vrijeme označuje i čisto tehničku stranu tih amuleta: oni su redovito iz poludragog kamenja, u kojem su razni likovi, simboli i imena urezana — oni su geme. Ujedno nam označuju i namjenu njihovu: oni nisu ukras (gotovo redovito, to je kamenje bez osobite ljepote i vrijednosti, a likovi i napisi bez pretenzije, da budu umjetničko djelo), nego služe kao talismani, amuleti, koji čuvaju nosioca od uroka, bolesti i raznih drugih nevolja.

Da su te geme doista amuleti, dokazom nam je već materijal, u kome su rađene, zatim likovi na njima i konačno i napisi, koje nalazimo i na suvremenim egzorcističkim tabellae defixionum, a kojima se njihov čisto magički, praznovjerni — ne religiozni — karakter ne može poreći. Prema tome, tzv. gnostičke geme su zapravo antikni primjerci intaglia, koji su služili u magične svrhe tj. oni su bili amuleti. Jednako su tako i paralelno s njima i tabellae defixionum talismani, koji su služili istoj svrsi, kao i geme-amuleti.

IV. Imena i riječi na tim gemama nisu više lična imena božanstva. Nisu to štaviše ni ona imena, koja su to u početku bila, nego su to — možda jedino s izuzetkom ANOX i XNOVMIC — ovdje samo magičke riječi, koje još nisu dospjele transformirati svoj oblik, ali su već izgubile svoje prvotno značenje, tako da već zapravo spadaju u *ἐφέσια γράμματα*.

V. Njihova nalazišta kod nas, a i na pr. u južnoj Rusiji ponovnim su dokazom, da se one nikako ne mogu vezati uz pojavu gnosticizma: možda je gnosticizam i mnogo doprinio svojim mistično-magičkim kozmogonijama i svojim misterijima njihovom širenju, ali gnosticizam nije neposredni izvor njihovoj pojavi. Kod nas kao ni u južnoj Rusiji nije bilo — barem mi za to ne znamo — pojava gnosticizma, a ipak se te geme i u tim krajevima javljaju. (Jedna je štaviše i u katakombama nađena.)

Ta se je vrsta gema spontano širila, uglavnom po zemljama oko Mediterana (zašavši kadkada i dalje u unutrašnjost, zahvaljujući trgovačkim vezama i širenju kršćanstva), a kako je grčki jezik bio opće poznat, to su dakako svi napisi na njima pisani grčkim alfabetom¹⁹³).

¹⁹³) Poznata mi je jedna jedina gema MHG Pl. X, Nr. 4, na kojoj je prikazan lik

zmije s napisom: Numen Daei Abreses.

VI. Na postanak i razvoj tih gema mnogo je djelovala i Apokalipsa sv. Ivana; ona je u svojim vizijama raznih likova i životinja dala bazu i poticaj za praznovjerje, koje je onda urodilo našim gemama-amuletima. A i najčešća riječ na tim gemama, ΙΑΩ sigurno je nastala, a to dokazuju i parafraze Apokalipse, od apokaliptičke rečenice: Ἐγὼ εἶμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ.

VII. Vremenski se njihova pojava može ograničiti uglavnom na razdoblje od početka 2. v. p. Kr., pa do 5. v. tj. njihov se nestanak uglavnom poklapa s nestankom tabellae defixionum, na kojima se javljaju isti nazivi kao i na našim gemama. Jedan mi je jedini primjerak poznat iz kasnijeg vremena, a to je prsten biskupa Siffreda iz 1150. god. To je, dakako, čini se, jedinstveni slučaj, ukoliko nije kopija jedne antikne geme, kao što će to biti slučaj i s beogradskom gemom s likom Anubisa i Hekate. Pod konac 4. v., a pogotovo u 5. v. i dalje dolaze u neke od zemalja, gdje smo nalazili naše geme-amulete, valovi barbarskih plemena i donose sobom iz svojih pradomovina nove religijske pojmove i predodžbe i novo praznovjerje zauzima mjesto onog starog, koje je nastalo sintezom elemenata egipatskih, židovskih, grčkih, kršćanskih i azijskih¹⁹⁴).

RIASSUNTO

Considerando e confrontando un gran numero di gemme così dette »gnostiche« abbiamo potuto trarre alcune conclusioni.

I^o. La maggior parte delle gemme così dette »gnostiche« non è generalmente di origine gnostica. Certe figure ed iscrizioni appartengono sì ai sistemi gnostici, ma Kraus ha già osservato: »È rilevante come le formule gnostiche di preghiera, comunicate da Origenes, non si trovino fra le iscrizioni delle pietre di cui si tratta«. I nomi incisi su queste gemme sono per lo più di origine ebraica; alcuni sono presi dalla lingua egiziana. Essi non sono, dunque, un prodotto del gnosticismo. Lo stesso avviene per le figure che si trovano su queste gemme: esse non sono di origine gnostica, ma, in gran parte, furono assunte direttamente dalla mitologia egiziana e greca, eccetto la figura del così detto »ABRAXAS«, che è nato dalla fusione dei vari elementi apotropaici: τρόπαιον — gigante — basilisco — gallo.

Io conosco soltanto due gemme di origine gnostica; sono quelle con l'iscrizione ICTIC.

II°. Le nostre gemme non sono nè di origine ebraica, nè bogomile. Certi elementi, cioè i nomi assunti dalla religione ebraica, furono adottati soltanto perchè incomprensibili: nella magia tali parole incomprensibili e tali simboli erano molto importanti. È chiaro che questi nomi furono qua e là accomodati

¹⁹⁴) MHG u drugom izdanju Paris 1845. sigurno je odviše fantastičan, kad tvrdi, da su izvori gnosticizma, a dosljedno prema tome i uplivi na gnostičkim ge-

mama: židovski, sirski, fenički, grčki, kršćanski, židovsko-grčki, židovsko-egipatski, haldejski, perzijski, hinduski, budistički i kineski.

all' ortografia ed all' eufonia della lingua greca e in questo modo alcuni di essi hanno **perduto il loro primitivo carattere ebraico**.

III°. Noi non chiameremo questa specie di gemme »gemme-abraxas« come fu già usato in letteratura. Dato che soltanto una parte di queste gemme porta inciso il nome Abraxas o Abrasax, tutte le altre resterebbero allora escluse. Invece noi dobbiamo studiare tutte insieme queste gemme, poichè in generale esse sono nate tutte dalla stessa fonte, alla medesima epoca e servono anche al medesimo scopo.

Noi useremo l'espressione »gemme-amuleti« ritenendola la più giusta e tale da poter abbracciare tutti gli esemplari e le varie specie di queste gemme. Quest' espressione intende anche il lato tecnico di questi amuleti i quali, di solito, sono fatti con pietre semi-preziose su cui sono incise figure varie, simboli, nomi o parole. La nostra espressione denuncia inoltre il loro scopo: esse non erano un ornamento — quasi regolarmente queste pietre non hanno una vera bellezza, nè un qualsiasi valore e le figure ed iscrizioni non hanno pretesa di lavoro artistico — esse erano usate come amuleti o talismani, i quali dovevano preservare il loro portatore dalle malattie e dalle disgrazie in genere.

Che queste gemme siano, in realtà, degli amuleti, ne è una prova il materiale di cui sono fatte, poi le figure ed infine le iscrizioni che si trovano anche sulle tabellae defixionum loro contemporanee, il cui carattere esclusivamente magico, superstizioso — non religioso — è inoppugnabile.

In conclusione, le gemme così dette »gnostiche« sono antichi esemplari di intagli che servivano allo scopo della magia — erano cioè amuleti. Lo stesso si deve dire delle tabellae defixionum; esse si sviluppano parallelamente alle gemme e servono allo stesso scopo.

IV°. I nomi e parole incisi su queste gemme non sono più nomi delle divinità, nè sono nomi un tempo divini; al contrario. Ad eccezione forse di ANOX e XNOVMIC, non sono che parole magiche le quali non hanno ancora cambiata la loro forma, ma hanno già perduto il loro significato primitivo, così che esse non sono più che *ἑφέσια γράμματα*.

V°. I luoghi dove si trovano queste gemme, sia da noi come anche, ad esempio, nella Russia meridionale, sono un' altra prova che queste gemme non si possono collegare all' apparizione del gnosticismo; forse il gnosticismo, data la sua cosmogonia mistico-magica ed i suoi misteri, ha dato il suo contributo alla diffusione di queste gemme — ma esso non fu la fonte diretta della loro apparizione.

Da quanto noi possiamo sapere, il gnosticismo non esistette nè da noi nè nella Russia meridionale — ciò nonostante si trovarono gemme di questo genere anche in questi paesi. Una fu trovata perfino nelle catacombe di Roma. Questa specie di gemme si è diffusa spontaneamente, in maggior parte nei paesi intorno al Mediterraneo, smarrendosi talvolta anche in paesi più lontani, grazie al commercio e alla diffusione del cristianesimo. Siccome la

lingua greca era conosciuta dappertutto, tutte le iscrizioni di queste gemme sono scritte in alfabeto greco.

VI°. Sull' origine e sullo sviluppo di queste gemme ha molto influito l'Apocalissi di San Giovanni Evangelista. Essa, con le sue visioni delle varie figure e bestie, costituì la base della superstizione da cui ebbero origine le nostre gemme-amuleti. Anche la parola che si trova frequentemente su queste gemme, ΙΔΩ, ha certamente la sua origine nella frase dell' Apocalissi: Ἐγὼ εἶμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ.

VII°. La loro comparsa si può datare dal principio del II° secolo d. C. fino alla fine del V° secolo d. C. La loro scomparsa avviene nel medesimo periodo in cui scompaiono le tabellae defixionum, le quali portano gli stessi nomi e parole che sono incisi sulle nostre gemme.

Io conosco una sola gemma posteriore a questo tempo, cioè l'anello del vescovo Siffred, dell' anno 1150.

Alla fine del IV° secolo, e specialmente nel V° e dopo, le orde delle stirpi barbare invadono alcuni dei paesi dove abbiamo trovato le nostre gemme-amuleti. Esse portano con sè dalla loro patria, nuove idee religiose ed una nuova superstizione prende il posto della vecchia che era nata dall' unione di elementi egiziani, ebraici, greci, cristiani ed asiatici.

DALJNJE PUBLIKACIJE GEMA-AMULETA

Raponi, Recueil de pierres antiques gravées Roma 1786.

Bracci, Memoria degli antichi incisorii, Firenze 1786.

Impronte gemmarie (Archäologisches Institut des deutschen Reiches, Roma)

КИБАЛЬЧИЧЪ: ЮЖНО-РУССКІЯ ГЕММЫ Berlin 1910.

Sommerville, Engraved gems, Philadelphia 1889.

Rollet, Glyptik (u Geschichte der technischen Künste I., Stuttgart 1875.)

Dalton, Catalogue of the engraved gems.

Arnth, Die antiken Cameen des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien, Wien 1849.

Reinach, Pierres gravées des collections Malborough et d'Orleans, Paris 1895.

Fiedler, Die Daktyliothek des Herrn Peter Leven in Köln, Bonner Jahrb. 14. 1849.

Walsch, An essay on ancient coins, medals and gems, as illustrating the progress of christianity in the early ages, London 1828.

Su la figura e l'iscrizione egiziana incise in uno smeraldo antico, lettera di Bernardo Quaranta, Napoli 1826.

Quaranta-Cavedoni, Dichiarazione di due antiche gemme incise provenienti dalle parti di Reggio l'una ortodossa e l'altra gnostica, Modena 1852.

Middleton, The engraved gems of classical times with a catalogue of the gems in the Fitz-William Museum, Cambridge 1891.

Collection de M. de Montigny, Pierres gravées, Paris 1887.

Jani Marcarii Abraxas seu Apistopistus, Antwerpen 1657.

Abraxas-Proteus, dissertation jointe à l'édition donnée par Chifflet, en 1657.

Molinet, Cabinet de la bibliothèque de Ste Geneviève 1692.

Geiger, Abraxas und Elxai, Zeitschrift d. morgenl. Gesellschaft XVIII. 1864.

Münter, Vers. über die kirchl. Alterthümer der Gnostiker, Anspach 1790.

Gorlaeus, *Dactyliotheca universalis*
 Bartoli, *Mus. Odescalchi*.
 Lippert, *Dactyliotheca universalis*, 1767.
 Ficorini-Galeotti, *Gemm. antiqu.*, Roma
 1757.
 Matter, *Excursion gnostique en Italie*, 1852.

Uz to još dolaze i mnoge publikacije po
 pojedinim stručnim časopisima. Dakako,
 da ovaj pregled literature nije potpun,
 jer su mi sigurno neke publikacije i
 članci o tom predmetu ostali nepoznati
 i nepristupačni.

KRATICE

GMBH	Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini	KAIR	Kraus, <i>Die altchristl. Inschriften der Rheinlande</i> , Freiburg i. B. 1890.
WMBH	Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina	DA	Dieterich, <i>Abraxas</i> , Leipzig 1891.
ST	Starinar	WAF	Wünsch, <i>Antike Fluchtafeln</i> , Bonn 1912.
BD	Bullettino Dalmato	HIM	Heim, <i>Incantamenta graeca latina</i> , <i>Jahrb. f. class. Philol. Suppl.</i> 19. (1893.)
PWE	Pauly-Wissowa, <i>Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>	EE	<i>Ephemeris epigraphica</i>
HN	Plinius, <i>Historia naturalis</i>	PAI	Pellegrini, <i>D'una abraxa inedita</i> , Bergamo 1874.
ML	F. de Mély, <i>Les lapidaires</i> , Paris 1898.	SGA	Stickel, <i>De gemma abraxca</i> , Jena 1848.
DSD	Daremborg-Saglio, <i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines</i>	KAG	King, C. W., <i>Antique gems</i> , London 1860.
HEP	Herzog, <i>Real-encyklopädie für protest. Theol. u. Kirche</i> , Hamb. 1854-68.	MAK	Marić R., <i>Antički kultovi u našoj zemlji</i> , Beograd 1933.
CPG	Capello, <i>Prodromus iconicus sculptarum gemmarum Basilidiani, amuletici et talismanici generis</i> , Ven. 1702.	AHS	Aldrovandi, <i>Historia serpentium et draconum</i> , Bononiae 1640.
KEKA	Kraus, <i>Realencyklopädie der christl. Alterthümer</i> , Freiburg i. B. 1882.	ZNF	Ziebarth, <i>Neue attische Fluchtafeln</i> (<i>Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen</i>)
BVGA	Bellermann, <i>Versuch über die Gemmen der Alten mit dem abraxas-Bilde</i> , I.-III. Teil, 1817.-1819.	MGL	<i>Mythologie générale Larousse</i> , Paris 1935.
FAG	Furtwängler, <i>Die antiken Gemmen</i> , 1900.	GS	<i>Die griech. Schriftsteller der ersten drei Jahrh.</i> , Leipzig 1899., II.
BTT	Blümmer, <i>Technologie und Terminologie</i> , Band III., Leipzig 1884.	RL	Roscher, <i>Ausführliches Lexikon der griech. u. röm. Mythologie</i>
BA	Barzilai, <i>Gli Abraxas</i> , Trieste 1873.	MHG	Matter, <i>Histoire critique du gnosticisme</i> , I. édition, Paris 1828.
PTGA	Passeri, <i>Thesaurus gemmarum antiqu. astriferarum</i> , Firenze 1750.	CCG	Chabouillet, <i>Catalogue général et raisonné des Camées et pierres gravées de la bibliothèque impériale</i> , Paris
DAM	Dornseiff, <i>Das Alphabet in Mystik und Magie</i> , 1925. (<i>Sammlung ΣΤΟΙΧΕΑ</i> . Heft VII.)	FTM	Fossing, <i>The Thorwaldsen Museum catalogue of the antique engraved gems and cameos</i> , Copenhagen 1929.
LLHC	Leopold, <i>Lexicon hebraicum et chaldaicum</i> , Lipsiae 1920.	MA	muzej akvilejski
WEG	Wessely <i>Ἐφέσια γράμματα</i> . Programm des Franz-Jos.-Gymn., Wien 1886.		

RGA	D. de Rossi, Gemme antiche, Roma 1707.-1708.	KHG	King, Handbook of engraved gems, London 1885.
FL	Forrer, Reallexikon der präh., klass. u. frühchristl. Altertümer	CIL	Corpus inscriptionum latinarum
MEV	Morgenstern, Erklärungsversuch einer noch nicht bekannt gemachten Abraxas-gemme, Dorpat 1843.	BGP	Babelon, La gravure en pierres fines, Paris 1894.

ZAGREB

MIRKO ŠEPER

DER FUND VON ČADJAVICA

(Tafeln III-V)

Kroatien und das benachbarte Dalmatien haben manche wertvolle Altertümer aus der spätavarischen, bzw. postavarischen Zeit für die frühmittelalterliche Vorgeschichte geliefert. Die geschichtliche Bedeutung derselben für die gesamte osteuropäische Vorgeschichte kann nicht genug eingeschätzt werden.

Nun kam ein hochbedeutender Fund aus der frühesten Avarenzeit im Kreis Dolnji Miholjac (ehem. Gespanschaft Virovitica), südlich vom Dorfe Čadavica, in der Nähe des Bächleins Branjska bei Erdarbeiten im Jahre 1929 zum Vorschein. Es sollen zwei Menschenskelette in einer Tiefe von 180 cm gefunden worden sein. Die entdeckten Silbergegenstände wurden durch Professor Hoffiller an Ort und Stelle zusammengekauft. Weitere Ausgrabungen konnten aber aus technischen Gründen nicht mehr vorgenommen werden. Die gesamten Fundobjekte, die hier auf Taf. III—V abgebildet sind, werden im Kroatischen archeologischen Staatsmuseum in Zagreb aufbewahrt.

Beschreibung der Fundobjekte

1. *Silberne Riemenzunge* (Taf. III, 1—1a). Stark beschädigt (vielleicht beim Auffinden). Starke Abnutzungsspuren. Besteht aus zwei Silberplatten und einem Seitenstreifen. Die Technik der Gravierung läßt sich auf dem Bilde klar erkennen. Die eingetieften Linien wurden mit Hilfe dicht nebeneinander eingeschlagener Punkte gestärkt. An Hauptteilen des Musters kommen außerdem auch größere Punkte in Reim angebracht vor. Oben begrenzen das Muster drei Linien. Senkrecht auf dieselben stehen drei Paare von kleinen Linien. Die Rückseite war ursprünglich glatt. Die unregelmäßigen Einkratzungen auf derselben haben keine Bedeutung. Der eingelassene Riemen war mit einem Niet befestigt worden.

2. *Silberne Rückplatte einer ähnlichen Riemenzunge* (Taf. III, 2—2a). Starke Abnutzungsspuren. Ebenfalls unregelmäßige Einkratzungen. Ein Nagelloch.

3. Eine gut erhaltene, *silberne Riemenzunge* ohne starke Abnutzungsspuren (Taf. III, 3—3a). Besteht aus zwei Platten und einem Seitenstreifen, die sehr sorgfältig zusammengestellt und verlötet sind. Punktierung der Linien, wie bei Nr. 1. Auch Begrenzung des Stückes oben, wie bei derselben. Rückplatte vollkommen glatt. Ein Nagelloch.

4. *Silberschnalle* (Taf. III, 4—4a). Hohlguß. Die eingetieften Linien am Schnallenkörper sind punktiert, wie bei Nr. 1 und 3. An der Rückseite sind zwei aus einem kannelierten Bande hergestellte Ösen gelötet. Die Enden

dieser Ösen sind stark abgenützt. Auch sonst sind Abnützungsspuren festzustellen.

5. *Silberne Gürtelverzierung* (Pseudofibel) (Taf. III, 5—5a). Hohlguß. An der Rückseite drei Ösen (die mittlere abgebrochen), aus kanneliertem Band geformt. Die Enden der vorhandenen Ösen etwas abgenützt. Auch sonst ziemlich starke Abnützungsspuren.

6. *Silberne Armbänder*, ein Paar (Taf. IV). Sorgfältige Arbeit. Das reich ausgebildete Sternmuster besteht aus Zellen, die mit gekerbtem Draht verbunden sind. Charakteristisch ist dabei, daß zwischen den hohen, schmalen Kästchen der äußersten isoliert stehenden Glaseifassungen, usw. an der Seitenwand derselben kleine, gekerbte Drahtstücke sitzen (siehe Taf. IV, 2). Sonst soll noch die Scharnierkonstruktion des Bügels, bezw. des Sternes besonders erwähnt werden. Die Köpfe dieser Konstruktion, bestehend aus kanneliertem Band, werden durch ein merkwürdiges, zusammengebogenes Silberbändchen zusammengehalten. Dieses Bändchen hat einen halbkugelförmigen Kopf (Taf. IV, 2a). Die große Zelle in der Mitte Taf. IV, 2—2a, hat noch die gelb-braune Glaseinlage. In den kleinen runden Zellen am Rande des Sternmusters sitzen blaue Glaseinlagen. Auch die U-förmigen Zellen im Sternmuster hatten ursprünglich helle Glaseinlagen, die aber bis auf einige herausgefallen oder gebrochen sind. — Der Bügel des Armringes ist leer. An beiden Seiten hat er eine Einfassung in Form eines gekerbten Drahtes. Die beiden Enden des Bügels sind mit je einem kannelierten Band abgeschlossen.

7. *Silberne Ohrgehänge*, ein Paar (Taf. III, 6—7, 6a—7a). Am unteren Teile des Ringes befinden sich zwei Nodi mit Einfassungen, letztere aus gekerbtem Draht bestehend. Unten eine reich ausgebildete Sternkomposition, bestehend aus Granulation und gekerbtem Draht (Muster und Gegenmuster). Als Bindeglied zum Ring dienen zwei größere Kugeln, mit gekerbtem Draht eingefast.

8. Kleine *Silberscheibe mit Öse* (Taf. III, 8—8a). Fragmentarisch erhalten. Ornamentik eingepreßt. Abnützungsspuren.

9. Großer, massiver *silberner Halsring* (Taf. V). Größter Durchmesser 22.4 cm. Sein Muster am Körperteile besteht aus eingetieften Rhomben, mit einem Kügelchen in ihrer Mitte. Charakteristisch ist die schachtbrettartige Anordnung dieser Rhomben. An der verflachten Kopfplatte sind symmetrisch geordnete, einfach gravierte Muster angebracht. Am Rande der Kopfplatte sind kleine Doppelkreise in einer Reihe eingeschlagen. Außerdem fanden an der Kopfplatte drei große Nägel mit stark ausladendem, sechseckig gebildetem Kopfe (zwei kleinere und ein größerer in der Mitte) Verwendung. Es ist die eigenartige, dreiteilige Bildung der ganzen Kopfplatte zu beachten.

Zeitstellung und kulturgeschichtliche Zugehörigkeit des Fundes

Vor zehn Jahren, als der Fund zum Vorschein kam, wäre es recht schwierig gewesen, über die Bedeutung desselben zu sprechen. Seit aber durch meine

archäologischen Studien in der UdSSR der Kulturkreis dieser Silberfunde entdeckt und historisch erklärt wurde, steht auch der Čadavica-Fund nicht mehr so isoliert da. Es handelt sich hier um die sog. Martinovka-Kultur, genannt nach dem Fundorte des größten und vielleicht bedeutendsten Silberschatzes dieser Kultur in der Ukraine, dem Dorfe *Martinovka*, Bezirk Kanew im ehem. Gouv. Kijew¹⁾. Bezeichnend für diese Kultur, deren Träger Abkömmlinge des Kernvolkes der Hunnen und der uralten greko-skythischen und sarmatischen Bevölkerung der mittleren Dneper-Gegend waren, ist eine in höchstem Grade durchgeführte Abstraktion der alten pontischen Kunstmotive, ja sogar der verschiedensten Ausrüstungsgegenstände, wie Schnallen, Fibeln, Beschläge (Pseudoschnallen), Pseudofibeln usw.), wie es auch im Funde von Čadavica am klarsten zum Ausdruck kommt. Charakteristisch erscheint auch, daß Filigran und Zellentechnik der vorangehenden Hunnenzeit im neuen Material dieser Kultur, in Silber, ihre weitere Verwendung finden. Uralte Traditionen der südrußischen Metallkunst spiegeln sich in diesen Silbergegenständen wieder, ja sogar in den Fundkombinationen der Schätze und Grabfunde dieser Kultur, wohl auch ethnologisch begründet, wie es in allen Steppenkulturen der Fall zu sein pflegt. Über die Entstehung und Bedeutung dieser merkwürdigen, abstrahierten Beschlagtypen bitte in meinem erwähnten Buch, Kapitel X (*Der Kulturkreis der »Pseudoschnallen«*), S. 280 ff. nachzulesen.

Mit dem Funde von Čadavica beschäftigte sich A. Alföldi im *Minns Volume* der Zeitschrift ESA, Bd. IX, Helsinki, 1934, S. 300 f. Eine Analyse der Fundobjekte fehlt bei ihm vollkommen. Den Sinn oder die Entstehung der merkwürdigen Kunstmotive und Kunstformen unbeachtet lassend, wies er auf die Parallelfunde hin und bestimmte die Bedeutung der ganzen Fundgruppe dahin, »daß sie formale und motivische Voraussetzungen für die sog. Hacksilberfunde in sich bürgt. Die Brücke zu dieser späteren Fundklasse bildet der bedeutende Silberschatz von Zalesie (Galizien, Čortkower Kreis) im Wiener Kunsthistorischen Museum, der mit dem Silberschatz — auch das Material ist hier nicht gleichgültig — von Čadavica enge Verknüpfungen aufweist...«

Soweit ich die Fachliteratur überblickten kann, ist dies die einzige Meinung über den Fund von Čadavica. Leider fehlt bei derselben die fachmäßige Aufnahme, Beschreibung und Analyse der einzelnen Fundobjekte vollkommen, wie auch im Falle des Fundes von Zalesie, der zweifellos zu den bedeutendsten Parallelen zum Čadavica-Funde gezählt werden kann. Bei der weiteren Arbeit helfen also vor allem die einzelnen Fundobjekte von Čadavica selbst. Deshalb schauen wir uns also zuerst dieselben näher an.

Schon die granulierten Ohrgehänge (Taf. III, 6—7) und die Armringe mit der komplizierten Zellentechnik (Taf. IV) weisen auf eine solide, gut ausgebaute Werkstatt-Tätigkeit der Zeit hin. Eine Analyse dieser wirkungsvoll ausgestatteten Schmucksachen, die ich hier in ihren kleinsten Einzelheiten

¹⁾ Die erste Besprechung dieser Kultur in meinem Werk, *Metallkunst der Altungaren*,

Archaeologia Hungarica, Bd. XXI, S. 282 ff

nicht vorführen kann, ergibt die engste Verwandtschaft dieser Technik mit den Produkten der pontischen Goldschmiedewerkstätten. Es ist sogar ganz verblüffend, wie diese alte technische Tradition in einem so spröden Metall, wie es das Silber ist, trotz der größten technischen Schwierigkeiten, beibehalten werden konnte. Diese beiden Arbeiten erinnern uns an die besten Goldsachen der Goten- und Hunnenzeit Südrusslands. Heute sieht man auch schon die historische Begründung der Verwendung dieses für feine Schmucksachen weniger geeigneten Metalls. Nach der Katastrophe des Hunnenreiches brach auch das ganze wirtschaftliche System dieses riesigen Reiches für eine kurze Zeit zusammen. Bald entstand aber auf Grund desselben Systems eine neue Ordnung des Wirtschaftslebens sowohl in Südrußland, wie in den wichtigeren Gegenden des Hunnenreiches. An Stelle des Goldes tritt nun das billigere Edelmetall, das Silber, das sich als Tauschmaterial für Lebensmittel und verschiedene Rohprodukte in großen Massen aus dem oströmischen Reiche und aus Persien beziehen ließ. So entstand eine neuartige Metallkunst und bald auch eine neue Technik neben der alten, traditionellen Goldschmiedetechnik. Die Ohrgehänge und Arminge von Čadavica bewahren also noch die alte Technik.

Die neue Welt kündigt sich aber in den Beschlägen (Taf. III, 4—5), Riemenzungen (Taf. III, 1, 3) und im großen Halsring (Taf. V) am klarsten. Bei Erklärung derselben soll zuerst das ziemlich klar erhaltene Tiermotiv der Riemenzunge Taf. III, 3 betrachtet werden. Dreimal untereinander ist hier das bekannte »Tierpaar« der Hunnenzeit aus *Kertsch*²⁾, als Ziermotiv verwendet. Das Goldstück von Kertsch stammt aus der Hunnenzeit. Sein Tiermotiv ist schon in derselben symmetrischen Komposition gehalten, wie auf unserer Riemenzunge. Die einzelnen Formen seines Tierkörpers sind aber weniger stilisiert: sie lassen sich trotz Goldzellentechnik besser erkennen. Man sieht klar, daß es sich hier um die Wiedergabe des antiken Greifen handelt. An unserer Riemenzunge läßt sich die Art des Tieres nicht mehr bestimmen. Natürlich sind auch die beiden Ziermotive der anderen Riemenzunge von Čadavica (Taf. III, 1) als Tiere zu betrachten. Es handelt sich bei allen solchen symmetrisch angeordneten Tierkompositionen um die ausgebreitete Darstellung eines einzigen Tieres, wobei immer die beiden Seiten desselben Tieres abgebildet werden. Diese merkwürdige Darstellungsweise entstand bei den alten Steppenvölkern Südrußlands, als eine der beliebtesten Abstraktionen der antiken Tierbilder. Das Tiermotiv Taf. III, 1 ist so stark abstrahiert, daß die Formen des tierischen Leibes nicht mehr erkennbar sind. Nur soviel läßt sich vermuten, daß oben die beiden Seiten des Tierkopfes, unten dagegen der Körper dargestellt sein soll.

Auch der große Halsring (Taf. V) hat auf seiner Kopfplatte ähnliche symmetrische Tierkompositionen aufzuweisen. Nur die Darstellung ist hier noch mehr auseinandergefallen. In der Form dieser Kopfplatte erblickt man leicht die Vereinfachung von zwei symmetrisch angeordneten Tierköpfen, in der Art.

²⁾ Baye, *Les tombeaux des Goths en Crimée*, Mém. de la Soc. d. Antiquaires, LXVII,

Paris, 1908 Fig. 3.

wie etwa an den berühmten goldenen Armbändern des hunnenzeitlichen Fundes von *Puszta Bakod*³⁾. Die drei großen sechseckigen Knöpfe am Halsring von Čadavica sind Rudimente der großen Steineinlagen, die symmetrische, eingravierte Ornamentik dagegen ein Zeichen des zoomorphen Charakters. Natürlich muß auch der außerordentlich sorgfältig bearbeitete Ring als Tierkörper (Imitierung des Felles) angesehen werden. Das ganze Stück bildet einen einheitlichen Organismus, der sich auf uralte Überlieferung der Metallkunst in Südrußland zurückführen läßt.

Was nun die beiden Beschläge (Taf. III, 4, 5) anbelangt, ist der zoomorphe Charakter bei denselben auf den ersten Blick kaum erkennbar. Einige Einzelheiten derselben verraten aber den eigentlichen Sinn dieser merkwürdigen, sonst vollkommen unverständlichen Formen. Die Schnalle hat eine fast gänzlich geometrisierte Form, die ich besser abstrahiert nennen möchte. Eine lange Reihe von verwandten Schnallen und Beschlägen, die hier nicht vorgeführt werden kann, beweist, daß diese Schnalle eine Tierfigur in Obenansicht veranschaulichen will. Ohne Heranziehen der mehr organisch gehaltenen ähnlichen Tierschnallen ist es fast unmöglich, diese Schnalle in allen ihren Einzelheiten zu analysieren. Es genügt zu sagen, daß der Schnallenring dem Tierkopfe, der Beschlagteil dem tierischen Körper entsprechen will. Rudimente des Flügels sind an beiden Seiten, zwischen Kopf und Körper zu sehen. Auch die Ohren sind oben, in Form von je einer dreieckigen Eintiefung an den beiden Seiten der Rille für den Schnallendorn, angedeutet. Die Endigung des Beschlagteiles ist breit und spitzig gebildet. Ein Vergleich dieser Einzelheit mit anderen verwandten Tierschnallen ermittelt uns den Sinn derselben: es handelt sich hier um die in diesem Kunstkreise übliche Stilisierung des Schwanzes. Am Beschlagstücke Taf. III, 5 ist dieselbe Einzelheit in einer für uns besser verständlichen Proportion gehalten. Der tierische Charakter dieses Beschlagstückes kann nach der jetzt durchgeführten Analyse der Tierschnalle nicht mehr problematisch erscheinen. Es handelt sich hier um die Kombination von Pseudofibel, wie etwa derjenigen von Kiskörös, Grab 9⁴⁾ und von Lyra-förmigen Tierschnallen, wie z. B. denjenigen von Pécs-Gyárváros⁵⁾.

Kehren wir nun zum erwähnten Fund von Zalesie zurück. Im Januar 1941 hatte ich in Wien Gelegenheit, diesen seit alten Zeiten bekannten, aber immer unrichtig beurteilten Fund, wohl einen der allerwichtigsten für die südosteuropäische Vorgeschichte, einer gründlichen Untersuchung zu unterziehen⁶⁾.

³⁾ Hampel, *Altertümer d. frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, III, Taf. 2, 2.

⁴⁾ AH, XXI, Taf. CXXVI, 11—16, 17—18.

⁵⁾ ESA, IX, Helsinki, 1934, S. 299, Taf. III, 1. und 3.

⁶⁾ J. G. Seidl, *Chronik der archäologischen Funde in der Österr. Monarchie*, I, (1840—1845), Wien, 1846, S. 21—23. J. Arneht, *Die*

antiken Gold — und Silber — Monumente des K. K. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien, Wien, 1850, S. 80, ff. Nr. 101—116, Tafel S. VIII—X. Sacken-Kenner, *Die Sammlungen des K. K. Münz- und Antiken-Cabinettes*, Wien, 1866, S. 351, Nr. 2—4; S. 354, 28 c, 29, 35, 36, 37; S. 358, Nr. 106—108; S. 359, Nr. 161; S. 340, Nr. 211, 213, 214. Für die gütige Mitteilug dieser literarischen Daten, sowie für

In einer Monographie, die vorläufig erst im Manuskript vorliegt, habe ich die zeitliche, geschichtliche, sowie ethnologische Stellung desselben herausgearbeitet. Es ergaben sich daraus für den Čadavica-Fund folgende Feststellungen: Die beiden Funde von Čadavica und Zalesie sind vollkommen gleichzeitig und gehören in denselben Kulturkreis. Sie stammen aus der Zeit um 550 n. Chr. und sind südrussische Arbeiten aus dem Kreise der Martinovka-Kultur. Die erste Bearbeitung der Schale (der Omphalos) geht noch in das 2.—3. Jahrzehnt des VI. Jh-s zurück (*Konstantinopler Arbeit*). Die stark stilisierte Musterung um den Omphalos stammt dagegen aus der Pontusgegend, wahrscheinlich aus *Kertsch (Pantikapaion)*, wo auch noch mehrere Stücke, z. B. die granuliert Kette hergestellt zu sein scheinen. Diese Kette mit ihrer Granulation und Zellentechnik läuft mit den Ohrgehängen und Armbändern des Čadavica-Fundes vollkommen parallel. Hier muß eine gemeinsame Werkstatt vorausgesetzt werden. Übrigens hängt die Mehrzahl dieser Funde und die eigentümliche Fundkombination mit den Abkömmlingen der Hunnen, die die lokalen Volkselemente des mittleren Dnepergebietes, Abkömmlinge der alten Skythen und Sarmaten wirtschaftlich, gewiß auch politisch neu organisiert hatten, engstens zusammen. Die Hacksilberfunde stammen aus einer viel späteren (etwa halbttausend Jahre späteren) Zeit und können mit dieser typisch kutrigurischen Hinterlassenschaft nicht in eine direkte Verbindung gebracht werden. Martinovka, Zalesie und Čadavica, als Fundorte von eng verwandten großen Silberfunden des VI. Jh-s lassen uns den geschichtlichen Vorgang vergegenwärtigen, dem die Entstehung dieser südrussischen späthunnischen Kultur und ihre Ausbreitung nach Westen zu verdanken ist. Durch diese reichen Funde wird ein helles Licht auf die Zustände in Südrußland im Augenblicke der Vereinigung der mongolischen Pseudo-Avaren und der Hunnen, bzw. in der Zeit des gemeinsamen Einzuges in das Karpathenbecken, wobei Hauptstellen der Operationen Siebenbürgen und die Gegenden an den Flüssen Drau und Save waren, geworfen. Eine Bearbeitung des gesamten einschlägigen Materials, wie ich sie in meinem Zalesie-Buch vorgenommen habe, wird über die Einzelheiten dieses geschichtlichen Bildes weitere Aufschlüsse bringen können. Was den Fund von Čadavica anbelangt, genügt es hier auf diesen geschichtlichen Hintergrund hingewiesen zu haben. Wie tiefgehend aber ethnologische Probleme bei solchen Funden erfaßt werden können und müssen, kann uns das Vorkommen eines scheinbar ganz unbedeutenden Fundobjektes von Čadavica: Taf. III, 8 zeigen. Technisch, wie stilistisch scheint es aus dem Gesamtbilde des Fundes herauszufallen. Die verwandten Funde enthalten aber diese primitiven Fabrikate, wie es sich in ESA, IX, Taf. III, 9 auf K. 299, oder *Arhaeologiai Értésítő XLVII (1934)*, Abb. 61, 6—8, 10 und in anderen Veröffentlichungen finden läßt, ziemlich gewöhnlich. Soll es sich hier nun um ein »Weiterleben des Geschmackes der illyrischen Volksschicht« — wie Katharina Poll-Márki schreibt (a. a. O. S. 61)

die liebenswürdige Unterstützung meiner Forschungen im Kunsthistorischen Museum bin

ich Herrn Direktor Eichler sehr zum Danke verpflichtet.

handeln, oder müssen hier bodenfeste Grundlagen für das weitere Blühen von solchen prähistorischen Kunstrichtungen vorausgesetzt werden? Die geschichtliche Behandlung dieses Problems fällt aus dem Rahmen dieser einfachen Besprechung des Čadavica-Fundes aus. Eine gründliche Behandlung der mit dem Čadavica-Funde eng verwandten Funde wird aber auch diesbezüglich dem ethnologischen Faktor Rechnung tragen müssen.

BUDAPEST

NÁNDOR FETTICH

TRIPTIHON RADIONICE EMBRIACHI U RIZNICI TROGIRSKE KATEDRALE

Umjetnost u bjelokosti, koja se u Francuskoj u XIV. stoljeću bijaše jako razvila, nije u susjednoj Italiji imala sličnog odjeka. Tek koncem XIV. stoljeća osnovana je u Veneciji radiona, koja je mnogo doprinijela razvitku umjetnog obrta te vrsti. Tu radionu osnovao je Firentinac Baldassare Embriachi i u njoj se izrađivalu mali obrtno-umjetnički predmeti iz kosti. Taj obrt su nastavili u XV. stoljeću ostali članovi obitelji Embriachi ili Embriaci, Andrea, Antonio i Giovanni, a zatim njihova djeca Girolamo i Lorenzo. Svi su oni izrađivali tokom XV. stoljeća predmete za crkvenu i toaletnu uporabu, kojima su površinu prekrili komadićima kosti, u kojoj bijahu izrađeni reljefi sa figurativnim prizorima biblijskog, svetačkog i profanog sadržaja uokvireni intarzijama drveta i kostiju geometrijskih oblika. Embriachi su izrađivali male prenosne oltare, triptihone za crkvenu uporabu, a uz to toaletne ženske predmete: kovčežiće za ukrase, okvire, ogledala i češljeve. U pomanjkanju bjelokosti, u kojoj se u ono doba u Francuskoj izrađivalu ti predmeti, upotrebljavahu članovi obitelji Embriachi životinjsku kost, najčešće govedu. Zbog uskoće pojedinih kosti majstori bi redali nekoliko dugoljastih kosti jednu do druge i tako napravili cjelovito polje, u kojem bi izrađivali skupne prizore svjetovnog ili svetačkog sadržaja, mitološke, biblijske ili sredovječne ljubavne scene.

Predmeti izrađivani zadnjih decenija XIV. stoljeća i u prvoj polovici XV. stoljeća u radionici Embriachi nose oznake kasnogotičkog stila sa prvim tragovima renesanse. Napravljeni su po ustaljenim uzorcima, te su više dobri i luksuzni obrtnoumjetnički produkti, koji očituju istančani ukus i vještu ruku obrtnika nego li umjetnička djela, u kojima se ispoljava lični izraz umjetnikov.

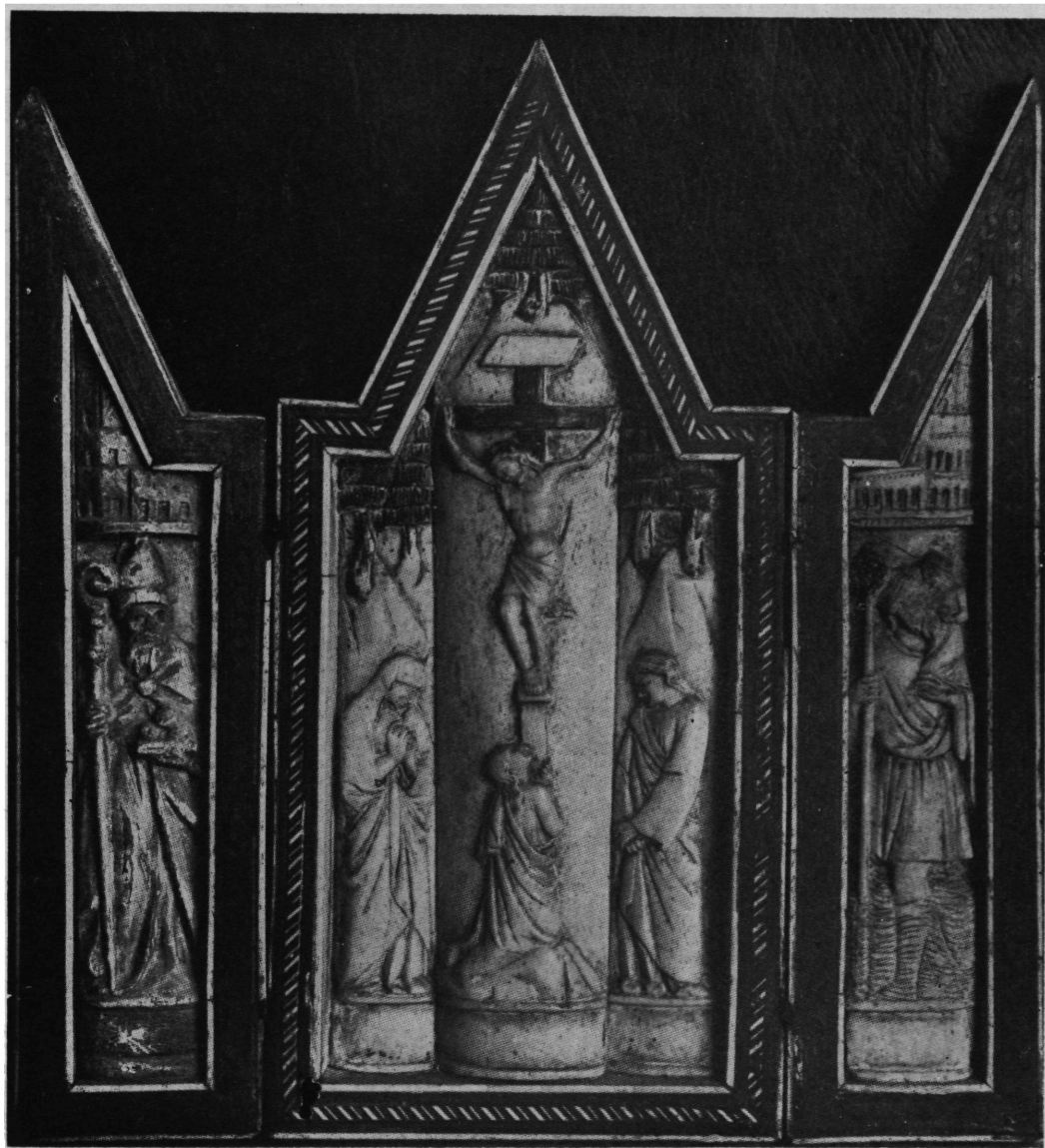
Ne prodavahu se samo u Veneciji i u sjevernoj Italiji, već bijahu poznati i u ostalim evropskim zemljama, pa ih i danas posjeduje nekoliko evropskih muzeja i zbirki. Dospjeli su i u Dalmaciju, koja je bila u stalnoj vezi s umjetničkim mletačkim produktima. Mali triptih u riznici trogirske katedrale, fragmenti jednog kovčežića u župskom uredu u Lopudu, pripadaju radionicama porodice Embriachi.

U skupinu umjetničkih predmeta, koji nose oznaku stila radionice Embriachi, možemo ubrojiti još dva kovčežića, jedan u riznici rapske katedrale, a drugi u dominikanskoj riznici u Dubrovniku. Ova četiri predmeta nisu bila dosad publicirana, niti se o njima pisalo.

Sl. 1. Triptih iz radionice Embriachi u trogirskoj katedrali

Triptih trogirske katedrale (sl. 1) ima oblik gornjoitalskih oltarčića gotičkog stila. Uz središnje polje sa zabatom i podnožjem stoje dva pomična krila, koja se sklapaju. Triptih je visok 0.42 cm, a širok (sa rastvorenim

Sl. 2: Triptih u narodnom muzeju u Ravenni

krilima) 0.27 cm. Središnji prizor prikazuje Kristovo raspeće. U sredini lagano visi mrtvi Krist na križu postavljenom u stijenu, u čijoj se udubini vidi lubanja. Vrh križa je ispunjena tablica, a na dnu pričvršćen naslon za podupiranje nogu. Uz križ su manji od ostalih likova dva vojnika sa štitom. Lijevi

je savinut pregebom uobičajenim u gotičkom stilu. Pregrnute plaštem, sklopljenih ruku, kao i ostali likovi, ukočene od boli, stoje s lijeve strane Madonna i dvije žene u pozadini. Iza njih strši koplje sa vojničkom zastavom. Na desnoj strani prekriženih ruku pognuta lica prikazan je apostol Ivan sa vojnicima od kojih kacige i koplja vire iza apostolovih leđa. Prizor je omeđen okvirom obrubljenim dugim košćicama i ispunjen intarzijom. Šiljasti vrh ima izbočen kornič zabata, koji se vidi i kad se pobočna krila triptihona sklope.

Na lijevom pobočnom krilu je sveti Antun Opat sa knjigom i štapom ogrnut kabanicom i pokriven mekom kapom. Tik do njega je glava neke svete, čije ime ne možemo utvrditi zbog pomanjkanja atributa. Na desnom krilu je sveti Juraj u antiknoj vojničkoj opremi sa štitom i zastavom. Obični svečev atribut, svladanog zmaja, majstor nije izradio, kao što ni svetom Antunu nije pridodao svinju i zvono, možda zbog uskoće prostora i jednostavnije i lakše izvedbe relijefa ili možda i zbog ozbiljnosti golgotskog prizora. Oba sveca se često prikazuju bez tih atributa; sveti Antun Opat prikazan je često samo sa knjigom i štapom.¹⁾ U gornjim uglovima pomičnih krila izdjelane su reljefne gijoteskne zgrade sa nizom otvora, trećentistični naslagane jedna iza druge. Okviri obih krila obrubljeni su tankom prugom košćatih daščica i prekriveni intarzijom. Ispod likova na kraju svake kosti, od kojih je središnja široka 4.5 cm, a ostale 3.5 cm, stoje podeste konveksnog oblika kao i reljefi, koji dosižu visinu najviše od 5 mm.

Triptihon trogirске riznice ima tragova pažljivo postavljene polihromije kao i ostali reljefi iste radionice, u kojoj su posebni majstori odijeljeno izrađivali intarzije, reljefe i pozlate. Na križu se vide tragovi smeđe boje. Paoma mučenice Katarine je zelena, na grudima i kosi svete ostali su kao i na Kristovoj aureoli tragovi pozlate. Modrom bojom su označene postave svetačkih plaštova, udubine stijene, u kojoj je lubanja, otvori završnih zgrada i osjenjeni su neki dijelovi odjeće, da bi se jače istaknula reljefnost. Neki komadići kosti u intarziji okvira pobočnih krila i u cikcak nizu baze također su bojadisani i to zelenom bojom. Sudeći po ostacima, polihromija je bila izvedena diskretno i slagala se je sa svijetložutom bojom kosti.

Posebnu eleganciju daje triptihonu vitko podnožje iskićeno nizom intarzija.

Vanjske strane krila, koje se vide, kad se mali triptihom sklopi, ukrašene su vijugavim lišćem naslikanim na drvu žutom, a mjestimice pojačani crvenom bojom.

Trogirski triptih možemo bez sumnje smatrati radnjom mletačke radionice Embriachi. Kad ga se usporedi sa ostalim djelima tih majstora, koji se nalaze po evropskim muzejima, odmah se uoči sličnost stila, kompozicije i tehnike. Embriachi su svoje radnje izrađivali po istom kalupu, u kojem se

¹⁾ Reinach S., *Répertoire de Peintures* p. 512. 254. Paris 1905.
du Moyen âge et de la Renaissance, vol. I

lična nota pojedinog majstora slabo ispoljava. Na svim njihovim predmetima vide se slični ikonografski motivi i nizovi intarzija, istom jednostavnošću komponirani prizori sa dugoljastim kostima, koje zadržavaju prirodni konveksni oblik. Tipovi svetaca i ljudi također se opetuju. To su dugoljasti likovi u dugoj draperiji, koja podsjeća na Pisana, jednake fizionomije uskih očiju, grafički izdjelane kose i duge ruke slabo izrađenih prstiju.

Premda će svaki, tko pozna radnje te radionice, biti uvjeren o ispravnosti naše atribucije, ipak ćemo upozoriti na sličnost nekih detalja trogirskog triptihona sa ostalim radnjama tih obrtnika. H. Semper u svom članku²⁾ o Embriachovu triptihonu, koji se nalazi u Ferdinands-Museumu u Innsbrucku, piše opširno o triptihonima Embriachove radionice i dijeli ih u dvije grupe. U prvu spadaju triptihoni sa likom Madonne u sredini, a u drugu grupu triptihoni s prizorom raspeća. Trogirski triptih, koji Semper nije poznao, slični na ostale ove vrste, ali ćemo ipak zbog tačnije usporedbe spomenuti neke triptihone, čije su nam fotografije poznate. To je triptih u Ferdinandeumu u Innsbrucku, u pariskom muzeju Cluny, u ravenatskom narodnom muzeju, i u firentinskom muzeju Bargello.

Triptihon u Innsbrucku,³⁾ koji je jednostavniji od trogirskog zbog manjeg broja likova, jer nema istaknutog zabata, ima jednake podeste ispod svetaca i slično prikazane Krista i apostola Ivana, kojemu je odjeća na trogirskom triptihonu ljepše izrađena.

Triptihon muzeja Cluny⁴⁾ ima postament i zabat kao trogirski, samo što je na pariskom taj zabat iskićen lišćem. Lik Ivanov, podeste svetaca i intarzije krila slične onima trogirskog triptiha.

Triptihon u Ravenni je jednostavniji od trogirskog u izvedbi i po broju likova. Nema ni postamenta ni istaknutog zabata (sl. 2). Ivan i Madonna i niz zgrada u uglovima krila slični su onima na trogirskom triptihonu.⁵⁾ Od

Sl. 3: Fragment kovčezica na Lopudu

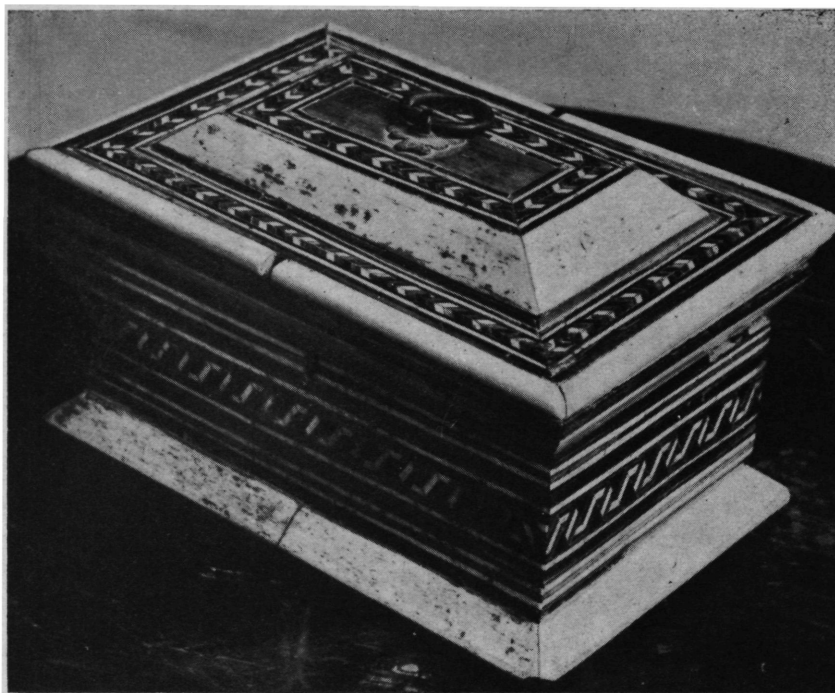
²⁾ Semper H., *Ueber ein italienisches Beintriptychon des XIV. J. im Ferdinandeum und diesem verwandte Kunstwerke*. Zeitschrift des Ferdinandeums III, Folge, 40. Heft S. 147—178. Innsbruck 1896.

³⁾ V. sl. ibidem tabla VI.

⁴⁾ V. sl. ibidem tabla VII.

⁵⁾ Zahvaljujem g. G. Brusin-u u Padovi i g. arh. Capezzeroli, koji su mi posredovanjem Dr. M. Abramića poslali fotografiju triptihona u Ravenni, dozvolivši mi da ju objelodanim.

prikaza krajolika iznad križa ravennatskog, innsbruškog i firentinskog⁶⁾ triptiha ostala je na trogirskom tek kita lišća kao akroterij sličan onome na fragmentu Embriachove kutijice u londonskom South-Kensington muzeju.⁷⁾ Istaknut ćemo još sličnost vojničkih zastava u obliku lastavičjeg repa i štitova na trogirskom triptihu i triptihu u Bargellu. Daljna upoređenja bi nas odvela daleko, a i suvišna su, jer se ni po obliku ni po izvedbi trogirski triptih nimalo ne odvajaju od ostalih Embriachovih radova.

Sl. 4: Relikvijarij u dominikanskoj riznici u Dubrovniku

Po izvedbi detalja, po zbijenoj kompoziciji, raznolikošću i bogatstvom intarzije dobro sačuvani trogirski triptih ne zaostaje za najljepšim triptihonima Embriachove radionice, pa ako i ne spada među najkićenije, nama je ipak dragocjen, jer popunjava zbirku umjetno-obrtnih predmeta, koji se čuvaju u riznicama dalmatinskih crkava, a potvrđuju kulturne veze i potrebe Dalmacije u prošlim stoljećima.

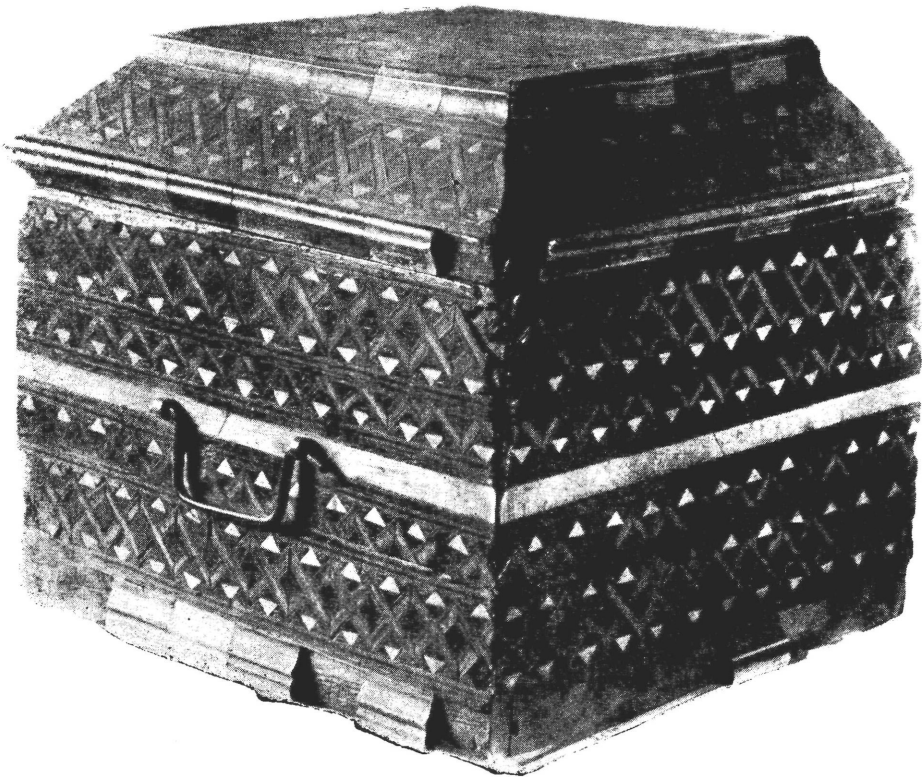
Da su proizvodi radionica Embriachi bili poznati i u Dubrovniku, koji je kao trgovačka republika u neprekidnom dodiru s Italijom uvezio odatle

⁶⁾ V. sliku uz članak G. Bernardini, *Il nuovo museo di Palazzo Venezia*, Rassegna d' arte antica e moderna p. 25. Fig. 12. Anno IV, fasc. 1—2. Milano 1917.

⁷⁾ V. sliku uz članak J. von Schlosser, *Die Werkstatt der Embriachi in Venedig*. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses XX 1899 S. 221—282. Fig. 54. Wien 1899.

umjetničke predmete, pokazuje fragment relijefnog kovčežića u župskom muzeju u Lopudu, najbogatijem dubrovačkom otoku, gdje su umjetnost i umjetni obrt bili rašireni.

U zbirci umjetnina, koje su skupljene u župskom uredu, nalazi se malen relijef od kosti (sl. 3). Relijef prikazuje u profilu nagi lik mladića, koji kleči sklopljenih ruku, regbi u stavu adoriranja. Gornji kraj kosti je polomljen, a donji ima uzdignut završetak, koji izgleda kao obrubljen postament, na kojem mladić kleči.

Sl. 5: Relikvijarij u katedrali u Rabu

Po stilskim oznakama možemo zaključiti, da relijef pripada radionicama umjetničkog kruga Embriachi. Slabo modelirano golo tijelo, površna izradba kose urezanim crtama, položaj sklopljenih ruku, kojima su prsti loše rezani, podsjećaju na način izradbe radionice Embriachi. Dugoljasti i uski oblik kosti s uzdignutim donjim završetkom, koji su Embriachi redovito postavljali ispod likova, također nas upućuje na zaključak, da je taj relijef pripadao jednom kovčežiću iste radionice. Ovakve komade sa figurativnim relijefima Embriachi bi, kako smo već spomenuli, povezivali u jednu cjelinu i tako dobivali jedinstven skupni prizor na pobočnim stranama kovčežića, koji su služili za nakit i pohranu svetačkih moći. Radili su to, budući da im je nedo-

stajalo velikih i širokih komada kosti, na kojima bi mogli prikazivati prizore sa više figura. Sa strana ovog komada kosti vide se još žljebići, koji su olakšavali sastavljanje reljefa sa susjednim komadom.

U sjevernoj Italiji, a osobito u Veneciji izradivali su se koncem XIV. i početkom XV. stoljeća, na prelazu gótičkog u renesansni stil, kovčežići ukrašeni intarzijama drveta i kosti, poredanim u različite geometrijske oblike. Taj rad se nazivao »alla Certosina«, pa se po njem i ti kovčežići nazivlju »cassettine alla Certosina«.

U riznici dominikanskog samostana u Dubrovniku nalazi se lijep drven kovčežić, u kojem se još i danas čuvaju svetačke moći (sl. 4). Poklopac i četiri strane pokriveni su raznobojnom intarzijom u kosti. Kovčežić je visok 8 cm, dug 17 cm, a širok 12 cm. Kovčežić ima elegantan oblik lijepih dimenzija. Poklopac je u sredini uzdignut u obliku niske krnje piramide, a rubovi mu se kao i dno kovčežića koso šire. Ti rubovi su prekriveni, kao i strane uzdignute sredine na poklopcu, dugim komadima kosti. Na svim pobočnim stranama prekriven je intarzijama. Dugi umeci poput crta izmjenično prema boji poredani i vijugavi pojas, koji se sagiblje u oštrim uglovima (neka vrst kosog Zinnenfriza). Na poklopcu komadići kosti poredani su u nizu poput riblje kosti. Osim komadića bijele prirodne boje ima ih i obojenih tamno smeđom, smeđo-zelenom i tamno modrom bojom. Sredina poklopca, gdje se nalazi bakren kolut, obojena je zelenom bojom, koju nalazimo i na trogirskom triptihu. Svi ti ukrasni motivi intarzije vide se na radovima radionice Embriachi. Sam oblik i profil rubova pobočnih strana kovčežića podsjeća također na kovčežiće njihovih radiona, te stoga možemo u tu vrst radova ubrojiti i ovaj dubrovački relikvijarij.

U riznici katedrale grada Raba nalazi se jedan sličan, ali jednostavniji kovčežić (sl. 5). Oblik kovčežića je četverokutan sa poklopcem u obliku krnje piramide. Površina sviju strana prekrivena je intarzijom; bijela kost dijeli ornamentiku u dva identična dijela, u kojima su nizovi kvadrata i cikcak ukrasa nadopunjeni nizom bijelih košćatih trokutića. Slični ukrasi su i na poklopcu. Donji rub kovčežića i poklopca imaju profiliran korniž sastavljen od izmjenično poredanih košćatih i drvenih poralelograma. Visina kovčežića iznosi 19 cm. a širina oko 23 cm.

Budući da se ne može sa sigurnošću sve kovčežiće »alla Certosina«, što se koncem XIV. i početkom XV. stoljeća izradivahu u Veneciji i u gornjoj Italiji, pripisati radionicama Embriachi,⁸⁾ ne možemo ni za kovčežiće dubrovačke dominikanske riznice i rapske katedrale sigurno tvrditi, da pripadaju direktno radionici te obitelji.

Motivi intarzija, kako smo istakli na dubrovačkom kovčežiću, potpuno se podudaraju sa intarzijama izradenim u radionici Embriachi. Upozorit ćemo sada na zajedničke motive, koje ima rapski kovčežić sa nekim škrinjicama, koje se pripisuju porodici Embriachi.

⁸⁾ Venturi A. *Storia d' arte italiana* IV p. 890.

Rubovi kutija kod radova porodice Embriachi okruženi su profiliranim korničima sastavljenim radi slikovitosti izmjeničnim paralelogramima bijele kosti i drva. Kutijice na pr. u muzeju Cluny⁹⁾ i u South Kensington Muzeju u Londonu,¹⁰⁾ kao i kutijica, koja se nalazila u posjedu austrijskog nadvojvode Franje Ferdinanda,¹¹⁾ imaju takve korniče kao i rapska škrinjica. Umetanje malih košćatih trokuta, kao na rapskom kovčežiću, vidi se na pr. na kofanetu iz zbirke Klaudije dei Medici, koji se sada nalazi u Kunsthistorisches Museum u Beču,¹²⁾ i na okviru ogledala u Bologni.¹³⁾ Te škrinjice imaju doduše reljefe, koje jednostavni rapski kovčežić nema. Međutim među radnjama porodice Embriachi ima škrinjica bez reljefnih figurativnih prizora, pokrivenih samo intarzijom, a koji imaju ravan poklopac. Julius von Schlosser spominje ih nekoliko u svom popisu,¹⁴⁾ a među njima i škrinjicu u riznici kapucinskog samostana u Beču, koja je služila, kao i ove škrinjice katedrale u Rabu i dominikanskog samostana u Dubrovniku, za čuvanje svetačkih relikvija.¹⁵⁾

DUBROVNIK

CVITO FISKOVIĆ

⁹⁾ Schlosser o. c. Fig. 26.

¹⁰⁾ Ibidem Fig. 5.

¹¹⁾ Ibidem Fig. 25.

¹²⁾ Ibidem tabla XXXIII.

¹³⁾ Ibidem. Fig. 6.

¹⁴⁾ Ibidem pag. 235, no. 125a.

¹⁵⁾ Osim spomenutih predmeta riznice dalmatinskih crkava posjedovale su bjelokostne umjetnine, koje nijesu pripadale Embriachijevoj radionici. U popisu riznice splitske katedrale iz g. 1542 nabrajaju se: cruceum eburneam cum reliquis et cristallo im pede. Item quattuor pyxides

eburneas. Item anchonellam eburneam. Item capsulam eburneam. Item duas capsulas eburneas. Item duodecim capsulas eburneas minores. Item duos pectinos eburneos. (Smičiklas, *Codex diplomaticus* XI p. 7). Ti se predmeti sada ne nalaze u riznici splitske katedrale, već ih u popisima XV. stoljeća nema. (Giuseppe Praga, *Antichi inventari del tesoro di San Doimo di Spalato*. Archivio storico per la Dalmazia vol. XX p. 388 Roma 1955). U zadarskoj crkvi sv. Marije čuva se bjelokosna kutijica za svetačke moći (C. Cecchelli, *Zara, Catalogo delle cose d' arte e di antichità* p. 83 Roma 1952).

O SPOMENICIMA VII i VIII STOLJEĆA U DALMACIJI I O POKRŠTENJU HRVATA

Iz pustoši i tame prvih stoljeća po doseljenju Hrvata u rimsku Dalmaciju izlaze posljednjih godina, malo po malo, pojedini spomenici umjetnosti, koji ranije nijesu bili poznati ili koji su tekar sada prepoznati kao ostaci iz tih stoljeća. U isto se vrijeme ponovno pokreće i raspravlja pitanje o pokrštenju Hrvata. Jedno je i drugo još nestalno ili barem sporno, a važno za povijest i za povijest umjetnosti, jer ove nauke, posve razumljivo, osobito draži osvijetliti tamne periode. Jedno i drugo, spomenici VII i VIII stoljeća i vrijeme pokrštenja Hrvata, u međusobnoj su vezi i rezultati na jednom području daju čvršći oslon za rješavanje problema na drugom području.

Godine 1940 V. Novak i M. Barada objelodanili su dva vrlo zanimljiva spomenika iz vremena VII odnosno VIII stoljeća i našli su u njima uporišta za svoja mišljenja o pokrštenju Hrvata i o reorganizatornom radu splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina. V. Novak objelodanio je u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* srebrnu škrinjicu sa svetačkim moćima, koju je otkrio u župskom stanu u Lopudu i koju pripisuje zadnjim ostacima kršćanskih Romana na tom otoku pri samom kraju VIII stoljeća ili još radije na početku IX stoljeća¹). M. Barada u *Zborniku* u posvećenu prof. V. Hoffilleru raspravlja o luku iz mramora crkvene pregrade sa natpisom koji je (luk) nedavno bio naden pri pregradnji starog kaštila u Sućurcu. On postavlja luk u VII stoljeće i dovodi ga u vezu sa djelovanjem Ivana Ravenjanina, čiji sarkofag on datira najkasnije u početak VIII stoljeća²).

U prvom poglavlju ovog članka iznijet ću razloge, zbog kojih mislim da treba vrijeme luka iz Sućurca i sarkofaga nadbiskupa Ivana pomaknuti u drugu polovicu odnosno u kraj VIII stoljeća te razloge, zbog kojih držim, da lopudski moćnik ne prekoračuje praga IX stoljeća. Po tome ću, u drugom poglavlju, navesti sve spomenike, koji su sigurno ili su velikom vjerojatnošću nastali u VII ili VIII stoljeću po doseljenju Hrvata na jug. U završnom pak trećem poglavlju iznijet ću onakvo mišljenje o radu i o uspjesima oko pokrštenja Hrvata kakvo nam nameće kritika povijesnih izvora, koji o tome govore, upotpunjena i učvršćena ostacima i nalazima iz tih dalekih i tamnih vremena.

¹) Novak V., *Reliquarium elaphitense, Lopudski relikvijarij*. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split 1940, Svez. LI str. 165—196, table XXIV—XXVI.

²) Barada M., *Nadbratnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca*. Serta Hoffilleriana, Hoffillerov Zbornik, Zagreb 1940, str. 401—418.

I.

A. Vrijeme postanka sarkofaga nadbiskupa Ivana Ravenjanina
i mramornog luka iz Sućurca

God. 1935 pri rušenju starinske kule utvrđene palače splitskih nadbiskupa u Sućurcu došao je na vidjelo prelomljeni mramorni polukružni luk (sl. 1) crkvene pregrade sa natpisom. Don Lovro Katić prvi je objelodanio luk

Sl. 1: Luk naden u Sućurcu (VIII. st.)

u podlistku »Obzora« od 8 IX 1935, pročitao natpis na njemu i naslućivao, da luk potječe iz crkve sv. Marije »na Hladih« navodno iz IX stoljeća. Barada je, u Hoffillerovu Zborniku, proučio sa sviju strana taj luk, dotjerao čitanje natpisa i opazio, da je luk stariji od IX stoljeća, pošto na njemu jedva ima značajke pleternih skulptura starohrvatskih crkava³⁾. Barada je u tom članku podrobno ispitao natpis sa epigrafske strane. On je utvrdio, da oblici

³⁾ O luku iz Sućurca pisao sam u Jugoslovenskom istoriskom časopisu god. III 1927. str. 440—441, izvješćujući ukratko o Katićevu članku u »Obzoru« i upozorio sam, da vrijeme postanka luka ima biti nedaleko od g. 800 po obliku pregrade i po ukrasu luka. Izražavao sam se oprezno, jer vlasnica luka kivna na konzervatora, što joj nije dao kva-

riti staru kulu, nije dozvoljavala da vidim luk, pa sam sudio po slaboj fotografiji. Još jednom sam spomenuo mramorni luk u članku u Hoffillerovu Zborniku str. 435 ističući mišljenje, da je luk iz vremena Ivana Ravenjanina prije g. 800. Nijesam tu obrazložio svoje mišljenje čekajući na članak Baradin, za koji sam znao da izlazi u istom Zborniku.

pojedinih slova na natpisu luka ukazuju na vrijeme VII i VIII stoljeća, te da su ona, u cjelini, veoma slična slovima natpisa sarkofaga Ivana Ravenjanina (sl. 2), pa prema tome i u vremenu bliza ovom sarkofagu. Barada je usto točno opazio, da je luk, po svom ukrasu, nešto stariji od sarkofaga splitskog nadbiskupa. Tačna je uglavnom također njegova tvrdnja, da luk još pokazuje oblike antikne umjetnosti, dok sarkofag Ivana Ravenjanina spada u zadnju ili bolje u prelaznu fazu antikne umjetnosti ka pleternoj ornamentici. Nije Barada izbjegla ni činjenica, da u jednom polju sarkofaga dva su ljljlana već stilistički i tehnički izvedena na način, koji ima svoj izvor u osobinama pleternih skulptura i na način koji se navlaš opetuje u ukrasu pročelja sarkofaga priora Petra u peripteru splitske katedrale iz prve polovice IX stoljeća⁴⁾. Istina je nadalje, da se pleterna ornamentika formira kroz VIII stoljeće i da se je držalo, da je najstariji sačuvani primjerak zrele pleterne skulpture jedna arkada ciborija u San Giorgio in Valpolicella kraj Verone iz g. 712. Ali iz toga još ne slijedi — i ovo je punctum saliens u datiranju dvoje spomenutih spomenika — da sarkofag, jer je iz prelazne faze pleterne skulpture, mora biti nešto stariji od arkade u San Giorgio in Valpolicella, to jest iz vremena oko godine 700, a luk, jer je izrađen u oblicima antike, mora biti još nešto stariji, to jest iz vremena oko svršetka VII stoljeća.⁵⁾

Pleterna ornamentika i plastika formira se malo po malo kroz čitavo VIII stoljeće. Ona se u nekom kraju javlja ranije a u nekom kasnije; na jednom je spomeniku ona jače razvijena, na drugom manje, a na trećem nikako. Ima kroz čitavo VIII stoljeće do kraja njegova spomenika, u kojih nemamo značajka pleterne ornamentike. U jednom od središta umjetničke djelatnosti u Italiji u VIII stoljeću i sijelu longobardskih vojvoda, u Cividale, arkade ciborija iznad krstionice iz vremena patrijarha Kalista oko g. 739 i strane oltara vojvode Ratkisa (g. 737—744) izrađene su u oblicima i stilu starokršćanske kasne antike, istina u degeneriranoj izvedbi ali još bez traga karakteristika pleternih skulptura. Tek na mramornim pločama, koje rese podnožje ciborija krstionice u Cividale i nose ime patrijarha Sigualda (oko g. 762—787) pomaljaju se prvi znakovi motiva i stila pleternih skulptura.

Barada rješava pitanje vremena postanka sućuračkog luka i po njemu pitanje postanka sarkofaga Ivana Ravenjanina na temelju tvrdnje, da je konac VII stoljeća terminus post quem non za luk antiknog izgleda u stilu dekoracije. Međutim za terminus post quem non to jest za rok iza kojega

⁴⁾ Uporedi za vrijeme sarkofaga priora Petra moj članak u Hoffillerovu Zborniku str. 435—439.

⁵⁾ Barada se osobito zadržao na obliku slova O na natpisu luka i sarkofaga. On piše, da ne može ništa kazati o podrijetlu slova O u obliku romba kojega se stranice produžuju iza vrhova ili uglova slova. Ja mislim, da je takvo O nastalo iz sklonosti u epigrafiji onih

stoljeća, da se jedan krak slova produžuje preko sjecišta sa drugim krakovima, a to je opeta bilo u vezi sa netočnošću i nespretnošću klesara toga vremena. U stvari je isti izvor i isti uzrok i pojavi slova O, kojega se stranice ili krakovi produžuju kod uglova u trokutiće (od oblika izazvanih nespretnošću klesara nastaju po tome svijesno upotrebljeni dekorativni oblici).

neki spomenik ne može da je nastao, nije bitan prvi primjer neke pojave — u našem konkretnom slučaju navodna pojava zrele pleterne skulpture u San Giorgio in Valpolicella iz g. 712 — već je naprotiv bitno, kada je nova pojava istisla posvema stariji način; a to je, u koliko se tiče antikne i pleterne skulpture, uslijedilo tek pred konac VIII stoljeća. Tekar iza toga vremena, u raznim krajevima Italije i uzduž čitave istočne obale Jadrana, zavlada je isključivo t. zv. troprutasta pleterna ornamentika.

Sl. 2a: Sarkofag Ivana Ravenjanina u krstionici u Splitu (VIII. st.)
Lijeva polovica

Nego ima još nešto. Barada oslanja datiranje sućuračkog luka i splitskog sarkofaga na vrijeme postanka arkade ciborija iz San Giorgio in Valpolicella (sl. 3), koju svi stručnjaci drže djelom iz g. 712, a i ja sam je više puta spomenuo kao najstariji spomenik, na kojemu se javlja pleterna plastika u dozreloj formi. Začudo su pažnji istraživača talijanske umjetnosti ranog srednjeg vijeka, pa i samim talijanskim učenjacima izbjegla dva članka, još prije rata objelodanjena u časopisu *Madonna Verona*⁶⁾, a u kojima se iznose činjenice što nas sile, da ovu arkadu prebacimo u vrijeme valjda čitavo jedno ili dva stoljeća kasnije od početka VIII stoljeća. Ova arkada, na kojoj su već iskle-sane starohrvatske kuke i komplicirani pleteri, smatrana je dosada temeljnim i glavnim svjedokom brzog formiranja pleterne plastike u Italiji već od samog početka VIII stoljeća. Datiranje ovog spomenika iz male seoske crkve u okolici Verone, o sebi na oko neznatna stvar, od velike je važnosti za upoznanje razvoja italske pleterne dekoracije pa prema tome i za datiranje

⁶⁾ Cavazzocca Mazzanti Vittorio, *Un nuovo archivolto del ciborio di S. Giorgio di Valpolicella*. *Madonna Verona*, Bollettino del Museo civico di Verona, anno II, fasc. 4.-Ottobre-Dicembre 1908 str. 145—149. Tab. 25.

Priuli Bon Lorenzo, *Intorno alla chiesa di S. Giorgio di Valpolicella*, *ibidem*, an. VI 1912, str. 138—147 sa slikama.

ranosrednjevjekovnih skulptura u našim stranama, koje se za italjskim spomenicima povadaju; stoga ću o tome ovdje nešto opširnije pisati. Evo u čemu je stvar.

U seocetu San Giorgio in Valpolicella u okolici grada Verone stoji i danas crkva iz davne prošlosti ranog srednjeg vijeka. U stručnoj literaturi o ranosrednjevjekovnoj skulpturi i umjetnosti odavna su poznate i često su citirane i reproducirane arkade ciborija sa ukrasom pletenica i pletera iz ove crkve.

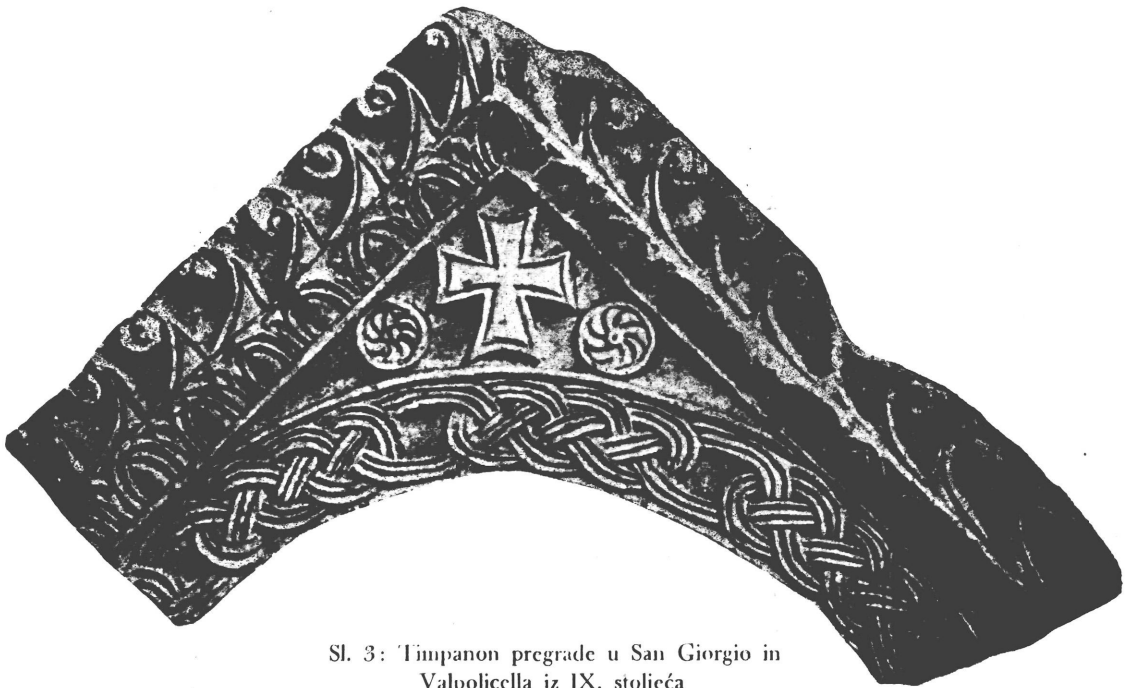

Sl. 2b: Sarkofag Ivana Ravenjanina u krstionici u Splitu (VIII. st.)
Desna polovica

Doba ovog ciborija utvrđeno je natpisom uklesanim, u vrlo slaboj latinštini i nezgrapnim pismenima, na dvama stupićima što ih je još Scipione Maffei, pjesnik i historičar Verone u XVIII stoljeću, pohranio u gradski lapidarij rimskih natpisa u Veroni. Natpis nam kazuje, da je majstor Urso sa učenicima Juvintinom i Juvianom podigao »civorium« u vrijeme longobardskog kralja Liutpranda i veroneškog biskupa Dominika: a to je moralo biti god. 712, jer je upravo te godine biskup dovršio svoj život, a kralj zasio na prijestolje. Od četiri arkade ciborija, koje su, djelomično okrnjene, uzidane u zidove stare crkve i klaustra do crkve u Valpolicelli, ponajviše se je spominjala i donasala jedna na kojoj je gotov i zreo repertorij motiva i stila pleternih skulptura što ih imamo na ranosrednjevjekovnom talijanskom i starohrvatskom crkvenom pokućstvu. Uz nutarnji, polukružni luk ove arkade teče troprutasti složeni pleter isklesan kosim dlijetom, što ostavlja oštre bridove: vanjski pak rubovi arkade urešeni su nizom reljefnih kuka, što su već izlijebljene dvostrukom brazdicom u skladu sa težnjom t. zv. pleternih skulptura, da sve razriješe i sve pretvore u troprutaste (dvostruko izlijebljene) trake.

Međutim još godine 1908. Cavazzocca Mazzanti bio je u časopisu Madonna Verona upozorio, da su pri radnjama u nekoj zgradi u blizini stare crkve u Valpolicelli bili otkriveni ulomci, koji su pripadali petoj arkadi jed-

nake veličine i oblika kao i ostale četiri arkade dotada poznate. Jedna je arkada očito bila suvišna, jer je ciborij imao četiri strane; pa je Cavazzocca Mazzanti, obzirom na okolnost, da su dvije od arkada u crkvi u Valpolicelli između sebe vrlo slične u motivima ukrasa, usiljeno nagadao, da je jedna od ovih dviju arkada rano propala i bila zamijenjena novom posve sličnom arkadom (sr. tab. 25 dolje desno, Mad. Ver. 1908). Korak dalje u spoznaji istine išao je L. Priuli Bon u članku u Madonna Verona iz god. 1912, u kojem

Sl. 3: Timpanon pregrade u San Giorgio in Valpolicella iz IX. stoljeća

s pravom naslućuje, da gore opisana arkada sa složenim pleterom i sa kukama i uz rubove nije uopće nikada pripadala oltarskom ciboriju već mora biti ostatak trokutnog timpana crkvene pregrade. Samo kod ovakovih timpana teku kuke uz oba ruba, dok na arkadama ciborija kuke prate samo gornju, vodoravnu stranu, a ne postrani, uspravni kraj arkade⁷⁾. Ploča, o kojoj govo-

⁷⁾ U klastru u San Giovanni in Laterano u Rimu vidio sam fragmenat uzidan kao arkada u zid klastra sa kukama uz oba ruba kao u Valpolicelli; ali mi se čini, da se i ovdje radi o preokrenutom timpanu crkvene pregrade. Za porabu i pojavu kuka na rubovima arkada ciborija uporedi ciborije reproducirane u Cattaneo R., *L'architettura in Italia dal secolo VI al Mille circa*, Venezia 1889, sl.

29 (Valpolicella), sl. 31—34 (Cividale), sl. 50—51 (Bagnacavallo), sl. 53 (Bologna), sl. 86 (Rim-Porto), sl. 104 (Ravenna), sl. 110 (Pula), sl. 111 (Kotor); Caprin G. C., *Istria nobilissima*, Trieste 1905, I sl. str. 56—57 (Cittanuova) i passim; Ricci C., *Romanische Baukunst in Italien*, Stuttgart 1925, sl. 66 (Bologna i Ravenna), sl. 120 (Orvieto i Perugia), sl. 158 (Toscanella i Bolsena); Braun J., *Der christ-*

rimo, ličila je na arkadu ciborija samo, dok smo je promatrali u preokrenutom položaju, u kojem je ona bila uzidana u zid klaustura, prije negoli je bila otkrivena »peta« arkada. Postavimo li tobožnju arkadu u pravi položaj sa trokutnim vrhom prema gore, dolazi i križ na njoj, a i kuke uz rubove u pravi i izvorni položaj i djelovanje.

Kako ploča sa zrelom pleternom skulpturom nije pripadala ciboriju, to ona ne mora ni biti iz god. 712, kada je majstor Urso, prema natpisu na stupićima izradio ciborij; ona može biti iz kasnijeg vremena, to jest iz vremena pregradnje crkve u Valpolicelli koja je uslijedila u IX ili početkom X stoljeća. Pogledamo li dobro, vidjet ćemo, da su četiri arkade ciborija u svojem

Sl. 4: Arkada ciborija u San Giorgio in Valpolicella iz g. 712

stilu isto tako blize između sebe kao što su one daleke od stila navodne arkade a zapravo timpana; pa je jasno, da je ovaj timpan uistinu pripadao pregradi iz vremena pregradnje i proširenja crkve, koje je bilo izvršeno u vrijeme potpuno zrele pleterne skulpture IX—X stoljeća⁸⁾ (sl. 4).

DODATAK. Kada je ovaj članak već bio u štampi, izašla je knjiga: Schaffran Emerich, *Die Kunst der Langobarden in Italien*, Jena 1941. Iz nje vidim, da je u najnovije vrijeme u crkvi u San Giorgio in Valpolicella bio rekonstruiran ciborij sa izvornim sačuvanim dijelovima i stupićima sa natpisom. Rekonstrukcija je materijalno i nepobitno dokazala, da arkada sa zrelom pleternom skulpturom nije bila dio toga ciborija, koji je prema natpisu

liche Altar, München 1924, II tab. 152 (Perugia i Ravenna) i tab. 157 (Palombara); Biehl W., *Toskanische Plastik des frühen und hohen Mittelalters*, Leipzig 1926, tab. 5 (Sovana) i 6b (Orvieto). Brunelli V., *Storia di Zara*, Venezia, sl. 92 (San Pietro in foro) i sl. 117 (Sv. Krševan); uporedi također arkade ciborija, što se čuvaju u zbirka Muzeja u Splitu i Kninu.

⁸⁾ Cavazzocca Mazzanti i Priuli Bon, koji su znali za »petu« arkadu, nijesu uočili stilsku i po tome i vremensku razliku između arkada sačuvanih u Valpolicelli, jer oni nijesu bili izučeni historičari umjetnosti; a ostali, historičari umjetnosti, nisu znali za »petu« arkadu, pa prema tome nijesu pod težinom svjedočanstva natpisa iz g. 712, sebi uopće postavljali pitanje o razlici stila između pojedinih arkada u Valpolicelli.

na stupićima bio podignut godine 712. Vrijeme, kada je nastala ta arkada, možemo odrediti samo približno, i to prema značaju i stepenu njezinog stilskog razvoja. Schaffran ju drži dijelom nekog drugog ciborija, koji je bio podignut u isto vrijeme kada i rekonstruirani ciborij sa natpisom iz godine 712 (o. c. Tabla 28 b, 46 c, 47 a i 18 c, str. 94 ss). Da li je taj komad u istinu dio propalog ciborija ili zabata crkvene pregrade, nije sada i za pitanje, koje nas ovdje zanima, više od nikakva značenja. Schaffranovo datiranje ovog komada u prve decenije VIII. stoljeća je međutim proizvoljno, kao što su uopće vremenski datumi u njegovoj knjizi nesigurni i posljedica nacionalne tendencije njegove knjige, koja hoće što više skulptura baciti u vrijeme, dok je još bio kompaktan longobardski živalj i na životu longobardska država. Međutim je sam Schaffran dobro uočio i izričito istakao veliku stilsku razliku, u motivima i u izradbi, datiranog ciborija iz godine 712. i nedatiranog fragmenta na arkadi sa kukama i složenim pleterom zrelog karaktera. On kaže, da je datirani ciborij djelo dvorske umjetnosti i humanističkih sklonosti kralja Liutpranda sa vrlo malo longobardskih a mnogo »istočnih« to jest bizantinsko-antiknih elemenata, dok je nedatirana arkada u svojem izgledu daleko više sjevernjačka (nordischer) i narodna (volkhaft): a to drugim riječima znači, da je datirani ciborij iz početne faze pleterne skulpture, kojoj je polazna točka kasna antika, a nedatirani fragmenat iz vremena već gotove pleterne umjetnosti, koja je sazrela pod utjecajem novih prilika u Italiji. Sam Schaffran spominje više rekonstrukcija crkve San Giorgio in Valpolicella iza njezine prve gradnje godine 712., koje su mogle dati povoda da se u crkvi postavi nov ciborij ili pregrada (o. c. str. 52).

Rezultat svega ovoga jeste, da moramo ovu arkadu brisati iz reda spomenika VIII stoljeća i da nemamo zrele pleterne plastike u samom početku VIII stoljeća godine 712. Sada, kada smo izbacili iz reda spomenika VIII stoljeća ovu arkadu iz Valpolicelle, formiranje pleterne skulpture pokazuje nam se, u svom postepenom razvijanju, naravnijim i logičnijim, bez skokova i naglih promjena. Na potvrdu toga navodim za stručnjaka spomenike VIII stoljeća, koje možemo sigurno datirati na temelju natpisa na njima, ili im pak možemo jakom vjerojatnošću odrediti vrijeme na temelju historijskih podataka o vremenu gradnje zgrade, u kojoj su oni bili nadjeni. Popis je potpuniji od onoga što su ga iznijeli Cattaneo i Stückelberg, koji su posebne radnje posvetili proučavanju pleterne ornamentike u Italiji. Evo ga:

1. Ancona, ambon iz vremena pape Sergija (g. 687—701).
2. Cimitile, ostaci crkve iz vremena biskupa Lava III na početku VIII stoljeća.
3. Rim, arkada ciborija iz Santa Maria Antiqua iz g. 705—707.
4. San Giorgio in Valpolicella, arkade ciborija iz g. 712.
5. Pavia, sarkofag kneginje Teodote, umrle oko g. 720.
6. Ravenna, sarkofag nadbiskupa Feliksa († g. 723).
7. Cividale, arkade ciborija krstionice iz vremena patrijarha Kalista oko g. 737.

8. Ferentillo, plutej majstora Ursa, oko g. 739.
9. Milan, ostaci crkve Aurone, sestre nadbiskupa Teodora, umrlog g. 739.
10. Cividale, pluteji oltara vojvode Ratkisa (iz g. 737—744).
11. Modena, sarkofag biskupa Lopicena iz prve polovice VIII stoljeća.
12. Brescia, ostaci samostanske crkve San Salvatore iz g. 753.
13. Sesto in Sylvis u Furlanskoj, ostaci samostanske crkve osnovane g. 762.
14. Cividale, pluteji koji zatvaraju podnožje krstionice sa natpisom patrijarha Sigualda (g. 762—787).
15. Cittanuova u Istri, arkade ciborija i drugi fragmenti iz vremena biskupa Mauricija (oko g. 780).
16. Osimo u Markama, nadgrobna ploča sv. Vitaliana († između 722—795).
17. Ravenna, sarkofag nadbiskupa Ivana VIII († o. g. 784).
18. Ravenna, sarkofag nadbiskupa Graziosa († g. 795).
19. Rim, Santa Maria in Cosmedin, razni ostaci crkve pape Hadrijana I (g. 772—795).
20. Bologna, kameni križ iz Budria, danas u muzeju, iz vremena biskupa Vitalisa (g. 789—814).
21. Rim, ciborij našast u Porto s natpisom pape Lava III (795—816).
22. Cortona, zabat pregrade u zbirci Accademia Etrusca s natpisom cara Karla Velikog (iza g. 800).⁹⁾

Ako pomnjivo pregledamo i podrobno uporedimo ove spomenike, uvjerit ćemo se, da je istina ono, što sam gore ustvrdio, a to je, da se pleterna skulptura razvija bez skokova i naglih promjena. Još preko praga VIII stoljeća imamo skulptura, u kojima se opetuju motivi antike: ponegdje su oni izneseni još dovoljnim osjećajem za plastičnost i ispravnim crtežem (Cimitile, Kalistov ciborij u Cividale); a ponegdje naprotiv je tradicionalni kršćanski figuralni sadržaj donesen nespretnošću, koja ljudsku figuru dovodi gotovo do karikature (Ratkisov oltar u Cividale i Ferentillo). Na drugim spomenicima pleterna se skulptura formira korak po korak. Tako rekući pred našim očima se pojedini antikni motivi preobrazuju u smislu linearnih i geometrijskih tendencija pleterne ornamentike. Formiranje je u prvoj polovici još u vrlo čednim razmjerima i tek u drugoj polovici ono ide bržim tempom; a gotovo je ono tek pred kraj stoljeća. Najstariji datirani spomenik sa zreloom pleternom skulpturom jesu fragmenti iz crkve S. Maria in Cosmedin, koju je podigao papa Hadrijan I (g. 772—795). Spomenik se nalazi u Rimu, ali je papa za njegovu gradnju dozvao majstore iz sjeverne Italije,

⁹⁾ Uporedi za ove spomenike literaturu koju navađam u svojem članku u *L'art byzantin chéz les Slaves*, Paris 1952, II str. 338 ss, te uz to još Rivoira G., *Le origini dell'architettura lombarda*, Milano 1908, sl. 167 (S. Maria Antiqua u Rimu), Cattaneo o. c. sl.

65—67 (Brescia), *Memorie storiche forogiuliesi*, 1920 str. 107 (Sesto in Sylvis) (*Arte Cristiana*, Milano 1913, N. 4) i Serra L., *L'arte nelle Marche*, Pesaro 1929, sl. 70 (Osimo), te *Römisches Jahrbuch der Kunstgeschichte*, Wien Bd. III, 1939, sl. 70 (Cortona).

koja je bila aktivnija u stvaranju novog dekorativnog plastičnog stila. Početkom IX stoljeća nova je plastična dekoracija, što sve pretvara u linije i troprutaste trakove, već prodrla svugdje, gdje se ona javlja, i imamo čitav niz datiranih takvih spomenika u Veneciji (Sv. Marko oko g. 829), u Gradu (fragmenti biskupske katedre g. 814—818), Ravenni (ciborij sv. Eleukadija g. 806—816), Rimu (S. Sabina i S. Maria in Trastevere oko g. 827) i u našim stranama u Zadru (mala vrata sv. Donata oko g. 805) i u Kotoru (arkada u sakristiji katedrale oko g. 809)¹⁰).

Da zaglavimo. Primijenimo li ove konstatacije na sućurački luk i splitski sarkofag, vidimo, da je rok iza kojeg ovi spomenici nijesu mogli nastati drugačiji i kasniji od onoga što ga Barada predlaže u članku u Hoffillerovu Zborniku. U koliko je *conspectus generalis*, to jest utisak prvog pogleda na sućurački luk onaj antiknog spomenika, to luk ne može biti mladi od konca VIII stoljeća; a u koliko splitski sarkofag pokazuje oblike zadnje, prelazne faze antike ka zreloj pleternoj ornamentici on mora biti iz odmaklog vremena VIII stoljeća. Potanjim pregledanjem ovih spomenika moći ćemo ovo prvo približno i široko datiranje bolje utvrditi i poblize odrediti.

Na pročelju sarkofaga nadbiskupa Ivana opetuje se četiri puta motiv kosog križa složenog od trolisnog ljiljana. Motiv trolista u vidu stiliziranog ljiljana ima svoje podrijetlo u umjetnosti kasne antike i njezinim stilskim tendencijama. Motiv se pače i u obliku četiriju ljiljana složenih u uspravni ili kosi križ javlja na pojedinim starokršćanskim spomenicima kasnog doba. U VIII stoljeću je međutim kosi križ od ljiljana vrlo omiljeo i čest motiv u ukrasu crkvenog pokućstva iz kamena i mramora. Još g. 1922 u članku o sarkofagu Ivana Ravenjanina, koji sam objelodanio u Starinaru, naveo sam brojne primjere ovog motiva na spomenicima Italije VIII stoljeća¹¹). Tu navedenim spomenicima imam još pridodati krstionicu iz Pieve di Rigoli i plutej iz Stenica u Trentinu i plutej iz S. Maria in Trastevere u Rimu¹²). Cecchelli, izvrstan poznavalac talijanske rane srednjevjekovne umjetnosti, veli također za ovaj motiv, da je značajan za VIII stoljeće¹³). U VIII stoljeću ovaj se motiv javlja u Italiji upotrebljen na isti način kao na splitskom sarkofagu, to jest zauzimajući gotovo svu visinu urešene plohe: tako na primjer na sarkofagu u Muranu, na pluteju u Cividale, na sarkofagu kneginje Teodote u Paviji i na sarkofagu biskupa Lopicensa u Modeni¹⁴). Iza VIII stoljeća motiv

¹⁰) Ova dva naša spomenika u Zadru i u Kotoru iz prvog decenija IX stoljeća imaju još uz rub klasični astragal kao ostatak stila i motiva VIII. stoljeća; astragal se ponovo vraća tek u XI. stoljeću pri izmaku pleterne skulpture.

¹¹) Up. Starinar, Beograd 1922, str. 50—51 i 58.

¹²) Up. Biehl o. c. tab. IIa, Pieve di Rigoli; *Studi Trentini*, Trento 1928, sl. str. 203 (Ste-

nico); Baum J., *La sculpture figurale en Europe à l' époque mérovingienne*, Paris 1937, sl. 197 (Rim).

¹³) *Memorie stor. forogiuliesi* o. c. 1919. str. 74 nota 1.

¹⁴) Cattaneo o. c. sl. 38 (Cividale), sl. 45 (Murano), sl. 69 (Pavia); Toesca P., *Storia dell' arte italiana*, Torino 1927, sl. 169 (Modena),

postaje mnogo rjedi, u koliko se uopće više javlja. Niz kosih križeva složenih od ljiljana kopirao je sa sarkofaga Ivana Ravenjanina majstor, koji je isklesao sarkofag načelniku grada Splita prioru Petru u početku IX stoljeća, pa još jednom majstor, koji je izradio fragmenat, neobjelodanjen a nepoznate provenijencije i potanje neodređenog vremena, što se nalazi u splitskom Arheološkom muzeju¹⁵). Pojedinačni kosi križ ljiljana imamo pak na ploči koju smo nedavno izvukli iz materijala kapele sv. Dujma u splitskoj katedrali, a danas se čuva u splitskom muzeju, pa na pluteju iz crkve sv. Petra u drniškom Gracu: jedan i drugi spomenik potječe iz XI stoljeća¹⁶). Inače motiv ne spada u zalihu zrele dekoracije pleternih skulptura starohrvatskog i talijanskog pokušaja IX i X stoljeća.

Pored ukrasnog motiva upućuje nas na vrijeme VIII stoljeća i sam oblik sarkofaga splitskog nadbiskupa. Starokršćanski sarkofazi stare Salone najčešće imaju poklopac u obliku sedla ili krova na dvije vode; javlja se me-

Sl. 5: Sarkofag nadbiskupa Feliksa u Ravenni (723)
Foto Allinari

dutim i sarkofag sa potpuno ravnim poklopcem ili pak sa polukružnim poklopcem. Sarkofag Ivana Ravenjanina ima naprotiv poklopac u vidu vrlo sploštena i jedva nadignuta krova i na njem je poprijeko uklesan, gotovo u čitavoj dužini sarkofaga, velik križ. Splošteni oblik poklopca i ovakav križ imaju i tri sarkofaga iz VIII stoljeća u Ravenni. To su sarkofazi nadbiskupa Feliksa († g. 723), sarkofag nadbiskupa Ivana VIII († o. g. 784) i sarkofag nadbiskupa Graziosa († g. 795), koji se čuvaju u crkvi San Apollinare in Classe

¹⁵ Up. moj članak u Starinaru o. c. sl. 2.

¹⁶ Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku za god. 1924—25 prilog VI tab. II

(Split), i Starohrvatska prosvjeta, 1898 IV, str. 111 sl. 10 (Gradac).

kod Ravenne (sl. 5—6)¹⁷). Vrlo splošteni poklopac i križ poprijeko na poklopcu imao je i trogirski sarkofag, kojega se fragmenat čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, a natpis mu spominje cara Konstantina V. ili VI. iz druge polovice VIII stoljeća¹⁸).

Podudaranje poklopca sarkofaga Ivana Ravenjanina sa sarkofazima, u kojima su se dali sahraniti njegovi zemljaci s one strane Jadrana, značajno je za nas u dvojakom pravcu. Ono nas s jedne strane sili, da stavimo također splitski sarkofag u VIII stoljeće, jer poklopac sa dugim, poprečnim križem poznat nam je u više primjera upravo iz ovoga stoljeća. S druge strane ono pokazuje, da je majstor splitskog sarkofaga bio pod utjecajem spomenika u Ravenni; a to nas ovlašćuje, da uporedimo stepen stilskog razvoja splitskog sarkofaga sa razvojem umjetnosti u Ravenni i iz toga izvučemo zaključke za vremensko datiranje sarkofaga u Splitu. Ivan Ravenjanin je zasnovao svoj rad na širokoj kulturnoj bazi, pa je bilo očekivati, da će i na polju umjetnosti on biti donio pobuda iz domovine. To nam potvrđuje dokumenat, o kojem je nedavno bilo govora u našoj javnosti. British Museum u Londonu čuva naime stari kodeks, u kojem je zapis, koji kaže, da su crkvene vlasti u Splitu u IX stoljeću dale popraviti slike hrvatskih knezova Mislava i Trpimira u crkvi sv. Jurja u Putalju na stari ravenatski način, in modo antiqua ravenata¹⁹).

Sarkofag nadbiskupa Feliksa (sl. 5), koji je umro g. 723, pokazuje još uvijek tradicionalnu zalihu uresnih motiva starokršćanske umjetnosti. Tu su obli i kanelirani stupovi, kandelabri, križevi, arkade ciborija, s kojih vise krune, arkade, ispod koje je monogram Kristov sa A i Ω, pa dvije ovce sa strane križa, a na poklopcu vijenci sa Kristovim monogramima i dvoprutasta pletenica klasičnog izgleda. Sve je to klesano umornom rukom i nekorektnim crtežem; ali u svemu tomu nema još traga ni motivima ni tendencijama, koje su karakteristične za pleternu skulpturu. Prve i to vrlo čedne tragove toga imamo na sarkofagu nadbiskupa Ivana VIII († oko g. 784) i na sarkofagu nadbiskupa Graziosa († g. 795) (sl. 6). Na pročeljima tih sarkofaga su još velike plohe bez skulptura, natpisi i križevi bez pleternog uresa; ali krajevi križeva već se savijaju u kuke, koje su vrlo omiljeo motiv pleternih skulptura, a na poklopcu je pletenica već razriješena u troputaste trakove²⁰). Iako je na

¹⁷) Cattaneo sl. 4 (nadbiskup Feliks) i sl. 105 (nadbiskup Grazioso). Od tipa sarkofaga sa križem postavljenim popreko na poklopcu moramo razlikovati sarkofage, na kojima su na poklopcu isklesani križevi postavljeni uspravno sučelice gledaocu. Ovo je zadnje obična pojava u starokršćanskim sarkofazima, dok je ono prvo osobina ravenatskih sarkofaga VIII stoljeća.

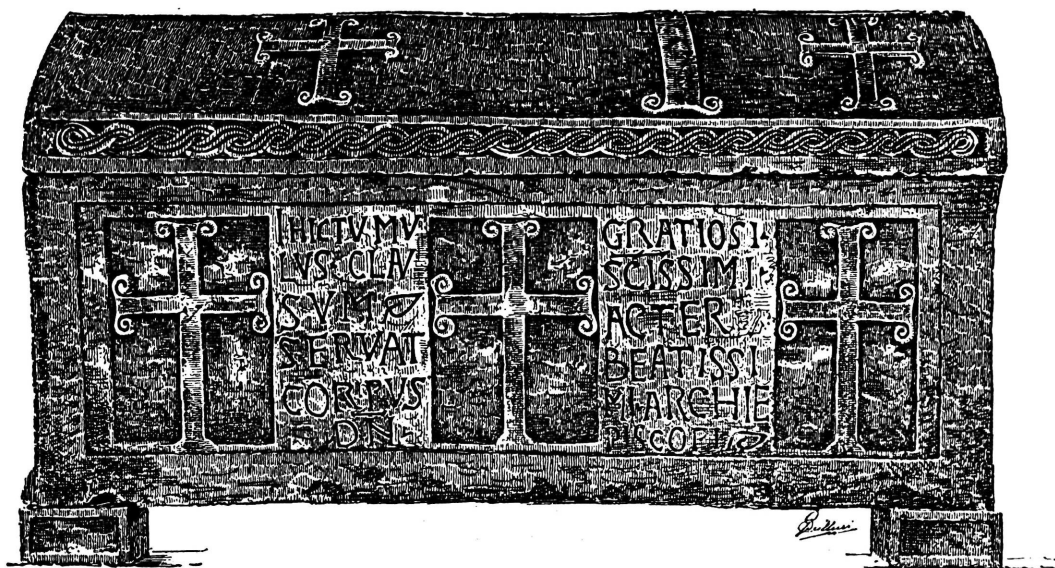
¹⁸) Up. moj članak u Šišićevu Zborniku. Zagreb 1929, sl. 1a i b str. 185. Križ poprijeko

na poklopcu imaju i neki sarkofazi merovinškog doba u Francuskoj, upor. na pr. Cabrol-Leclercq, Diction. arch. chret. lit. s. v. Nevers sl. 8826.

¹⁹) Up. Hrvatska Revija, Zagreb 1940, Br. 11 str. 595.

²⁰) Sarkofazi nadbiskupa Ivana i Graziosa na oko su identični u dekoru i izradbi. Imao sam, prigodom kongresa starokršćanske arheologije u Ravenni g. 1932, prilike potanko pregledati ova dva sarkofaga pa sam mogao

sarkofagu Ivana Ravenjanina sasvim drugi ukras, ipak je i na njem isti stepen u razvoju pleterne skulpture, to jest zadnja, prelazna faza antike prije zrele i pune pleterne ornamentike, od koje se već primjećuju jasni tragovi. Barada je isti razvojni stepen točno uočio kod splitskog sarkofaga i istakao važan detalj u ovom pogledu: dva ljiljana, i to ona u krajnjem desnom okviru pročelja splitskog sarkofaga, izvedena su istom tehnikom i stilom kao na sarkofagu splitskog priora Petra iz početka IX stoljeća. Pleterna skulptura je već tu.

Sl. 6: Sarkofag nadbiskupa Ivana VIII. u Ravenni (oko g. 784)

Sarkofag nadbiskupa Ivana i sarkofag splitskog priora imaju pročelje urešeno identičnim motivom. Mlađi sarkofag priora preuzeo je i kopirao ukras sa starijeg sarkofaga nadbiskupova. Još u članku objelodanjenom u *Starinaru* pokazao sam, da su isti motivi, to jest kosi križevi složeni od ljiljana, na nadbiskupovu sarkofagu izvedeni u duhu zadnje, prelazne faze antike, a, u priorovu sarkofagu, u punom stilu pleterne skulpture. U dekoraciji sarkofaga splitskog priora iz IX stoljeća ljiljani su već izgubili svaki dodir sa vegetabilnom formom lista i pretvoreni su dosljedno u troprutasti geometrijski crtež. Podanci trolista ili ljiljana, gdje se pruci s dviju strana sastaju, imaju na tom sarkofagu, dosljedno crtežnom karakteru, koji inspirira ovu vrst dekoracije, a apstrakcijom od svake potrebe predočavanja naravne

konstatirati, da je jedina razlika između njih u tome što mlađi sarkofag, to jest onaj nadbiskupa Graziosa, ima jednostavniju profilaciju četvrtastih okvira pročelja u skladu sa

tendencijom pleterne skulpture da splošnjava sve površine. I to je još jedan znak i dokaz, da se pleterna skulptura dosljedno razvija korak po korak.

forme, pet, a ne tri usporedna prutka²¹). U Italiji, na već spomenutim spomenicima sa kosim križevima od Ijiljana, u Muranu, Cividale, Paviji itd. imaju podanci Ijiljana uvijek samo tri ili četiri prutka. Jedino na jednom Ijiljanu pluteja u Cividale ima ih pet kao na dvama krajnim Ijiljanima na sarkofagu nadbiskupa Ivana u Splitu; ovaj plutej u Cividale Cattaneo postavlja u vrijeme djelatnosti patrijarha Sigualda (g. 762—776)²²). Sve ovo, što sam iznio, sili nas, da postavimo također sarkofag splitskog nadbiskupa u odmaklo doba druge polovice VIII stoljeća.

Stariji od druge polovine VIII stoljeća nije ni sućurački luk. Analizom pojedinih slova na natpisu luka i na natpisu sarkofaga Ivana Ravenjanina Barada je dokazao, da su na njima oblici slova, koji se ponajviše javljaju u VII i VIII stoljeću. Ali su slova, opaža dalje Barada, na ovim dvama spomenicima u cjelini, to jest u formi, stilu, tehnici i veličini između sebe toliko slična, da luk i sarkofag moraju biti vrlo blizi u vremenu postanka. Ovaj rezultat dobiven proučavanjem epigrafije sućuračkog luka potvrđuju još nekoliko opažanja na području stila i oblika luka.

Uz gornji rub sućuračkog luka teče, od kraja na kraj, niz reljefnih kuka, koje se uspinju do vrha luka u dva protivna pravca. Motiv kuka pleternih skulptura ima svoje podrijetlo u uresnom motivu antike, koji poznamo pod imenom »pasjeg skoka« (njem. »laufender Hund«, talij. »cani-correnti« ili »corridietro«). Pleterna je skulptura pridržala i zavoljela ovaj motiv i od njega je napravila svoj omiljeli i karakteristični obrubni ures prilagodivši ga svojem duhu i stilu. Iz antiknog suvislog niza voluta, što se poput valova izvijaju jedne iz drugih, napravila je pleterna skulptura niz odjelitih kuka, koje se nižu jedna pored druge; jedna ili dvije brazdice uparane u kuke daju ovim kukama često izgled dvostrukih ili trostrukih prutaka.

Kuke na sućuračkom luku pokazuju srednju, etapnu fazu u formiranju ovog motiva, koja je značajna baš za prelazno doba VIII stoljeća. Kuke se u luku u Sućurcu već ne izvijaju jedne iz drugih kao u antiknom pasjem skoku, nego se odjelito dižu jedna pored druge; ali one nijesu razriješene u više prutaka, nego su još jednostruke i kao da izlaze iz zajedničke osnovne crte, koja nastaje uslijed raščlanjenosti i profilacije luka. Istakao sam već

²¹) Na sarkofagu priora Petra i na dvama spomenicima u splitskom muzeju u kojima dolaze kosí križevi od Ijiljana (v. str. 83) podanci Ijiljana su razriješeni u petostruke prutke a samo na pluteju uzidanu u crkvi Sv. Petra u drniškom Gracu podanak je izveden kao trostruki prutak. Ovaj zadnji plutej pripada međutim skupini skulptura iz kasnog starohrvatskog doba XI. stolj., kada se u umjetnost ponovo vraćaju mnogi motivi i mnoge stilske osobine iz predpleternog doba VIII. stoljeća. O ovome zadnjem upoređi, što

sam pisao u Lj. K., *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1950, str. 111 ss; *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, 1928, str. 90; *Dubrovnik*, 1929, god. I br. 8, str. 272; *Jugoslavenski istor. časopis* o. c. 1937 str. 440; *Šišićev Zbornik*, Zagreb 1929, str. 186.

²²) Upor. za Murano Cattaneo o. c. sl. 45, za Cividale sliku uz članak Cecchellija u *Mem. stor. forog.* 1920 i za Paviju Venturi A., *Storia dell' arte italiana*, Milano 1902, II sl. 115.

u svojoj knjizi »Iz kolijevke hrvatske prošlosti«, kako se upravo ovaj motiv na italskim spomenicima transformira korak po korak. Još dugo u VIII stoljeću javlja se suvisli valoviti niz antiknih voluta (arkada ciborija u Bologni) i dugo se kuke podržavaju po sredini urešene plohe (Bologna, Bagnacavallo, Albenga i Lundo)²³), prije nego li one konačno i trajno pređu na sam rub plohe crkvenog pokućstva.

Najstarijim primjerom niza odjelitih kuka u duhu zrele pleterne skulpture držale su se kuke na zabatu ili arkadi ciborija iz San Giorgio in Valpolicella. Sada međutim, kada smo ovaj komad pleterne skulpture izbacili iz reda spomenika VIII stoljeća, nemamo niza odjelitih kuka kao obrubnog motiva prije druge polovice ovog stoljeća: on se javlja na luku i na dvjema arkadama ciborija u crkvi San Salvatore u Bresciji, koja se počela graditi g. 753 (sl. 7) i na jednom zabatu u S. Maria in Valle u Cividale, koji se pripisuje vremenu patrijarha Sigualda (g. 762 do 776)²⁴).

Osobito je zanimljivo uporediti jedan od ovih spomenika sa lukom u Sućurcu. Sličnost luka, koji se čuva u Museo Cristiano u Bresciji sa sućuračkim lukom je upravo frapantna i potpuna i to u obliku i u ukrasu (sl. 7). Luk u Bresciji ima također kao onaj u Sućurcu osmerokutni presjek, gornji mu rub rese jednostruke kuke a uz donji rub luka teče niz listića. Jedino natpis u Sućurcu zamjenjuju u Bresciji pletenica i astragal. U zbirci kamenih spomenika, koja je ostala u dvorištu Museo di storia naturale u Mlecima, gdje se pored ostalih spomenika čuvala i naša Višeslavova krstionica, vidio sam također posve sličan luk osmerokutnog presjeka sa kukama uz gornji rub i nizom listića uz donji rub. Cattaneo i Cecchelli, najbolji poznavaoči rane srednjovjekovne umjetnosti u Italiji, stavljaju ova dva luka u Bresciji i Mlecima u VIII stoljeće (drugu polovicu): onaj u Bresciji zbog toga, što potječe iz crkve samostana, koji se počeo graditi

Sl. 7: Luk iz crkve San Salvatore u Bresciji (oko g. 753)

²³) Upor. Cattaneo o. c. sl. 53 (Bologna), sl. 50 i 51 (Bagnacavallo), sl. 72 (Albenga) i *Studi Trentini*, 1928 sl. 206 (Lundo). Razliku između antiknog, suvislog niza voluta »pasjeg skoka« i kuka pleternih skulptura možemo lako i jasno uočiti na slikama moje knjige »Iz kolijevke hrvatske prošlosti« o. c.: za prve uporedi sl. 94, 99 i 100 a za druge sl. 39, 42, 43, 44, 49, 64—69, 89—90, 92—93, 95, 105—107, 109, 116—117.

²⁴) Upor. za Bresciju Cattaneo o. c. sl. 67 i Toesca o. c. sl. 174 i za Cividale Catta-

neo o. c. sl. 40. Niz odjelitih kuka resi rub arkadica isklesanih pored drugih motiva na poklopcu sarkofaga u San Sesto in Sylvis (o. g. 762.) Nekoji pisci datiraju koncem VII. stoljeća plutej iz crkve sv. Petra u Metz u koja je građena oko g. 613—620., a na kojem se vidi niz odjelitih kuka na rubu edikule, što uokviruje sveca; ne iznaša se međutim dokaz za ovakovo datiranje, up. Baum, *La sculpture figurale en Europe à l'époque mérovingienne* tab. LXVII sl. 177. tekst str. 111.

godine 753, a onaj u Mlecima zbog potpune sličnosti sa prvim²⁵). I sućurački luk ne može biti daleko od tog vremena.

Moramo konačno svratiti pažnju na to, čemu je luk u Sućurcu jednom služio. Zbog udubina probušenih na luku i zbog njegova osmerokutnog presjeka Barada je s punim pravom ustvrdio, da je to bio nadvratnik, to jest dio oltarske ograde nadignut u luk pred ulazom u svetište. Oltarske ograde, koje su dijelile prostor crkve namijenjen vjernicima od svetišta rezerviranog svećenicima, bile su u porabi već od prvih vremena kršćanskog graditeljstva. Ove ograde pred oltarom zadržale su uvijek svoj temeljni oblik; ali se one ipak s tokom vremena mijenjaju u pojedinom detalju. Stupovi uvijek nose vodoravne grede ali te ili idu neprekinuto i vodoravno od kraja na kraj crkve (svetišta) ili se grede dižu u luk iznad vrata ulaza u svetište ili pak prelaze na tim mjestima u trokutne zabate što su na svojoj donjoj strani isječene na luk.

Starokršćanska umjetnost i srednjevjekovna umjetnost u Rimu i u Italiji zadržala je do u duboki srednji vijek ograde sa vodoravnom trabecijom, što ide od kraja na kraj svetišta crkve. Trokutni zabati oltarnih ograda poznati su pak kao karakteristična pojava starohrvatskog crkvenog pokućstva i savremenih spomenika u Italiji urešenih pleternim skulpturama u IX—XI stoljeću. Ovi trokutni zabati odgovaraju tendenciji starohrvatskih skulptura, da se obilatim ornamentom prekriju široke, ravne i neprofilirane površine kamenog pokućstva. Naprotiv grede savinute iznad vratiju oltarne ograde u luk značajne su za prelazno doba formiranja pleternih skulptura i one se javljaju u VIII i u IX stoljeću. Kod nas u Dalmaciji one se još jednom vraćaju pri izmaku pleterne skulpture i prijelazu ka romanici u vrijeme, kada se, kako smo već rekli, vraćaju još drugi motivi iz VIII stoljeća²⁶). Svakako dijelovi oltarne ograde savinuti u luk nijesu nam poznati iz VII stoljeća.

Vrlo vjerojatno imamo sačuvana dva takova luka oltarnih ograda u lukovima u Bresciji i Mlecima, koje sam gore opisao, a frapantno su nalik na luk iz Sućurca. I ta dva luka imaju osmerokutni presjek, koji upućuje na njihovu porabu na slobodnoj ogradi; a oba potječu iz druge polovice VIII stoljeća. Inače nijesu nam sačuvani u Italiji ili barem nijesu nam dosada poznati takovi lukovi oltarnih ograda. Ali nešto slično imamo u Španiji; a imamo i vijesti o tome u dokumentima. U crkvi S. Maria de Naranco i u crkvi S. Cristina de Leña, koje se pripisuju VIII stoljeću, po nekim piscima pače IX sto-

²⁵) Upor. za luk u Bresciji Cattaneo o. c. sl. 67 i str. 120 i 128, a za luk u Mlecima Cattaneo str. 101, te Cecchelli u *Mem. stor. forog.* 1920 str. 105. — Znam za dva slična luka, ali ta su pravokutnog presjeka i nešto mlada u vremenu: to je luk u zbirci muzeja u Cividale koji Cecchelli spominje i stavlja u VIII. stoljeće (l. c.) a Fogolari, *Cividale del Friuli*,

Bergamo 1906 str. 54 mu donosi sliku; te luk uzidan kao nadvratnik malih vrata još in situ kod Sv. Donata u Zadru iz vremena oko 805 (up. Brunelli, *Storia di Zara* o. c. sl. 80 i Cecchelli, *Zara*, 1932, str. 169).

²⁶) Up. Jug. Istor. Časopis o. c. III str. 440.

ljeću, ograda pred glavnim oltarom je u vidu lukova na stupovima²⁷). Osim toga dokumenti baš u nekim crkvama u Rimu i u St. Riquier-u samostana Centula u Francuskoj iz VIII pa i iz IX stoljeća spominju crkvene ograde i na njima *trabes cum arcibus, columnae cum marmoribus desuper in gyro sculptis*²⁸). Zbog svega toga, što sam iznio, moramo i sućurački luk staviti ne u VII stoljeće, nego u drugu polovicu VIII stoljeća.

B. Vrijeme srebrnog moćnika iz Lopuda

U najnovijem Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku Viktor Novak objelodanio je vrlo zanimljiv spomenik iz ranog srednjeg vijeka nađen na Lopudu: srebrnu kutijicu i u njoj malo srebrno burence s moćima sv.

Sl. 8: Srebrn moćnik na Lopudu (VII.—VIII. st.) Prednja strana

Ivana Krstitelja i drugih mučenika. Kutijica je bila nađena u starokršćanskoj presvedenoj grobnici t. zv. tipa a pozzetto, koja je, poslije toga, došla ispod praga srednjovjekovne ili novovjeke crkvice Gospe od Napuča (sl. 8).

Izrada i ures kutijice su jednostavni. Na stranama pravokutne kutijice gravirane su kao ures arkadice i križevi ispunjeni i iskićeni valovitim crtama

²⁷) Haupt A., *Die älteste Kunst, insbesondere die Baukunst der Germanen*, Leipzig 1909, sl. 150 i 154; Frischauer A. S., *Altspanischer Kirchenbau*, Berlin-Leipzig 1930, sl. 99; Frankl P., *Die frühmittelalterliche und romanische Baukunst*, Wildpark-Potsdam 1926, sl. 63; *Bericht über den VI. internationalen*

Kongress für Archeologie, Berlin 21—26 August 1939, Berlin 1940, str. 652—654.

²⁸) Upor. Rohault de Fleury Ch., *La Messe*, Paris 1885, III str. 119 ss i Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire d'archeologie chrétienne et de liturgie*, Paris 1926 s. v. iconostase sl. 5772 i 5775.

i sitnim kružićima. Na poklopcu kutijice teče, svud uokolo, natpis u slaboj ranosrednjevjekovnoj latinštini, koji izazivlje pomoć sv. Ivana Krstitelja i drugih svetih mučenika. Novak bi najradije datirao kutijicu u početak IX stoljeća i doveo je u vezu s obnovom crkvenog i kršćanskog života na našim obalama po splitskom nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu, čiji rad i život on proteže do prvih decenija IX stoljeća. Ja se uglavnom slažem s Novakom, samo sam, neodvisno od pitanja vremena Ivana Ravenjanina, mišljenja, da ne trebamo s lopudskom kutijicom za moći prekoračiti prag IX stoljeća. Po izradbi, po oblicima slova i jezičnim osebinama natpisa pravi kutijica utisak djela iz predkarlovinškog doba VII do VIII stoljeća.

Ukras lopudskog moćnika izrađen je u tehnici graviranja i punciranja i držan je u izrazito ornamentalnom i linearnom neplastičnom karakteru te ima svoje najbliže analogije u umjetnosti merovinškog doba VII i VIII stoljeća, kada je plastična umjetnost doživjela svoju najdublju dekadencu. U općem karakteru srodni su lopudskom moćniku moćnici, koji se čuvaju u Monzi, Chur-u, St. Maurice-u, Enger-u, Lindau-u, Namur-u, Saint-Bonnet-Avalouze-u i Saint-Benoît-sur-Loire-u, a pripisuju se vremenu VII. i VIII. stoljeća, te najstariji moćnici u Ninu sa moćima franačkih svetaca, koje su franački misijonari donijeli sobom u hrvatske krajeve oko g. 800., a izrađeni su nešto prije te godine²⁹⁾. IX. stoljeće je doba karlovinške renesanse. A ta, i ako nije u svim zemljama došla do izraza u skulpturi, svakako je u toreutici, to jest u zlatarskom umijeću značila obnovu antiknih tradicija u smislu pojačanja plastičnosti i veće sklonosti ka figuralnom. Navedeni moćnici zapravo su izrađeni iskuckanom tehnikom, dok je ukras lopudske kutijice jednostavno graviran. Ali skrajno sploštavanje reljefa do prostog uparanja uresa ili figure u predmet jest značajka predkarlovinškog doba. Svjedoci tome su nam neke franačke nadgrobne ploče VII. i VIII. stoljeća i plutej majstora Ursa u Ferentillu iz g. 739. ³⁰⁾. Sitni kružići, pa crte sastavljene od malih lukova i praćene tim kružićima, kojima je urešena srebrna kutijica iz Lopuda, javljaju se na germanskim, osobito burgundskim brončanim saponima pojasa i drugim metalnim predmetima VII. stoljeća te na uresu graviranom na nekim škrinjicama iz drveta prevučenim pločicama iz bjelokosti iz VIII. stoljeća, što se čuvaju u katedralama u Liège-u, Verdun-u itd. Osobito upućujem na upoređenje lopudskog moćnika sa škrinjicom iz bjelokosti u Liège-u³¹⁾.

²⁹⁾ Upor. Cabrol-Leclercq, *Dict. d' arch. chrét. et lit.* sl. 2698—2702; Lehnert G., *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, Berlin, II sl. 174, 177, 178, 181, 182; Baum J., *Die Malerei und Plastik des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Britannien*, Wildpark-Potsdam 1930, sl. 39, 46, 54—56; Baum J., *La sculp. fig. à l' époque mérov.*

sl. 111—119, 122; a za moćnike u Ninu Jelić L., *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb 1911, sl. 14 i 46.

³⁰⁾ Up. Baum J., *La sculp. fig. à l' époque mérov. sl. 132—134, 136—138 i 205.*

³¹⁾ Up. Baum J., *La sculp. fig. à l' époque mérov. sl. 82ss i 109* te Cabrol-Leclercq, *Dict. arch. chrét. et lit.* s. v. Liège sl. 7083.

Slova, koja bi svojim oblikom fiksirala natpis lopudskog moćnika na tijesno određeno vrijeme, nemamo. Novak insistira na sličnosti u *conspetus*-u generalis natpisa ovog moćnika sa slovima natpisa kneza Branimira iz Šopota. I na Branimirovu natpisu dolazi slovo A bez vodoravnog kraka a slova P i R sa uresom što viri pri vrhu. Ali šopotski natpis odvaja i po priznanju Novaka od ostalih starohrvatskih natpisa svojim arhaizmom; IX. stoljeće je krajna vremenska granica, u kojoj se takova slova još u rijetkim primjercima javljaju. Slova lopudskog moćnika u cjelini prave svakako utisak, da su starija od natpisa na starohrvatskom pokuštvu IX. i X. stoljeća, ma da su drugačija i mlađa od slova posljednjih rimskih natpisa stare Salone.

Za vrijeme prije IX. stoljeća govori donekle i ponovno zamjenjivanje slova *e* i *i* na lopudskom moćniku. Na natpisu poklopa lopudske kutijice pet puta se javlja *e* mjesto *i*, a jedamput *i* mjesto *e*. Zamjena ovih slova dolazi, istina, također u natpisima starohrvatskog crkvenog pokuštvu, ali ono nije tako često te se mijenja ponajviše jedno slovo (na pr. *leget* mjesto *legit* na Branimirovu natpisu iz Nina; *sce Natalie martires* mjesto *martyris* u Zadru; *comes* mjesto *comis* na sarkofagu nadbiskupa Martina u peripteru splitske katedrale; *cometissa Mariosa* mjesto *comitissa* između potpisa hodočasnika u Cividale³²). Na sarkofagu supruga Saraceni u Kotoru zamjenjuje se *e* i *i* dvaput *requiivimus* mjesto *requievimus* i *nos peccatoris* mjesto *peccatores*. Sarkofag je iz prvih decenija IX. stoljeća³³). Na sarkofagu Ivana Ravenjanina iz kraja VIII. stoljeća zamjena *e* i *i* javlja se četiri puta; a na stupićima koji su držali ciborij u San Giorgio in Valpolicella iz g. 712., ova zamjena se ponavlja do 7 puta³⁴).

Ne ću reći, da u konzervativnoj sredini Dalmacije — naravno u slučaju, da je lopudski moćnik djelo domaćeg majstora — moramo kategorički isključiti mogućnost pojave ovog moćnika u prvim decenijama IX. stoljeća. Ali pravilo je, da trebamo ozbiljnih razloga, da neki predmet datiramo u krajnu vremensku granicu u koju se on uopće može pojaviti. Novak se u slučaju lopudskog moćnika zalaže za to, jer je od prvog časa pod impresijom podu-darnosti i navodne veze triju Ivana: reorganizatora kršćanskog života Ivana Ravenjanina, moćiju sv. Ivana Krstitelja u moćniku i crkve sv. Ivana na brijegu Ivanju na Lopudu. Novak pomišlja na to, da je splitski nadbiskup, u svom reorganizatornom radu diljem dalmatinskog primorja, podigao na Lopudu crkvicu u čast svog imenjaka i u sepulcrum oltara položio srebrni moćnik s moćima Ivana Krstitelja, koji je po tome, po pregradnji ili poru-šenju crkve sv. Ivana na brijegu Ivanju svršio u presvođenu grobnicu ispod Gospe od Napuča. Medutim ova kombinacija nikako ne može stajati.

³²) Upor. Lj. K., *Iz kol. hrv. prošlosti*, Zagreb 1930, str. 81 (Nin); *Jahrbuch für Altertumskunde*, Wien 1913, str. 211 (Zadar); Šišić F., *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, str. 150 (Split) i str. 125 (Cividale).

³³) Jackson T. G., *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, Oxford 1877, II sl. 76.

³⁴) Upor. Šišić F., *Priručnik o. c. str. 125* (Split) i moj članak u *Jug. istor. čas. o. c.* 1937 III, str. 340 (Valpolicella).

Crkvice sv. Ivana spada po svojoj tehnici, po svojem tlorisu i konstrukciji kao i po stilu ukrasa svog pokućstva, koje je urešeno poznatim tropolutastim pleterima, vremenu hrvatske dinastije, to jest razdoblju, koje ide od IX. do XI. stoljeća. Crkve istoga tipa to jest jednobrodne građevine sa tri presvodenjena polja i sa kupolom u srednjem polju, Sv. Petar u Pribu kod Omiša i Sv. Nikola na Prijekom u Dubrovniku, potječu iz XI. stoljeća. Pretpostavka, da je moćnik jednom bio u oltaru crkve sv. Ivana, nema nikakova oslonja. Po svoj prilici je taj moćnik već s prva početka bio u onom grobu, u kojemu je bio nađen. Poznato je, da su se moćnici davali također pokojnicima u grob. Bulić je u Manastirinama našao olovnu škrinjicu, koja je imala pseudo-relikviju apostola Petra i po svoj je prilici bila dana u grob sv. Dujmu. I sam natpis na lopudskom moćniku sa ličnom notom dozivanja svetaca u pomoć govori više za prvotnu porabu u grobu negoli u oltaru. Oltarski moćnici imaju obično natpis, koji jednostavno redom spominje moći, koje su bile postavljene u oltar (ponere, deponere, condere)³⁵). Pored toga u našem slučaju mogao je srebrni moćnik svršiti u grobnicu ispod praga Gospe od Napuča tek u vrlo kasnom srednjem vijeku, a ta grobnica, i po svom obliku i po predmetima, koji su pokojniku dani u grob, napravljena je i upotrebljena van svake sumnje u kasno starokršćansko doba³⁶). Pogrebni običaji Hrvata u srednjem vijeku pa i u kasnijem vremenu su sasvim drugačiji.

I upravo zbog toga je moćnik vrlo važan spomenik, jer nam on dokazuje i potvrđuje život kršćana starih Romana na otoku Lopudu još neko vrijeme po doseobi Slavena na Jadran. Iz dokumenata, koji su nam sačuvani iz IX. stoljeća kao iz pisanja cara Konstantina Porfirogeneta sredinom X. stoljeća znamo, da su ostaci Romana u to vrijeme bili već ograničeni na samo nekoliko gradova našeg primorja. Ali nije čudo, da se je na otocima, gdje je nalet novih doseljenika došao sa manje snage, romanski elemenat nešto dulje održao i da je tu pretapanje Romana u Slavene uslijedilo postepeno i poprimilo manje neprijateljske oblike. To će amo tamo biti omogućilo održavanje kulta istih svetaca kod doseljenog pučanstva hrvatskog jezika; i to je jedina veza, koja može postojati između moćnika lopudskog Romana s moćima sv. Ivana iz VII. ili VIII. stoljeća i starohrvatske crkve sv. Ivana iz IX. do XI. stoljeća³⁷).

³⁵) Upor. Baum J., *Der christliche Altar*, München 1924 str. 529, 532, 535, 611, 637, 639 i 640.

³⁶) U grobnici su pored moćnika bili zemljana svjetiljka i dva kamena pilastrića sa uklesanim križem u stilu VI. stoljeća. Vjerojatno su ovi pilastrići pripadali crkvi, koja je propala za burnih vremena, pa su pokojniku dani u grob kao mila uspomena. Nešto

slična imamo u grobu sv. Asterija u Kapljuču u staroj Saloni, upor. moj članak u *Vjesniku arh. i hist. dalm.*, sv. LI, str. 253. nota 15.

³⁷) Što se tiče osobe Ivana Ravenjanina, napomenut ću, da je on u Splitu Dioklecijanovu grobnicu posvetio Uznesenju *Bl. Djevice*, podigao crkvu *sv. Mihovilu* i dao se sahraniti u crkvi *sv. Mateja*.

II

Spomenici VII. i VIII. stoljeća po doseobi Hrvata u Dalmaciju

Još godine 1913. mogao je pravni historičar I. Strohal pozvati se na navodno potpuno pomanjkanje spomenika u romanskim gradovima bizantske Dalmacije u VII. i VIII. stoljeću iza doseobe Hrvata kao na argumenat protiv mišljenja, koje je bilo općenito prihvaćeno u nauci, da su Romani u tim gradovima nastavili život u srednjem vijeku. Jedino su domaći samouci i ljubitelji starina, amo tamo, pripisivali tom vremenu po koji spomenik u teznji da iznađu dokaze tako drevne starine svojeg grada i svojeg naroda. Danas je naprotiv izoštreno oko arheologa i historičara umjetnosti, na temelju sve to dubljeg poznavanja razvoja umjetnosti, raspoznalo u tim gradovima nekoliko spomenika, koji sigurno ili sa najvećom vjerojatnošću potječu iz

Sl. 9: Fragment u zbirci starina u Kotoru (VIII. st.)

tih dvaju najstarijih stoljeća naše historije. Nekoliko sam takvih spomenika već prikazao u svojim ranijim člancima, a nekoje ću ovdje prikazati; jedan je već naveo Abramić u »L'art byzantin chez les Slaves«, a jedan objelodanio je Fisković u jednom broju »Alma Mater Croatica«³⁸⁾. Bez pretenzije, da je serija takovih spomenika zaključena i potpuna, iznijet ću ih ovdje, i to topografskim redom idući od juga prema sjeveru, to jest od Kotora do Krka. Spomenicima iz romanskih gradova pridodat ću napomenu o svim ostacima, koje imamo iz istog vremena sa hrvatskog teritorija Dalmacije.

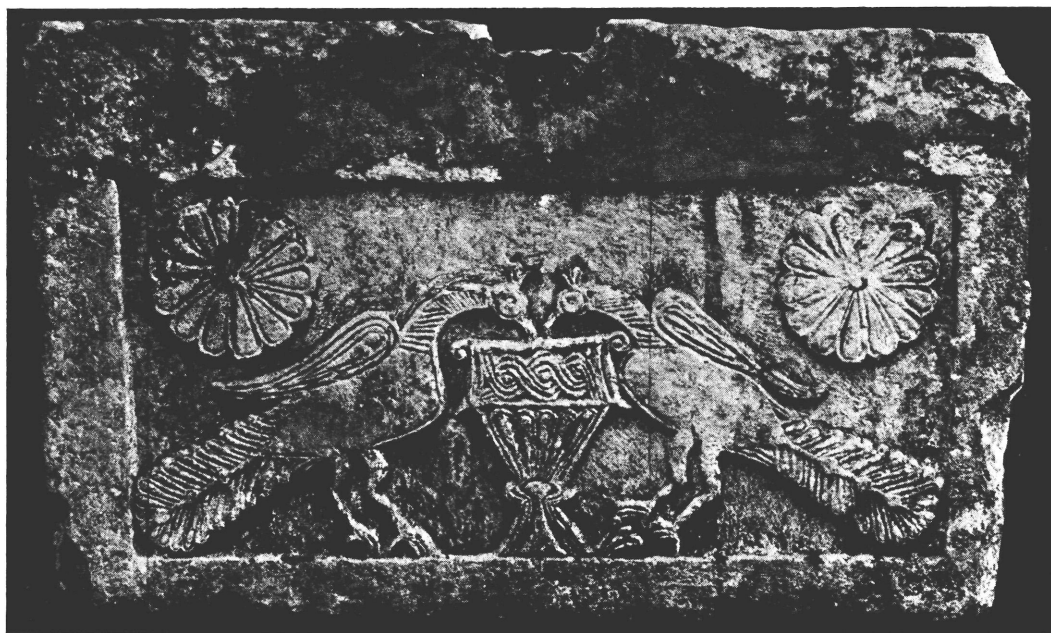
U maloj zbirci starina u K o t o r u čuva se fragmenat srednjevjekovne skulpture, na kojemu, uz drugi antikni ukras, dva pauna piju iz kaleža (sl. 9).

³⁸⁾ Uporedi moje članke u »Starinaru« za god. 1924—25, Beograd 1925, str. 43—59 i sl. 1, u Šišićevu Zborniku, Zagreb 1929, str. 185—188 i sl. 1a, b te u Hoffillerovu Zborniku, Zagreb 1940, str. 424—433 i sl. 4—6; pa Abra-

mićev članak u *L'art byzantin chez les Slaves, Recueil dédié à Th. Uspenskij*, Paris 1932, II/2 str. 329 i sl. 110; i Fiskovićev članak u *Alma mater* 1941 listopad str. 69 ss.

Stil je degenerirana antika, a u paunima, što piju iz kaleža, još je jasna simbolična aluzija na svetu euharistiju. Pleterne skulpture zrelog doba IX. i X. stoljeća čist su ornamenat i perhoresciraju simbolički sadržaj, pa na njima pauni i druge ptice, bez iznimke, kljuju grozd ili drže list u ustima; tek na izmaku ornamentalne pleterne skulpture i domaku sadržajne i narativne romanike vraća se kalež između pauna. Svakako *conspectus generalis* i razni detalji kotorskog fragmenta daju pravo Abramiću, što ga stavlja u »haut moyen-âge«, jer su mu uistinu najbliže analogije u italjskim skulpturama VIII. stoljeća.

Iz ovog će stoljeća, i to iz njegove druge polovice, biti također pravokutna kamenica za krštenje u istom gradu Kotoru što ju je Fisković objavio u »Alma Mater Croatica« (sl. 10). I tu dva pauna piju iz kaleža. Značajne

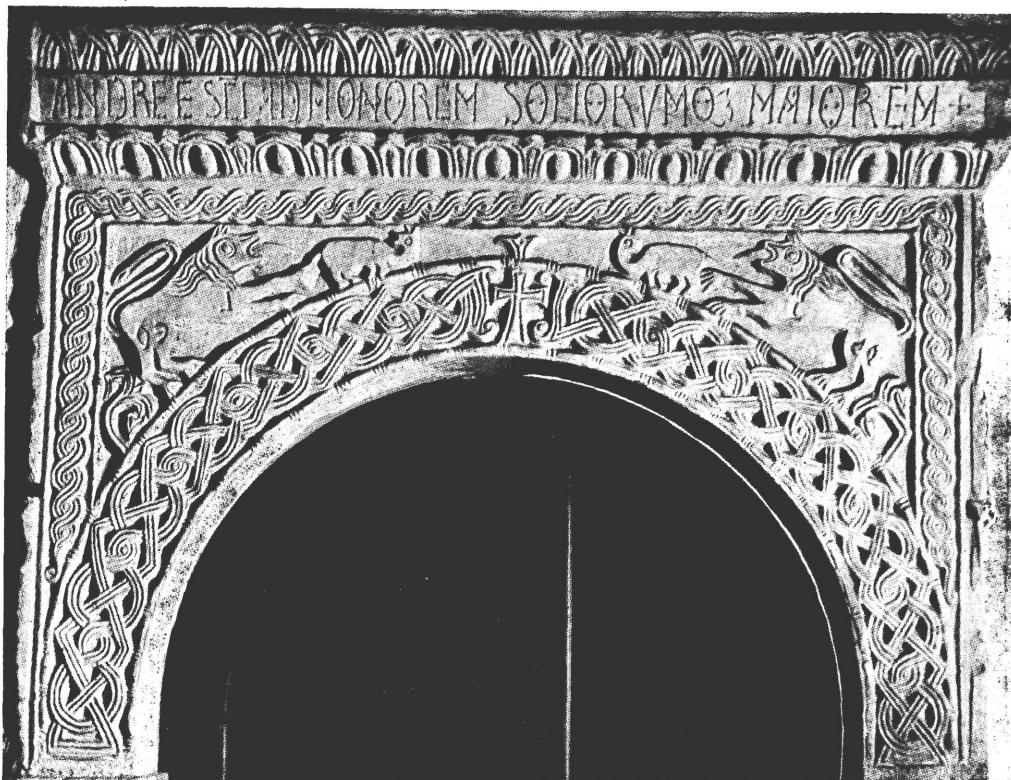

Sl. 10: Kamenica za krštenje u zbirci starina u Kotoru (oko g. 800)

su za VIII. stoljeće tipična sploštena izradba paunovih repova i stilizacija posude pa višelatične sploštene ruže ubačene u kompoziciju, da ispune prazne plohe te perzijanski »hom« (stablo života) sa zvijerima. Upravo iz VIII. stoljeća ponovno se javljaju u skulpturi fantastične zvijeri i stablo života. Predmeti orijentalnog obrta, uvezeni na Zapadu, donose evropskim majstorima u to doba predloške, što ih majstori rado prihvaćaju za urešivanje crkvenog pokućstva; u vrijeme zrele pleterne skulpture ovi motivi iščezavaju.

U Kotoru su još dva spomenika iz vremena nedaleko početka IX. stoljeća. Jedno je kamena greda sa nizom jednostrukih kuka na kojoj je natpis

biskupa Johannes i godinom, koja još nije jasno pročitana, a čuva se u zbirci starina; a drugo je arkada ciborija što je uzidana u vrata sakristije katedrale, a na njoj je već čitav repertorij i zreo stil pleternih skulptura (sl. 11). Ipak na ovom zadnjem spomeniku više detalja, kao dvaputa opetovani antikni astragal i klasična »oka« u savijucima troprutastih pletenica, pa biljke, što proviruju do nogu zvijeri, sve reminiscencije skulptura VIII. stoljeća, odaju, da smo tekar prešli prag novog stoljeća i majstori su tekar prihvatili novi slog.

Sl. 11: Arkada ciborija uzidana u sakristiju katedrale u Kotoru (oko g. 809)

Iz grada Dubrovnika, što su ga Romani osnovali na hridi do mora nedaleko antiknog Epidaura, ne znam za sada spomenika starijeg od godine 800. U bližoj dubrovačkoj okolici, na otoku Lopudu, vidjesmo srebrni moćnik VII.—VIII. stoljeća nađen u grobnici starokršćanskog karaktera (sl. 8). Moćnik nam je, kako rekosmo, dokazom, da su stari Romani nastavili na Lopudu život još neko vrijeme po doseobi Hrvata u Dalmaciju.

Bit će isto bilo i drugdje na otocima dalmatinskog primorja. Još Frano Radić u godišnjaku stare serije Viestnika hrvatskog arkeološkoga društva u Zagrebu god. 1892 (str. 50) opisao je ruševine starokršćanske crkvice na otočiću Sutvari (sv. Barbara) prema selu Lombardi na Korčuli. Ova je

crkvice bila podignuta i služila je starom romanskom pučanstvu. U njoj su, prema kazivanju težaka sa otočića, bili otkopani tipični starokršćanski grobovi »a pozzetto« (presvođena grobnica, koja se pomičnom kamenom pločom otvara prema udubini iskopanoj ispred grobnice). Ali ima dva momenta, koja ukazuju na to, da će crkvice na Sutvari biti iz VII. ili VIII. stoljeća, to jest iz vremena iza doseobe Hrvata na jug. To je zidarska tehnika crkvice sa više

Sl. 12: Arkada uzidana u kući do Krstionice u Dioklecijanovoj polači u Splitu (VIII. st.)

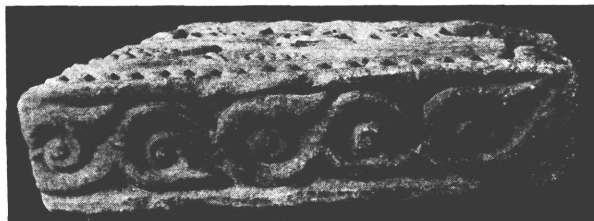
redova pločica iz kamena složenih koso poput riblje kosti i nadvratnik na ulazu u crkvu sa ravnim donjim rubom i gornjim rubom nadignutim na sedlo. Spomenutu tehniku zna već rimsko graditeljstvo kao *opus spicatum*; ona je međutim karakteristična za mnoge zgrade iz merovinškog doba³⁹⁾.

³⁹⁾ Upor. Lasteyrie de R., *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*, Pa-

ris 1929, str. 39.

I nadvratnik sa gornjim rubom na sedlo javlja se u ranom srednjem vijeku i to ne prije VIII. stoljeća⁴⁰).

U Splitu, gradu reorganizatorskog rada i nastojanja nadbiskupa Ivana Ravenjanina, imamo više spomenika iz tog vremena. Pored grobnice samog nadbiskupa Ivana u gradskoj Krstionici imamo ostatak ciborija nad oltarom iz druge polovice VIII. stoljeća u Arheološkom muzeju (sl. 13) pa veliku

Sl. 13: Ostaci ciborija u splitskom muzeju (VIII. st.)

arkadu iz vremena VII.—VIII. stoljeća uzidanu do Krstionice (sl. 12). Opisao sam ih u svojem članku u Hoffillerovu Zborniku. V. Novak drži, da je evanđeljar splitskog kaptolskog arhiva, napisan u poluncijalnom pismu, djelo domaćeg skriptorija posebne vrste poluuncijale, koji se je, u vezi s obnovom splitske crkve, razvio u tom gradu na poticaj Ivana Ravenjanina. A stari

⁴⁰) Upor. Haupt A., o. c. str. 90—92 sl. 573, Baum J., *La sculp. fig. à l' époque mérov.* sl. 178; Cecchelli u članku *Mem. stor. forogiuliesi* 1923, str. 159, nota 1, Baum J., *Mal*

Plast. d. Mittelalt. etc. str. 50; Zentral Museum Mainz, Wegweiser, 16; *Germanische Baudenkmäler des frühen Mittelalters* 1940 sl. str. 59, 61, 62 i 67.

kroničari nam zabilježiše, da je Ivan pretvorio Dioklecijanov mauzolej u katedralu, probio joj s juga pobočna vrata, dao napraviti templum argenteum za sv. euharistiju i podigao do gradskih zidina crkvu sv. Mihovila⁴¹).

Iz susjednog Trogira jest sarkofag, kojega natpis na poklopcu spominje bizantinskog cara Konstantina V. (741—775) ili Konstantina VI. (780 do 797); fragment poklopca čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu (sl. 14)⁴²).

Sl. 14: Fragment poklopca sarkofaga s napisom cara Konstantina V. ili VI. Iz Trogira, danas u Splitu. (VIII. st.)

Po slogu i izradbi spada više u kraj VIII. stoljeća negoli u IX. stoljeće također nadvratnik trobrodne starohrvatske bazilice sv. Barbare u istom gradu Trogiru. Tipična je za VIII. stoljeće jača plastičnost inače vrlo nezgrapno izvedenih ptica, pa sploštene višelatične ruže i osobito ono pomanjkanje smisla za red, kojim su u svaki prazni ugao arhitrava ubačene petlje, listići i ptičice (vidi također, kako rep ptica prelazi u pletenice iz kojih je načinjen krug!) (sl. 15).

U zbirku sv. Donata u Zadru odavna je bio prenesen okvir vrata rano-srednjovjekovne crkve sv. Lovre (sl. 16). Uz dovratnike ovog portala uspinje se lisnata vitica, a na nadvratniku sjedi Krist u aureoli, što je nose dva anđela. Skulptura ovog portala nije izvedena stilom starohrvatskih pleternih

⁴¹) Upor. moj članak u Hoffillerovu Zborniku, 1940 str. 431—435.

⁴²) Upor. moj članak u Šišićevu Zborniku, Zagreb 1929, str. 424—435.

skulptura, pa se portal stavlja u vrijeme rane romanike (XI. st.)⁴³). Imamo ipak više razloga, da portal sv. Lovre radije stavimo u prelazno doba prije

Sl. 15 a: Nadvratnik Sv. Barbare u Trogiru (VIII. st.) Lijeva polovica

formiranja pletene skulpture. Nadvratnik Sv. Lovre ima gornju stranu nagnutu u obliku sedla; a takovi su nadvratnici osobina vrlo ranog srednjeg vijeka. Neki su pisci dapače stavljali ovakav oblik nadvratnika u vezu

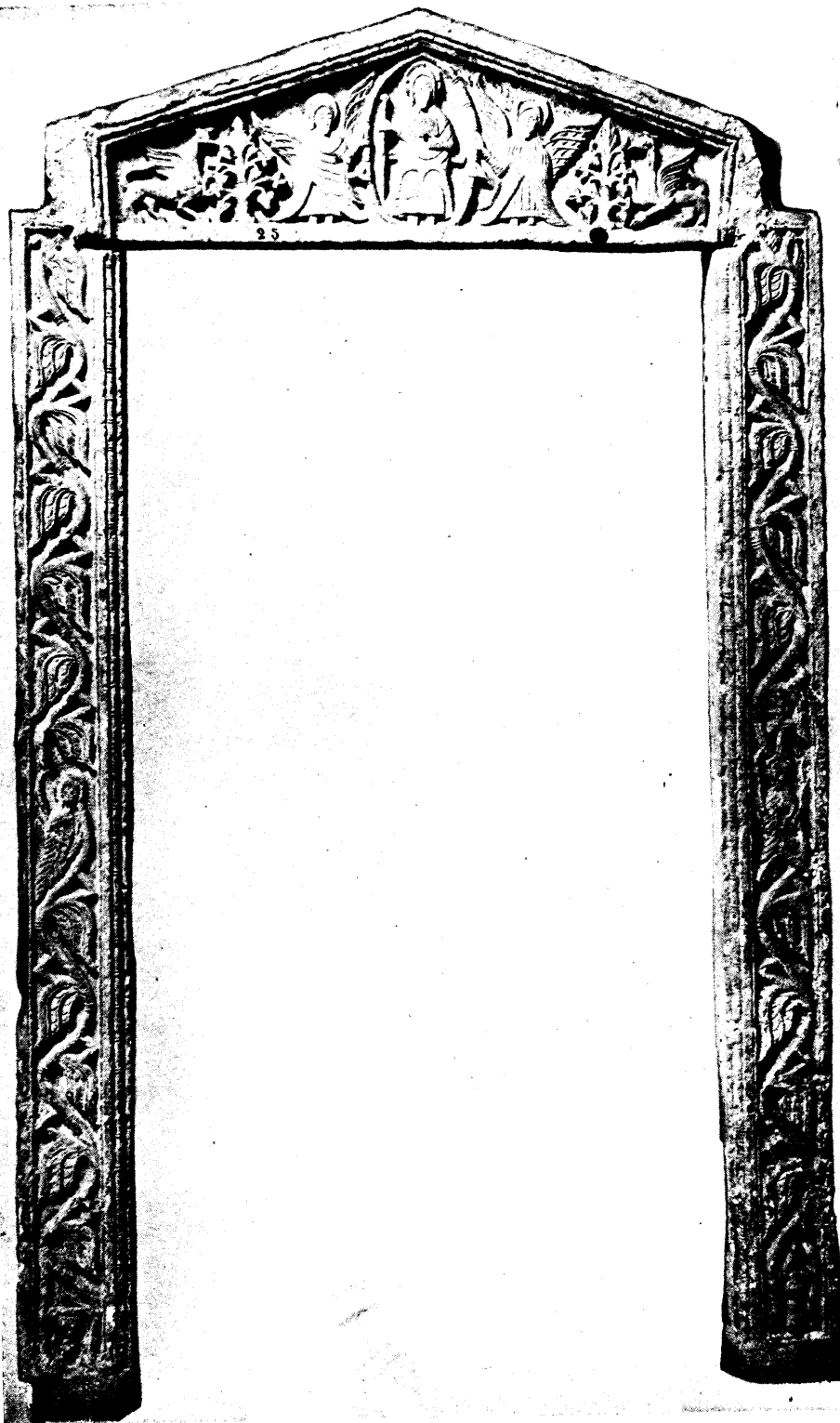

Sl. 15 b: Nadvratnik Sv. Barbare u Trogiru (VIII. st.) Desna polovica

s utjecajem graditeljstva u drvu starih Germana. Svakako poznat je u Italiji takav portal u Puli s natpisom iz g. 857.; a po mišljenju Cecchellijevom istog je tipa i oblika bio portal u Bresciji, od kojega se sačuvao fragmenat s krasno izradenim paunom iz vremena oko g. 753. (vidi notu 40). Krist i anđeli na portalu sv. Lovre imaju glavu u vidu izvrnute kruške poput Krista i anđela

⁴³ Upor. Eitelberger R. von Edelberg, *Die mittelalterlichen Kunstaekmale Dalmatiens*, Wien 1884, str. 154 (aus nachkarolinischer Zeit); Jackson T. G. o. c. I str. 265

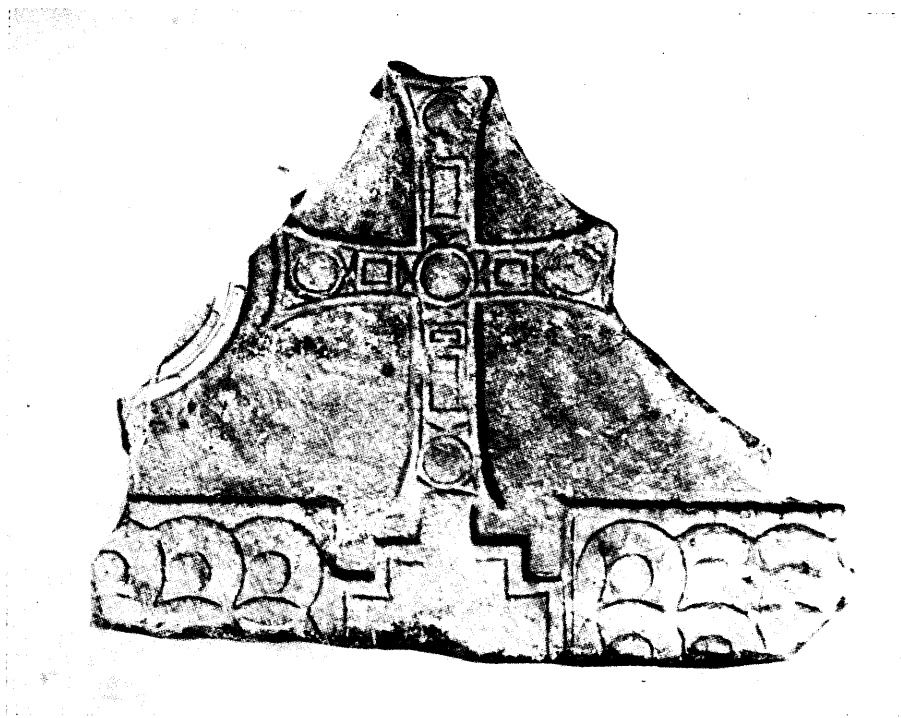
(romanesque); Toesca P., o. c. str. 789 (XI secolo); Cecchelli C., *Zara*, o. c. str. 190 (non oltre gli inizi del sec. XI).

Sl. 16: Portal Sv. Lovre u Zadru. (VIII. st.)

na pročelnoj strani oltara vojvode Ratkisa u Cividale iz sredine VIII. stoljeća (uporedi, kako rub haljine prebačen preko koljena dobiva na jednom i drugom spomeniku oblik arkadica). Sa strane Krista u aureoli ispunjaju prostor po jedna stabljika i fantastična krilata zvijer izrazito orijentalnog karaktera. A vidjesmo već prije, da su ovakve predloške rado upotrebljavali majstori VIII. stoljeća kao i motiv astragala, koji resi rub dovratnika i nadvratnika, pa još sačinjava bajamastu aureolu, što je u rukama drže anđeli. Konačno, crkva sv. Lovre spominje se već prije XI. stoljeća: u oporuci zadarskog priora Andrije iz god. 918. navodi se kuća *iuxta sancto Laurentio*⁴⁴).

U klausturu franjevačkog samostana sv. Eufemije u Kampori na Rabu uzidani su u zid različiti arhitektonski i plastični fragmenti. Između njih je fragmenat skulpture i na njem je uklesan križ posut biserjem na stepenastom podanku (sl. 17). To je poznati starokršćanski motiv velikog križa

Sl. 17: Crux gemmata na fragmentu skulpture u Sv. Eufemiji na Rabu. (VII.—VIII. st.)

koji je bio postavljen vrh Golgote. Motiv križa sa biserjem (crux gemmata) proteže se u skulpturi i u rani srednji vijek ma da se rjede javlja. Rapski fragmenat pravi utisak, da je svakako iz vrlo kasnog starokršćanskog vremena, to jest iz doba po doseobi Hrvata na jug. Biserje na križu predočeno

⁴⁴) Upor. Rački, *Documenta*, str. 17.

je dvaput uokvirenim rombima i krugovima i potsjeća na crux gemmata
stražnje strane oltara vojvode Ratkisa u Cividale iz sredine VIII. stoljeća.
A i stilizaciju hridi Golgote stepenastim podankom ne pozna rano staro-

Sl. 18: Kapitelići iz ranog srednjeg vijeka u samostanu na Košljunu (Krk. VIII. st.)

kršćansko doba; ona se međutim rano javlja u srednjem vijeku (na pr. na pluteju IX. vijeka u San Marco u Mlecima)⁴⁵).

U franjevačkom samostanu u Košljunu na otoku Krku čuvaju se dva kapitelića sa monogramom ANDREA (sl. 18). Mislilo se da ovi kapitelići potječu iz grobišne crkve sv. Andrije u Aleksandrovu (Puntu), koja se spominje u srednjem vijeku. Bulić je međutim upozorio, da nema u monogramu slovo S (sanctus), pa nagada, da je Andrija ime biskupa ili drugog donatora crkve iz koje su kapiteli. Na potvrdu Bulićeva mišljenja mogu istaknuti, da je prva vertikalna hasta slova R i A razvučena u oblik slova F, što će sigurno biti: *A n d r e a f (e c i t)*. Prema tome je neki Andrija, po svoj prilici biskup staroga Krka, dao urezati na kapitelićima svoje ime kao što je na kapitelićima jedne građevine stare Salone to učinio salonitanski nadbiskup Petrus. Bulić stavlja kapiteliće u posljednje vrijeme prije doseobe Hrvata, to jest u VI.—VII. stoljeće. Moramo međutim kapitele, zbog njihova stila pomaknuti malo u vremenu unaprijed. Oni su u svim detaljima dekora i oblika potpuno jednaki kapiteliću što se čuva u muzeju u Puli, a Cattaneo ga datira VIII. stoljećem⁴⁶).

Ovo su svi dosada poznati mi spomenici VII. i VIII. stoljeća iz krajeva, u kojima su i iza doseobe Hrvata na jug i dalje živjeli stari Romani. Kotor, Split, Trogir, Zadar i Rab poznati su kao gradovi bizantinske Dalmacije napučene romanskim življem. Košljun je vrlo bliz romanskom gradu Krku; a opisani nalazi na otoku Lopudu i otočiću Sutvari pripadali su također romanskom življu po tome, što tu imamo tipične starokršćanske grobnice tipa »a pozzetto«, nepoznate i tuđe pogrebnim običajima Hrvata u srednjem vijeku.

Ostaci iz istog vremena na hrvatskom teritoriju jesu naprotiv vrlo rijetki i oskudni. Na ozemlju, koje su zauzeli Hrvati, nemamo ostataka građevina prije druge polovice VIII stoljeća. Najstariji arhitektonski nalaz i usto jedini takav nalaz prije godine 800 jest luk iz Sućurca (sl. 1). Vidjesmo, da je on, u vremenu i u prostoru, vrlo bliz radu nadbiskupa Ivana Ravenjanina, koji je sahranjen u grobnicu iz kraja VIII stoljeća. Osim ovog luka imamo, iz samog kraja periode, koja nas ovdje zanima a na pragu novog doba, krstionicu kneza Višeslava, koja se danas čuva u Zagrebu (sl. 19). Višeslavovu krstionicu pribrajamo već pleternim skulpturama: značajna je za ove skulpture troprutasta pletenica, koja ispunja križ savijen na krajevima u kuke. Ali jasne su na krstionici još reminiscencije prelaznog doba: prazne

⁴⁵) Upor. za križ na Golgoti postavljen valjda još u vrijeme cara Konstantina Wulff O., *Die altchristliche Kunst* Wildpark-Potsdam 1914, str. 329; za *crux gemmata* u ranom srednjem vijeku uporedi Baum J., *La sculp. fig. à l'ép. mérov.* sl. 190—191. Stückelberg E. A., *Langobardische Plastik*, Kempten-München 1909, sl. 71; za križ na Rat-

kisovu oltaru upor. Cattaneo o. c. sl. 37 i Cecchellijev članak u *Mem. stor. forog. o. c.* 1916—1918 str. 20 (i quadrati ed i rombi puerilmente ripetuti nel loro interno).

⁴⁶) Upor. *Bulletino di archeologia e storia dalmata*. 1906, str. 157—158 tab. 15 (Košljun) i Cattaneo o. c. sl. 41 (Pula).

su na njoj velike površine, dosta je razvijena profilacija gornjeg dijela krstionice i na njoj je još antikni astragal te »oči« u savijucima pletenice. Stavljam krstionicu oko g. 800, jer je ona bila nadena u Ninu. A Nin je upravo u to vrijeme, — to jest negdje iza poraza i pogibije margrafa Eriha kod Trsata g. 799, a prije poklona hrvatskih poglavica caru Karlu u Regensburgu g. 803, u vezi s djelovanjem franačkih misijonara, postao središtem političkog i crkvenog života Hrvata, kamo su spomenuti misijonari donijeli i moći svetaca iz franačkih krajeva (v. o tim moćnicima str. 90). Inače po samom slogu krstionice ona bi mogla biti i nekoliko, ali ne mnogo godina starija od g. 800⁴⁷⁾.

Sl. 19: Krstionica kneza Višeslava u Zagrebu (oko g. 800)

Osim ostataka arhitekture i plastike moramo imati u vidu i nalaze u grobovima iz ovoga vremena. Na teritoriju, u kojem obitavaju Hrvati, imamo u VIII stoljeću priličan broj grobova i u njima nalaze, koji nam osvjetljuju život starih Hrvata u to vrijeme i koji nam bjelodano dokazuju, da su Hrvati kroz čitavo VIII stoljeće bili neznabošci. O tome sam nedavno pisao u Radu umjetničkog razreda Akademije u Zagrebu⁴⁸⁾. Na starohrvatskom groblju u

⁴⁷⁾ Vidi što o krstionici piše Cattaneo o. c. str. 101.

⁴⁸⁾ Upor. Karaman Lj., *Iskopine društva Bihća u Mravincima i starohrvatska groblja*, Zagreb 1940, str. 20ss.

Smrdeljima kod Skradina bili su otkopani grobovi sa spaljevinom i u njima su bili brončani predmeti VIII stoljeća. Pored toga u Biskupiji kod Knina, u Trilju nedaleko Sinja i u Koljanima kod Vrlike bili su otkopani grobovi, u kojima su mrtvaci bili položeni u zemlju uz potpun pribor neznabožičkih vremena: uz mrtvaca, koji je imao u ustima zlatni novac cara Konstantina V Kopronima (741—775), bilo je oružje, hrana u posudama, kremen i ognjilo.

III

Vrijeme pokrštenja Hrvata prema pisanim izvorima i spomenicima

Preko rezultata i činjenica, koje sam iznio u prvim dvama poglavljima ovog članka, ne možemo prijeći, kada stvaramo zaključke o pokrštenju Hrvata. Ne smijemo to činiti pogotovu zbog toga, što su historijski izvori u tom za nas vrlo važnom pitanju oskudni, nesigurni i dijelom protuslovnji. Ova je zadnja okolnost dala povoda brojnim nagađanjima i mnogim suprotnim mišljenjima u pitanju pokrštenja Hrvata. Nijesam protivnik kombinacija i hipoteza, ali se te moraju oslanjati na cjelinu izvora i ostataka odnosnog doba i ti se izvori i ostaci pri izgradnji hipoteza moraju uzeti u obzir u većoj ili manjoj mjeri prema većem ili manjem stepenu svoje vrijednosti i pouzdanosti. Događa se naprotiv, da baš nejasni i tamni izvori mame istraživače na kombinacije i da se ti upotrebljuju u prvom redu u izgradnji hipoteza; a pored toga se pojedine tvrdnje takvih izvora stežu, rastežu i prekrajaju izostavljanjem i dodavanjem prema unaprijed određenom mišljenju, bez obzira na sigurnije podatke i spomenike. Ja se ne ću ovdje upustiti u detaljno raspravljavanje hipoteza, koje su u zadnje vrijeme bile iznesene; radije ću ukratko iznijeti i ocijeniti pouzdanost pisanih izvora o pokrštavanju Hrvata, pa ću iz toga kao i iz činjenica, koje proizlaze iz sačuvanih spomenika umjetnosti, izvesti zaključke o vjerojatnom toku događaja. Pored nabrojanih spomenika dolaze u obzir kao historijski izvori Konstantin Porfirogenet, Toma Arcidakon, *Liber Pontificalis* i pismo pape Agatona⁴⁹⁾.

1. Tvrdnje o pokrštenju Hrvata imamo u dvama starim piscima, to jest u djelu cara Konstantina VII Porfirogeneta (o. g. 959), koje se obično nazivlje *De administrando imperio* i u *Historia Salonitana Splitsanina* Tome arcidakona († g. 1268). U posljednje vrijeme raste sklonost za rehabilitaciju ovih dvaju pisaca i javlja se stanovita reakcija na olako zabacivanje svega, što su ova dva pisca pisala. U istinu i splitski učeni svećenik i carski pisac sačuvali su nam dragocjenih podataka i vjerodostojnih prikaza o savremenim

⁴⁹⁾ Upor. Constantinus Porphyrogenetus, *De thematibus et de administrando imperio*, Bonnae MDCCCXL, str. 140—152; Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana*, Zagreb

1894, str. 35—35; Duchesne, *Liber pontificalis*, Paris 1886, I str. 320; Croatia Sacra, Zagreb 1971, Br. 1 str. 27ss (pismo pape Agatona).

dogadajima i prilikama. Njihova pouzdanost međutim umanjuje se, ukoliko se udaljujemo od vremena njihova života i ukoliko njihovo pričanje postaje interesirano. A dolazak Hrvata na jug i njihovo pokrštenje je daleko od jednog i od drugog pisca. Pored toga, ne može se nijekati, da u prikazu cara Konstantina ne izbijaju tradicionalno shvaćanje i interesi carskog Bizanta odnosno u prikazu splitskog arcidjaka aspiracije i interesi splitske metropolitanske crkve. Uz sav rešpekt za jednog i drugog pisca moramo kritički ocijeniti njihovo pričanje o krštenju Hrvata.

Car Konstantin piše o krštenju Hrvata na dva mjesta svoga djela, u glavi 30 i u glavi 31. U glavi 30 car piše, da su Hrvati pod vodstvom petero braće i dviju sestara došli iz zakarpatske Bijele Hrvatske u rimsku Dalmaciju, da su protjerali odatle Avare, prisvojili njihovu zemlju te da su, iza borba i oslobođenja od Franaka, a u vrijeme svoga kneza Porina, zatražili od rimskog pape svećenike, koji su ih pokrstili. U narednoj pak glavi istog djela car se još jednom navraća na iste događaje i prikazuje ih ovako: Hrvati su iz pradamovine u Bijeloj Hrvatskoj pribjegli caru Herakliju, na njegovu zapovijed protjerali su oni Avare iz Dalmacije i njegovim dopuštenjem zadržali su njihovu zemlju; a na to je car Heraklije doveo iz Rima svećenike, koji su Hrvate pokrstili. Vladao je tada Hrvatima knez Porga, čiji je otac bio doveo Hrvate na jug. S papom, koji je u vrijeme cara Heraklija bio poslao vjerovjesnike, sklopiše Hrvati ugovor, da ne će napadati druge narode, a papa će im izmoliti od Boga zaštitu i pobjedu, ako ko njih napadne.

Krštenje Hrvata fiksirano je prema tome u cara Konstantina vremenom hrvatskog kneza Porina odnosno kneza Porge i vladom cara Heraklija. Međutim hrvatski knezovi Porin i Porga nijesu poznati. Ako ne ćemo u njima prepoznati kneza Bornu, koji je bio na čelu dalmatinske Hrvatske početkom IX stoljeća, oni nam ne daju nikakav vremenski oslon, nego, takorekuć, vise u zraku. Car Heraklije je naprotiv poznata historijska ličnost i moćni car Bizanta g. 610—641, to jest u vrijeme, kada su se Hrvati doselili na jug. Ali za njega znamo sigurno, da nije pokrstitio Hrvate, jer je umro 10 veljače 641, a papa Ivan, koji je zasio na Petrovu stolicu na Božić 640, poslao je, prema pričanju prvorazrednog izvora, misiju u Dalmaciju, koja je našla Hrvate još neznabošce (vidi br. 3 ovog poglavlja). Možemo što više dokučiti, kako je i zašto je car Konstantin u 31 glavi *De administrando imperio* došao do tvrdnje o pokrštenju Hrvata u vrijeme cara Heraklija. Ne možemo naime prijeći preko rezultata kritičkog upoređenja glave 30 i 31 carevog djela od strane Hauptmanna. Glava 30, koja priča o dolasku Hrvata pod vodstvom petero braće, sačuvala nam je hrvatsku narodnu tradiciju o tim događajima i vremenima. U glavi 31 pak car iznosi ovu tradiciju prerađenu prema shvaćanju i prema interesima bizantinskog carskog dvora, koji je, neodvisno od razvoja historijskih činjenica, neodstupno stajao na stanovištu, da na ozemlju nekadašnjeg rimskog carstva car vlada i određuje događaje (car Konstantin se je pri tome, prema Hauptmannovu tvrđenju, poslužio dvama predlošcima iz X stoljeća). Uistinu glava 31 prepričava iste događaje i prikazuje ih istim

redom kao ranija glava 30: samo se, na svakom koraku, kao *deus ex machina* javlja car Heraklije, u čije su se vrijeme Hrvati spustili na jug. Sve se zbiva na carevu inicijativu i zapovijed: k caru bježe Hrvati iz Zakarpaća, na carevu zapovijed upuštaju se oni u borbu i gone Avare iz rimske Dalmacije, carevom dozvolom zaposjedaju tu zemlju, car im dobavlja vjerovjesnike iz Rima. Ako išta, to moramo iz Konstantinova pričanja o pokrštenju Hrvata brisati cara Heraklija kao nehistorijski, interesirani umetak bizantinskog dvora⁵⁰).

Kako vidimo, podaci cara Konstantina o vremenu pokrštenja Hrvata rasplinjuju se. Istina, hrvatska narodna tradicija iz glave 30 careva djela spominje kneza Porina, čije ime zvuči začudo nalik imenu kneza Borne iz početka IX stoljeća i ona veže pokrštenje Hrvata uz borbe s Francima, koje su, kako znamo, bile također oko tog vremena. Ali to ipak nije posve čvrst oslonac u našem pitanju. Narodna tradicija, fiksirana u carevu djelu u X stoljeću, mogla je zapamtiti djelovanje franačkih misijonara početkom IX stoljeća — koje nitko ne niječe — a zaboraviti na ranije događaje i akcije, pogotovu ako raniji rad i nastojanje oko pokrštavanja Hrvata nijesu imali trajnog i općeg uspjeha.

2. Toma arcidakon piše o pokrštenju Hrvata u okviru velikog reorganizatornog djela prvog splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina. Nadbiskup Ivan i njegovi nasljednici svojom su propovijedi priveli vode Hrvata na pravu vjeru⁵¹); Ivan je, piše još Toma, vrlo revno vršio papin nalog da obnovi kršćanski život u »partes Dalmatiae et Chroatiae«. Ne daje se međutim poreći, da su počeci srednjevjekovnog Splita u Tome patriotski obojeni i da u njegovu prikazu izbijaju aspiracije i prilike mnogo kasnijeg vremena. To je bilo i dosada zapaženo⁵²). Iako će jezgra Lominog pričanja biti historijska, moramo očekivati, da su pojedinosti u njem netačne.

Toma veže vrijeme pokrštavanja Hrvata uz nadbiskupa Ivana iz Ravenne, ali nam on ne kaže vrijeme, u kojem je živio nadbiskup Ivan. Poglavlje o Ivanu Ravenjaninu počinje sa jednim neodređenim »interea«⁵³); a Ivana

⁵⁰) Upor. članak Lj. Hauptmanna u Bulićevu Zborniku, Zagreb-Split 1924, str. 515—545 i članak Lj. Hauptmanna u Rešetarevu Zborniku, Dubrovnik 1931, str. 17—24. Hauptmann u tim člancima uvjerljivo objašnjava, kako je car Konstantin došao do tvrdnje, da su Hrvati bili pokršteni u vrijeme kneza Porge, a doselili se na jug u vrijeme Porgina oca, pa ne možemo iskoristiti ni ovaj carev podatak (upor. Bulićev Zborn. o. c. str. 544 i Rešetarov Zborn. o. c. str. 20).

⁵¹) Toma zapravo govori o Hrvatima kao Arijancima, a ne neznabošcima, ali oni su za njega »duces Gothorum et Chroatorum«.

⁵²) Upor. na pr. što piše Barada u Croatia Sacra br. 2, Zagreb 1931, str. 171, nota 35. —

Zanimljivo je, kako Toma čitavo primorje veže uz Split lutanjem i boravkom salonitanskih bjegunaca, ne samo na bližnjim otocima Šolti i Hvaru, što je vjerojatno bilo, nego i na otocima, koji su daleko od Splita, kao što su Hvar, Vis Korčula, a što je manje vjerojatno; začudna je također epizoda Salonitanaca, koji osnivaju grad Yadria (Zadar?) na zapadu Salone. Upor. također što pišem o počecima Splita prema prikazu Tome arcidjakona u članku u Hoffillerovu Zborniku o. c. str. 420ss.

⁵³) Nijesam prijatelj metode, koja se hvata pojedine riječi u starih pisaca i hoće da iz nje izbije više negoli se može. Ipak ću upozoriti, da ono »interea« dolazi iza pasusa u kojemu

je poslao u naše strane »*summus pontifex*«, kojemu se ne spominje ime. Pokušaj pak, da iz epizoda, koje Toma arcidakon priča u vezi s nadbiskupom Ivanom, izvedemo zaključke o vremenu njegova života, daje protuslovne rezultate. S jedne strane načelnik Sever, koji je još imao palaču u staroj Saloni, prepušta jugoistočni dio Dioklecijanova stana, što ga je bio dobio pri diobi grada, nadbiskupu, kada je ovaj došao u Split; a stari ljudi, koji su pamtili prilike prije rasapa Salone, pri ruci su nadbiskupu, kada u ruševinama toga grada traži kosti svetih mučenika. To govori u prilog teze, da nije poteklo mnogo vremena između propasti Salone i obnove Splita po Ivanu Ravenjaninu. Ali baš ovakav prikaz je u interesu aspiracija srednjevjekovnog Splita te nam je baš u ovom pogledu biti na oprezu. Ima drugi podatak i druga epizoda života Ivana Ravenjanina, koja nas obratno upućuje, da je moralo proći mnogo vremena između pada Salone i nastupa nadbiskupa Ivana. Nadbiskup Ivan je potražio u Solinu i prenio u Split kosti mučenika sv. Dujma i Staša; a mi znamo, da su njihove kosti, oko g. 641. bile po opatu Martinu prenesene u Rim. Mora dakle da je Ivan Ravenjanin živio u vrijeme, koje je bilo toliko daleko od tog događaja, da se u Splitu moglo zaboraviti na raniji prenos moći u Rim.

Kako vidimo, u Tome arcidakona nemamo sigurnih podataka, da fiksiramo vrijeme nadbiskupa Ivana Ravenjanina i po tome utvrdimo vrijeme pokrštenja Hrvata. Ali imamo srećom sačuvan izvorni sarkofag nadbiskupov. Taj sarkofag postaje, na taj način, vrlo važnim historijskim spomenikom. Upravo zbog toga od godina sam se trudio da historijsko-umjetničkim kriterijima odredim doba sarkofaga. Nema naime ozbiljnog razloga, da ne vjerujemo Tominoj tvrdnji, da je Ivan Ravenjanin radio oko pokrštenja Hrvata. Nadbiskup Ivan proveo je obnovu crkvenog života u Splitu u velikom stilu, te vrlo vjerojatno nije mogao ostati ravnodušan prema prilikama u neposrednom hrvatskom okolišu grada. A radili su na pokrštavanju Hrvata — prema pričanju Tome arcidjakona — ne samo nadbiskup Ivan nego i njegovi nasljednici: *postquam autem per predicationem predicti Iohannis ac aliorum presulum salonitanorum duces Gothorum et Chroatorum ab Ariane hereseos fuerant contagione purgati*. Vidjesmo pak u prvom poglavlju ovog članka, da je, po saglasnim znakovima, sarkofag iz odmaklog doba druge polovice VIII stoljeća. A to znači, da onaj, koji vjeruje u historijsku jezgru pričanja Tome arcidjakona o pokrštenju Hrvata, mora — barem dok se ne iznesu ozbiljni prigovori mojem datiranju nadbiskupova sarkofaga — vjerovati, da je splitska crkva nastojala i radila oko pokrštenja Hrvata u drugoj polovici VIII stoljeća i početkom IX stoljeća.

Toma piše kako su Splitsani, iza kako je car Hrvatima izdao zapovijed da žive u miru sa Splitom — a to je najranije bilo oko g. 640 — počeli općiti s Hrvatima, s njima trgovati, sklapati brakove i prijateljevati: sve ovo

zadnje pretpostavlja mnogo duže vrijeme od deset godina iza isteka kojih je splitska tradicija, a navodno na temelju Tome, stavljala rad Ivana Ravenjanina već oko g. 650.

3. Još su dva izvora, koji ne govore izravno o krštenju Hrvata, ali ih možemo upotrebiti u pitanju, koje nas zanima. To su pasus o papi Ivanu IV (g. 640—642) u Liber Pontificalis i pismo pape Agatona caru Konstantinu IV Pogonatu (g. 680). Nego, prvi je izvor jasan i određen, ali negativan u svojem sadržaju, to jest on zna za Hrvate još neznabošce; a drugi je pozitivan, to jest govori o Slavenima kršćanima, ali je vrlo nejasno odnosi li se upravo na Hrvate.

Odavna je poznat tekst u Liber Pontificalis. Papa Ivan IV, rodом Dalmatinac, poslao je opata Martina sa mnogo novaca u Istru i Dalmaciju, da otkupi sužnje, što su ih neznabošci (Hrvati) bili zarobili. Kod oratorija sv. Ivana u Lateranu papa pohrani moći mučenika, što ih opat donese u Rim. I danas je u gradu Rimu, u kapeli sv. Venancija u lateranskoj krstionici. mozaik sa likovima istarskih i dalmatinskih mučenika kao još živi svjedok prvih dodira Hrvata sa svetom stolicom pred ravno trinaest stoljeća. Liber pontificalis sadrži bilješke savremenih kroničara te je prvorazredan izvor. On nam dokazuje, da su Hrvati oko god. 641 još bili neznabošci. Izraz »depredati a gentibus« može imati samo taj smisao, i u tome se slažu svi pisci.⁵⁴⁾ To treba ne samo priznati, nego imati uvijek na umu.

4. Prigodom crkvenog sabora u Rimu god. 680 papa Agaton poslao je pismo caru Konstantinu IV Pogonatu i u njemu on spominje svoju braću biskupe, koji se nalaze usred naroda Longobarda, Slavena, Franaka, Gala, Gota i Britanaca (... in medio gentium tam Longobardorum tamque Sclavorum, nec non Francorum, Gallorum et Gothorum atque Britannorum, plurimi confamulorum nostrorum esse noscuntur). Već je d' Herbigny opazio, da je u ovom pismu govora o širenju kršćanstva kod Slavena. A historičar Gay je u predavanju na drugom kongresu bizantologa u Beogradu istakao, da ovdje imamo svjedočanstvo o misijonarskom radu kod Slavena i nagada, da su to Slaveni južno od Dunava, možda i južno od Save (des missionnaires envoyés par Rome au sud du Danube, peut-être au sud de la Save, pour y prêcher l'Évangile)⁵⁵⁾. U atmosferi kongresa, koji se držao u Beogradu, sigurno je Gay širokogrudno uzimao u obzir sve mogućnosti, ali nije pošao dalje od isticanja mogućnosti ranog, povremenog misijonarskog uspjeha kod Hrvata. Šakač je međutim išao dalje i upotrebio Agatonovo pismo kao temelj svoje teze o ranom pokrštenju Hrvata. Nego u svojoj učenoj i opsežnoj studiji on presudnom pitanju, da li se pasus Agatonova pisma odnosi upravo na Hrvate, posvećuje najmanje prostora i dokaza; on u stvari tvrdi, da se ono mora odnositi na Hrvate, jer da za ostale Slavene znamo, da su u to vrijeme bili neznabošci. Ovakovo argumentiranje mogli bi međutim upotrebiti i za Hr-

⁵⁴⁾ Upor. Šišić u članku u Vjesniku hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu za god 1913—1914, N. S. XIII, str. 43; Šakač u članku u Životu, Zagreb 1939, br. 7 str. 417; Barada u članku Hoffillerovu Zborniku o. c. str. 415.

⁵⁵⁾ Upor. članak Gay J., Mélanges d'archéologie et d'histoire, Paris-Roma 1928, XIV str. 7.

vate, pa nagađati, da se papino pismo odnosi, na primjer, na Slovence, koje je početkom VII stoljeća sv. Kolumban namjeravao privesti svetoj vjeri, i kod kojih je sv. Amand oko god. 630 bez uspjeha kušao širiti kršćansku vjeru⁵⁶⁾).

Nego i u slučaju, da se pasus Agatonova pisma o biskupu usred Slavena odnosi upravo na hrvatske krajeve, nastaje za nas pitanje, radi li se tek o misijonarskom radu, ili o već provedenoj crkvenoj organizaciji i jesu li taj rad odnosno ta organizacija imali trajnog uspjeha. Iz općeg i neodređenog konteksta papina pisma ne možemo to odrediti, ne ćemo li slučajnom izrazu dati određenije značenje od onoga, što ga u stvari ima; nego moramo nagađati po onom što znamo za vrijeme što slijedi papino pismo. Gay, koji poznaje naše historijske izvore, govori isključivo o mogućnosti misijonarskog rada; to moramo činiti i mi, pogotovu uzmemo li u obzir sačuvane spomenike VII i VIII stoljeća u našim stranama i vrijeme života Ivana Ravenjanina, kako proizlazi iz njegova sarkofaga.

5. Dalmacija ima obilje spomenika i ostataka iz svakog doba. U spomenicima se bez prekida ogleda njezin kulturni i historijski život. I u razdobljima, u kojima spomenici postaju rijetki ili ih nema, njihova rijetkost ili pomanjkanje rječito je i značajno. Sve do početka VII stoljeća imamo iz raznih krajeva rimske Dalmacije u obilju ostataka kulturnog života rimskog pučanstva. Na to nastaje nagla promjena i za dva stoljeća spomenici su rijetki u gradovima, u kojima su se sklonili ostaci rimskog pučanstva, a nema im traga u nutrašnjosti obitavanoj od nadošlih Hrvata. Rijetki ostaci u rimskim primorskim gradovima, koje sam naveo u drugom poglavlju ovog članka, redom su svjedoci kontinuiteta kršćanskog života, dok grobni nalazi, koji jedini prekidaju muk historijskih izvora o životu Hrvata u VII i VIII stoljeću, pričaju nam, da Hrvati, po praksi neznabožaca, još u VIII stoljeću spaljuju mrtvace ili im pak davaju u grob oružje i hranu, a u usta im stavljaju zlatni novac cara Konstantina V (g. 741—775).

Po padu Ravenne g. 751 Bizant organizira rimske gradove Dalmacije u pokrajinu; i svjedoci su nam toga pojava zlatnog novca i zlatnih predmeta

⁵⁶⁾ Potvrdu svojoj tvrdnji nalazi Šakač u tekstu nadgrobnog natpisa pape Agatona: foedera firma tenet, jer je po Šakaču upravo Agaton bio onaj papa, koji je sklopio s Hrvatima nenavalni pakt, što ga Porfirogenet stavlja u vrijeme kneza Porge i cara Heraklija. Ali to je longe petita demonstratio. Teško je utvrditi jezgru i odrediti vrijeme po Porfirogenetu tradirane epizode o obećanju Hrvata, da ne će napasti susjede; ona je bila na različite načine iskorišćena i tumačena. Svakako knez Porga nema sigurnog vremen-

skog oslona, a car Heraklije je umro više decenija prije pape Agatona. Nijesu nam također poznati nikakovi ugovori, koje bi papa Agaton bio sklopio s drugim narodima poput onoga navodno sklopljenog s Hrvatima, a na koje bi sve ugovore aludirao papin epitaf riječima foedera firma tenet. Izraz je vjerojatno samo općenita fraza i ostaje u okviru hvale pape, koji je očuvao crkvi čistu djeđovsku vjeru (prisca fides, insignia patrum intemerata manent).

u grobovima starih Hrvata⁵⁷⁾ te pojave većeg broja spomenika iz druge polovice VIII stoljeća, u primorskim gradovima, u kojima se odsada živi sigurnije i gdje se osjeća obnova crkvenog života, koju provada Ivan Ravenjanin. Njegov sarkofag je, kako vidjesmo, iz kasnog vremena druge polovice stoljeća. Teško je zamisliti, da bi, kraj većeg uspjeha kristijanizacije Hrvata u VII stoljeću, Split čekao drugu polovicu VIII stoljeća, da obnovi svoju crkvu; a s druge je strane teško pomišljati, da obnovljena splitska crkva nije odmah s prva početka prionula za tim da pokrsti susjedne Hrvate. Luk iz Sućurca iz druge polovice VIII stoljeća svjedoči nam, da je tvrdnja Tome arcidjaka o misijonarskom radu Ivana Ravenjanina točna i da je taj rad, barem u neposrednoj okolici Splita, imao uspjeha.

Oko g. 800 nastaje ponovo nagla promjena. Hrvati dolaze u sukob i dodir s carem Karlom Velikim i ulaze u svijetlo historije: redaju se odtada njihovi knezovi i nižu se spomenici crkvenog graditeljstva. Ne u okolici Splita, nego u sjevernoj Dalmaciji bliže Francima bilo je u prvo vrijeme političko i vjersko središte Hrvata. U Ninu se čuvaju moćnici s moćima franačkih svetaca doneseni po franačkim misijonarima oko g. 800. Još dugo se podržavaju franačka imena u visokom i dvorskom kleru Hrvata (biskup Aldefreda i opat Teudebert u Ninu, svećenik Gumpert u dvorcu u Bijaćima). Sve to ukazuje na to, da Francima imamo pripisati pokrštenje Hrvata kao politički čin, koji se provadao odozgo pristankom i pomoću hrvatskih knezova, a u vezi s političkim prilikama dalmatinske Hrvatske. Koliko su i dalje sudjelovali u misijonarskom radu oko predobijanja širokih narodnih masa i sa kakvim su uspjehom to radili nasljednici Ivana Ravenjanina u Splitu (v. Toma arc.), ne znamo. Možda bi nam u rješavanju toga pitanja moglo pomoći proučavanje obreda i kulta svetaca u pojedinim mjestima dalmatinske Hrvatske; ali nadasve će moći riješiti ovo, kao i sva ostala pitanja u vezi sa krštenjem Hrvata, novi sretan nalaz u arhivima ili na arheološkom polju.

Zusammenfassung. Verf. behandelt einige schon bekannte und eine Reihe noch unveröffentlicher Skulpturen des VII. und VIII. Jahrhunderts im dalmatischen Küstenlande und hebt ihre Wichtigkeit für die Lösung der noch immer strittigen Frage über die Zeit der Taufe der Kroaten hervor. Barada hat in seinem Artikel über den Bogen aus Kastell Sućurac in dieser Zeit (Serta Hoffilleriana) S. 401 ff. die Entstehungszeit dieses IX—III X столетия Bogens (Abb. 1) um das Jahr 700 angesetzt, weil sich darauf noch kaum Elemente des Flechtornamentes finden, das auf dem Ziborium von San Giorgio in Valpolicella, das in das Jahr 712 datiert wurde, schon ausgebildet ist. Verf. datiert den Bogen von Sućurac in die zweite Hälfte des VIII. Jhdts. Er stellt folgendes fest: 1) Als terminus post quem ist für ein Monument die Zeit

⁵⁷⁾ Upor. Lj. Karaman, *Iskopine društva Bihaća u Mravincima i starohrvatska groblja* Zagreb 1940, str. 28, i moj članak u šišićevu

Zborniku str. 183 nota 4 pa članak u Hoffilerovu Zborniku str. 430.

ausstösst, und dies ist beim Flechtornament das Ende des VIII. und nicht des VII Jhdts. 2) Die Arkade(?) des Ziboriums von S. Giorgio in Valpolicella mit dem reifen Flechtornament (Abb. 3) gehört nicht zum Ziborium, auf dessen Säulen das Entstehungsjahr 712 eingegraben ist (Abb. 4). Verf. vergleicht demnach den Bogen von Sućurac lieber mit Bogen gleicher Form und gleichen Ornaments im Museo Cristiano in Brescia (Abb. 7) und in der Sammlung des Museo di storia naturale in Venedig aus der 2. Hälfte des VIII. Jhdts. Er stellt dabei fest, dass die wagrechte Platte über dem Eingange durch die Schranke zum Sanktuarium nicht vor dem VIII. Jhd. vom Bogen verdrängt wird. Ausser den erwähnten beiden Bogen führt Verf. auch geschriebene Quellen an. In dieselbe Zeit wie den Bogen von Sućurac datiert Verf. auch den Sarkophag des Erzbischofs Johannes von Ravenna im Splitter Baptisterium (Abb. 2) und beschäftigt sich dabei mit der stilistischen Entwicklung der Sarkophage der Erzbischöfe von Ravenna, woher der Splitter Erzbischof Johannes gekommen war (Abb. 5 und 6.)

Im Kapitel I B untersucht Verf. ein silbernes Reliquiar in Lopud (Abb. 8) und findet, dass Technik, Stil und Inschrift des Reliquiars kaum eine Datierung nach 800 erlauben, wie dies V. Novak in seiner erstmaligen Publikation des Denkmals vorgeschlagen hat. Mit der altkroatischen Kirche des Hl. Johannes auf Lopud, die in die Zeit vom 9. bis zum 11. Jhd. angesetzt werden muss, hat dieses Reliquiar nichts gemein; es war in ein altchristliches Grab a pozzetto aus dem 7. oder 8. Jhd. mitgegeben worden.

Im Kapitel II untersucht Verf. noch eine ganze Reihe von Skulpturen aus dem 7. und 8. Jhd., namentlich:

- 1) Kotor, Antikensammlung: Bruchstück eines Balkens mit der Darstellung zweier aus einem Becher trinkender Pfauen (Abb. 9).
- 2) Ebenda, Antikensammlung: Taufbecken aus Stein (Abb. 10).
- 3) Ebenda, Steinbalken mit noch nicht entzifferter Jahresangabe.
- 4) Ebenda, Arkade am Eingange in die Sakristei der Kathedrale, ungefähr um das Jahr 809 (Abb. 11).
- 5) Lopud, Silberreliquiar (Abb. 8).
- 6) Split, Archäologisches Museum: Bruchstück der Arkade eines Ziboriums (Abb. 13).
- 7) Ebenda, Arkade eingebaut in eine Mauer neben dem Baptisterium (Abb. 12).
- 8) Trogir, Gemeindelapidarium: Bruchstück des Deckels eines Sarkophages mit der inschriftlichen Erwähnung Konstantins des V. oder VI. (Abb. 14).
- 9) Ebenda, Türsturz am Eingange zur Kirche der Hl. Barbara (Abb. 15).
- 10) Zadar, Museum S. Donato: Türumrahmung aus der Kirche des Hl. Laurentius (Abb. 16).
- 11) Kampora, Insel Rab, Bruchstück einer crux gemmata im Franziskanerkloster (Abb. 17).

12) Košljun, Insel Krk, Franziskanerkloster: Kapitelle mit dem Monogramm ANDREA F (Abb. 18).

Gegenüber diesen ziemlich zahlreichen Resten des 7. und 8. Jhdts. besonders der 2. Hälfte des 8. Jhdts, nachdem Byzanz durch die Reorganisation des Themas Dalmatien das Leben der Romanen in den Küstenstädten gesichert hatte, finden wir auf dem kroatischen Gebiete eine vollkommene Leere. Das älteste und zugleich einzige Denkmal auf kroatischem Territorium vor 800 ist der Bogen von Kastell Sućurac und nach ihm das Taufbecken des Fürsten Višeslav aus der Zeit um 800, das nunmehr in der Kroatischen Akademie der Wissenschaften und Künste in Zagreb aufbewahrt wird (Abb. 19). Die Gräber der alten Kroaten aus dieser Zeit haben einen durchaus heidnischen Charakter (Einäscherung in Smrdelji, Beerdigung mit Beigaben von Waffen und Speisen und Münzen im Munde in Biskupija, Koljani und Trilj).

Im Kapitel III fasst Verf. die Resultate des Studiums der archäologischen und Schriftdenkmäler folgendermassen zusammen:

1) Zur Zeit des Papstes Johannes IV. (640—642) waren die Kroaten noch Heiden (gentes);

2) Die Tätigkeit der Missionäre zur Zeit des Papstes Agathon hatte keinen dauernden Erfolg — wenn mit den »Sclavi« im Briefe des Papstes an den Kaiser Konstantin IV. aus dem Jahre 680 die Kroaten gemeint sind;

3) Der Bogen von Kastell Sućurac ist das erste Zeichen der erfolgreichen Tätigkeit Johannes von Ravenna in der 2. Hälfte des VIII. Jhdts und die dauernde Christianisierung der kroatischen Häupter erfolgte erst nach der Berührung mit dem Staate Karls des Grossen um das Jahr 800.

TKO NOSI ODGOVORNOST ZA PORAZ TURSKE
VOJSKE KOD SISKA 20 RAMAZANA 1001 GODINE
(22. LIPNJA 1593)?

Kritički pregled turskih izvora o Sisačkom boju u njihovoj uzajamnoj
konsekutivnoj vezi.

...Ja bih znao vojevati
i krajine razmetati:
Kostajnicu i Dubicu,
Jasenovac i Ušticu,
do Zagreba bijeloga!
Svoj bi barjak prislonio
uz dvorove biskupove,
svom bi konju zobi dao
sa oltara Svetog Kralja,
svog bi konja napojio
ladne vode Manduševca!
I ja bi se ponapio
rujna vina crljenoga
iz kaleža crkvenoga!...

Godina 1001 po Hidžretu nazvana je u turskoj historiji od suvremenika
»bozghūn senesī«, godina poloma ili poraza², jer je te godine 20 dne ramazana
poginuo u boju na Kupi bosanski namjesnik Hasan-paša³, i s njime turska

¹ Sanje vlašokoga čobančeta, budućega Hasan-paše, o ratnim podvizima protiv Hrvata. Popijevka nalazi se u arhivu Matice Hrvatske, zapisana je g. 1886. u Zrinju. V. Šimčik. *Hrvatska revija* br. 9 str. 542, Zagreb 1935.

² Naima, *Tarih-i Veqai* I 91. Carigrad 1281. — Bozghun, imenica i pridj. od tur. glagola hozmaq, abimer, briser, mettre en désarroi, Deny, Gram, 570. Paris 1921.

³ Bošnjaci suvremenici nijesu bili na čistu, kako je poginuo Hasan. Na rubu teksta, koji dajemo u prilogu I, stoji bilješka, da je Hasan utonuo u rijeci (suja boghuldi). No u pjesmi suvremenik derviš kaže, da je Hasan-paša iščeznuo, i nitko ne zna, je li se utopio ili postao šehit. (V. Prilog III bejt. 130). To zapravo znači, da od Bošnjaka, koji su se spasili, nitko nije bio svjedok njegove smrti. Prema jednom turskom izvoru iz po-

četka XVII. st. Hasan već u boju bio je dobio nekoliko rana. Ranjen stiže k mostu i pade u vodu. Nemajući snage da se spase on utonu. (Pril. IX). Način smrti s vjerskoga pogleda veoma je važan, jer šehadet, mučenička smrt daje po islamskoj nauči velika preimućva na drugom svijetu. EI (Enc. Isl.) IV 268-71. Po zapadnim vijestima Hasanpaša poginuo je na mostu. O smrti njegovoj obavijestio je kršćane turski sužanj konjik. Istvanffy XXVII p. 391. Izd. 1685: Valvasor. *Herzog. Krain* 525. Laibach 1689: Lopašić. *Spomenici Hrv. kraj.* I 179. Truplo Hasan-pašino izvukli su izpod mosta sutradan iza boja. Gleichzeitiger Bericht... Oesterr. Milit. Zt. H. XII 307. Wien 1821. Glava Hasanova bila je odsječena i najprije se nosila kod trijumfalnog ulazka Auersperga u Karlovac, kasnije, čini se, bila je poslana u Beč.

vojska, koja je podsjedala Sisak, tvrdu zagrebačkog kaptola. Radi njegove odvažnosti i bezumne hrabrosti suvremenici prozvaše beglerbega Hasan-pašu Delijom⁴, a radi njegovih brojnih pobjeda i osvajanja u Hrvatskoj dadoše mu naslov Gazija.

No ako je poraz kod Siska bio za tursku carevinu tako težak i bolan, da je po njemu čitava godina dobila ime, ta pobjeda hrvatskog i ostalog kršćanskog oružja bila je tim sjajnija i značajnija, jer je oslobodila ne samo glavni grad Zagreb, nego i svu Hrvatsku i Slovensku zemlju (Slavoniju) od strašne opasnosti, koja joj je zaprijetila padom Bišća g. 1592.

Sisački razboj označuje ta crta, da je došao sasvim neočekivano i da nijedna od ratujućih stranaka nije na nj bila pripravljena. Svi prethodni ratni događaji naviještali su, kako se činilo, protivan rezultat. Utisak njegov u Carigradu, gdje su očekivali vijest o padu Siska i daljem napredovanju pobjedne turske vojske prema Zagrebu, bio je upravo strašan. Puk je gotovo poludio, misleći, da je već izgubljen Budim, Ugarske zemlje i sva Bosna⁵. No kršćanska vojska nije iskoristila sisačku pobjedu, jer ban hrvatski Tomaš Erdedy nije mogao razviti taj uspjeh i osigurati barem za najbliže vrijeme hrvatske predjele od nove turske opasnosti.

O sisačkoj pobjedi izdano je mnogo izvora i njoj je bilo posvećeno više historijskih radnja, koje su potanko rasvijetlile ovaj važni događaj u historiji hrvatskih i slovenačkih zemalja. M. Breyer u svom »Pokusu bibliografije povjesti pobjede kod Siska« (Križevci, 1893), sabrao je o njoj obilnu literaturu, domaću i stranu. Pregledavši te izvore, vidimo među njima jedan jedini na turskom jeziku i to Tarih- i Veqai, pisan početkom XVIII. stoljeća, rad turskog historika Mustafe Naime (umro 1128 = 1716)⁶. Drugi turski izvori Breyeru nijesu poznati. Ipak je bez sumnje poželjno, da se prouče turska vrela, da bi se potpuno rasvijetlilo kratko, ali puno ratnih događaja namjesništvo Hasan-pašino u Bosni, a osobito, da se objektivno razjasni, u kojoj je mjeri Deli-Hasan odgovoran za katastrofu tursku 20 ramazana.

U Orijentalnoj zbirci Hrvatske Akademije (OZHA) pod br. 26¹ nalazi se bezimni spjev o jegarskom ratu na turskom jeziku, u kojega je početku nepoznati suvremeni pjesnik opjevao na četiri lista bojna djela Hasan-pašina. Opisujući sisački poraz bezimni autor daje zanimljive momente samoga boja i razlaže uzroke, koji su, po njegovu mišljenju, izazvali taj poraz⁷. Nama su dakako dragocjena ta svjedočanstva suvremenika. Izdajući ovdje na svijet

Radić, *Isprave o bitci kod Siska*, Star. XIX 186 i 189. Petar Erdewdy dao je truplo Hasanovo zamotati u nov sag i s kopljem i sandžakom zakopati na jednom uzvišenom mjestu kraj Siska. Neki beg (valjda Rustembeg) iskopao je noću tijelo paše šehita i odnio u Petrinju ili Banju Luku. Kereselich, *Hist. Eccl. Zagrab.* I 295; *Starine* XIX 65 i 189.

⁴ Deli, turski pridj. znači brave jusqu' à la ténérité. Tako su se zvale i neke neredovite trupe turske, sastavljene ponajviše od Bošnjaka i Arbanasa. El I 961.

⁵ Hammer GOR IV 219-20; Klaić, *Pov. Hrv.* III 1, 394.

⁶ Prilog XII.

⁷ Prilog III.

tekst i prijevod toga opisa, dodajemo još tekst i prijevod triju suvremenih turskih pjesama o Hasan-paši i Sisačkom boju⁸ i jedne medhije (slavospjeva, pohvalnice, ode) u njegovu čast iz pera bivšed bosanskog beglerbega Šah-suvar-paše⁹. Osim toga dajemo u prijevodu nekoliko odlomaka iz historije Alijine i Pečevijine¹⁰. Ali, suvremenik tih događaja, dugo je živio u Bosni i dobro je poznavao bosanske prilike. Ibrahim-beg Pečevi, također suvremenik događaja, sam je iz bližega poznavao Deli-Hasan-pašu. Pečevija crta živim bojama raspoloženje, nade i težnje, u kojima je živjela turska Bosna uoči kobnoga boja. Ta svjedočanstva pomoći će nam shvatiti okolinu, koja je okružavala Hasan-pašu, i one smjele osnove, koje je on gojio. Osim toga dajem u prijevodu još nekoliko opisa Sisačkoga razboja od drugih turskih pisaca, koje mi je pošlo za rukom pronaći i sabrati¹¹. Alijini i Pečevijini opisi podloga su svim kasnijim opisima toga razboja, koje su njihovi autori katkada i doslovno preuzimali od one dvojice. Tako, Hadži Halifa, na primjer, poslužio se obilno Pečevijom, a Naima Pečevijom i Hadži Halifom. Osim njih Naima je iskoristio i Ahmeda Hasan-beg-zade (v. Pril. XI.).

Za lakše razumijevanje toka događaja, a i za pravilnu njihovu ocjenu, daćemo najprije kratak pregled ratnoga djelovanja Deli-Hasan-paše u Bosni za gg. 1591—2¹², i ujedno karakterizovati u nekoliko crta ovu neobičnu ličnost.

II.

Na kraju XVI. stoljeća na pobjedničkom putu islama prema kršćanskom Zapadu stajala je, među ostalim zemljama, još uvijek Hrvatska, ili upravo ostatci ostataka kraljevine, koja je nekoć bila predziđe kršćanstva. Veći dio njen u toku toga strašnoga stoljeća bio je postepeno potpao u vlast polumjeseca¹³. Persijsko-turski ratovi, koji su se otegli bili, s malim prekidom od 1577 do proljeća 1590, iziskivali su svu pažnju Turske na Istoku i proždirali su goleme njene vojne i financijske snage¹⁴. Činilo bi se prirodnim, da su ti naponi istočnoga z m a j a protiv Kazulbaše pružali olakšicu i odmor Ugarskoj i ostalim zemljama Habsburške monarhije. No i u to vrijeme, bez obzira na službeno sklopljeni mir, neprijateljstva na granici nijesu prestajala. Ferhad-paša Sokolović, beglerbeg bosanski, neprestano je svojim najezdama uznemirivao Hrvatsku i Slavoniju i maštao o njihovu osvajanju¹⁵. Samo

⁸ Prilog I., IV. i V.

⁹ Prilog II.

¹⁰ Prilog VI. i VII.

¹¹ Prilog VIII., IX., X., XI. i XII.

¹² Svrha ovoj raspravi nije dati točan opis Hasanovih bojnih operacija i Sisačkoga razboja. U daljnem izlaganju oslanjamo se najviše na turske izvore, osvjetljujući samo pojedine episode prema zapadnim izvorima.

¹³ Na kraju XVI. stoljeća Hrvatska je bila stegnuta na varaždinsku i na ostatke zagrebačke i križevačke županije.

¹⁴ GOR IV 52-185.

¹⁵ Ali i prije još g. 1547. namjeravali su Turci uzeti Sisak i Zagreb. 20. srpnja 1547. piše ban Zrinski kapitanu Luki Szekeleyju, kako je saznao od uskoka iz Vrhbosne, da Turci smjeraju udariti na Sisak. Star. XVII

budna energija mladoga hrvatskoga bana Tomaša Erdedyja znala je suzbiti sve te napadačke pothvate Ferhad-pašine¹⁶.

No i ban i staleži kraljevine bili su na čistu s time, da će po sklopljenju mira s Persijom plamen ratnog požara na krajini opet buknuti svom žestinom Saborski zapisnici slavonskih staleža godine 1584. 85. 86. 87 i 88 puni su briga za budućnost kraljevine¹⁷. Te bojazni pokazale su se u kratko vrijeme kao potpuno opravdane, čim je Murad III. postavio bosanskim namjesnikom svoga čakirdžibašu (glavnoga sokolara)¹⁸ Hersekli Hasan-pašu.

O podrijetlu i rodu toga turskog velikaša imamo najprotuslovnija svjedočanstva, koja, čini se, u većini slučajeva nemaju nikakve historijske podloge¹⁹. Turski historici zovu ga Hercegovcem (Hersekli), i to je jedini vjerodostojni podatak o njegovu podrijetlu²⁰. Narodna predaja kaže, da je bio poturica, no direktne potvrde za to nema²¹. U svakom slučaju turski suvre-

203. Turci su zaista skupljali vojsku da zauzmu Sisak i Zagreb. Krčelić o. c. I 207. Otađa je sudbina Zagreba bila vezana za Sisak.

¹⁶ Gazi Ferhad-paša, prvi bosanski valija, za kojega je g. 1583. Bosna bila podignuta na vilajet, prenio je stolicu iz Travnička na Banju Luku, gdje je podigao Ferhadiju džamiju za otkup, koji je dobio za Engelberta Auersperga, zarobljena 1574. Ferhad-paša umro je u Budimu kao budimski paša iza 1588. Bašagić, *Uputa* 58-45; *Znam. Hrvati* 20.

¹⁷ Klaić o. c. 356—66.

¹⁸ Prije toga Hasan je vršio na dvoru Murata III službu doghandžibaše. V. Pril. IX. O dvorskoj službi doghandžibaše i čakirdžibaše na dvoru u Carigradu vidi G. Elezović, *Sokolari i sokolarstvo* 28—34. Skoplje 1925.

¹⁹ O porijetlu Hasan-paše suvremeno njemačko izvješće kaže, da je bio »seines Geschlechts ein Christouisch« (Klaić o. c. 367). Istvanffy L.-XXVII p. 302 daje mu genus ex Thracia, Valvasor XV 515 seines Geschlechts und Zunamens ein Chriselavitsch, i rodom da je bio Talijan. Da je Hasan bio Talijan, govori i Makušev, *Mon. hist.* I 385, i bezimni talijanski branitelj Senjana i Uskoka, koji kaže, da je Hasan bio rodom iz Mantove, i da se prijetio, da će robiti do Mantove, svoje domovine. *Star.* IX 200. Zagonetno prezime daju Hasan-paši dva srpska ljetopisa XVII stoljeća, Rački i Vrhobreznički, koji ga zovu Klobučarićem.

Safarik, *Okázky* 85. 2. izd. Prag 1870.; isp. Stojanović, *Stari srp. rodoslovi i ljetop.* 269. Bgd. 1927. Vitezović u svojoj kronici od 1696. zove ga Pridojevich i daje mu hrvatsko porijeklo. Isto prezime daje Hasan-paši jedna stara Medžmua, koja je bila vlasništvo Bašagićevo. (Bašagić, *Znam. Hrv.* 24). Ovo prezime čini se, da će biti navjerodostojnije. Zanimljivo je spomenuti, da grbovnik Petra Ohmučevića sastavljen na kraju XVI. stoljeća, uz grbove nekih turskih porodica bosanskih ima i grb plemena »Predoevich«. Isp. grbovnik Korjenića-Neorića u Biblioteci Sveučilišta u Zagrebu, br. 4084 f. LXXI i LXXVI. Solovjev, *Postanak ilir. heraldike i porodica Ohmučevića. Gl. nauč. društva knj.* XII 98 i 118. Skoplje 1933. Predoevići, stara porodica, po kojoj se zove katun u državi Pavlovoj 1401. Jireček, *Die Wlachen* 121; poturčeni od Husrev-bega 1522. Nedić 9. Isp. pučku predaju o Predoevićima u Dedijera, *Stare seoske porodice u Hercegovini.* Glasnik zem. muz. XIX 391—2. Isp. A. Knežević, *Carsko-turski namjestnici u Bosni-Ercegovini* 30—2, Senj 1887.

²⁰ Prvi od turskih historika Pečevića, i za njim drugi, zovu Hasan-pašu Hercegovcem (v. Pril. VII).

²¹ Pjesme tvrde, da je Hasan-paša bio vlaško čobanče, koje je snovalo, kako bi se poturčilo i proširilo tursku krajinu i da je prijetio Zagrebu, sijelu Kaptola, koji mu je prkosio iz Siska. Isp. pjesmu u početku ove rasprave i pjesme »Hasan-paša Pridojević

menici u svojim pjesmama visoko uzdižu njegovu revnost i zasluge za din. Nazivaju ga prijateljem pejgambera Muhameda i halife Alije, naglašujući njegovu žarku ljubav k potonjemu²².

U ranoj mladosti Hasan je došao u carski saraj i ondje je postepeno napredovao do službe glavnog sokolara. Mladićem odlikovao se u persijskom ratu pod serdarom velikim veziirom Uzdemir-Zade Osmanom²³. Po smrti njegovoj oženio se njegovom udovicom, koja mu je donijela velik miraz, blago serdar-i-ekrema stečeno na vojnici persijskoj. Klaić, bez naznake izvora, zove tu udovicu persijskom princesom²⁴. Ta kneginja bila je zapravo kći dagestanskog kneza Šemhala²⁵. Mlada krasotica sa Kavkaza zadobivši prijateljstvo žene Murata III, mletačke vladike iz porodice Baffo²⁶, ishodila je svome mužu sandžak segedinski²⁷.

Zapadni historici daju Hasanu kratku karakteristiku »ratoboran i krvo- ločan«²⁸. Na temelju turskih tekstova, dolje navedenih, možemo zaključiti, da je Hasan bio lijepe, reprezentativne vanjštine, ugodan i ljubazan u općenju, i da bogatstvom, koje je bio dobio po ženi, nije škrtario, nego ga je obilno dijelio i prosipao. Njegova darežljiva ruka osobito je nagrađivala gazije. suborce njegove. Jedan turski izvor iz početka XVII st. kaže, da je Hasan nadaren bio ljepotom riječi (Prilog IX). Sve to stvaralo je oko njega aureolu popularnosti, što ističu i naše pjesme²⁹.

Hasan je bio radin, energičan i dobar upravnik svojih pokrajina. Pjesma spominje, da je Hasan-paša za kratko vrijeme svoga vladanja u Bosni povećao njene bojne snage i da je svoje gazije snabdio dobrim konjima³⁰. No uz to bio je Hasan-paša nagao, osjetljiv, nepristupačan tuđim razlozima i samopouzdan. Po prirodnoj srčanosti, koju je pratio muslomanski fatalizam. Hasan je često pokazivao čudesa hrabrosti. Tako je on sam, pred svojom vojskom, na svojem arapskom atu često se zalijetao na neprijateljske vojske i

osvaja Bihać«. *Hrv. nar. pj.* III br. 4. Matice Hrvatska, Zagreb 1898. i »Poraz turski kod Siska«. Šenoa, *Antologija pjesništva hrv. i srp.* II 195. Zagreb 1876. Hasan-paša anakronistički spominje se još u jednoj bugaršnici kod Bogišića (str. 133), kao sužanj despota Vuka (umro 1485.).

²² Prilog I strofe 6, 7, 10; Prilog II strofa 2. Ovo se teško veže s kršćanskim porijeklom Hasanovim, jer su poturice često korili njihovim porijeklom. Isp. Bašagić. *Znam. Hrv.* 40, gdje kaže, da su Mahmut-paši Bošnjaku naticali njegovo kršćansko porijeklo, a po smrti njegovoj g. 1567. spjevali su o tom sarkastički hronogram.

²³ Uzdemir-zade Osman, veliki vezir od 28. VII. 1584. do 29. X. 1585, i serdar u persijskom ratu, pade u bitci kod Šenb-Hasana blizu Tebriza. GOR IV 174 i 700.

²⁴ Klaić o. c. 368.

²⁵ Uzdemir-zade Osman oženio se 1579. kćerju dagestanskoga kneza Šemšala. GOR IV 72 i 77; Šemšal, upravo Šamhal, u ruskim ljetopisima Šavkal ili Ševkal, nije ime nego naslov knezova turskoga plemena Qazi Qumuq, koje je živjelo u sjevernom Dagestanu, a danas se nalazi bliže Kaspijskomu moru. Tast Osmanov zvao se zapravo šamhal Čuban (umro 986. poč. 10. ožujka 1678.). V. Bartold u EI I 912 i II 1182—83.

²⁶ GOR IV 114 i 156—7.

²⁷ Klaić o. c. 368. Pečevija kaže, da je Hasan za sandžakovanja u Segedinu bio kod obrane Segetvara (Sigeta). V. Pril. VII.

²⁸ Klaić o. c. 367.

²⁹ Pril. I strof. 8.

³⁰ Pril. I strof. 11 i 14. Isp. Tomić, *Novi podatci o bici kod Siska*. Spomenik Srp. Ak. XXXI 87 i 89.

sam udarao u sredinu neprijatelja³¹. Prema zarobljenim vojnicima kršćanskim bio je okrutan i nije znao za milost. Derati kožu sa živih dušmana njemu nije bila neobična stvar³².

Ogledajmo sada nepovoljne ocjene Hasan-pašine od strane turskih pisaca.

Suvremeni Derviš u svojoj pjesni (Prilog III b. 102) daje Hasan-paši samo pridjevak sebukser (ili sebuksar), „lakouman“. No više nego zbog lakoumnosti prigovara Hasan-paši njegovu oholost i taštinu.

Naima daje Hasan-paši dva negativna pridjevka, koji sadržavaju ukor neozbiljnosti i lakoumnosti: behādyr-i bī-fikr, »junak bez razmišljanja«, to jest nepromišljena delija, koji ne važe svoje odluke, i tellī, zvrkast, luckast. (»folātre, écervelé«; sinonimi turski »delišmen« i »höppā«)³³. Ovi pridjevi u Naime, koji je pisao u početku XVIII. stoljeća, nijesu možda ništa drugo nego pokušaj autorov objasniti zagonetku, kako je Sisački boj bio izgubljen.

U rukopisnim kopijama Pečevijina Tariha (Bibliothèque Nat. Paris, Suppl. turc No. 1034 f 177 b) Hasan-paši daje se pridjevak »dūšen«, koji je u štampanom izdanju II 124 zamijenjen pridjevkom »derviš«. Istim pridjevkom dūšen označava Hasan-pašu i Evlija Čelebija (umro poslije 1678.), kad u svojoj Sijahet-nami govori o Sisačkom boju. (Bašagić, *Znam. Hrvati* 25, nije razumio toga mjesta i kaže, da Evlija Hasan-paši daje prezime Došen). Dūšen, particip je za prezent i prošlost glagola dūšmek, pasti, propasti, ne uspjeti, dakle onaj koji gubi ili je izgubio, koji je propao, nije uspio. Isporedi i stari turski vers i poslovice »Kendi dūšen aghlāmaz«, 'Tko je propao svojom krivnjom, neka ne plače. (Isp. *Meninski Vocab.* II 775 i Olesnicki, *Pjesni Krimskih Turok* str. 28, Moskva 1910.)

Iz Bačke u početku 1591 bio je Hasan premješten za beglerbega na Bosnu³⁴. To je bio najveći uspjeh njegove karijere. No ako imamo na umu, kakve je zadatke poslije tursko-persijskog rata stavljala sebi Turska na zapadnim granicama islama, onda ćemo lako razumjeti, zašto je izbor sultana Murata pao na ratobornoga, sposobnog i energičnog Hasana, mlada čovjeka po prilici od trideset i pet godina³⁵.

³¹ Pril. I strof. 2; Pril. III bejt. 122—5.

³² Pril. I strof. 5. Isp. pismo Hasan-pašino kanoniku Mikcu, kojim mu prijeti, da će mu kožu oderati. Klaić o. c. 585.

³³ »Telli« ili »telli« najprije znači ukrasjen zlatnim žicama; osoba, koja se neukusno nagizdala, zvrkast, vjetrenjast, fičfirić. Š. Sami, *Qamus-i turki* 435. *Meninski Vocab.* II 196. Isp. karakteristiku Hasanovu od zapadnog suvremenika: »temerarius potius, quam strenuus«. Klaić o. c. 568.

³⁴ Istvanffy XXVII 385.

³⁵ Prema Aliji glavnu potporu pružali su Hasanu age hadumi carskoga harema,

koji su ga bili odgojili i koji su ga branili pred Muratom. Isti Ali kaže, da veliki vezir Sijavuš-paša nije odobravao kršenje mira od strane Hasan-pašine. (V. Pril. VI). No po Pečeviji i Hadži Halifi Hasana su štitili osobni ljubimac (musahib-i hass) Murata III Mostarac Derviš-paša (Bašagić *Zn. Hrv.* 17) i sam veliki vezir Sijavuš-paša. I bezimeni pisac djela *Tarih-i devlet-i Osmanije* (Prilog IX) jasno odaje, koliko su Sijavuš i Derviš-aga odobravali osvajanja Hasan-pašina i da je to bio njihov politički program.

Hasan-paša sa svom prirodnom sebi energijom i žarom prihvati se provedenja zadaće, koja mu je bila s najvišega mjesta povjerena. Na Bosni bio je dakako nov čovjek. Dotadanja njegova služba protekla je na dvoru, a zatim u ordijama po Persiji i u Ugarskoj. Prije svega valjalo mu je upoznati položaj u novoj pokrajini i ogledati pozornicu budućih ratnih poduzeća. Trebao je vjerne, poslušne i iskusne pomoćnike. U tu svrhu izmolio je cernički (pakrački) sandžak svome bratu Džaferu³⁶. To mjesto bilo je važno, jer su odanle polazile najezde u dubinu Slavonije, prema Zagrebu. Zatim je privukao k sebi i učinio svojim povjerljivim suradnikom Rustem-bega, bivšega delibašu, a zatim čehaju kod Ferhad-paše Sokolovića, čovjeka dobro upućena u sve prilike i okolnosti u budućoj borbi protiv Hrvatske i Slavonije³⁷. Saznavši od njega za uzroke vojnih neuspjeha Ferhad-pašinih, odlučio se Hasan-paša raditi energično, ali oprezno i po planu.

III.

Za objektivno izlaganje poraza turske vojske kod Siska 22. lipnja 1593. nije dosta proučiti samu tu bitku, nego je prijeko potrebno razmotriti je u vezi s drugim ratnim operacijama Hasan-pašinih. Ako pažljivo razgledamo oružane pothvate za njegova dvogodišnjega pašovanja na Bosni, ne možemo ne vidjeti u njima oštre dosljednosti i sveze.

Ratnim pohodima Bošnjaka na zapad pod kraj XVI. stoljeća prema Zagrebu stajale su još na putu Bihać, Sisak i Brest. Ova posljednja utvrda bila je osnovana nastojanjem bana Erdewdyja tek godine 1584., ali je bila vrlo važna, jer je zatvarala najkraći put na liniji Banja Luka—Sisak—Zagreb³⁸. Brest i Sisak smetali su donekle i sjevernome obuhvatnom kretanju bosanskih četa uz lijevu obalu Save.

Primivši upravu novoga pašaluka u rano proljeće godine 1591. Hasan-paša posvetio je odmah ljetne i jesenje mjesece rekognosciranju i proučavanju mjesta, na kojima su se imale voditi buduće borbe³⁹. Premda mu se stolica nalazila u obližnjoj Banjoj Luci, na samoj krajini, kamo ju je nedavno (1588) prenio bio iz Travnika Ferhad-paša,¹⁶ nije se zadovoljio time, da borbe upravlja iz odsutnosti, nego nastupa svuda sam sa svojim četama, rukovodeći operacijama na mjestu⁴⁰. Već kolovoza 1591. izvodi prvi pokusni napadaj na

³⁶ Klaić o. c. 568. Zanimljivo je, da je i za Ferhad-paše Sokolovića cernički i pakrački sandžak bio brat njegov Alibeg Sokolović, koji je poginuo kod Ivanića 1586. Klaić o. c. 359.

³⁷ Hasan-paša imenovao je Rustem-bega muhafizom (zapovjednikom) nove tvrđave Jeni Hisara (Petrinje). V. Prilog VII. str. 159. Bašagić, Zn. Hrv. 64—5.

³⁸ Klaić 352—5.

³⁹ Dne 5. svibnja 1591. obavijestio je Erdewdy Auersperga, da je Hasan-paša kod Svinjara blizu Gradiške načinio most od velikih čamaca (dereglije) i da će u skoro vrijeme udariti ili na Bihać, ili na Slavoniju. Koblar, *Boji na Krajinah in zmaga pri Sisku*. Lzv. muzej, društva za Kranjsko III 84. Ljubljana 1893.

⁴⁰ Dne 1. kolovoza Erdewdy javlja Auerspergu, da je Hasan došao iz Banje Luke i

Sisak, grad Kaptola zagrebačkoga, i stoji pred njim pet dana, od 7. do 11. augusta. Uvjerivši se tako o čvrstoći te tvrde i ogledavši položaj, povrati se natrag, kad je dobio glasove o dolasku kršćanske vojske⁴¹. Mjeseca listopada pošao je robiti sjevero-zapadnim smjerom, u Slovensku krajinu. Naišavši i ovdje na otpor poveo je svoje čete natrag⁴². No dvije nedjelje kasnije, na kraju listopada i u početku studenoga »trči« iznova, ovaj put na jugo-zapad prema Bišću i upada sa svojim odjelima u Pokuplje i na Koranu⁴³. Sredinom studenoga vrati se u zimovnike.

Tako g. 1591. Hasan osobno ispituje i upoznaje bojišta i sva tri pravca svoje buduće borbe, kojoj je u suštini bio jedini konačni cilj: Zagreb. Sjevernim pravcem, naokolo preko Slavonije, srednjim najkraćim preko Siska⁴⁴ i jugozapadnim protiv Bišća, koji ga je mogao ugroziti s lijevoga boka, kad bi islamska vojska napredovala srednjim putem prema Brestu i Sisku.

Slijedeće mjesece, zimi 1591. i 1592. ulaže u aktivne pripreme za buduće operacije. Sada je imao da probije hrvatsku obranbenu liniju na Kupi. Radi sve moguće da poveća vojne snage i snabdije vojnike dobrim konjskim materijalom³⁰. Uporedo s time pripravlja oružje i oruđe, radnike i sprave potrebne za gradnju nove tvrde u neposrednoj blizini Bresta, da bi imao blizu Siska čvrsto uporište i skladište za svoju vojsku. Potrebu takve tačke Hasan je jamačno uvidio za nedavnih operacija, a možda ga je na to podsjetio njegov novi čehaja iskusan i dobar znalac terenskih prilika Rustem-beg. Njega i šalje Hasan te zime u Carigrad, da upozna halifu s planom budućih svojih operacija⁴⁵.

sa zborničkim begom prešao Savu. Ondje su mu se pridružili begovi iz Like, Hercegovine, Klisa i Hlivna. Koblar 85.

⁴¹ Koblar 85—6; Ivić, *Prilozi za pov. Hrvatske*. Star. XXXV 341; Krčelić o. c. I 280; Istvanffy XXVII 384; Valvasor XV 514.

⁴² Ivić o. c. 342; Istvanffy XXVII 382—3; Krčelić I 279; Valvasor XV 513; Makušev *Istor. spom.* II 67. Za svoga trčanja razorio je Hasan-paša pavlinski samostan u Remetima i objesio 12 samostanaca. L. Rusan. *Gospa Remetska* 9. Zagreb 1925.

⁴³ Ivić 342.

⁴⁴ Gradnja Siska bila je dovršena 1530. nakon šest godina upornoga rada, koji je Kaptol započeo travnja 1544. uz pomoć kraljevu, zemaljskih staleža i puka. Grad je bio dobro utvrđen kulama i zidovima, a okružen Kupom, Savom i dubokim opkopom, koji potječe iz rimskoga vremena. Sliku grada daje Grgur Mindzenty, zapovjednik zagrebačkih strijelaca, prigodom očevida gotove gradnje 26. rujna 1552. U glavnom grad je imao isto lice kao danas.

trokut, koji je na obali Save i Kupe imao po jednu kulu. Debljina zidova ovih kula kao i debljina zida s kopnene strane prema trgovištu Sisku, činila je deset i po stopa. Treća kula na sastavecima obiju rijeka bila je debela sedam stopa. Iznutra uz svaki od triju zidova bio je još nasip načinjen od greda od tri reda, iznutra nabijen zemljom. Lopašić, *Spomenici hrv. Krajine* III 415. Zgb. 1889. Graditelji tvrđave su bili Domenico de Brescia i Pietro de Milano. Lj. Karaman. *Stari grad Sisak*. Preporod br. 31 str. 4. Zagreb 1942.

⁴⁵ Po Rustem-begu tužio je bio Hasan-paša bana, da je uzimanjem Moslavine pogazio primirje. Rustem-beg odnio je u Carigrad topovsko zrno teško 60 funti, izbačeno za opsade Moslavine i tražio je od cara za Hasan-pašu ovlaštenje, da smije povećati vojsku i držati ono što je njegovo, a Erdedyja »kazniti«. Muraš dade Hasanu otvorene ruke. »da islamska država u tim stranama ne trpi štete«. Istvanffy XXVII 385; Smith. *Imperatores otomanici* 236.

Dne 12. travnja 1592. Hasan-paša i Rustem-beg s njime, osnivaju zajedno na sastavcima Kupe i potoka Petrinjčice novu tvrdu Jeni-Hisar (Petrinju)⁴⁶. Dok Rustem nadzire gradnju „Novoga Grada“, vojska Hasanova 15. travnja osvaja Gore i Hrastovicu, posljednje utvrde hrastovičke kapitanije, koje su ostale bile za ledima početoga Jeni-Hisara⁴⁷. Gradnja napreduje brzo i bez zastoja, to većma, što je s hrvatske strane nitko ne sprečava⁴⁸. Hasan imenuje Rustem-bega muhafizom novoga branika islamskoga i obvezuje ga, da bez oklijevanja pristupi gradnji mosta preko Kupe na istom mjestu, koji je bio tako potreban za neprestanu svezu s tvrdom kod budućih ratnih operacija⁴⁹. Sam pak Hasan ne časeći časa diže se na Bihać, koji mu se predaje dne 19. lipnja 1592⁵⁰. Za to vrijeme i most je gotov. Padom Bišća osiguran je lijevi bok⁵¹ i Hasan prešavši Kupu razbija 19. srpnja ametom štajerske i hrvatske čete, kojima je zapovijedao Lomaš Erdedy⁵². Zauzevši Brest, koristeći se dezorganizacijom protivnika, Hasan pohara sav kraj od Bresta do Siska i iznova kuša domoći se Siska⁵³. Dne 24. srpnja, pet dana poslije pobjede kod Bresta, navali na Sisak, ali posada, pod zapovjedništvom kanonika Miklouša Mikca, odbi sve nasrtaje pobjedničke vojske turske, i ne htjede čuti o predaji. Kao lani, nakon šest dana bezuspješnih juriša, Hasan morade dići opsadu 29. srpnja⁵⁴. Vidio je sad, da mu za uzimanje ove tvrđave trebaju teži topovi, kojih ovaj put jamačno nije imao na raspolaganje, a možda i jača vojska⁵⁵. Bilo kako mu drago, Hasan-paša odriče se misli, da Sisak dobije u ruke još ove ratne sezone i odlučuje se odgoditi tu operaciju za slijedeću godinu. Naskoro zatim, u mjesecu rujnu razbi nedaleko od Petrinje jaki odio pod zapovjedništvom ugarskoga kapitana Ferenc Nadasdyja i njega samoga zarobi⁵⁶. U drugoj polovini rujna i zatim u prvoj polovini studenoga Hasan sa

⁴⁶ Klaić 375.

⁴⁷ Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvata*, Star. XXXV 337; Krčelić I 284; Klaić 377.

⁴⁸ Starine XIX 56; Kovachich, *Scriptores minores* I 201—2. Obsidio Sisciensis domini Mikaczii a. 1592.; Istvanffy XXVII 385; Star. XXV 342; Krčelić l. c.

⁴⁹ Dne 28. lipnja kapitan u Zagrebu Andrija Gleissbach javlja, da su Turci kod Bresta sagradili most širok za šest konjika. Star. XIX 58; Istvanffy XXVII 385.

⁵⁰ Lopašić *Spom. hrv. Krajine* I 165; Klaić 378—80.

⁵¹ Po padu Bišća obrambena linija Hrvatske suzila se i može se odrediti crtom od Ogulina preko Karlovca i Bresta do Siska.

⁵² Puštajući lažne glasove o svom pohodu na Karlovac, Hasan-paša pocijepao je snagu protivnikovu. Klaić 381—2; Star. XIX 59; Istvanffy XXVII 386; Lopašić,

Spom. hrv. Kraj. I 165; Kovachich I 203; Ivčić, Star. XXXV 45.

⁵³ Kaptol. arhiv Act. ant. Fasc. 52 N. 9; Kovachich o. c. 205; Krčelić o. c. 288 Star. XIX 60.

⁵⁴ Krčelić ib.; Istvanffy XXVII 386; Kovachich o. c. 205—5; Koblar 130; Valvasor XV 617; Klaić 385—4. Gruber, *Borba Hrvata s Turcima* 68.

⁵⁵ Ovaj put bio je Hasan-paša Sisak topovima, koje je uzeo u taboru kod Bresta. U svom pismu Mikcu prijeti, kad stignu veći topovi, kojima je uzeo Bihać i Ripač, da će on, Mikac, sasvim drukčije misliti. Klaić 385—4.

⁵⁶ Hammer GOR IV 217; Ortelius II 189; Kertbeny Bibliographia 245. Budapest 1880; Istvanffy XXVII 387; Klaić o. c. 385; i R. Horvat, *Borba Hrvata za Petrinju* 45—6 (Petrinja 1905.) ne vjeruju u ovaj poraz Nadasdyjev, no o tom porazu ugarske

svojim akindžijama pustoši okolinu i zalede Siska, osobito Turovo Polje s očitom namjerom da spriječi Hrvatima gradnju novih utvrda za pomoć Sisku, mjesto izgubljenoga Bresta⁵⁷. Na taj način druge godine svoga vladanja na Bosni Hasan-paša pripremao je svojim vojskama neposredni pristup k samome Sisku; a za udobno manevriranje i dovoz materijala i provijanta izgradio je u neposrednoj blizini čvrsto uporište. Obilne kiše i rani snijeg te godine 1592. prekinuše vojnu djelatnost Hasanovu na polju⁵⁸. Zimske mjesece posvećuje iznova energičnim pripravama i organizaciji novog pohoda na ponosni Sisak, da mu zada posljednji, zatorni udarac. U tu svrhu zacijelo je zaiskao pojačanja i u Carigrad, koja su mu bila obećana⁵⁹. Već siječnja 1593., a kasnije još jedamput, svibnja mjeseca, akindžije Hasan-pašine pod vodstvom Rustem-bega iznova pustoše hrvatske krajeve, i to opet okolicu sisačku, na prostoru između Kupe i Save⁶⁰.

Načinivši zimi sve nužne priprave, u rano proljeće počinje Hasan-paša graditi novi most preko Kupe, jer je lanjski most odnijela bila poplava⁶¹, i čeka samo zgodne okolnosti, da se sa svim svojim silama i privučenom jakom artiljerijom treći put obori na nepokorni Sisak i slomi njegov otpor.

Ovdje smo dali kratak pregled svih ratnih pothvata Hasan-pašinih, da istaknemo oštru dosljednost, suglasnost i operativnu svezu njihovu. Posljednja, treća operacija Hasanova protiv Siska, mjeseca juna 1593., pokazuje se kao rezultat njegovih dvogodišnjih priprava i nastojanja, koji se temeljio na iskustvima, koje je bio stekao u te dvije godine. On ju je bez sumnje dobro promislio i proučio. Vrijeme i početak te operacije izabrao je i odredio on sam, bez ikakvoga pritiska i inicijative s kršćanske strane: Do njega samoga i jedino do njega stajalo je odgoditi tu operaciju ili je sasvim napustiti, kad su se službene promjene na obalama Bosporskim okrenule protiv njega.

IV.

Medutim za S. Bašagićem, koji je u svojim historijskim djelima bio dao kratak pregled Hasan-pašina beglerbeštva na Bosni, kod naše javnosti moglo se stvoriti mišljenje, da za poraz turski kod Siska nosi odgovornost ne toliko sam Hasan-paša, koliko veliki vezir Sinan-paša, koji je Hasan-pašu i njegove Bošnjake stavio na kocku. Po Bašagiću, Hasan-paša, nakon pobjede kod Bresta i zauzeća toga mjesta, »šalje u Carigrad poruku, da mu se odmah

vojske govori u svojim izvještajima poklisar Friedrich von Khrekwitz i paž Vratislav z Mitrović u svom djelu »Des Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gesandtschaftsreise nach Constantinopel 232 (Ieijzig 1787.), V. Hammer IV 216—7. Isp. Prilog III bejt. 105.

⁵⁷ Ivić o. c. 343—4; Lopašić I 166; Val-

vasor XV 518; Krčelić 289; Kovachich 205; Ratkay: *Memoria regum et banorum* p. 157.

⁵⁸ Lopašić o. c. I 166; K. Horvat, *Starine* XXXVII 157; Krčenić 290.

⁵⁹ Prilog VI, VII, VIII i XII.

⁶⁰ Lopašić o. c. I 176; *Starine* XIX 61—2.

⁶¹ Most je bio gotov na kraju ožujka. *Starine* XIX 61; Istvanffy XXVII 588; Krčelić 291; Klaić 588.

gleda pomoć, jer će mu Hrvati vratiti šilo za ognjilo, ali pašine poruke ostale su neuslišane. U nadi, da će mu rumelijska vojska doći u pomoć, naredne godine u proljeće, opet s deset tisuća Bošnjaka i Hercegovaca⁶², opsjedne Sisak. Veliki vezir Hrvat Sijavuš-paša imenova Kirli⁶³ Hasan-pašu beglerbegom od Rumelije i opremi ga Bošnjacima u pomoć. U Srijemu stigne glas u rumelijsku vojsku, da je velikim vezirom postao Sinan-paša, a beglerbegom od Rumelije sin mu, kukavni Mehmed-paša, a Kirli Hasan-paša da odmah ide u Temišvar za namjesnika. Vojska mora čekati novoga beglerbega. U to prispije brojna kršćanska vojska pod zapovjedništvom Tome Erdedija pod Sisak. Videći Gazi Hasan-paša, da mu pomoći nema, i znajući, da je neprijateljska vojska četiri puta pretežnija, ipak ne htjede uzmaknuti preko Kupe, nego pod svojim geslom »Soko leti perjem, a junak veledušjem« zametnu krvavu bitku. No ovaj put bojna sreća okrenu mu leđa, a Bosna i Hercegovina skupo platiše sa sedam tisuća junaka i vitezova drzoviti ponos Hasan-paše 22. juna 1595⁶⁴.

U svom određivanju odgovornosti za Sisački poraz još je precizniji Bašagić u »Znamenitim Hrvatima«⁶⁵: »Znajući, da će Hrvati druge godine pokušati da osvete poraz Erdedijev (kod Bresta), zatraži Hasan-paša pomoć iz Carigrada. Veliki vezir Sijavuš-paša imenuje Kirli Hasan-pašu beglerbegom od Rumelije i naredi mu, da odmah pođe Bosni u pomoć. Međutim bude za velikoga vezira imenovan Sinan-paša, koji je živio s Hasan-pašom u neprijateljstvu. On imenuje svoga sina beglerbegom od Rumelije, koji stiže u Banatu određene pomoćne čete i zadrža ih da ne idu Hasan-paši u pomoć. Hasan-paša, nadajući se pomoći, kod Novigrada prijede Kupu s vojskom i opsjedne Sisak. Međutim zapovjednik Kaniže Nikola Zrinski⁶⁶ zatraži pomoć od nadvojvode Maksimilijana⁶⁷, koju i dobije i sa 40.000 vojnika krenu na Bosnu. Svi savjeti staroga Memi-bega i drugova, da se povuče u Bosnu, ne mogoše odvratiti Hasan-pašu da ne navali na Zrinskoga. S krilaticom »Soko leti perjem, a junak veledušjem« navali na četiri puta brojnijega protivnika i nade smrt u valovima Kupe«.

⁶² Bašagić daje broj prema Hadži Halifi. V. Prilog VIII.

⁶³ Pridjev, tur. kirli, od tur. imen. kir, blato, prljavost. Znači prljav, zamazan. Drugi tur. izvor (Prilog X) daje mu pridjev vezir-zade, Vezirović.

⁶⁴ Bašagić *Uputa* 46—9.

⁶⁵ Str. 24—5.

⁶⁶ Vijest o nazočnosti kaniškoga zapovjednika Zrinskoga uzeo je Bašagić od Naima, ne provjerivši je, i dodao je od sebe Zrinskomu ime Nikola, mjesto Juraj (umro

1626.), koji je obećao doći s vojskom iz Medumurja, ali nije došao. Nikola, sin Jurjev, praunuk Nikole Sigetskoga, rodio se tek g. 1624. Isp. prilog XI.

⁶⁷ O vojsci njemačkoj koju je na molbu Hrvata poslao nadvojvoda Maksimilijan, brat Rudolfov, govore Pečevija, Hadži Halifa i Naima. Maksimilijan vršio je kao regent vrhovnu upravu Hrvatske i Slavonske krajine od kasne jeseni 1595. do 1595. Za Sisačkoga boja vršio je tu službu drugi brat Rudolfov, nadvojvoda Ernest. Klaić 363—4, 366—7.

I prvo i drugo svoje pripovijedanje Bašagić je pozajmio skoro doslovno od najkasnijega i najnepouzdanijega od turskih historika Naime⁶⁸, samo, jasno je zbog kojih je razloga, ispustio još njegovu tvrdnju, da je glavni razlog propasti bosanske vojske na Kupu bila mržnja među dvojicom turskih velikaša i čuvstvo osvete, radi kojega veliki vezir nije se ustručavao staviti na kocku cijelu bosansku vojsku.

Čitav naime niz turskih historika, počevši od Pečevije pa sve do Naime, da bi s jedne strane ublažio strašni dojam poraza, a s druge da bi osvijetlio uzroke toga »bozguna«, toliko nejasna i samim suvremenicima i slijedećim pokoljenjima, bio je prisiljen uteći se stvaranju dviju historijskih fikcija. Da bi dakle nekako razjasnili ovaj poraz turske vojske, koji se nije dao nikako složiti s dotadanjim i kasnijim uspjesima turskoga oružja na toj krajini, historici turski izmislili su najprije brojčanu premoć kršćanske vojske, i zatim povrh toga svalili su krivnju za taj poraz skoro isključivo na novoga velikog vezira Sinan-pašu, koji je tobože radi lične mržnje prema Hasan-paši izdao nalog za povratak rumelijske vojske iz Srijema. Nakon tri stoljeća i po od tih događaja, historiografija ne može sada nikako, bez kritičke analize i provjeravanja, dati vjeru tim dvjema fikcijama, plodu istočne invencije i političke mudrosti. U tu svrhu imamo, srećom, sve mogućnosti, jer raspoložemo, s jedne strane, brojnim izvornim vijestima zapadnih arhiva i vjerodostojnim svjedočanstvima zapadnih suvremenika, a s druge imamo neke vijesti i svjedočanstva i samih turskih suvremenika, koji neizravno i nehotice bacaju sasvim drugo svjetlo na te burne godine bosanskoga pašovanja Deli Hasanova.

Da bismo pravilnije razumjeli i kritički ocijenili mnoge postupke i sud-bonosne odluke glavne osobe u tim događajima derviša Hasan-paše, treba prije svega rasvijetliti okolinu, u koju je bio došao dostojanstvenik, koji je odrastao u carskom saraju usred splestaka dvora i poslije niza godina ratovanja u istovjernoj, premda šijitskoj Persiji, našao se u skoro osvojenom kaurskom jugo-istoku Evrope. Potrebno je psihološki pojmiti okolinu, koja ga je okružila ovdje i sasvim progutala njegovo bolešljivo samoljubivu i do požrtvornosti vjerski zanesenu narav.

Bolesni tada središnji organizam Turske, u kojoj je dvorsko društvo na podnožju carskoga prijestola nosilo na sebi obilježje korupcije, premoći harema i posebnih obzira⁶⁹, davao je predstavnicima državne vlasti na jugo-istoku Evrope, u njihovoj borbi s kršćanskim državama, skoro potpuno slobodne ruke. Koristeći se tim svojim povlaštenim položajem brojni beglerbezi i sandžak-begovi pored gaženja svih političkih obzira i postupanja bez skrupula udarili su ovdje osnove turskomu feudalnom sustavu, kojemu je bila podloga osvajanje i stjecanje tuđih teritorija. U osvojenim zemljama dobivali

⁶⁸ Isp. Prilog XII. Naime je svoje podatke o Sisačkom boju djelomično pozajmio od ranijeg historika Ahmeda Hasan-beg-

zade. Njegov opis Sisačkog boja kratak je i zamršen. V. Prilog XI. Isp. prilog IX.

⁶⁹ Hammer GOR III 489.

su islamski borci imanja, a pošto svi nijesu mogli biti nagrađeni spahilucima i zijametima, to je njima bio ostavljen grabež i ratni plijen. Na tom temelju nastala je i ojačala akindžijska vojska u Rumeliji⁷⁰. Organiziranje ovakvoga ratnog plemstva dovelo je do velikih uspjeha ratne pothvate turskog oružja. Sami materijalni probitci i ratni šičar nijesu doduše mogli naknaditi u cijelosti mnogobrojne krvave žrtve i svagdanje izlaganje smrti u teškoj borbi s nevjernicima, no k tomu su dolazili i poticaji vjere, koja je od samih početaka islama gazijama, borcima svetoga rata, za bojne zasluge i smrt u džihadu obećavala posmrtno blaženstvo i najviše nagrade u raju⁷¹. U tom duhu krijepili su pojedine odrede otmanske vojske članovi pojedinih redova derviških, a među janjičarima i akindžijama osobito red, zvan po legendarnom mistiku Hadži Veli Bektašu⁷². Upliv ovoga reda među akindžijama bio je osobito jak, i beктаšiје uspјeli su u drugoj polovici XV. i prvoj polovici XVI. st. dobiti među svoje članove i čuvenu porodicu Mihaloglija, koja je imala nasljedno zapovjedništvo nad rumelijskim akindžijama⁷³. No svoju duhovnu službu vršili su beктаšiје ne samo u vojsci nego i među drugim pukom islamskim, naseljavajući se u različnim mjestima novoosvojenih zemalja evropskih, a osobito kraj grobova historijskih junaka i bogomilih ljudi (azīza)⁷⁴. Oko tih mjesta stvarala su se svetišta, mjesta hodočašća, kamo su se stjecali pravovjerni, koje su privlačile pobožne legende o čudotvornoj moći tih novonadenih ugodnika Božjih⁷⁵.

Vrhovni zapovjednik bosanskih akindžija Hasan-paša, koji je, po historiku Aliji, ujedinjavao u sebi najbolja svojstva suboraca Gazi Ćose Mihala⁷⁶ i Gazi Malkoča⁷⁷, glasovitih predstavnika akindžijske vojske⁷⁸, zacijelo poput potomaka Gazimihalovih, nije se oteo utjecaju beктаšiјskoga reda, koji je takoder sa svoje strane doista uživao i njegovu izvanrednu blagonaklonost. Odrastavši na dvoru u Carigradu, gdje je još od vremena Veli Bajazida II⁷⁹ misticizam uhvatio dubok korijen, Hasan je povrh toga imao i kasnije u Persiji prigodu upoznati do tančina sufijsku nauku i prožeti se njom. O tom nas uvjerava ne samo značajni pridjevak »derviš«, koji mu daje Pečevija.

⁷⁰ EI I 245; Olesnicki, *Suzi Ćelebija iz Prizrena, turski pjesnik historik XV—XVI st.* Glasnik skop. naučn. društva XIII. 75—4. Skoplje 1935; Olesnicki, *Tko je bio zapravo Đerzelez Alija.* ZNŽ XXIX 1, 22—9.

⁷¹ EI IV 268—71.

⁷² Olesnicki, *Bektašijska duhovna služba u akindžijskoj vojsci.* (Članak će izići u slijedećem svezku ovoga časopisa.)

⁷³ Ib.

⁷⁴ EI I 709—10; G. Jacob, *Die Bektašchije.* Abh. I. kl. Akad. Wiss. XXIV Bd. III. Abt., p. 19. 27—8. München 1909.

⁷⁵ Olesnicki, *Još o ličnosti Đerzelez Alije.* ZNŽ XXIX 2, 36—9.

⁷⁶ Mehmed Nuzhet paša. *Ahval-i Ghazi Mihal* 12—111. Carigr. 1515; Olesnicki, *Tko je bio zapravo Đerzelez Alija,* 20—1.

⁷⁷ Babinger, *Beiträge z. Geschichte des Geschlechtes der Malkotsch-oglus.* Annali R. Istituto Superiore Orientale di Napoli. N. Ser. I 117—122. Roma 1940.

⁷⁸ Prilog VI.

⁷⁹ EI I 705.

nego i pjesma, koju je složio nepoznati sufija derviš, i koji u njoj izričito izjavljuje:

»Lijepa su mu načela i puti,
srcem ljubi Murteda⁸⁰-Aliju!«⁸¹

Jasno je, što autor sufija razumije »pravim i lijepim putem i načelima« u Islamu i što znači »iskrena ljubav« k Halifi Aliji. Poznato je, do kojega je stupnja kod šijita išlo obožavanje i čak poređenje Alije, zeta Prorokova, s Bogom⁸². O šijitskoj pravovjernosti Hasanovoj i o velikoj naklonosti njegovoj beктаšijskom tarikatu još izričitiije svjedoči nama značajna poruka, koju je po historiku Pečeviji, tada osamnaestogodišnjem mladiću, poručio Hasan-paši u Banju Luku stanovnik pečujski beктаšija abdal Idris Baba.⁸³ Da je starac Idris bio beктаšija, svjedoči njegov naziv Baba (otac), titul uglednih članova beктаšijskog reda⁸⁴. Po smrti Idris Babinoj, kako svjedoči Pečevija, beктаšije po običaju svoga tarikata načinile su od njegova turbeta ognjište hodočašća, kamo su u jatima vrvjeli zairi (pobožni posjetnici). Spomenuta poruka pečujskoga redovnika ticala se upravo ratnih pothvata Hasanovih i glasila je:

»Kamogod pošao (Hasan), bijelo mu lice! Duhovi evlija i abdala⁸⁵ njega podupiru i pomažu. Čak i sam Hazreti Alija, — Višnji mu Gospod prosvijetlio lice! — prebiva s njegovom vojskom.«⁸⁶

Ova poruka svjedoči ne samo o blizosti Hasanovoj k beктаšijskom redu, nego i da je uopće postigao bio visok stupanj u mističkoj hijerarhiji. Isti Pečevija pripovijeda nam o istaknutoj naklonosti i drugoga derviškoga šeha prema Hasan-paši. Čuvši u sarajevskoj kafani o snu nekoga pravedna čovjeka, koji je snio, kako su Hasan-pašu uškopili, taj šeh, razmislivši, proriče velike pobjede Hasanove nad nevjernicima, jer ako je Hasan u svijetu sanja postao sličan nekadanjemu valiji bosanskom Hadum Jakubu, koji je na Krbavi prije sto godina razbio Derenčina bana, onda mu mora postati sličan i u nazočnom svijetu⁸⁷. Iz tih dviju pripovijesti Pečevijinih možemo vidjeti najprije, koliko je potporu i poticaj za svoje ratoborne planove Hasan-paša dobivao od članova derviških redova, i kakvu je odatle crpao moralnu snagu i oduševljenje. Pečevija pripovijeda, i kolik je dojam i moralnu utjehu na Hasan-pašu učinila poruka Idris Babina⁸⁸. Sve to zajedno otkriva nam, u kakvim je prilikama živio i djelovao Hasan-paša i kakve su nade vezali za njegovu osobu bosanski muslimani. Još jače izražena su ta velika očekivanja u medhiji

⁸⁰ Murteda znači, ugodan, mio (Bogu), pridjevak Hazreti Alije.

⁸¹ Prilog I strofa 6.

⁸² EI I 286—7.

⁸³ Prilog VII.

⁸⁴ Jacob o. c. 51—2; EI I 709.

⁸⁵ V. EI I 68—9 s. v. Abdal. Abdal je stupanj svetaca u sufiskoj hijerarhiji, koji nepoznati svjetini, utječu svojom moću na

održavanje reda u svemiru. Sijelo im je u Šamu (Siriji); po njihovu zagovoru i zasluga dolazi potrebna kiša, pobjeda nad neprijateljem i odvraćaju se opća zla.

⁸⁶ Prilog VII. Isp. GOR IV 645 i Handžić, *Ibrahim ef. Pečevija*. Kalendar Nar. Uzdaničice za 1959. 156. Sarajevo.

⁸⁷ Prilog VII; Handžić ib.

⁸⁸ V. Prilog VII.

(slavopjevu), koju je Hasan-paši u čast ispjevao bivši beglerbeg bosanski Šahusvar, koji je zbog pretrpljena poraza bio bačen u tamnicu⁸⁹. Ako u toj pohvalnoj pjesmi odbijemo koješta na panegiričke elemente, svojstvene toj vrsti istočne poezije, ipak ne možemo ne vidjeti u njoj sliku općega mnijenja islamskih vrsta i odraz proživljavanja i težnja samoga Hasan-paše.

»Gospodar mudrosti, višnja Istina, udijelio ti je vrhovnu vlast! Idi (protiv dušmana) i žuri se!«

I zatim:

»Ne skreći od ovoga puta, ni ako će mu smrt biti kraj!«

Ovi versovi Šahsugarovi zvuče zapovjedno i proročki!

Kako bi Hasan, čujući svagda odasvud pohvale na svoja bojna djela, a osobito proricanja novih uspjeha svoga oružja, mogao ne poslušati ih i ne početi im vjerovati, da je zaista

»Zvijezde, pod kojim se rodio, sretno i radosno kao sunce!«
da je

»Višnja Istina stvorila njegovu sreću sjajnu, kao sunce!...«
i da

»Topovi i sablje pobjednički čuvaju njegove bokove.«

Niz sjajnih neprekidnih bojnih uspjeha kao da je potvrđivao opći glas o njegovoj nepobjedivosti u borbi s nevjernicima. Ti su uspjesi i doista bili izvanredni. Historik Ali ne kaže uzalud da takvih pobjeda i plijena, kakav je Deli Hasan dobivao sa svojim neocjenjivim polugolim bosanskim vojnicima, drugi serdari ne bi znali dobiti ni sa sto, ni sa dvjesta tisuća vojske⁹⁰.

To pažljivo slušanje tuđih proricanja i strastna želja da im vjeruje, pretvorila se postupno u Hasanu u samopouzdanje, preuzetnost, čak i u oholost.

*

Iz razmotrenih gore ratnih operacija Hasanovih, koje su prethodile njegovu proljetnom pohodu 1593., nameće se, kako smo to već gore bili istaknuli, zaključak o oštroj promišljenosti i dosljednosti svih njegovih bojnih poduzeća. Moramo radi toga vidjeti u njemu stratega, koji za vremena snuje i pripravlja svaku svoju operaciju. Njegova je taktika: neočekivan brzi udarac na neprijatelja. U slučaju neuspjeha — hitar uzmak, da se ukloni riziku i daljim gubitcima. Nema sumnje, da je i vojnicu od 1593. pomnjivo promislio. Izvidnim operacijama Rustem-begovim u rano proljeće 1593. bio je cilj ogledati tlo i izjasniti mjere, koje je zimi poduzeo neprijatelj⁹¹. Traženje pomoći u Carigradu, učinjeno na vrijeme, svjedoči još jednom o njegovoj promišljenosti i opreznoj strategiji.

⁸⁹ Prilog II.

⁹⁰ Prilog VI.

⁹¹ Cilj ovih operacija bio je također odvratanje pažnje neprijateljske od gradnje

mosta na Kupi. Hasan-paša izdao je bio nalog Rustem-begu, da most pod gubitak glave dogotovi do četiri dana, Starine XIX 612.

V.

Pokušat ćemo sad tačnije objasniti brojčano stanje kršćanske i turske vojske u boju 22. lipnja 1593. radi kritičke ocjene prve i glavne tvrdnje turskih historika o brojčanoj premoći kršćanskih sila nad islamskim, po njima, osnovnom i glavnom uzroku sisačke katastrofe.

Od turskih historika samo dvojica, Hadži Halifa i Naima⁹², daju određen broj kršćanske vojske, i to četrdeset hiljada. Častib Mehmed povisio je ga dapače na pedeset hiljada⁹³. Zapadni pak izvori znatno se razilaze u broju kršćanskih četa. Ipak možemo, s priličnom sigurnošću, odrediti njihov broj, i to ponajviše na nekih pet do šest tisuća konjika i pješaca⁹⁴. Valvasor (XV 522 i 523) ocjenjuje ukupni broj kršćanske vojske na četiri tisuće ljudi, Istvanffy (XXVII 389) na osam, Ortelius (II 197) i Oesterreichische Zeitschrift (oc. 305) pet tisuća, Kovachich (II 246) na šest tisuća, Auerspergov izvještaj na više od pet tisuća⁹⁵.

Valvasor (ibidem), s pozivom na rukopise Kranjskoga zemaljskog arhiva, kaže, da je ban Erdewdy imao uza se bansku četvu i zemaljski ustanak, svega oko 1240 momaka, Ruprecht Eggenberg 300 njemačkih vojnika (u Rödernovu izvještaju kaže se, da je Eggenberg zajedno s Reithenauom imao 12—1600 momaka), Petar Erdewdy 500 uskoka, koprivnički general Stefan Grasswein 400, karlovački general Andrija Auersperger 300 oklopnika, Melchior Rödern 500 sleskih strjelaca, Adam Rauber od Weinerja 200 arkebuzira, Krštofor Obrutschan 100 ljudi, Štefan Tahy 80 husara, Martin Pietschnik iz Altenhofa 100 momaka, Georg Sigismund Paradeiser, zapovjednik karlovačkih, koruških i kranjskih mušketira, svega 160 momaka, Ferdinand Weidner 100 pješaka⁹⁶, Montecucculijevih konjanika 100; osim toga bili su prisutni slijedeći hrvatski kapitani sa svojim četama: Ivan Drašković, Benedikt Thuroczy, Ferenac Orehoczy, Vuk od Druškovca i grof Štefan Blagajski (Istvanffy XXVII 389). Juraj Zrinski bio je obećao u svojim pismima iz Međumurja biskupu zagrebačkomu Gašparu Stankovačkomu i Eggenbergu, da će doći s Batthyanyjem i drugom vojskom, ali je kasnije svoju odluku promijenio⁹⁷. Posada grada Siska sastojala se od tri stotine momaka, i to pedeset puškara (pixidarios) i dva meštra bombardara (bombardarios), koje je bio poslao nadvojvoda Ernest, zatim 100 momaka Eggenbergovih iz »slovenskih zemalja«, te konačno svih unovačenih mladića i nešto dobrovoljaca iz okolice⁹⁸.

O sastavu Hasan-pašine vojske nemamo tačnih podataka. Turska vrela, osim dvaju, ne daju broja turskih snaga⁹⁹. Oslanjati se na podatke zapadnih vrela o turskoj sili nije moguće, jer dobitnici uvijek nastoje povećati snagu pobijedenoga protivnika. Istvanffy (XXVII p. 388) kaže, da je turske vojske

⁹² Prilog VIII. i XII.

⁹³ Prilog X.

⁹⁴ Isp. Klaić 390.

⁹⁵ Starine XIX 175.

⁹⁶ Zwiedineck-Südenhorst, Ruprecht v. Eggenberg, 111. Gratz 1888.

⁹⁷ Arch. Capitul. Acta antiqua Fasc. 52, N. 9.

⁹⁸ Ib.; Istvanffy XXVII 389.

⁹⁹ Prilog VIII. i X.

bilo najviše 40.000, a najmanje 25.000, Kovachich (II 246) navodi brojku 36.000, Ortelius (o. c. 195) 30.000, Valvasor (XV 522) 50.000. Treba kod toga razlikovati aktivne bojne sile od pratnje spahija i zaima i pomoćnih četa »vlaške raje« (İflāqān raājāsī), kako ju zove Pečevija, kojih je također uvijek išlo mnogo na vojsku¹⁰⁰. Opisujući Sisački boj, Pečevija najprije ističe, da je Hasan-paša na pohod išao samo s bosanskom vojskom (jālynyz Bōsna askerile). Malo više toga kaže, da je Hasan počinio osnovnu pogrešku: podcijenio je snage neprijateljske i zbog toga je zaključio, da ga one ne će napasti (ūzerine gelmemelerīne džezm itdi)¹⁰¹. Istu pretpostavku izriče i Hadži Halifa, koji je u ostalom skoro čitav opis Pečevijin prenio u svoje historijsko djelo. I po Hadži Halifi Hasan je računao, da neprijateljska vojska ne će nikako napasti na njega (ūzerīne gelmez)¹⁰².

Dva turska historika Hadži Halifa i Ćatib Mehmed daju tačan broj turske vojske, koji određuju sa 10.000 momaka¹⁰³. Taj broj nije sasvim tačan i nešto je umanjen. Pečevija, pripovijedajući bojni pohod Hasanov u proljeće 1592., kaže, da je paša sabrao golemo mnoštvo (bir azīm dernek itdi). On potanko razjašnjava, da je Hasan pozvao: spahije, zaima, emire u službi i na raspoloženju (ma'zūl), zatim posade krajiških gradova (to jest nefere i age) i vjerojatno svukoliku sebi podložnu vlašku raju¹⁰⁴. Ako je Hasan ovoliko mnoštvo ljudi vodio u proljeće 1592., jasno je, da je poslije neuspješne opsade Siska te godine i očekujući obračun s kršćanima za pobjedu kod Bresta, učinio g. 1593. još potpuniju mobilizaciju svih svojih raspoloživih sila. Ipak možemo i na temelju samih turskih vrela stvoriti sebi tačniju sliku o Hasanovim snagama. Hadži Halifa i Naima kazujući gubitke turske od 22. lipnja 1593. kažu: »do osam tisuća ljudi utopiše se¹⁰⁵ i postade šehiti. Utopiše se Hasan-paša, Rustem-pašine kćeri sin Mehmed-beg i još tri sandžak-bega«. Iz drugih turskih vrela znamo, da su ta tri bega bila stari Memibeg zbornički, Sultanzade Mustafa kliški¹⁰⁶ i mladi krasnik Ramadan-beg požeški¹⁰⁷. Prema tome kod Siska su poginula četiri sandžak-bega, to jest skoro polovica begova, podloženih Hasan-paši.

Iz spjeva suvremenoga derviša (Prilog III bejt 129) znamo, da od vojske, koja je bila na lijevoj obali Kupe,

»Nema, kažu, ni deset ljudi, koji su spasli glavu!...«

no sam autor upotrebljava ovdje dubitativ prošloga vremena na -miš, koji se upotrebljava za događaje, kojih onaj, tko govori, nije sam provjerio, nego

¹⁰⁰ Prilog VII.

¹⁰¹ Ib.

¹⁰² Prilog VIII.

¹⁰³ Prilog VIII. i X.

¹⁰⁴ Prilog VII.

¹⁰⁵ Prilog VIII. i XII. Zapadni izvori ocjenjuju broj palih Turaka na 12 do 18.000. Isp. Körtbeny 249; Istvanffy XXVII kaže 12.000 i nešto više, jer sve nije bilo moguće

izbrojiti. Gleichzeit. Original-Bericht 506 kaže 18.000; Kovachich II 247 ima 21.000, a »oni, koji kažu 16.000, kaže Kovachich, pretjerano umanjuju«. Vojskovode sami kažu u svojim izvještajima, da brojevi mrtvih nijesu još sigurni.

¹⁰⁶ V. o. njemu str. 153 i bilj. 118.

¹⁰⁷ Prilog IV strofa 5.

ih pripovijeda po kazivanju, i stoga smo ovdje dodali »kažu«. Vjerojatno broj onih, koji su iznijeli glavu iz boja, bio je veći od deset; zapadna vrela kažu da je onih koji su izmakli preko mosta, bilo do 400 ljudi¹⁰⁸. Iz istoga spjeva derviša suvremenika znamo, da je osim vojske, koja je bila prešla Kupu, jedan dio ostao bio na desnoj obali

»Sve kliške vojnike ostavi na njihovu mjestu
i još sve što bješe krajiške vojske.« (Bejt 124).

Kliškim vojnicima derviš daje najbolju svjedodžbu (Bejt 111—115). Zapadna vrela kažu, da je kliški beg doveo bio sa sobom 3.000 ljudi¹⁰⁹. Serhadskom, to jest krajiškom, vojskom imamo najprije razumjeti Rustem-bega, sandžaka bihačkoga, ujedno muhafiza Jeni Hisara (Novoga Grada, t. j. Petrinje), koji je imao 500 ljudi¹¹⁰. Osim toga u krajišku vojsku brojili su se valjda i neki drugi odredi, kao odred kapitana od Gradiške, koji je po zapadnim vrelima imao 1.000 ljudi¹¹¹. Odrediti tačno broj turske vojske, koja je ostala na desnoj obali Kupe, mi dakako ne možemo, ali bilo ih je svakako više od 2.000, da ne brojimo vlašku rajnu, koja je također ostala u turskom taboru. Iz rečenoga izlazi, da je Hasan-pašina vojska svakako premašivala 10.000 ljudi i gotovo dva puta veća bila od kršćanske vojske. Prema tome pripovijest turskih pisaca o većoj (četverostrukoj!) jakosti kršćanske vojske treba definitivno zabaciti.

Što se tiče sandžaka, koji su Hasan-pašu, svoga gospodara, pratili na toj vojsci, postoji u istočnim i zapadnim vrelima najveća zbrka. Pokušat ćemo je, koliko je moguće, razjasniti i ukloniti. Najveća nejasnost vladala je o porijeklu i srodstvu sa sultanom Muratom III. dvaju carevića, i to sandžaka kliškoga carevića Mustafa-bega i sandžaka hercegovačkoga carevića Mehmed-bega. Hammer zna, da su obojica poginula u boju, ali o njihovu rodu daje sasvim nejasne podatke, koji su čak u protuslovlju (GOR IV 104 i 218 i 643). Nama je svakako najmjerodavnija suvremena turska pjesma, koja oplakujući turske gubitke u Hrvatskoj zemlji, tuži za rođenim sestrićem carevim (hunk-jār hemšire¹¹² zādesī, careve rođene sestre sin):

»(Sam) Gospodarev rođeni sestrić
osta, didijo Hrvate, kod tebe!« ... (v. Prilog IV strofa 4).

Ta kivnost i zlovolja muslomana suvremenika zbog smrti careva i halifina sestrića za nas je najbolje svjedočanstvo o porijeklu toga zapovjednika. Pjesnik na žalost ne kaže imena tomu sestriću Murata III., no prema Naimi znamo, da je to bio Sultanzade Mustafabeg, sandžak kliški.

¹⁰⁸ Starine XIX 185; Lopašić I 179.

¹⁰⁹ Lopašić I 185; Tomić, Novi podatci o bici kod Siska. Spomenik Srp. Akad. XXXI 85; Starine XIX 65; 187.

¹¹⁰ Ib.

¹¹¹ Ib. O sastavu serhadске vojske (serhadd-qulu) isp. EI IV 809.

¹¹² Hemšire, doslovno ona koja se dojila istim mlijekom, t. j. rođena sestra. Isp. Starine XIX 64.

Ovaj carević bio je drugi sin druge kćeri Selima II., dakle rođene sestre Murata III., po imenu Gevher-i mulūk han sultane¹¹³. Iz prvoga braka njena s Hrvatom Pijale Mehmed-pašom, s kojim se vjenčala mjeseca zulhidžde 969 (kolovoza 1562.), rodila su se četiri sina i jedna kći¹¹⁴. Po smrti Pijale paše (21. siječnja 1578.) ova sultanija preudala se za trećega vezira Muhamed-pašu i po njenoj molbi imeovao je njen brat Murat III. njena drugoga sina sandžakom kliškim, i to 2. listopada 1584.¹¹⁵ Tako je carević Mustafa bio sestrić carev, unuk Selima II. i praunuk Sulejmana II. Gevher-i Muluk sultana umrla je na kraju carevanja Murata III. (umro 16. siječnja 1595.), možda od tuge za sinom, koji je poginuo u najljepšim godinama, i pokopana je kraj svoga oca sultana Selima u njegovu turbetu¹¹⁶.

Po pripovijedanju Naiminu, za svoga vladanja na Klisu carević Mustafa imao je borbe s nevjernicima, valjda s Uskocima.¹¹⁷ Na dan Sisačkog boja Mustafa-beg nije imao ni trideset godina¹¹⁸.

¹¹³ Gevher-i muluk. Drago kamenje careva.

¹¹⁴ Mehmed Surejja Sidžilli Osmani (= SO) II 41—2, na žalost ne kaže imena njegove djece. Piale-paša bio je sin postolara iz Tolne (Ugarska). EI III 1154. Bašagić, *Znam. Hrvati* 62.

¹¹⁵ La Sultana fo moglie di Piale ora di Mohammed bassa terzo Vezir, ha ottenuto dal Sig. il Sangiaco di Clissa per il secundo suo figlio con Piale. 2. Ott. 1584. Hammer GOR IV 104; iz mlet. izvješća u carskom arhivu u Beču. Po Naimi Sultan-zade Mustafa bio je prije toga sandžak smederevski (v. Prilog XII).

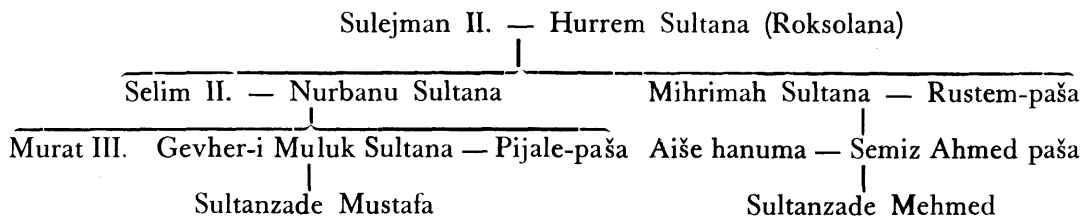
¹¹⁶ SO I 65.

¹¹⁷ Prilog XII. Ova trčanja Mustafa-pašina, prema Naimi, bila su uzrok početku neprijateljstva. Hammer IV 214. Nani, *Histor. Ven.* I 26 i Minucio Minuci, *Hist. degli Uscochi* 42 (Venezia 1626) također dovode početak neprijateljstva Hasan-pašina u vezi s Uskocima. Isp. Klaić Pov. Hrv. 372, 580; Pril. IX., str. 165. i bilj. 251. Knežević o. c. 50.

¹¹⁸ U opisu Sisačkog boja Naima, kako smo rekli, najnepouzdaniji od turskih historika, jedini navodi ime Kliškoga sandžaka i kaže, da je poginuo kod Siska. (Isp. bilj. 68 i Prilog IX. i XI.) Oca njegova zove Naima Ahmed-pašom, no u tom ga je pomiješao s ocem drugoga carevića Mehmed-bega, velikim vezinom Ahmed-pašom Semizom. V. str. 154. Za Naimom čini istu pogrešku M. Surejja, koji u svom djelu Sidžill-i Osmani

IV 579, carevića Mustafa-pašu zove sinom neke sultane (hanum-sultan-zade) i velikog vezira Ahmed-paše. No za posljednjih četrdeset godina do Sisačkog boja (od g. 1555) nije bilo velikoga vezira toga imena osim Ahmed-paše Semiza. V. GOR IV 700. Hammer, isto dj. 218, po Naimi ne može točno odrediti koljeno carevića Mustafe, sandžaka Kliškoga, koji je poginuo pred Siskom. Drugi turski izvori, osim Naime, znaju samo o pogibiji kod Siska, carevića Mehmed-bega, no ovaj se nikako ne može zvati sinom rođene sestre Murata III. Isp. Rodoslovnu tablicu str. 154. Istvanffy pao je u istu grešku: Mehmetus praefectus Herzegovinae Turcici principis sorore genitus. GOR IV 645. Isp. »Mehmet beg von Herzegovina des Türkischen Kaysers Schwester Sohn« Starné XIX 64: 190. Pogibija Kliškog sandžaka kod Siska to je neshvatljivija, što kliški vojnici i nijesu bili u boju, jer su estali na desnoj obali Kupe čuvajući tabor (Isp. Prilog III bejt 184). Zapadna vrela ne spominju kliškoga sandžaka među onima, koji su pali u boju. Valvasor XV 550; Istvanffy XXVII 391; *Gleichzeit. Bericht* 307; Kovachich II 247. Neki zovu Aparidibega kliškohlivanjskim sandžakom, koji je ostao na životu (Isp. n. 129). Campana, *Compendio historico di guerre fin a. 1597* zna za Hazanett begi di Clissa. Po svemu tomu treba dopustiti mogućnost, da kliški sandžak sin Gevher-i muluk sultane možda i nije poginuo u Sisačkom boju.

Drugi rodak carev bio je Sultanzade Mehmed-beg, sandžak hercegovački, drugi sin Aiše hanume sultane, jedinice Mihrimah sultane, kćeri Sulejmana II. i Rustem-paše Hrvata, velikoga vezira. Mihrimah sultana udala se za Rustem-pašu 1539.¹¹⁹ Aiša hanuma bila je za velikim vezirom Ahmed-pašom Semizom (umro 1580. i pokopan kod jedrenske kapije u Carigradu v. SO I 202). Stoga Naima i zove carevića Mehmed-bega »Ruštem-paša dohterzadesi«: Rustem-pašine kćeri sin¹²⁰. Prema tome Aiša hanuma bila je nećakinja Selima II., kći njegove sestre Mihrimah sultane i sestrična Murata III. Mehmed-beg bio je praunuk Sulejmana II., unuk Rustem-pašin i nećak u drugom koljenu Murata III. S Hasan-pašom imao je prijateljstvo još od persijskoga rata, na kojem je Mehmed-beg pratio velikoga vezira i serdara Uzdemir-zade Osmana, i po njegovoj smrti (poginuo u boju kod Šenb-Hasana blizu Tabriza 29. listopada 1585.) donio je u Carigrad carski muhur (koji je uvijek nosio sa sobom veliki vezir)¹²¹. Kasnije bio je carević Mehmed-beg sandžak-beg nikopoljski¹²² i najzad mutesarif hercegovački. Tako ocevi obaju carevića, koji su bili u boju kod Siska, bijahu Hrvati, a carevići sami su bili među sobom sestrići u trećem koljenu i praunuci Sulejmana Zakonodavca. Mustafa-beg, unuk sultana Selima II., bio je boljega roda i bliže k carskoj stolici nego Mehmed-beg, praunuk Sulejmana II., kako se vidi iz rodoslovne tablice:

Zatim po starješinstvu među sandžak-begovima Hasanpašinim imao je prvo mjesto Kodža (»Stari«) Gazi Memibeg¹²³, sandžak zbornički. Njemu, kao najstarijemu i najiskusnijemu u ratu s nevjernicima Hasan-paša je povjerio kod svoje treće opsade Siska samostalnu zadaću da s jednim dijelom vojske prijede Kupu i bije grad iz dovezenih topova. Za vrijeme boja on je sebi dozvolio po ulaku davati taktičke savjete Hasan-paši. Neka zapadna vrela daju

¹¹⁹ GOR IV 645 i 700; EI III 551; Bašagić, *Znam. Hrvati* 65. Isp. Klaić 392. Kreševljaković *Veliki vezir Rustem-paša*. (Kalendar Nar. Uzdance za 1938) kaže, da se Rustem-paša rodio u Sarajevu ili u najbližoj okolici.

¹²⁰ Prilog XII. Isp. Sidžill-i Osmani I 202.

¹²¹ Sidžill-i Osmani ib.

¹²² Ib. Možda je bio i sandžak u Szolnoku. Isp. GOR IV 150. Istvanffy XXVII 590 kaže, da je Mehmed-beg poginuo u kutu

između Odre i Kupe. Bez konja, srušen s mosta u vodu, ohvatio se dio grčevito nekoga stupa i vikao iza glasa upomoć Boga i ljude, čak i bana Erdedyja. Tuča taneta dokrajčila mu je život.

¹²³ Memi, mjesto Mehmi, turski izgovor arapskoga participa Mahmi, »zaštićen (od Boga), čuvan, u sigurnosti«. Odsječena glava Memi begova mosila se 28 lipnja između drugih trofeja kod Auerspergova ulazka u Karlovac. *Starine* XIX 189.

mu pridjev Zimeri, Zimer ili Simer¹²⁴. Memibegov sin Sarhoš Ibrahim-beg¹²⁵ bio je u isto vrijeme sandžak lički; brat Hasan-pašin Džafer-beg bio je pak sandžak cerničko-pakrački³⁶. Požeški sandžak ili, po drugima, orahovički¹²⁶ bio je Ramadan-beg; Kurt-beg, sin Ferhad-paše Sokolovića¹²⁷, bio je sandžak vučitrnski. Rustem-beg, delibaša Ferhad-pašin, bio je sandžak-beg novoga sandžaka u Bišću i muhafiz petrinjski¹²⁸. Aparadi-beg¹²⁹ bio je sandžak livanjski. (Isp. Starine XIX 190.) Bili su svakako u ovom razboju i drugi još sandžaci, ali mi ne znamo njihovih imena¹³⁰. Osim ovih sandžaka u taboru Hasan-pašinu bilo je još nekoliko vojvoda manjega značenja. To su bili Sinan-beg od Orahovice, neki Juneri-beg, zatim Memi vojvoda od Orihača (?), kapitan gradiški i drugi¹³¹.

VI.

Razmotrit ćemo sad tok treće i posljednje operacije Hasan-pašine protiv Siska. Prvi od sandžaka sa svojim odredima došli su zvrnički Memi-beg, koji je pao više Kostajnice u Strigovlju, današnji Strigan i livanjski Aparadi-beg, koji je pao na Bilanjsko Polje i kod Save. Sarhoš Ibrahim-beg lički stajao je već nekoliko dana prije toga kod Zrinja¹³². Sam Hasan-paša krenuo se s vojskom prvih dana lipnja, jer 3. lipnja Stefan Grasswein javlja iz Varaždina, da Hasan-paša mašira na Sisak¹³³. Dne 10. lipnja piše kapitan senjski Juraj Lenković, da je Hasanova snaga velika. »S njim ide sve, što može nositi oružje u pašaluku. Mnogo manjih topova i samu Kacijanericu on vodi sa sobom. Izvrsno je opskrbljen živežom i vojnicima.«¹³⁴ Čini se, da je Hasan ovaj put išao na Sisak sa svima njemu podvlasnim sandžacima i da je možda dobio i neke pomoćne čete iz Ugarske¹³⁵. Velike topove nosilo je 29 šajaka prema Sisku. Dvije tisuće pješaca i šest stotina konjika s mnoštvom radnika i seljaka išlo je naprijed da ukloni smetnje na putu glavne vojske¹³⁶. Dne 14.

¹²⁴ Lopašić I 185; Tomić o. c. 84—5. Isp. Bašagić *Zn. Hrv.* 50.

¹²⁵ Prema Naimi, v. Prilog XII.

¹²⁶ Orahovica stari grad u Slavoniji u oblasti Osječkoj. Stanojević, *Nar. enc.* III 259—60.

¹²⁷ Qurd — tur. vuk. Starine XIX 65, 188; 190. Tomić 84—5. Lopašić *Spomenici*, I 185.

¹²⁸ Pečevija i Naima, Prilog VII i XII.

¹²⁹ Zapadni izvori većinom zovu Aparadi bega sandžakom Kliško-hlivanjskim. Isp. Starine XIX 65; 187. Tomić o. c. 79, 84, i 85. Lopašić *Spomenici* I 185. Aparadi, prtc. pf. tatarskoga glagola *aparnaq*, koji odgovara osmanskomu *aširmaq* i čalub čarpmaq, »dočepati se čega, ugrabiti, »š'emparer furtivement, dérober, chiper, cambrioler, prendre de force«; dakle onaj, koji je ugrabio.

oteo nešto. Nije li možda Aparadi pridjevak carevića Mustafe, kliškoga sandžaka? Isp. Tomić o. c. 85: »Aparti Begh de Clissa nipote del Gran Signore«.

¹³⁰ Naima kaže, da je kod Siska bila razbijena i vojska osječkoga sandžaka, kojemu ne kaže imena; osim toga bio je valjada prisutan i sandžak krčki, koji je pripadao bosanskomu vilajetu.

¹³¹ Lopašić *Spom.* I 185; Tomić o. c. 79, 84 i 85.

¹³² Starine XIX 65. Vijest o tom stigla je u Karlovac 27. svibnja. Krčelić 295.

¹³³ Starine XIX 65.

¹³⁴ Zwiedineck Südenhorst 101; Koblar III 169.

¹³⁵ Istvanffy XXVII 388—9; Kovachich II 245.

¹³⁶ Istvanffy ib.

lipnja Hasan-paša pade pod Drenčinu, utvrdu na Kupi, koja se branila od jutra do devet sati prije podne i tada pade¹³⁷. Na Vidov dan, 15. lipnja, stiže Hasan pred Sisak i razmjesti tabor na brežuljcima i uvalama na desnoj obali Kupe¹³⁸. Kod ove treće podsade Siska najviše se uzdao Hasan-paša u svoje topove. Radi toga naloži Memi-begu da postavi topove na nove nasipe, opletene vrbovim granjem, na lijevoj obali Kupe kod porušenog turna¹³⁹. Memi-beg s dijelom pješaca i posadom iz šajaka prijede po mostu Kupu, ukopa se pred samim gradom i iz jednog manjeg topa počne biti gradska vrata i strijelnice. Kasnije turski topovi uzeli su za glavni nišan oblu kulu do rijeke Kupe, pa su naskoro jedan dio zida tvrđave porušili¹⁴⁰. Za jurišanje na grad bio je Memi-beg priprazio i sto pari ljestava, ali prvi juriš bio je odbijen i napadači izgubiše 50—60 ljudi¹⁴¹. No borbeni duh posade gradske počeo je skoro vidljivo padati. Po smrti kanonika Matije Fintića, jednoga od zapovjednika tvrde, kojega je sa dvanaest drugova ubila otrgnuta željezna prijevornica, kojom su se zatvarala vrata, sva obrana grada osta na drugom zapovjedniku kanoniku Blažu Đuraku¹⁴². Memi-beg i dalje nastavi biti grad i jurišati na nj, što potakne Đuraka da pošalje glasnike k banu i Eggenbergu radi hitne pomoći. Ban odmah pozove plemstvo na oružje i ureče zbor u Zagrebu, a Eggenberg poruči Grassweinu i Auerspergu, da pohite ne štedeći dnevnoga i noćnoga puta¹⁴³. Dne 17. lipnja biskup zagrebački Gašpar Stankovački piše Ivanu Koblenzu u Štajerski Gradac: »Velika me tuga i žalost prisilila javiti vam, da Hasan-paša strašno već bije Sisak, jedini jači kršćanski branik, topovima razne veličine. Ako mu do tri dana kršćani ne priteknu u pomoć, uzet će ga, što ne dao Bog«¹⁴⁴.

Međutim kršćanska vojska počela se sakupljati i postepeno dolaziti. Dne 19. lipnja stiže Melchior Rödern sa 500 strijelaca i Ferdinand Weidner sa kojih 100 njemačkih pješaka. Eggenberg dade žurno utvrditi most na Savi, preko kojega je imala prijeći vojska. Isti dan, 19. lipnja, Rödern i Weidner prijeđu Savu i stanu tu čekati drugu vojsku¹⁴⁵.

Dotle Hasan odlaže opći juriš na Sisak, kojega se, kako smo čuli, bojao zagrebački biskup. Ta odgoda, kojoj pravoga uzroka ne znamo, bila je kobna za tursku vojsku. S glavnim svojim silama Hasan je ostao za Kupom, kao da ondje čeka dolazak kršćanske vojske. Možda je Hasan-paša za konačni boj s kršćanima odabrao baš otok pred Siskom, koji zatvaraju Kupa, Sava i Odra, ili pak nije se žurio s jurišem na Sisak oslanjajući se na svoju premoć i držeći, kako govore turska vrela, da kršćani sami ne će smjeti udariti na

¹³⁷ Starine XXXV 544; *Gleichzeit.-Bericht* 305; Kovachich II 502.

¹³⁸ Radich, *Schlacht bei Sisak* p. 42.

¹³⁹ Istvanffy XXVII 589; Krčelić 295; *Gleichz. Bericht*. ib.

¹⁴⁰ Istvanffy I. c.; Valvasor XV 522; *Katona Hist. crit. rer. Hung.* XXVI 640.

¹⁴¹ Tomić o. c. 77.

¹⁴² Istvanffy ib.; Krčelić 295; Valvasor XV 522.

¹⁴³ Istvanffy ib.

¹⁴⁴ K. Horvat, *Cobenzlovi izoještaji...*, Starine XXXVII 185—4.

¹⁴⁵ Istvanffy I. c.

njega¹⁴⁶. Taj otok bio je tvrdim mostom vezan s taborom Hasan-pašinim¹⁴⁷. Ovaj mejdan na otoku pred Siskom bio je Hasan-paši svakako poznat vrlo dobro iz prvih dviju podsada, kad je imao dosta vremena da prouči natanko sav taj teren. U slučaju uspješnoga za Turke toka boja, to bojište davalo je Hasan-paši neosporivu prednost, krijući vodom oba njegova krila od opkoljavanja neprijateljeva; ali u slučaju neuspjeha taj zatvoreni mejdan mogao mu je postati koban, jer mu je Kupa zatvarala uzmak. Osim toga, taj otok zbog svojega malog prostora povoljniji je bio kršćanskim silama, jer skučenost njegova velikim snagama turskim nije davala mjesta za manevriranje. Hasan-paši svakako bijaše dužnost osigurati vezu sa svojim zaledem gradnjom više mostova¹⁴⁸. U tom pitanju zacijelo je odigrala ulogu moralna i psihološka strana značaja Hasan-pašina, o kojoj smo govorili gore¹⁴⁹. Njegova vjera u nepobjedivost njegovu i njegove vojske bila je odviše velika i nakon dvije godine neprestanih pobjeda, on je s odviše velikim prezirom ocjenjivao bojnu snagu svojega neprijatelja.

VII.

Pobivši neporecivim historijskim svjedočanstvima tvrdnju turskih pisaca o mnogostrukoj premoći kršćanskih sila nad turskima, sa gledišta glavne odgovornosti za poraz kod Siska gubi gotovo svu svoju važnost druga njihova tvrdnja o krivnji Sinan-pašinoj, koji je svojom osobnom zapovijedi ustavio rumelijsku vojsku, koja je imala doći Hasan-paši u pomoć¹⁵⁰. Kušat ćemo ipak raščistiti i to pitanje, koje sadržava nekoliko nesuglasica i nejasnosti. Sinan-paša u svom vijeku bio je pet puta veliki vezir: u vrijeme, kojim se bavimo, bio je veliki vezir tri puta: prvi put, od svibnja 1580. do 5. prosinca 1582.; drugi put od početka travnja 1589. do 2. kolovoza 1591.; a treći put od 30. siječnja 1593. do 16. veljače 1595.¹⁵¹ Turska vreća kažu sasvim općenito, da je Hasan-paša bio beglerbegom bosanskim g. 1000. po Hidžretu (od 19. listopada 1591. do 7. listopada 1592.)¹⁵². I taj podatak valja nam ispraviti ili dopuniti u tom smislu, da već u proljeće 1591. nalazimo na Bosni Hasan-pašu, koji već poduzima svoje najezde u Hrvatsku³⁹. Prema tomu on je svoje imenovanje na Bosnu dobio jamačno u početku 1591.³⁴, to jest još za drugoga vezirstva Sinan-pašina. Pečevija, a za njim Naima¹⁵³ daju slijedeći povod neprijateljstvu, koje je bilo među Sinan-pašom i Hasan-pašom: »Sinan-paša prema Hasan-paši, koji bijaše na Bosni, još od svoga prvog vezirstva bješe počeo imati strašan gnjev.

¹⁴⁶ V. str. 131.

¹⁴⁷ Prilog III bejt 110. Isp. i Priloge VII, VIII i XII.

¹⁴⁸ Ali i u pobjednoj bitci kod Bresta 19. srpnja 1592 Hasan je imao samo jedan most, koji ga je vezao s Jeni Hisarom (Pettrinjom). V. Klaić 580—82.

¹⁴⁹ V. str. 126—9.

¹⁵⁰ Prilog VI i VII, VIII i XII,

¹⁵¹ GOR IV 700.

¹⁵² Prilog III bejt 98—100.

¹⁵³ Dobar poznavalac bosanskih prilika Ali (v. Prilog VI), koji piše opširno o opozivu Kirli Hasan-paše i njegove vojske iz Srijema, ne govori ništa o zavadi Hasan-paše i velikoga vezira Sinana. Prvi ju spominje natanko osobni prijatelj Hasan-pašin Pečevija, a za njim ju ponavlja Naima.

Uzrok tomu bješe slijedeći. On (Sinan-paša) bješe zaželio kupiti od Hasan-paše njegove kuće, koje, kako kažu, bjehu mu tik do njegova posjeda. Hasan-paša od svoje strane ne odbi i reče, da će (mu) ih jamačno prodati. No kasnije, kako je međutim Sinan-paša bio svrgnut, (Hasan-paša) nikako više ne htjede prodati¹⁵⁴. Slično govori i Naima: »Kažu, da valija bosanski Telli³³ Hasan-paša, nekoč bješe dao Sinan-paši, još za njegova prvoga vezirstva, svoju kuću koja se nalazila u Stambulu, ali kasnije, po njegovu svrgnuću, uskrati predaju kuće, zbog čega Sinan-paša, uvrijedivši se, zapamti to i prema Hasan-paši odavno gojaše gnjev¹⁵⁵. Hadži Halifa temeljito se razilazi s pripovijedanjem Pečevijinim i Naiminim i za uzrok svrgnuću Kirli Hasan-paše s rumelijskog beglerbeštva i njegovu premještenju u Temišvar navodi gnjev Sinan-pašin na samoga Kirli (sic) Hasan-pašu i u svojoj »Fedleke« i ne spominje priče o kakvim kućama: »U to vrijeme, kad rečeni paša (Kirli Hasan) stiže s rumelijskom vojskom u srijemski sandžak, Sinan-paša, kako držaše gnjev prema spomenutom Kirli Hasan-paši, 23. dan ramazana premjesti Kirli Hasan-pašu zajedno s vezirskom čašću iz Rumelije u Temišvar, a mjesto njegovo preda svome sinu Mehmed-paši¹⁵⁶.

Već je Hammer osjetio izvještačenost upliva ove stare svade na razboj od 22. lipnja 1593., te je u svojoj Povijesti Turske (GOR IV. 218.) preinačio prvo vezirstvo Sinan-pašino kod Pečevije i Naime na drugo, i po tom drugom vezirstvu kaže, da je Hasan-paša zaiskao natrag svoju kuću. Hammer je dobro opazio, ako je Hasan-paša bio se posvadio sa Sinan-pašom nakon prvoga njegova vezirstva, to jest u vrijeme od 1. prosinca 1582. do početka travnja 1589., kako bi Sinan-paša za svoga drugoga vezirstva bio pristao na imenovanje Hasan-pašino u Bosnu?! Po Hammerovu shvaćanju izlazi dakle, da bi Hasan-paša Sinan-paši obećao bio svoju kuću za njegova drugoga vezirstva, to jest od početka travnja 1589. do 2. kolovoza 1591. iz zahvalnosti za svoje imenovanje na Bosnu.

*

Još je čudnija stvar s datumom premještenja Kirli Hasan-paše sa beglerbeštva rumelijskoga na temišvarski pašaluk i uklanjanja njegova sa zapovjedništva rumelijske vojske, koja je već stigla bila u srijemski sandžak. Prema Naimi Kirli Hasan-paša bio je skinut posljednju dekadu mjeseca ramazana g. 1001. (od 22. lipnja do 1. srpnja 1593.)¹⁵⁷. Hadži Halifa pak, kako smo vidjeli, još je precizniji, i po njemu, to se dogodilo upravo dne 23. ramazana 1001., to jest 25. lipnja 1593.¹⁵⁸, dakle toprv tri dana poslije propasti Hasan-pašine! To znači, da rumelijska vojska uopće nikako nije mogla stići na vrijeme, da pomogne Hasan-paši.

*

¹⁵⁴ Prilog VII.

¹⁵⁵ Prilog XII.

¹⁵⁶ Prilog VIII i XII.

¹⁵⁷ Prilog XII.

¹⁵⁸ Prilog VIII.

Za dalji dokaz o neosnovanosti tvrdnje turskih historika o prekomjernoj snazi kršćanske vojske može nam poslužiti također stanje u kršćanskom taboru prije samoga boja i odluke, koje su zapovjednici kršćanske vojske stvorili poslije same pobjede¹⁵⁹. Na dan boja, 22. lipnja u jutro bilo je sazvano bojno vijeće u šator Auerspergov. O njegovu toku i zaključcima imamo različne vijesti, kojima je zajedničko samo to, da su jedni bili za navalu bud po što, drugi, da se pođe samo na izvidanje Siska i turske vojske, treći pak, da se vojska vrati zbog nerazmjera snaga¹⁶⁰. Jednodušnost u vijeću stvori hitni glas iz Siska, da grad mora još danas pasti, ako mu vojska ne dođe u pomoć. Memi-beg neprestano bije grad i sprema se za opći juriš, koji će izvršiti večeras. Grad je u velikoj opasnosti, jer su Turci iz topova gotovo sasvim porušili kulu do Save¹⁶¹. Primivši ovaj glas, vijeće odluči se jednodušno da se prijede u napadaj. Vojska je bila brzo spremna i odmah je krenula od kaštela Novoga Grada niz Savu¹⁶². Oko jedan sat popodne stigla je na polje pred Siskom. Na lijevoj obali Kupe pred gradom nalazio se s vojskom, kako smo rekli, Memi-beg. Hasan-paša, s većim dijelom vojske, stajao je još uvijek na desnoj obali. Dakako, tvrdnja Istvanffyjeva (XXVII. 389.), da je Hasan-paša bio upravo kod objeda, kad mu je došla od Memi-bega vijest o dolasku kršćanske vojske, nije vjerojatna, jer je tada baš bio ramazan, pa nije prilike, da bi pobožni mistik Hasan u odlučne dane sukoba pogazio post. Prema Naimi znamo, da je u času dolaska Memi-begova Hasan-paša igrao se šatrandža (šaha)¹⁶³. Najdetaljnije o položaju u turskoj ordiji pripovijeda u svojoj pjesmi bezimni derviš, kojega vijesti kao suvremenika imaju najveću vriednost.

Obično historiografija daje prednost analizi kasnijih historika, koji događaje procjenjuju hladno po historijskom mjerilu i u cjelokupnosti opće historijske sheme. Ovakav postupak u ovom slučaju nije prikladan, jer, kako smo vidjeli, i kasniji turski historici nastavljaju ocjenjivati ove ratne događaje ponajviše sa vjerskoga neobjektivnog gledišta. Pripovijedanje neposrednih svjedoka, premda ih obilješava pristranost pisaca takih zapamćenja, koji izravno ili neizravno nose odgovornost za te događaje, uvijek je podrobnije i značajnije, jer predstavlja dojmove suvremenika, koji su iz bliza proživjeli sreću i nesreću svoga doba. U ovom slučaju za nepristran opis tih događaja može se uzeti pripovijedanje suvremenika, bezimenoga derviša, koji po svom položaju nije nosio nikakve odgovornosti u ratnim poslovima. Taj autor raščlanjuje krivnju Hasan-pašinu za izgubljeni boj kod Siska u četiri točke:

¹⁵⁹ Dobitnici kod Siska odlučise najprije, da se Turcima oduzme nova utvrda Petrinja, ali kasnije odustase od te odluke i vojska je bila raspuštena. Lopašić *Starine* XIX 65; Isti, *Spomenici* I 185; Istvanffy XXVII 391—2.

¹⁶⁰ *Starine* XIX 175; Zwiedineck Südenhorst 107—8; Istvanffy XXVII 389.

¹⁶¹ *Starine* I. c.; *Gleichz. Original-Bericht* 504; Hurter III 142.

¹⁶² Lopašić, *Spomenici* I 178; *Starine* XIX 185.

¹⁶³ Prilog XII.

1. Hasan-paša nije se obazreo na opomene vlastitih ljudi, ratnih izvidnika, koji su ga opominjali o neobičnom kretanju u neprijateljskom taboru, gdje su već prije početka boja udarali bubnjevi, osobito jedan velik bubanj, i svirale trublje, i prema tomu o potrebi velikoga opreza¹⁶⁴.

2. Hasan-paša nije prihvatio razumnoga savjeta staroga i iskusnoga Memi-bega, koji je na lijevoj obali Kupe već bio u boju s neprijateljem i sam se bio uvjerio o njegovu znatnom broju, pa je usrdno preporučio Hasan-paši da ne prelazi Kupe. Memi-beg nalazio je, da bi on sam trebao uzmaći sa svojim odjelom za Kupu i da vojska, zaštićena rijekom, otvori vatru na neprijatelja iz topova, pušaka i strijelja iz balistara¹⁶⁵.

3. Hasan-paša nije poslušao ni jednoga ni drugoga svjeta, nego je oholo uzjahao konja i poveo vojsku u boj, kod čega je, premda je znao o jakosti dušmanske vojske, ostavio u rezervi na desnoj obali Kupe sve kliške vojnike i svu krajišku vojsku¹⁶⁶.

4. Počevši boj s neprijateljem i imajući vezu sa svojom ordijom samo preko jednoga mosta, Hasan nije ostavio straže na glavi mosta. Okoristivši se time, neprijatelj je još prije početka boja podsjekao most i za vrijeme boja poslao k mostu svoj odio, koji je Turcima presjekao uzmak. Uslijed toga nije bilo moguće pozvati u pomoć pričuvu iza Kupe, niti uzmaći preko rijeke¹⁶⁷.

Ovo su četiri pogreške Hasan-pašine, koje su, po mnijenju autorovu, skrivile poraz turske vojske i za koje on sam nosi odgovornost. Od tih četiriju grešaka najteža je pjesniku treća: što je paša ostavio za Kupom Klis i Krajišnike, najhrabrije i najubojitije vojnike, u pričuvi. Taj postupak smatra derviš upravo zločinom Hasanovim (bedkārī ānūn, »njegov zločin«)¹⁶⁸. Eyo, kako su turski suvremenici sudili o pogibiji turskoj pod Siskom, pri čemu to nije mnijenje izbačeno na brzu ruku, nego je zrelo suđenje obrazovana čovjeka, kadije, izrečeno više trideset godina poslije toga razboja i u kojemu se jamačno odrazilo i mišljenje drugih suvremenika, možda i učesnika boja.

Sve te četiri optužbe nijesu jednake naravi i treba ih razbiti na dva skupa: Prve dvije čisto su moralnoga reda i po njima može se ukoriti Hasan-paša samo zbog odveć velikoga rizikovanja s njegove strane. Ovdje je jamačno imala ulogu duševna atmosfera, u kojoj je Hasan živio u Bosni. Očaran općim priznanjem svojih bojnih zasluga i doznačenom mu od Boga zadaćom borbe s nevjernicima, on je malo po malo sam povjerovao u svoju osobitu sudbinu, u kojoj ga prate nebeske sile. Nepromišljenu odluku primiti borbu s jakim neprijateljem izazvalo je poglavito ovakvo duševno raspoloženje. U tim dvjema točkama nosi s njim odgovornost i sva njegova okolina, koja je stvorila oko njega tu atmosferu religioznoga i mističkoga zanosa¹⁶⁹.

¹⁶⁴ Prilog III bejt 116—8.

¹⁶⁵ Prilog III bejt 119—25.

¹⁶⁶ Prilog III bejt 122—4.

¹⁶⁷ Prilog III bejt 125 i 128—9.

¹⁶⁸ Prilog III bejt 110—5.

¹⁶⁹ Turski historici pak, s Pečevijom na čelu, (kasnije Hadži Halifa i Naima) ovu odluku Hasanovu kušaju objasniti tim što je samopouzđano i oholo podcijenio neprijateljsku snagu i bio uvjeren, da ga oni sa-

Od drugih dviju krivica nama se čini najtežom četvrta, koja je krupna griješka sasvim taktičke naravi. Rekli smo već svoje mnijenje, da je Hasan, odabravši za bojište otok među Savom, Kupom i Odrom, trebao na svaki način osigurati sebi zaleđe preko nekoliko mostova, koji bi mu omogućivali vezu s taborom na desnoj obali¹⁷⁰. Ako li pretpostavimo, da taj otok Hasan nije unaprijed odabrao za bojište, nego da se sukob dogodio ondje slučajno, to jest, da Hasan-paša nije imao vremena za bolje osiguranje veze sa svojim zaledem, tada je u svakom slučaju čuvanje jedinoga mosta trebalo biti njegova poglavita zadaća i dužnost. Treća krivnja, što je najbolje odrede ostavio u pričuvu za zaštitu tabora i za pasku nad vlaškom rajom, koju je svijesno držao daleko od učešća u boju¹⁷¹, uklapa u sebi tiho priznanje, da neki od turskih odreda u boju nijesu pokazali onih vrlina, koje bi na njihovu mjestu pokazali bili Klišani i serhatlije i koji su svojim učešćem u boju mogli promijeniti njegov ishod. No ta je optužba, dakako, problematičnija i radi njena objašnjenja treba da prikazemo prema zapadnim vrelima sam tok boja.

Prešavši most, Hasan razredi vojsku tako, da mu je za leđima bila Kupa, na lijevo Odra, a desno most, koji mu je imao držati vezu s taborom¹⁷². Pješci i janjičari strijelci nalazili su se lijevo kod Odre, Memi-beg u sredini, a sam Hasan na desnom krilu¹⁷³. U takom postrojenju, s bojnim redom dugim oko pol milje, Hasan, po mišljenju zapadnih historika, imao je nakanu opkoliti kršćane¹⁷⁴. Iz samoga toka boja vidi se, da je u borbi najčvršće bilo lijevo krilo, a manje je čvrsta bila sredina i desno krilo, kojemu je zapovijedao sam Hasan. Prve navale hrvatskih konjika na lijevo krilo janjičari su odbili. No ostala turska vojska nije izdržala silu ognja arkebuzira karlovačkih i strijelaca Rödernovih, nego je polagano počela uzmicati prema mostu¹⁷⁵. Pri tom je Hasan slao poruke po one, koji su bili na desnoj obali. U tom odlučnom času udari Rödern na desno krilo. Ishod boja odluči navala na most karlovačkih arkebuzirâ Štefana Blagajskog i strijelaca Jakova Pranka, koji su se znali probiti do mosta i presjeći Turcima put preko njega¹⁷⁶. Nekako u isto vrijeme provalio je i kanonik Blaž Đurak sa posadom iz Siska te se je oborio na Turke¹⁷⁷. Cijeli boj trajao je po prilici jedan sat.

Mogućnost zaštite pristupa k mostu od strane kliških i krajiških vojnika ima na umu jamačno pisac derviš, smatrajući, da bi oni bili znali obraniti

mi ne će smjeti napasti. U vezi s tim suvremenik derviš zove ga sebukser — lakomislen, a Naima behadyr-i bi fikr, to jest nepromišljen junak i telli, vjêtrenjast, zvrkast (v. str. 120.). Nama se pak čini, da je Hasana najprije vodila u ovoj odluci vjera u njegovu nepobjedivost i osobitu misiju, koja mu je povjerena od Boga u borbi s nevjernicima, tim više, što su se samopouzdanje i oholost Hasanove učvrstile bile, u njemu baš na mističkoj osnovi. (Isp. str. 129.)

¹⁷⁰ V. str. 137.

¹⁷¹ Valvasor XV 525.

¹⁷² Hurter III 142.

¹⁷³ Lopašić, *Spom.* I 178.

¹⁷⁴ Hurter l. c.

¹⁷⁵ Lopašić, *Spom.* I 184; Istvanffy XXVII 390; Klaić 391—2.

¹⁷⁶ *Gleichzeit, Bericht* 507; Valvasor XV 526; Istvanffy ib.

¹⁷⁷ Arch. Capitul. Acta ant. Fasc. 52 N. 9.

most i sačuvati Hasanu put uz maku na drugu obalu Kupe, gdje je on mislio iznova pribitati svoje snage i nastaviti borbu.

Kad resimiramo sve, što je rečeno, može se reći, da je plan podsade Siska Hasan-paša dobro i ispravno bio pripremio, no zakasnio je s izvršenjem njegovim; da je Hasan-paša, razređujući vojsku, počinio bio taktičke pogreške, i najzad, kako biva u svakoj bitci, odigrale su ulogu pojedine važne epizode boja, a odlučni su bili velika hrabrost i polet hrvatskih i drugih kršćanskih odjela, koji su bili svjesni važnosti toga boja i sudbonosnosti njegova ishoda.

Svakako je inicijativa u bojnim pothvatima od početka treće podsade Siska do samoga boja 22. lipnja bila stalno u rukama Hasan-pašinim. Prema tomu ne valja govoriti o izravnoj krivnji Sinan-pašinoj za ishod borbe pod Siskom; jedino bi se moglo raspravljati o neizravnom utjecaju velikoga vezira na te događaje, to jest da je pojačanje vojske Hasan-pašine rumelijskim spahijama Kirli Hasan-paše moglo doduše promijeniti rezultat te borbe, i ništa drugo. U istoj mjeri može se reći, da u slučaju dolaska na vrijeme rumelijskoga beglerbega boja kod Siska ne bi ni bilo, jer komanda kršćanske vojske, čim bi bila obaviještena o tolikom povećanju turskih sila, jamačno ne bi prihvatila odluke za boj, nego bi uzmakla dalje prema Zagrebu¹⁷⁸. S druge strane, Hasan-paša, koji je imao inicijativu u rukama i bio dobio na vrijeme obavijest o novom imenovanju svoga staroga neprijatelja Sinan-paše za velikog vezira, koje se dogodilo još 29. siječnja, to jest prije pet mjeseci¹⁷⁹, mogao je i dužan je bio voditi računa o mogućim posljedicama toga imenovanja za njegove, Hasanove bojne osnove. Prije pak nego je dočekao rumelijsku pomoć — ako je ona uopće mogla stići na vrijeme¹⁸⁰ — mogao je i trebao utišati svoj žar i biti manje nasrtljiv prema svojim susjedima.

VIII.

Iz historijske perspektive Sisački boj nije imao odlučna utjecaja na sudbinu hrvatske krajine i njenih zaleđa, no bila je sudbonosna pogibija samoga Hasan-paše, tako opasna, energična i poduzetna neprijatelja.

Devet tjedana samo poslije razboja Sisačkoga, 29. kolovoza iste godine, pade Sisak u turske ruke sa svim svojim ratnim spravama i većinom posade¹⁸¹.

¹⁷⁸ I u vijeću u jutro dne 22. lipnja bio je iznesen prijedlog da se kršćanska vojska povuče prema dobro zaštićenom Novomu Gradu na Savi, odakle bi mogla odbijati neprijatelja. Istvanffy XXVII 389. U bojnom vijeću pred Petrinjom oko 15. kolovoza 1593. u šatoru Jurja Zrinskoga bilo je također odlučeno zbog ogromne premoći turske, da se kršćani povuku prema Zagrebu. Istvanffy XXVII 392—3. Zwiedineck Südenhorst 108; Valvasor XV 538.

¹⁷⁹ Prema Hadži Halifi (v. Pril. VIII),

hitar ulak od Siska do Carigrada mogao je prevaliti put u 16 dana. Obični putnici putovali su iz Bosne do prijestolnice oko četrdeset dana (Pril. III bejt 136).

¹⁸⁰ Prema vijesti Hadži Halifinoj i Naiminoj, da je ferman o premještenju Kirli Hasan-paše u Temišvar izašao tek 23 ramazana, to jest tri dana po razboju Sisačkom. V. str. 138.

¹⁸¹ Starine XXXV 338; Gruber, *Borba Hrvata s Turcima* 112; Hurter III 146; Ortelius 203, Starine XXXVII 207.

No taj strateški uspjeh turskoga oružja nije djelovao na dalju sudbinu Hrvatske, jer na stolici bosanskoj nije bio više čovjek¹⁸², sličan Hasan-paši, koji je bio duša te osvajačke borbe. Njegovi nasljednici nijesu više gojili tako ambicioznih planova. Tu veliku ulogu Hasanovu u borbi za bijeli Zagreb ocijenio je i zapamtio narod u svojim pjesmama. Ako je uspomena na tursku opasnost, koja je nekoč prijetila Zagrebu, izbrisala se iz pamćenja kasnijih Zagrepčana, sačuvala se ona dugo u Krajini, gdje je puk, živeći u susjedstvu s Hasan-pašinim borcima, bio očevidac njihovih bojnih djela i slušao njihove hvalisave riječi o osvajanju bliskoga, ali ipak nedostiživoga Zagreba i zlatnoga križa Svetoga Kralja. Jednu od tih pjesama postavili smo na čelo ove rasprave, izvadak iz druge navodimo ovdje:

Oh, prokleti Hasan-paša! Bilo ti se zahotilo
 tvrda grada bila Siska, tvrda grada bila Siska,
 Bilo ti se zahotilo Turovoga lipa polja,
 Turovoga lipa polja i Zagreba, lipa mista.
 Bilo ti se zahotilo prilipoga Kaptoloma,
 prilipoga Kaptoloma, popovskoga srebra, zlata,
 Sveta Kralja zlata križa, Sveta Kralja zlata križa.
 Bilo ti se zahotilo zagrebačkih mladih snaha,
 bilo ti se zahotilo i divojak zagrebačkih,
 bilo ti se zahotilo turopoljska bila hliba,
 turopoljska bila hliba, kravarskoga dobra vina.
 Hliba se je bil založil, vode Kupe se je napil,
 Kupe vode prez mertuka i s vnogimi vitezovi,
 i s vnogimi vitezovi i s vnogimi delijami,
 i s vnogimi vitezovi i s vnogimi janičari . . .¹⁸³

Ni Bošnjaci muslomani nijesu također lako zaboravili svojega krvavog poraza na Kupu kod Siska i dugo nijesu mogli pregorjeti gubitak svoga serdara, koji ih je vodio putevima slave i pobjede. U tim njihovim čuvstvima tuge za Hasan-pašom poglavito su ih održavali predstavnici borbenoga sufizma, koji su u Hasan-paši izgubili darežljiva pokrovitelja, koji je u djelo provodio njihova gesla o borbi s nevjernicima. U jednom rukopisu Orijentalne zbirke Hrvatske Akademije našao sam pjesmu, koju dajem u prilogu V., u kojoj neki derviš Veli Abdal zove Bošnjake na osvetu za taj poraz. Taj derviš, koji je jamačno pripadao Bektaševu redu, u toj pjesmi, upravljenoj tadanjemu beglerbegu bosanskomu, Murteda-paši (1623.—26.), poziva toga pašu i krajišnike na novu borbu u slavu Prorokovu slijedećim geslima:

¹⁸² Bosanski beglerbeg bio je Sarhoš Mustafa, sin brata Sinanova Ajas-paše. Bašagić, *Uputa* 178. O njegovu kobnom vladanju u Bosni pripovijeda na tanko Bezimeni der-

viš u svojem spjevju. v. Prilog III bejt 142—8 i bilj. 212.

¹⁸³ »Poraz turski kod Siska«. Senoa, *Antologija pjesništva hrvatskoga i srbskoga* II 195. Zagreb 1876.

»Dodi da vratimo dobru kob Kupi rijeci!
 Da osvojimo zemlju Zrin-oglijinu¹⁸⁴.
 Erdelj-ogliju¹⁸⁵, sužnja, sultanu Muradu¹⁸⁶
 valja ti poslati, Murteda-pašo!«...

Tako je, eto, još trideset godina po Sisačkom razboju, bez obzira na zauzeće Siska, koje je odmah za tim slijedilo, sanjar derviš smatrao nužnim pozivati Bošnjake, da vrata dobru kob Kupi, koja je progutala Hasan-pašu i njihove oce i braću i da operu sramotu toga poraza time što će zarobiti bana Erdewdyja i poslati ga caru na peškeš.

PRILOG I.

Bezimenoga suvremenika pjesan u slavu Hasan-paši

Ovu pjesmu ispjevao je nepoznati derviš u čast Hasan-paši skoro poslije uzeća Bišća i Bresta, čini se, u proljeće 1595. Izvornik nalazi se u jednoj me-džmui u zbirci orijentalnih rukopisa Osmana A. Sokolovića u Sarajevu¹⁸⁷.

1	Džumle ghāzilār serverī
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?
‘Asker-i islāmīn rehberī
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?	1	Svih boraca za vjeru zapovjednik
nije li Hasan-paša?
Putovođa islamske vojske
nije li Hasan-paša?
2	Qylyčyn ālmyš destīne,
jūrūr kāfirīn qasdīne!
Āt šalān tābūr üstüne
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?	3	Mač svoj u ruku dohvativši
udara protiv nevjerničkih smutnja!
Onaj tko tjera konja na [nevjernički]tabor ¹⁸⁸
nije li Hasan-paša?
3	Dušman ūzre āqyn šalān,
qyrālyñ baghrynī delan,
Hyrvāt memleketīn ālān
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?	5	Tko zutrke šalje na dušmana,
kralju ¹⁸⁹ utrobu tko probada,
tko hrvatsku zemlju osvaja
nije li to Hasan-paša?
4	Jāš gōrüb, ‘umur sūrenler,

qadīm-den haber vīrenler,
inšāf ejleñüz, erenler,
ghāzī pāšā degil-mi-dir? | 4 | Vi, koji vidjeste [mnogo] u vijeku i još ste
u životu,
koji znate pričati o starom zemanu,
vitezovi, pravo sudite:
nije li paša gazija? |

¹⁸⁴ Zrinski imali su mnogo posjeda od mora do Mure.

¹⁸⁵ Tomaš Erdewdy umro je 1624., prema tome je, u doba Murteda-paše bio još na životu.

¹⁸⁶ Murat IV (1625—1640).

¹⁸⁷ Zahvaljujem mu i ovdje što mi je dao fotografiju ove pjesme.

¹⁸⁸ I u Sisačkom boju Hasan-paša je uzjahao konja i bez straha udario na neprijatelje. V. Prilog III b. 122—5.

¹⁸⁹ Kralj, zapravo Bečki kralj (Beč-qrali), je car Rudolf II (1576—1611). Isp. Prilog XI str. 167. Drugi turski izvori zovu ga »časar« = cesar. Isp. Prilog III bejt 117 i Pril. VII. VIII i XII.

Sl. 1: Pjesan u slavu Hasanpašinu. (Pirlog I.)

- 5 Kāfiriñ derīsin jūzan,
ālājar baghlajūb, dūzan.
Kūpa-da dušmānī bōzān
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?
- 5 Tko s nevjernika dere kožu³²,
tko alaje vrsta, razreduje [prije broja],
tko na Kupi lomi dušmana,
nije li to Hasan-paša?
- 6 Gūzel-dir erkānī, jōlī!
Muḥibb-i Murteḏā-Ālī!
Ḥunkāriñ sevgūli qūlī!
Jarār pāšā degil-mi-dir?
- 6 Lijepa su mu načela i puti:
srcem ljubi Murteda-Aliju⁹⁰!
Miljenik je rob vladarov!
Nije li on vrijedan paša?
- 7 Kāfiriñ 'yrqynī kesdī.
Muḥammed, 'Alī dir dōstī!
Ālān Bihke-ile Beresī
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?
- 7 Nevjerniku žilu kucavicu presječe!
Muhamedu, Aliji je prijatelj!
Tko uze Bihać i Brest,
nije li to Hasan-paša?
- 8 Kīse čekmez, pek-dir pājī!
Džumerdlyq — 'ādetī, ḥūjī!
Zemāne Ḥātīm Ṭāī
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?
- 8 Svoju česu ne usteže: njegovo je blago veliko;
darežljivost mu je običaj i čud!¹⁰⁰
Hatim Taji¹⁰¹ [ovoga] vremena,
nije li Hasan-paša?
- 9 Ḥulqī-gōkček; sōzī-ṭatlī!
Her kišije muḥabbetlī!
Hem jarār dželāssin ātlī
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?
- 9 Lijep mu značaj, riječ mu slatka;
svakomu je prijazan!
Uz to hrabar konjik od oka,
nije li Hasan-paša?
- 10 Ārtsūn gūn be gūn devletī!
Gōrmesūn hergiz zilletī!
Pejghamberiñ ḥāṣṣ ummetī
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?
- 10 Sreća mu svaki dan rasla!
Nikad ne doživio poniženja!
Najljubljeniji sljedbenik pejgamberov,
nije li Hasan-paša?
- 11 'Asker-le ṭōldī jāzīlār!
Kišnešūr esp-i tāzīlār!
Ejvāllah, hele, ghāzīlār!
Jarār pāšā degil-mi-dir?
- 11 Puna su [mu] vojske polja [široka]!
Plemeniti konji arapski odrzuju!⁹⁰
Dakle, s Bogom i sretno, gazije!
Nije li paša vrstan!
- 12 Her kišiniñ hālyn šōrān,
dženke sābit qadem ṭūrān.
Tūr-da(?) Islovēnī ūrān
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?
- 12 Tko svakoga pita za njegovo stanje,
tko stoji stalno spreman na boj,
tko tuče Slovence na Turu,¹⁰²
nije li to Hasan-paša!...
- 13 Nāmī ṭūtdī heb džihānī!
'Sōjlendī ād-(i)le šānī!

Zemāne tek pehlivānī
Ḥasan-pāšā degil-mi-dir?
- 13 Sav svijet je ime njegovo osvojilo:
[svuda] se govori o njegovim slavnim
pothvatima!

Jedini junak (svoga) vremena,
nije li Hasan-paša?

¹⁰⁰ V. str. 119.¹⁰¹ Hatim al-Ta'i ben 'Abdallah, ben Sa'd vitez i pjesnik predislamskoga doba, živio je u drugoj polovici VI. do početka VII. st., gostoljubiv i velikodušan bez obzira na

svoje potrebe. Njegova darežljivost ušla je u posloviцу, EI II 307—8.

¹⁰² Valjada Turopolju. Slovenima zove ovdje pjesnik Slovince, stanovnike Slovin-ske zemlje (Slavonije).

14	Kimi ātlū, kimi jājan
‘askerī islāma ūjān!
Erdelić ōghlūnī syjān
‘ādil pāšā degil-mī-dir? | 14 | Bili konjici, ili pješci
njegovi vojnici [zdušno] vrše propise islama!
Onaj koji bija Erdelić ogliju ¹⁹³
nije li pravedni paša? |
|----|--|----|---|

Na rubu lista, gdje je ta pjesma, nalazi se kasnija bilješka:

»Sene bin bir mubarek ramazanin jigirmi (guni) dögerken, tabur gelub, musliman asker(le) Hasan-paša suja boghuldy!«

»Dvadeseti dan blagoslovljenoga Ramazana godine 1001. za bombardovanja [Siska] dode tabor, Hasan-paša, zajedno s islamskom vojskom utonu u rjeci.«

PRILOG II.

Šahsuvar-paša, Medhija. Original nalazi se u medžmui Muhamed Enveri Kadića II. 383.—4., sada u Kutub-hani Husrev-begove džamije.

Šahsuvar bio je bosanski beglerbeg god. 996.—8. = 1587.—9. Zambaur. Manuel de généalogie et de chronologie 172. Bašagić. Uputa 43. i 178. Zbog neuspješne najezde u neprijateljsku zemlju bio je svrgnut i premješten u sigetski sandžak. I u Sigetu nije bio bolje sreće, nego je pretrpio poraz od Zrinskoga, Nadasdyja i Batthyanyja. Šahsuvar je tvrdio, da je Zrinski razorio turbe Sulejmanovo u Sigetu i htio napasti Breznicu (Benzence) i Šežežd. Na to je Šahsuvar zajedno sa sandžacima pečujskim, muhačkim i kopanskim poduzeo trčanje, ali je bio ametom razbijen u Kaniškom polju i izgubio 2000 mrtvih i 1523 zarobljenih, 1000 konja i 19 barjaka. Sam Šahsuvar, izgubivši konja, spasio se teškom mukom preko besputnih pustara, pri čem je svoje tigrovo krzno razderao i upotrijebio za obuću. Za taj poraz bio je bačen u tamnicu, gdje je i poginuo od otrova. U tamnici ispjevao je u proljeće 1593. u čast Hasanovu ovu medhiju ili slavospjev. Hammer GOR IV 147—9; Istvanffy XXVI 576—80; SO III 180.

Medhija

- 1 Rā'jet u ‘asker čekūb. ej server-i ‘ālī dženāb. —
furšat u nušret vīrūb Haqq-ḥašmuña vīrduñ dževāb!
Ṭālī-uñ mes‘ūd ōlūb ševq-ŋe hemčēñ āftāb!
Ṭyghuñ-ŋe čōq vilājet āčduñ. — ōldy feth-i ḡāb!
Hyrvātuñ ma‘mūr mülkūn qahr-ŋe qylduñ ḥarāb.
Ej Hasan-pāšā-i ghāzī, kjām jāb u kjām jāb!
- 2 Re'j tedbīruñ ḥasen, ḥüsnūñ ḥasen. ḥulquñ ḥasen!
Jōluña jüz-bīñ jezfd ōlsūñ, sen ōl šāgh u esen!
Nīče bellū, bašlū kāfir bāšunū sen-siñ kesen!
Nīčeleriñ jedfne ṭāqduñ selāsī-le resen!
Kezālik.....

¹⁹³ Turska vrela zovu bana Erdewdyja

Erdel-ōghlū ili Erdelić-ōghlū.

- 3 Dīn-i islām 'ašqyna çekmek gerek-dir serijetī
Dōmme bŭ jōt-dan ōlŭm ōlŭrsa ānuñ ghājetī!
Simdī, sulṭānum, meded! Fevt ejleme bŭ furṣatŷ!
Devletuñ-de munhezim bān ōghlŷ segbān nekbetī!
Kezālik.....
- 4 Sīsqa derdī Sīsqaja ōghratdŷ ōl bed-āhterī.
Mur kī, jā germ-i tomŭz ūjŭr, jā mŭr dur qahrŷ!
Derdīne dŭ rendž, 'anā, — aḥyr dzehennem dur jerī.
Hikmet iṣṣī Haqq senī qŷlmuṣ musella! Vār, jŭrī!
Kezālik.....
- 5 Nūṣ īderse bir kiṣī ūhd-i ūhādet ūrbetī,
ḥaṣra dek gŭtmez meṣāmun-dan mezāq u lezzetī!
Gharq-i envār-i hidājet īde Ḥaqquñ raḥmetī!
Bāṣ viren ālŭr gŭrŭ bāṣuna tādž u devletī.
Kezālik.....
- 6 Ḥaqq-i te'ālā gŭn gibī ōghŭruñ āčār ejlesŭn !
Jer-de, gŭk-de vasfuñŷ ins u melā'ik sōjlesŭn!
Ṭŭb-i nusret, tŷgh-i furṣat-le mijānuñ beklesŭn!
Ṣālynuḅ sandžāqlaruñ kuffār ilinī sejr ejlesŭn!
Kezālik.....
- 7 Bend u zyndān īcre bir bendeñ jātŭr girijān u zār,
ḥākpājuna du'ā-i dzevherlerīn qŷlŭr niṣār.
Meldžā' u me evāṣŷ Ḥaqq-dan ghajrŷ jŭq, ej Ṣahsŭvār!
Pāimāl-i rŭzigjāra destgŭr ōlsañ, ne vār?
Kezālik.....

Slavospjev

- 1 Velikašu, uzvišen u činu, razvivši stjegove i krenuvsī vojsku,
dao si [potreban] odgovor svojemu protivniku, jer Višnja Istina dade tebi zgodu i pomoć!
Zvijezde pod kojim si se rodio, sretno je i radosno kao sunce.
Tvojim mačem osvojio si mnoge zemlje, po čemu se otvoriše vrata [Višnjoj Istini]¹⁹⁴
Cvatuće kraljevstvo hrvatsko ti si silovito pretvorio u ruševine!
Gazi Hasan-pašo, čestit, čestit bio!
- 2 Tvoji su naumi i naredbe uspješne. Tvoje je obličje lijepo. Tvoja je narav dobra!
Neka ti stane na put sto hiljada Jezida¹⁹⁵, ti samo budi zdrav i čil!
Ti si, koji odsječe glavu tolikim nevjernicima, odličnim glavonjama!
Kolikim od njih na ruke ti natače sindžire i uža!
Pripjev.
- 3 U ime ljubavi i odanosti vjeri islamskoj valja ti povesti [na dušmana] vojsku!
Ne skreći od ovog puta, ni ako će mu smrt biti kraj!

¹⁹⁴ T. j. za raširenje islama, vjere u jednoga Boga.

¹⁹⁵ Jezid, sin Moavijim, osnivač dinastije Omajada, naredio je istrebljenje porodice Hazreti Alijine i zato njegovo ime posta pogrdna kod muslimana.

Sada, moj sultane, medet¹⁹⁶! Ne upusti ovu zgodu:

U [vlasti] tvoje sreće nalazi se razbijen i već jednoć natjeran u bijeg banović, opaki
čuvar pasa¹⁹⁷!

Pripjev.

- 4 Mučna briga za Sisak natjera ovoga nesrećnika, rodena pod zlom zvijezdom, opet
k Sisku!

Mrav može oponašati razjarenu svinju, ali snaga je njegova mravlja!

K njegovoj brizi neka bude još dvostruki jad i muka: njegovo krajnje mjesto bit će
svakako džehenem!

Gospodar mudrosti, Višnja Istina, udijelila ti je vrhovnu vlast! Idi i žuri se!

Pripjev.

- 5 Ako se netko napije medenog šerbeta šhadeta,¹⁹⁸
do Sudnjega dana ne će mu ishlapati s nepca ukus i njegova slast!
Neka ga milost Višnje Istine zaroni u zrake svjetla, koje obasjava put spasa.
Tko daje svoju glavu [za vjeru], primit će za uzvrat na glavu krunu vječnoga blaženstva!
Pripjev.

- 6 Višnja Istina stvorila sreću tvoju sjajnu kao sunce!
Na zemlji i na nebu slavili te ljudi i anđeli!
Topovi i sablje pobjednički čuvali tvoje bokove!
Tvoji sandžaci njišući se neka prošću zemljom nevjerničkom!
Pripjev.

- 7 Jedan rob tvoj u zindanu okovan leži, plačući i cvileći!
On prosipa drago kamenje svojih molba u prah tvojih nogu!
Ej, [jadan] Šahsuvare, osim Višnje Istine nema ti drugog utočišta i skloništa!
Ali ti, [velikašu],¹⁹⁹ zašto ne bi pružio ruku pomoći čovjeku, kojega su okolnosti
pogazile?...

Pripjev.

PRILOG III.

Izvadak iz historijskoga spjeva bezimenoga suvremenika

Orijent. zbirka Hrvatske Akademije Ms. N° 261f. 4^{a-b} i 5^{a-b}.

Ovaj historijski spjev posvećen je vojnici Muhameda III. na Jegru 1595.—6. U početku pjesme autor pjeva o namjesništvu Hasan-pašinu u Bosni. Iz skromnosti pjesnik ne kaže svoga imena, ali iz uvoda razbira se, da je pri-

¹⁹⁶ Meded, ar. pomoć; alarm; uzvik »u pomoć«.

¹⁹⁷ Segban, pers. čuvar pasa; treća divizija janjičarske vojske (obično se izgovara sejmen); ovdje u prvom značenju kao igra riječi u sroku s »ban«, EI IV 212.

¹⁹⁸ Šhadet, ar. mučenička smrt za vjeru.

¹⁹⁹ Zatvoreni Šahsuvare moli Hasan-pašu da mu pomogne, i to je glavni cilj ovoga hvalospjeva.

padao nekomu derviškom redu i da je kao glasoviti Hasan Kjafija Pruščak bio glavom u jegarskom ratu. Kasnije vršio je u tri maha kadijsku službu u osvojenoj Jegri. Pisac je najprije opisao taj rat prozom, a kasnije, po nalogu prijatelja, prenio je svoje djelo u versove. Špjev je završen poslije godine 1626. Rukopis bio je prije vlasništvo obitelji Teskeredžića u Travniku. Prijepis je pun pogrešaka i krivoga pisanja.

- Kad se po računu Hidžreta svrši godina tisuća,
sav čovječji rod čekaše kad će on puhnuti u svoj rog²⁰⁰!
- Sah Murad treći bješe padišah,
gledaj [samol], kakvu mudrost pokazuje Svemogući Bog!
- 100 Na Bosni posta emir Hasan-paša,
ona junačina, koji bješe [prije] čakrdži-baša¹⁸.
Još od vremena hana Sulejmana čvrst i postojan
mir s nevjernicima trajaše skoro već četrdeset godina²⁰¹.
Ali, kad je ta lakomislena glava jako i čvrsto zakuhala [kavgu],
sav se ovaj svijet potpuno uskomeša!
Privukavši topove bio je toliko visokih gradova,
i taj čvrsti mir ukide se.
Za mira jošte sazidao bješe veliku tvrđavu
i s nevjernicima vodio je uporan rat.
- 105 Učini i akin i osvoji jedan tabor.
S druge strane rijeke²⁰² dođe jedan dušman i reče:
»Vidjet ćete, kako kršenje ugovora nosi mnogo štete;
raspaljivanje ognja uzrokuje iskre!
Otvorimo [vrata] dobru susjedstvu, jer ono što se čini udaljeno već je blizu²⁰³!.....
Ne učite te dove²⁰⁴, jer nema tko bi je slušao!
Godine hiljadu i prve posnoga mjeseca²⁰⁵
mirmiran bio je tvrđavu Sisak.
Dođe jedan tabor, kome kraja nema,
s islamskom vojskom zametnu boj.
- 110 Most bješe pružen preko velike vode;
poletje čakrdžibaša²⁰⁶ čak na suprotnu stranu.

²⁰⁰ Isp. Kuran, sura LXXIV 8 : nuqira fin naqur, kad se puhne u rog, t. j. kad arhandeo Izrafil u dan strašnoga suda dva puta zatrubi u svoj rog. Na prvi glas roga sve će živo pomrijeti, a na drugi sve će uskrsnuti i sabrati se na zborištu (al mahšar). Stoga Izrafil zove se Gospodar roga, jer svagda ima pripravljen rog, da na znak Božji puhne u njega. El II 590 i 1099.— Pjesnik ovdje spominje i u islamskom svijetu rašireno hilijastičko praznovjerje.

²⁰¹ Mir između rimskoga i turskoga carstva trajao je zapravo od g. 1562., kad je Busbecq poslanik Ferdinandov učinio mir sa Sulejmanom, dakle jedva trideset godina.

²⁰² Može se misliti s druge strane Save ili Kupe.

²⁰³ T. j. blizu je rat, za koji se misli, da je daleko. To je pismo nadvojvode Ernesta Hasan-paši iz Beča, kolovoza 1591. U završetku kaže se: Perraro enim foedifragi et publicae quietis perturbatores felicem exitum sortiti sunt. Klaić, o. c. III 1, 369.

²⁰⁴ Dova (ar. du'a) je molitva, ali ovdje znači pouka ili savjet.

²⁰⁵ T. j. ramazana mjeseca, kad muslimani poste.

²⁰⁶ Mirmiran Hasan-paša sačuvao je naslov svoje dvorske službe i uslijed toga imao je i veću plaću nego bi ga išla po samom bosanskom beglerbegluku. V. El IV 810 s. v. Timar.

- Vojnici kliške live, koji svagda
 vješto se biju mačem, a u boju kao da siju vatru;
 Hrptenica [im] puna [bojne] strasti, a ruka gibka:
 svaki od njih kao strijela baca se u boj.
 Oni su kao divovi i [svaki], kao dva čovjeka, velik i jak:
 za bojno polje oni su poput jakoga Rustema²⁰⁷!
 I evo, poznajući njih po toj njihovoj muževnosti,
 Hasan-paša ipak ostavi te tigrove otraga!
- 115 Taj njegov postupak bješe [istodobno] i oholost i taština
 i baš stoga [to] posta njegov zločin.
 Svi jezici²⁰⁸ koji bjehu u islamskoj vojsci
 rekoše beglerbegu: »Slušaj, velikašu,
 najveći bubanj udara kod nevjernika,
 ne bi li bio sam [njihov] cesar među tim zlikovcima?
 Još prije ulaska u boj taj bubanj [bije] i to mnoštvo ljudi!
 Nemoj činiti nerazboritosti i prema dušmanu ne budi [odviše] junak!«
 Posla iz [samog] boja čovjeka beg zbornički:
 »Neka na ovu stranu ne prelazi beglerbeg!
- 120 Ovome neprijatelju u [otvorenom] boju ne može se dati odgovor:
 čini se da bi [i meni] valjalo prijeći natrag most!
 Pa ćemo onda s one strane [vode] učiniti boj s dušmanom:
 hitat ćemo [na njega] iz topova, pušaka i zembereka²⁰⁹!
 Ne poslušaj toga razumnoga savjeta [Hasan-paša]
 nego oholo isti čas uzjaše konja.
 Zatim, napregavši svu snagu svojih mišica,
 nesmotreno na dušmana potjera konja¹⁸⁸
 Sve kliške vojnike ostavi na njihovu mjestu
 i još sve što bješe krajiške vojske.
- 125 Neprijatelji poslaše jedan od svojih alaja prema mostu,
 a on [Hasan-paša] ondje ne bješe postavio pomoćne vojske!
 Islamski vojnici učiniše boj svesrdno,
 ali neprijateljima ne bješe broja.
 Padoše begovi zbornički i hercegovački:
 sva muslomanska vojska pošehiti se!
 Još prije bitke neprijatelj podsječe most²¹⁰:
 ni pozvati u pomoć pričuvu, niti natrag uzmaći!
 Nema, kažu, deset ljudi koji su spasli svoju glavu!
 Pregazi [dušman] muslomansku vojsku.
- 130 I mirmiran sam posta nevidljiv:
 nitko ne zna, je li se utopio ili postao šehit.
 Iz sve Bosne, Zbornika i Hercegovine
 svi domaćini [tih sandžaka] odoše bez traga.

²⁰⁷ U tekstu *Tehenmen*, pers., jak, moćan, pridjevnik slavnoga junaka Rustema.

²⁰⁸ U tekstu *diller*, »jezici«, t. j. zarobljenici, od kojih se doznaje stanje u neprijateljskoj vojsci. No ovdje treba razumjeti prije vojnike, koji su imali rekonosirati neprijateljski položaj i stanje.

²⁰⁹ Zemberek pers., balistar (sr. lat. balista); kasnije i mali top. *Meninski* III 165. *Bianchi-Kieffer* I 979. U bosanskim junčkim pjesmama zemberik. V. *Mat. Hrv. N. pj.* III i IV u rječniku.

²¹⁰ Ovaj detalj nema nijedan drugi turski izvor, i stoga je ovo malo vjerojatno.

- U jednoj kući po deset osoba postaje šehiti:
 među svjetinom pokaza se Posljednji sud!
 Ne osta u tri sandžaka jedan odžak:
 ispuni se svijet bola i uzdisanja za izgubljenima!
 Kamo pogledaš, svuda jauk,
 odasvud se pokaza žalost i tuga.
- 135 Svi zajedno, utonuvši u žalobna ruha,
 dođoše u dvor Cara svijeta.
 Radi ošasnih dobara²¹¹ prevališe put od četrdeset dana,
 da [njima] jadnicima suze s očiju utre Njegova ruka!
 Kad [o svemu] bješe javljeno, Car careva svijeta,
 rastuživši se, neko vrijeme proučavaše [položaj].
 [Zatim] dade carsko pismo: »Ako pali šehiti
 imaju bliske ili daleke nasljednike,
 neka se ostavina, bila zijamet ili timar,
 svakolika daruje [tim] nasljednicima.
- 140 Ako li šehit roda nema, njegovu ratnomu drugu
 neka se da [ostavina] za utjehu za umrlim spahijom.«
 Ali [to pismo] izvrnu vezir Sinan-paša!
 Nijedan srčan junak ne dobi iz ruku njegovih timara.
 Bosnu dade svomu sinovcu²¹².
 Ah, za njegovo vrijeme ne bi nijednoga dobra djela.
 Nazvaše ga Sarhoš-Mustafa.
 Od zuluma njegova sav svijet stradaše.
 Bez žacanja sve timare i zijamete
 razda tada svojim vlastitim vojnicima.
- 145 Ta dva nepokornika ne držaše se carskoga pisma.
 Stoga [u Bosni] nijedan odžak ne osta.
 U svemu tom sandžaku zatvoriše se vrata!
 Tako djelo pravde osta potez kalema!
 I kad [od halife] stigoše u svoja mjesta braća šehitska,
 novi jadi nastaje im kod njihovih kuća.
 Njihov²¹³ zulum složno bješe provođen,
 nesretnima pak jad na jade [rastel].
 Sinan-paša što učini, sad vidi!
 On gaženje carske riječi uzroči!

..... Sāl-i hidžret ʾoldī ʿūn bīn jyl tamām,
 muntažyr-i »naqara nāqurahu« enām-u enām.
 Sāl-i Murād šālis īdī pādīšāh,
 gūr. ne hikmet gōsterīr qādir llah!

²¹¹ Lenska imanja, timari i zijameti, po smrti posjednika njihova (timar-sahibije ili zaima) postajala su ispražnjena, mahlul, i do nove podjele muškim potomcima ili drugomu spahiji kupio je njihove prihode činovnik, koji se zvao mevkufatdžija ili mevkufatija. I ovaj put carskim otpisom bila su ta imanja određena bliskim ili daljim rođacima palih junaka, ali novi beglerbeg razdao je te spahiluke svojim vojnicima. Isp. Pril. IX str. 166, i EI. IV 812.

²¹² Sinovac Sinan-pašin, Sarhoš Mustafa (Sidžill-i Osmani IV 380) bio je mladi sin Sinanova brata beglerbega Arnaut Ajas-paše, kojega je dao Sulejman II smaknuti 1568. SO I 447. Bašagić, *Uputa* 48 i 178. mi ješa ovoga Ajas-pašu s drugim Arnaut Ajas-pašom, koji je doista bio veliki vezir i umro 1559. V. EI IV 452.

²¹³ T. j. velikoga vezira Sinan-paše i njegova sinovca Sarhoš Mustafa.

- 100 Bōsnaja ōldȳ Ḥasan-pāšā emīr,
 kīm čāqyrdžȳ-bāšȳ īdī ōl delīr.
 Ḥān Sulejmān-dan berū muḥkem, metīn
 qyrq jȳla jāqlāšdȳ šulḥ-i mušrikīn.
 Ōl sebuksar qājnadūb muḥkem, metīn.
 herdz u merdz ōldȳ bū 'ālem džumle-den!
 Ṭōp čekūb, dōjdī nīče 'ālī ḥiṣār, —
 muzmahyll ōldȳ ō šulḥ-i ūstuvār!
 Jāpdȳ šulḥ īcīnde bir ḥyṣn-i 'azym,
 ejledī kuffār-le dženk-i delīm.
- 105 Hem āqȳn ītdī, ṭābūr fetḥ ejledī.
 Šū-dan yṣrā geldī dūšman, sōjledī:
 »Naqz-i 'ahd itmek gōriirsūz čōq zarar:
 ištī'āl-i nār īder pejdā šerar!
 Āčāryz hemsājelik: bājīn qarīb!«
 Ōl du'ājī ōqumān: k'ōlmaz mudžīb!
 Bīn birindzī jȳl-da māh-i rūze-de
 Sisqā ḥyṣnyn mīrimīrān dōjme-de.
 Geldī bir ṭābūr ki jōq pājān aṅā. —
 'asker-i islām-īle ītdī vaghū.
- 110 Kōprū qūrulmys-dī bir ōlū šūja, —
 ūcdȳ čāqyrdzī-bāšȳ pes qaršūja.
 Klīs livāsý 'askerī, kīm her zemān
 tighzen-dir, dženke čū āteš-fešān:
 revm-īle māzen-dir, elī ejlūr, —
 her birī ōq-gībī dženke ātýlūr!
 Dīv u dū gībī, džesīm u hem tuvān, —
 'arsa-i rezme Tehemten-den nišān!
 Bōjle erlik-le bīlūrken onlarý.
 ejledī pesmānde ōl qaplanlarý!
- 115 Heb ghurūr u kubr īdī kjārī ānuñ, —
 ōl sebeb-den ōldȳ bedkjārī ānuñ!
 'Asker īcīnde ōlān diller qamū
 dīdīler beglerbege: "je, ej, ūlū.
 Kūs-i a'zem čālynūr kuffār-da, —
 ōlmasa čāsār ōl ešrār-da!
 Dženke gelmez-dīn ō kūs u ōl nefīr,
 ghaflet itme, dūšmanā ōlma delīr!"
 Šāldȳ dženk-den ādam Yzvornýq-begī:
 "Bū jaqāja gečmesūn beglerbegī.
- 120 Bū 'adūja dženk-le ōlmaz dževāb,
 gōrīnūr džīsīrī 'ubūr itmek šavāb!
 Yṣra jūz-dan īdēlīm dūšman-la dženk
 ātālym ṭōp u tūfenk u zenberek!"
 Itmedī re j-i rešīde i'tibār:
 ōldȳ nahvet-le hemān sā'at suvār.
 Gharyq ōlūb quvvet-i bāzūja pes.
 bī-muḥābā dušmana sūrdī teres.
 Qōdȳ jerinde qamū Klīs 'askerīn,
 dahī serḥadȳn ōlāndža leškerīn.

- 125 Bir ālājyñ sālđȳ a'dā' kōprūja...
 Qōmād̄ȳ imdāda 'asker būrūjal
 Dzund-i islām itdī dzān-dan kjārzār, —
 jōgh-īdī a'dāja ammā kī šumār.
 Dūšdī Yzvornyq-la Hersek beglerī;
 hep šehīd ōldȳ muslimān 'askerī.
 Dzenk-den evvel kōprūjī kesdī 'adū.
 Ne meded imdāda, ne dōnmek girū.
 Jōq-dyr ōn ādam ḥalāṣ itmiš serīn.
 pāimāl itdī muslimān 'askerīn.
- 130 Mīrūmīrān dahī ōldȳ nābedīd;
 kimse bilmez gharq-mī-dir jāḥūd šehīd!
 Bōsna Yzvornyq-la, Hersek-den tamām
 ḥānedān aṣḥāb̄ȳ būldȳ in'idām!
 Ōn kišī bir ḥāne-de ōldȳ šehīd, —
 ḥalq īcīnde rustah̄ȳz ōldȳ bedīd.
 Qālmad̄ȳ ūc sandzāq īcere bir ōdzāq;
 ōldȳ 'ālem āh u ferjād u firāq!
 Qānda ḥāqsañ dzumle vāvejlā īdī,
 jāš u mātem her ṭaraf pejdā īdī.
- 135 Gharq ōlūb jekser libās-i māteme
 geldīler dergjāh-i sāh-i 'āleme.
 Ṭajj īdūb maḥlūla qyrq gūnlūk jōlȳ.
 gōzī jāšin sile nā(u)mide elī.
 'Arz ōlunduq-da šahinšāh-i džihān,
 ādzijūb, d̄ȳqqatlar itdī bir zemān.
 Ḥattī-i šāh̄ȳ vīrdi: "ōlanlar šehīd
 vār-ise vāriṣ qarīb u ger ha'īd,
 ger zi'āmet ōla, jā tīmār ōla,
 dzumlesi vāriṣlara īṣār ōla.
- 140 Āqrābās̄ȳ ōlmajān jōldās̄yna.
 vīrīle ōlen sipāhī jē'sina.
 Līkin qad' itdī Sinān-pāšā vezīr:
 ālmad̄ȳ tīmār elinden bir delīr.
 Qardās̄ȳ ōghlūna vīrdī Bōsnaj̄ȳ,
 ōlmad̄ȳ 'ahdynda hīc bir īš ejī!
 Ād̄yna dīrlerdī serḥōš-Muṣṭafā
 dzumle 'ālem cēkdī zulmyndan džefā.
 Vīrdī tīmār u zi'āmet bī-gumān
 gendū-ōz qūllar̄yna heb ōl zemān.
- 145 Ḥattī-i šāh̄ȳ ṭūtmad̄ȳ ōl īkī 'āqq.
 ōl sebeb-den qālmad̄ȳ hīc bir ōdzāq.
 Qāpūs̄ȳ qāpand̄ȳ heb ōl sandzagh̄ȳn,
 ōldȳ cūn džeffe-'l-qalem emrī ḥaqqyñ
 Jerīne geldik-de ihvān-i šehīd
 evlerinde ōldȳ mātem-i nov bedīd!
 Ōldȳ onlaryñ zulm̄ȳ ittīfāq,
 derdimendāna firāq ūzre firāq!
 Pes Sinān-pāšāj̄ȳ gōr kīm n'ejledī:
 naqz-i 'ahd-i šāhī tahrīz ejledī!

PRILOG IV.

Tužaljka suvremenoga nepoznatoga pjesnika za izginulim junacima kod Siska.
Orijent. zb. Hrvat. Akad. Ms. N° 1183 f. 15 b.

1	Ne 'adžeb hāl ōldŷ,
be hej, gīdī Hyrvāt, sende!
Niče jigī šehīd ōldŷ,
be hej, gīdī Hyrvāt sende!	1	Kako čudan događaj desi se
be hej, didijo Hrvate, kod tebe!
Koliki idiiti postaše šehiti
be hej, didijo Hrvate, kod tebe!
2	Niče jigī, niče džānler!
Ničelerūn jūzī enver!
Ḥasan-pāšā gibī server
qaldŷ, gīdī Hyrvāt, sende!	2	koliki iditi, koliki dražesnici!
Kolikima [junacima] lice posta presajno ²¹⁴ !
Jedan velikaš, kao Hasan-paša.
i taj osta. didijo Hrvate, kod tebe!
3	Qyryldŷ būndza begler, āghāler!
Qān-ile dōldŷ ovāler!
Memī-beg gibī dilāver
qaldŷ, gīdī Hyrvāt, sende!	3	koliki su polomljeni begovi i age!
Krvlju se se napunila [široka] polja!
Jedan srčan hrabrenik, kao Memi-beg.
i taj osta. didijo Hrvate, kod tebe!
4	Čōq-dyr ghāzīlerūn džežāsŷ!
Niče ātlū, niče jājāsŷ!

Ḥunkārūn hemšīre zādesī
qaldŷ, gīdī Hyrvāt, sende! | 4 | Veliku imaju[primiti] nagradu[poginule] gazije
Ah, koliko [ih je bilo] konjika, koliko li
pješaca!
[Sam] Gospodarev rođeni sestrić ²¹⁵
i taj osta. didijo Hrvate, kod tebe! |
| 5 | Ōqlar ūrdŷ čerh-i felek!
Ānā īrmez hergiz dīlek!
Ramadān-beg gibī melek
qaldŷ, gīdī Hyrvāt, sende! | 5 | Kolo nebesko ²¹⁶ bacalo je strijele!
Ah, molbe nikad ne stižu k njemu!
Jedan anđeo, kao Ramadan-beg.
i taj osta. didijo Hrvate, kod tebe! |
| 6 | Gelūn, Muhammed ummetī!
gōrūn bū derdī, hasretī!
Bīn bir jŷlūn qyjāmetŷ
qōpdŷ, gīdī Hyrvāt, sende! | 6 | Dodi ti, Muhamedova općino,
pogledaj ovaj bol i jad!
Kijamet godine tisuću i prve
puče. didijo Hrvate, kod tebe! |
| 7 | Jūrī, be hej, gīdī jamān,
čū gōsterdūn bōjle zemān!
Šāgh ōlsūn devletlū ḥukjār!
Bū gūn qālmaz, Hyrvāt, sende | 7 | Bježi, be hej, opaka didijo!
jer si uzrokovao ovakav [strašan] zeman
[Vazda] zdrav bio [naš] čestiti car!
Ovaj dan. Hrvate, ne će [dugo] ostati kod
tebe! |

PRILOG V.

Derviš Veli Abdal, Pjesma u čast Bošnjaka Murteda-paše.
Orijent. zb. Hrv. Akad. Ms. N° 1547 f. 21 b.

Pjesnik Veli Abdal, prema nazivu »ābdāl« (zapravo plural od ar. bedl, naziv članova beктаšijskoga reda)²¹⁷ beктаšija, stanovnik Turske Hrvatske i

²¹⁴ Isp. Prilog II strofa 5.

²¹⁵ Isp. str. 152—5.

²¹⁶ U originalu čerh-i felek, pers., točak koji se okreće, nebeski svod; nestalna promjenljiva sreća čovjekova, sudbina. Bašagić.

Znam Hrvati 4 5 i 78 čark u felec tumači ograde pred bojnīm jarcimaš, t. j. najopasnije mjesto za vrijeme juriša, gdje sudbina jednima određuje život, a drugima smrt.

²¹⁷ Isp. Jacob, o. c. 20 i 28.

učesnik turskih najezda u Hrvatsku, inače nepoznat, ispjevao je ovu pjesmu po svoj prilici trideset godina po Sisačkom razboju za Murteda-paše, rodom iz Novoga Šehera, male kasabe između Tešnja i Žepča, koji je pašovao na Bosni 1623.—26. Brat Murteda-paše Salih-paša bio je veliki vezir, a amidžić (stričević) Ibrahim-paša bio je također glasoviti vezir²¹⁸. Bašagić kaže da je »na desetke godina begovao i pašovao po Bosni i Ugarskoj«. Murteda-paša održao je više pobjeda nad ćesarevcima, a 1627. sklopio je u Budimu mir s Austrijom. Kasnije bio je vezir pod kubetom. Za Ibrahima I. s bratom Salih-pašom nedužno je platio glavom 18. šabana 1057. (18. rujna 1647.)²¹⁹.

- 1 Uzdigni sandžak Hazret-resulov²²⁰,
dođi, hiti na serhad, Murteda-pašo!
Podle dušmane upoznaj sa sobom
dođi, hiti na serhad, stasiti pašo!
- 2 Neka opet dođu časovi uživanja i osvoje se [nove] pokrajine!
Po crnoj zemlji neka se lije krv!
Junak neka se pošehiti, hurija neka se grli²²¹!
Dođi, hajdemo na trčanje, Murteda-pašo!
- 3 Tvoje junaštvo čuje se u Rumu i Šamu!
Na [sva] četiri ćoška zvoni tvoja slava:
Ćim stiže k Beću, širi se dalje po Frengistanu²²²!
Dođi, hajdemo na trčanje, Murteda-pašo!
- 4 Dođi, da vratimo dobru kob Kupi vodi!
Svevišnja Istina neka sveže dušmanima putove!
Da osvojimo zemlju Zirin-oghlijinu¹⁸⁴
Dođi, hiti na serhad, Murteda-pašo!
- 5 Ako Bog da sreću baš u ovoj svetoj vojnici,
Muhamedova ćudesa će porasti!

²¹⁸ EI II 468—9; Bašagić, *Znam. Hrvati* 50—54; SO I 97.

²¹⁹ Bašagić, *Uputa* 62—5 i 179; *Znam. Hrv.* 52.

²²⁰ Sandžak šerif, plemeniti stijeg proroka Muhameda, čuva se u Carigradu. Dug je 4 metra, na vrhu ima srebrnu četverokutnu jabuku, u kojoj je kuran, pisan rukom halife Osmana. Stijeg je pokriven drugim stijegom, koji je, kažu, bio halife Omara, i omotan je 40 puta tafetom. Sve to pohranjeno je u prevlaci od zelene ćobe. Na srijedi te prevlake pričiven je kuran halife Omara i srebrni ključ od ćabe. Sandžak šerif pratio je sultana ili velikoga vezira u bojnim pohodima, gdje mu je bio određen poseban šator, u kojemu je počivao na stalku od abonosa u

srebrnim karikama. Poslije vojnice skidali su ga s kopljišta i polagali u raskošno ukrašen kovčeg. Vusletija (Ali beg Užićanin) u svojoj Ghazauame-i Ćehrin potanko opisuje, kako je veliki vezir Kara Mustafa u najodlučnijem času bitke kod Ćehirina g. 1678. dao iznijeti sandžak šerif i tim okrenuo tok boja u svoju korist. V. Olesnicki, *Borba Russkih i Turok za Malorossiju* 227—252. Sbornik rusk. arheolog. obšč. III. Bjelgrad 1940.

²²¹ Šehiti po smrti dobivaju u raju za nagradu hurije, crnooke krasne djevice, kojima se neprestano obnavlja djevićanstvo.

²²² Frengistan, Franaćka zemlja, znači i cijelu kršćansku Evropu.

- Erdelj-oghliju¹⁹⁵, ¹⁹³ sužnja sultan Muradu¹⁹⁶
valja ti poslati, Murteda-pašo!
- 6 Veii-Abdal svagda žarko prosi od Boga:
da ne nade dušmanin nipošto amána od belaja!
Istina Višnja da čuva našeg pašu od svake greške!
Dodi, hajdemo u krajine, Murteda-pašo!
- 1 Hazret-i resūluñ sandžāghyn qāldyr.
gel, sūr serħadda, Murteḡā-pāšā!
Gidī dūšmanlara gendūñi bildir,
gel, sūr serħadda, Murteḡā-pāšā!
- 2 Jine demler ōlsūn, ūdžlar āčylsūn!
Qarā toprāq ūzre qānlar sāčylsūn!
Jigit šehīd ōlsūn, hūrī qōdžulsūn!
Gel, — āqyna vāralym, Murteḡā-pāšā!
- 3 Jarār lūghyñ Rūm-da, Šām-da sōjleñdī!
Dört kūše-de ejū nāmyñ sōjleñdī!
Beče erīndže, Frengistāna jājlady!
Gel, — āqyna vāralym, Murteḡā-pāšā!
- 4 Gel, oghūr īdelim Kūpā šūjuny!
Haqq baghlaja dušmanlaruñ jōlūny!
Feth īdelim Zirīn-ōghlūnyñ ēlinī!
Gel, sūr serħadda, Murteḡā-pāšā!
- 5 Haqq oghūr vērse išbū ghazā-de,
Muħammedyñ mu'džizātý zijāde.
Erdel-ōghlyn, dūtūb, sulḡān-Murāde
gōndürmek gereksiñ, Murteḡā-pāšā!
- 6 Velī-Abdāl dīler dā'im Hudā-dan:
hič āmān būlmasūn dušman belā-dan!
Pāšāmūzy Haqq, saḡlasūn haḡā-dan!
Gel, ūdžlara gīdelim, Murteḡā-pāšā!

PRILOG VI.

‘Alī, Kūnh al-achbār, Bibl. Nat. Paris. Suppl. Turc N° 1028 f. 487a-b-488a.

Mustafā ibn Ahmed ibn Abdallah Čelebī, prozvan Alī, rodio se u Galipolju 28. travnja 1541. Bio je plodan i darovit pisac, kojega spise odlikuje otvorena ljubav istine. Osam godina svoga života (1569.—77.) bavio se u Bōsni, najprije na Klisu, kod kliškog sandžak-bega, krajišnika Bali-bega Malkoč-oghlu²²³, a zatim kao éatib Ferhad-paše Sokolovića, namjesnika bosanskoga¹⁶, pa je prema tomu dobro poznao bosanske prilike. Umro je g. 1008. (poč. 24. srpnja 1599.). Svoje historijsko djelo Kūnh-al-ahbār, Suština vijesti, pisao

²²³ Isp. Babinger, *Beiträge z. Gesch. d. Geschlechtes Malqoč-oghlu* 150—51.

je 1593.—99., dakle prije same svoje smrti, od 53. do 60. godine svoga života. To je opće historijsko djelo u četiri dijela (rükñ), od kojih je samo četvrti posvećen historiji kuće Otmanove i rumelijskim zemljama. Künh-al-ahbâr štampan je u Carigradu i to nepotpuno i četvrti dio poznat je samo u rukopisima. V. Babinger GOW 126.—9. i EI I. 283.—85. Naš izvadak učinili smo po rukopisu Narodne biblioteke u Parizu.

... Sinan-paša posta treći put [veliki] vezir.....

Najprije prionu krčiti mlada stabla, koja bješe zasadio Sijavuš-paša, a päsati i uzdizati osobe, koje uživahu njegovu zaštitu. Onda reče sebi: Što zato, ako je [Sijavuš-paša] zapovjedio svrgnuti moga sina s budimskoga beglerbegluka²²⁴? Ako je učinio što, neka je učinio! Ako bude što i potratio od trica [ovoga] svijeta, (pa što onda)?« — Zatim dade skinuti Hasan-pašu, Sijavuš-paši svesrdice odana, kojemu je samo tri mjeseca prije bio dan rumelijski beglerbegluk i koji sada s velikom vojskom iđaše da uzveliča pobjede u bosanskoj krajini. Premda ovaj potonji bijaše već izašao u samo Srijemsko polje, i zločinci nevjernici s toga pali bjehu u stravu, premda svaka od dražesnih [bosanskih] dolina imaše biti obasjana novim bljeskom [slave]. Sinan-paša protuzakonito osobnom svojom naredbom premjesti rumelijskoga beglerbega u Temišvar, a sina svoga [opet] uzveliča. Time najprije omete emire da stignu [Bosni] u pomoć, a zatim svrgavši rumelijskoga beglerbega, koji se bješe već približio k [Bosanskoj] krajini, dodijeli njegovo mjesto svojemu sinu.

Međutim mirmiran Hasan-paša, po svom prekršaju mirovnoga ugovora krivac pada i propasti, kako na strani muslomanskoj, tako i na strani mrskih nevjernika, junački vrati se s pobjedom i s velikim plijenom sa svojih trčanja, gdje bješe prolio toliko krvi. Ali ne dođe mu na um, da drzovitost u njegovu kršenju ugovora može [jedan put] postati povod štetama i raspu. Ne

bijaše pomislio, da će vitezovima, koji se danas, stjecajem okolnosti, vratiše s velikim plijenom, možda ona [ta drzovitost] jednoga dana postati i uzrok propasti. Međutim pravovjerni boreci za din, vješti poznavaooci prilika, opominjahu ga. Znali su mu govoriti: »Pogaziti ugovor, i da to bude baš s naše strane, nije dobro djelo!« Ali on njih nikad ozbiljno ne slušaše, nego oslanjajući se preuzetno na snagu svojih mišića, nikako ne davaše živjeti nevjernicima. I doista, kojom god stazom iđaše, pokazivaše pravu muževnost i junaštva poput djela slavniñ vojskovođa suratnika Mihalovih⁷⁶ i Malkočevih⁷⁷ (Mihalli ve Malqoçli). Sa svojim pobjedama i dobitkom [ogromna] plijena, kojih drugi poslije njega Vremenom²²⁵ darovani serdari ne bi mogli dobiti ni sa sto ili dvjesta tisuća vojske, i sa junaštvom njegovih polugolih neocjenjivih bosanskih vojnika, spomenuti mirmiran, koji u zrcalu [historijskoga djela] »Hadaiq«²²⁶ uvijek se slika kao divni muž pobjede i razbojištva, bijaše zaista čovjek [kao stvoren] za posebna svoga ljetopisca. To bijaše ubojni lav mužjak. Bijaše junački vitez, koji darežljivo rasipa glavnicu svoga života. Posao mu bješe revna trka, a za dušmanina — smjesta to shvati! — kao da pripadaše broju suboraca Druga iz Pećine²²⁷! Dok drugi neki krajišnici samo još nastojahu naći stvarnu i pravnu izliku za najezdu u nevjerničku zemlju, — premda u prošlosti to bješe običaj, kojemu se ne prekidaše tok, — ovaj se već drznu oboriti na tu zemlju i odnijeti plijen. Ako ga i koriše, da radi usuprot [postojećih]

²²⁴ Isp. bilj. 251.

²²⁵ T. j. beglerbezi, koji su u toku historije bili na Bosni.

²²⁶ Ovo historijsko djelo, čini se, izgubljeno, Babinger ne spominje u svom djelu o turskim historicima.

²²⁷ »Jar-i ghar« drug iz pećine je Abu Bekr, koji se s Muhamedom bio sakrio u pećini, koju je po legendi pauk svojom paučinom opreo, i tako ih spasio od Mekanaca, koji su ga progonili.

ugovora, u suštini on svagda branjaše naše krajine. Svagda bješe orao, za kojega govorahu, da su sokolovi u njegovoj pokrajini uvijek potučeni.

Ako se kad prije bješe desilo, da neke ondašnje poglavice krajiške, to znači, melik-al-umara²²⁸ i mir-i-liva²²⁹, planuše od želje [za ratom], i nakon potrebnih priprema razvijahu se [kod njih] stjegovi i barjaci i orahu se bubujevi i svirale, obično tadanji veliki vezir, prije nego plane oganj kavge, premještaše slične lakoumne dostojanstvenike u unutrašnje oblasti, ali ni padišah svijeta, ni slavni veziri ne davahu svoga pristanka na gaženje [mirovnih] ugovora^{229a}.

I zaista, koliko god spomenuti mirmiran postupaše lakoumno, pokojni glavlar na Vratima sreće (der-i devlet bašy, t. j. veliki vezir Sijavuš-paša), nikad ne odobravaše sličnih djela. Agama pak hadumima, koji ga (Hasan-pašu) bjehu nekoč odgojili među službenicima carskoga harema, dostojna svake časti, dođe previšnjja zapovijed u slijedećim riječima: »Premda se Hasan uvijek odvažuje na slične čudnovate pothvate sa [svojim] divanom, ako se na posljertku stvori stvarno neprijateljstvo [sa susjedima], on će uslijed svega toga sebi potpuno izvrći velikoj kazni. Neka dakle pazi i u napredak ovako se ne vlada, ne diže više vojske i ne trči u dušmanski vilajet.»

Na tomu se obrši njihova pouka. Ali pošto se (mirmiran) neprestano vraćaše kao pobjednik, veliki vezir ne mogaše ništa poduzeti za njegovo uklonjenje. U kratko, spomenuti paša bješe po prilici dvije godine mirmiran u Bosanskoj krajini. Bješe uzeo tvrde Hrastovicu i Bihać, i za njegova vremena pretrpješe mrski nevjernici mnoge raspe. Dva puta idaše i trudaše se osvo-

jiti crkvu (kelisa)²³⁰ Sisak. Ali pošto bješe zaštićena talismanom (mutalsem) i topovi ne činjahu na nju nikakvoga dojma, on odusta. Nevjernički baili nekoliko puta podnošahu pritužbe na Vrata sreće i govorahu: »Bezuvjetno premjestite bosanskoga beglerbega na drugo mjesto«. I na dugo i na tanko razlagahu, kako će na kraju oganj nesloge sigurno planuti poput plamena. No sa strane velikog vezira nikada se ne davaše tomu pažnja, i dok se u previšnjem haremu nalažahu njegovi stari odgojitelji, ne bješe sredstava da [mirmiran Hasan-paša] bude skinut ili zamijenjen drugom osobom. Uporedo s tim rečeni mirmiran neprestano činjaše predstavke i izlagaše govoreći: »Oni udariše na naše krajine, onoj i onoj našoj tvrđavi zamišljahu učiniti štetu. Dobivši o tom obavještenje, potekosmo da ih protjeramo.»

Ovako ili drukčije, kovarstvo i spletke, koje se imahu neophodno desiti, dogodiše se. Jedan od nevjerničkih vojskovođa, zločinac po imenu..... (ime fal) napade sa svom vojničkom spremom bosanski serhad. Obaviješten na vrijeme i upozoren, mirmiran sa svoje strane javi na Vrata sreće i smatraše za potrebno izmoliti zapovijed da mu se u pomoć pošlje rumelijski beglerbeg. Tadanji veliki vezir Sijavuš-paša smatraše mogućim da se zadovolji ta molba i posla na zaštitu bosanskoga serhada rumelijskoga beglerbega, drugoga Hasan-pašu. Zaista, da je taj bio stigao i da je bosanska vojska, hrabra i junačka poput svoga beglerbega, bila pojačana, uslijed tih zapovijedi milošću Božjom ta nevjernička vojska bila bi potučena, a Muhamedov mir i blagostanje uredio bi se. Ali paša, koji bješe postao veliki vezir, nađe zgodnim iskaliti dušu osvetom nad rečenim mirmiranom. Najprije dobavi rumelijski begler-

²²⁸ Malik al-umara', arapski, odgovara turskom beglerbegi, knez nad knezovima, beglerbeg.

²²⁹ Mir-i liva, pers. odgovara turskom sandžaq begi, t. j. zastavni gospodin, dominus handerialis (Panierherr).

^{229a} Isp. Ferman Murada III. Rudolfu II. od 11. IX. 1592. Spomenici I 168—9.

²³⁰ 'Ali, najobavješteniji od turskih historika o bosanskim prilikama, jamačno stoga zove Sisak crkvom, jer je znao, da je taj grad pripadao kaptolu crkve Zagrebačke.

begluk svomu sinu, kojega svi zвахu »eb-ter« (bezdjetak)²³¹. Zatim dade nalog za povratak beglerbega (rumelijskoga), koji se već bješe na pet konaka približio bosanskom serhadu. Uslijed toga mirni an

— to je svakako dokaz njegove oholosti — reče sebi: »Neka bude što bude!« i počeo uporno raditi o postignuću poduzetoga cilja i na okrug mejdana kao središte [odlučnog dvoboja] stupi čvrstom nogom....²³²

PRILOG VII.

Pečevi. Tarih II. 124—9. Carigrad 1285. = 1867.

Ibrahim-beg Alajbegović, historik poznat pod imenom Pečevije, potomak bosanskih alajbegova, kojih su dvori bili u Crnotini pokraj Sarajeva. Otac njegov sa dva brata odselio se u Ugarsku. Ibrahim rodio se u Pečuhu 1574. Mati mu je bila od porodice Sokolovića. Ibrahim-beg odgojio se u Budimu kod ujaka Ferhad-paše, a kasnije živio je kod drugoga rodaka Lala Mehmed-paše. Vršio je razne administrativne dužnosti. G. 1593. stupio je u ratnu službu i bio je na ugarskoj vojnici velikoga vezira Sinan-paše. Svoju historiju, koja se obično zove Tarih-i Pečevi, koju je izveo od početka vlade Sulejmanove do smrti Murada IV., pisao je pod starost (g. 1640.) u svom rodnom mjestu, gdje je i umro 1650. (V. Babinger GOW 192.—5. Bašagić, Uputa 80 i Znam. Hrvati 51. Handžić, Ibrahim ef. Pečevija, Kalend. Nar. Uzdan. 129.—149. Sarajevo 1959.)

Kratak prikaz djelovanja Derviš-Hasan-paše na Bosni

Rečeni [dostojanstvenik] po naravi bio je gublji čovjek. Netom posta valijom bosanskog cialeta njemu se nopoće nije dalo mirovati. Ne prestajaoe dosadivati nevjernicima: čas čineći akine, čas navaljujući na njihove tvrđave. Cafiri nejednom izjavljivahu [svoje] nezadovoljstvo i pošiljahu svoga poklisara na čestiti prag izjavljujući: »Ili skinite Hasan-pašu, ili će mir biti prekinut!« Od toga ne bješe koristi. Pokojni Derviš-paša²³³, koji tada bješe osobni miljenik (musahib-i hass) čestitog cara, a koji znaše sebi steći i intimno prijateljstvo velikoga vezira Sijavuš-paše nije dao ga (Hasan-pašu) ukloniti, nego [cafirima] davaše odgovor: »Pa šta, ako vi provalite u Bogom čuvane zemlje [naš], onaj (Hasan-paša) će vas svagda suzbiti.«

²³¹ Kod muslimana, kao kod drugih istočnjaka, bezdjetnost se smatra velikom nesrećom i sramotom. U 108. suri kurana govori se Muhamedu: »Zaista, onaj koji tebe ne navidi, ostat će ebter (bez potomstva)« Ovo se odnosi na As ibn Vajela, koji se narugao Muhamedu, kad su mu djeca pomrla.

Osvojenje tvrđave Bišća i gradnja Jeni-hisara

Godine 1000 (poč. 19.-X.-1591.) spomenuti [velikaš], štićen od strane padišahove, digne bosansku vojsku i podsjedne tvrđu Bihać (Bihke). Pošto ga je bio osam dana, deveti dan podo mu za rukom zavladatai njim. Smjestivši u njega dostatan broj branilaca, otiđe i sagrađi Jeni-Hisar. Njegov sandžak preda poznatomu i glasovitomu Rustem-begu, delibaši pokojnoga Ferhad-paše¹⁶.

Opis druge njegove vojnice protiv nevjernika

Toga proljeća, čim nastupi doba cvijeća, on iznova pristupi kupljenju vojske. Sabra bosanske spahije i zaima, bosanske emire, kako (one) u službi, tako mažule

²³² Opis Sisačkoga boja, koji je u 'Alije u ostalom kratak i bez značenja, fali u Pariskom rukopisu.

²³³ Bašagić, *Znam. Hrv. 17*; Isti, *Bošnjaci u islam. književnosti* 59—50; SO II 529; Pečevi II 273—5.

(na raspoloženju), vojnike (neferi) i age iz krajiških tvrđava, a valjda i svu vlašku raju, i tako sastavi ogromnu vojsku.

O nekim čudesnim događajima

U to vrijeme ovomu skromnomu robu desi se poslovno putovanje u Bosnu. U našoj kasabi, to jest u Pečuhu, koji zarobljuje srca²³⁴, bješe u to vrijeme između derviša abdala, jedan po imenu Idris-baba. Božji čovjek, prosvijećen odozgo. Pripovijedaju, da se više puta očitovala njegova svetost (vilajet) i čudotvorna moć (keramet)²³⁵. Bješe aziz (ljubimac Božji). Sada je nad njim sagrađeno visoko kube i zairi (hadžije, posjetnici) pohodivši ga koriste se time, a mnogi [siromasi] nadjeljuju se od [njihovih] zavjeta i milostinje. Tad još bješe u životu. Slučajno se susretoh s njime. »Baba, namjeravam putovati u Bosnu. Možda bi, rekoh mu, htio što Hasan-paši isporučiti?« — »Bih, kako ne«, reče. »Kamogod pošao, bijelo mu lice! Duhovi evlija i abdala njega podupiru i pomažu. Čak i sam Hazret-i Alija, Višnji mu Gospod prosvijetlio lice! prebiva s njegovom vojskom. Ovako kaži,« reče mi.

Jedan od prisutne derviške braće reče: »A što, Baba, zar ne bi drugo što još iskao od njega?« — »Valahi, hrka (mantija) mi je ovetšala, trebao bih hrčicu,« odgovori Idris-baba. Kad sam stigao u Banju Luku, slučajno sam došao u jednu mahalalu. [Vidim] razvijeni su stjegovi i barjaci! Tugovi, sandžaci su razvezani! Islamska vojska poručana je alaj po alaj. Bori je ore. Hasan-pašin lični at stoji blizu. Age njegove i kapidžibaše od prije poznavahu ovoga nedostojnog roba. Jednom, kad je Hasan-paša bio beg u Segedinu i išao na obranu Seget-

vara, pao je bio na konak u naš čifluk, koji se nalazi u Pečuhu. Bilo je dano ugošćenje po našoj mogućnosti, i na svaki način bio je počašćen. Bez oklijevanja oni dopadoše preda me i dovedoše me k njemu glavom. Hasan-paša opasan svojim mačem i obuven u čizme sjedio je u čošku (šahnišin²³⁶) svoje divanhane.²³⁷ Poslije [običnih] pitanja za zdravlje i stanje i mnogih ljubaznosti, kad sam našao zgodu govoriti, predah mu poruku Idris-babinu i jezgru njegovih [ostalih] riječi. Sam paša također bijaše vidio toga starca, poznavao ga i imao o njemu u najvećoj mjeri lijepo mišljenje. On se veoma obradova i bješe vrlo zadovoljan. Iznovice više puta me upita: »Šta je još rekao?« Možda više od deset puta iskao je da mu ponovim riječi (Idris-) babe. Dapače, sa svoga mjesta, neprestano pomičući se ka kraju šahnišina²³⁸, [na posljedku] dođe sasvim kraj ovoga nedostojnog roba. Zatim poruči svomu čehaji²³⁹ Ramadanu, da da jedan kazak kao skupocjenu hrku i u takvom zadovoljstvu uzjaha svoga konja i ode. A ja, nedostojni rob, oputih se u Sarajevo (Saraj). U Sarajevu bješe jedna kafana lijepo uređena sa pet, deset čošaka (nišin), svaki određen za izvjesnu vrstu [gostiju]. Na primjer, kadije, šerifi, muderisi, ajani gradski, hodže i putnici, ondje su se kupili.

O pogađanju i tumačenju sanja pobožnih ljudi

Jednog dana, na tom mjestu sjedaše društvo i razgovarahu. Najednom uđe izvana jedan od ajana i reče: »Pripovijedaju, da je jedan od pobožnih ljudi vidio čudan san«. Rekoše mu: »Izvoli [sjesti i pripovijedati]«. — [On počne:] »Ide Hasan-paša s islam-

²³⁴ Dildžu, pers. onaj kojega srce ište, koji zarobljuje srca; privlačiv, žuden.

²³⁵ Karama, ar. čudotvorna moć, kojom Bog prema evlijama (»dobrima«, ugodnima) pokazuje svoju milost i dobrotu. Čudesa, kojima proroci (anbija, pl. od nabi) potvrđuju svoje poslanje od Boga, zovu se mudžiza. Velija (ili evlija) dužan je kriti svoja čudesa, a prorok ih je dužan pokazivati svijetu.

²³⁶ Šahnišin, pers., balkon, natkriven doksat, koji ima na tri strane prozore i snabdjeven pokućstvom.

²³⁷ Divanhana je velika odaja za sjednice divana.

²³⁸ Kethuda', pers. (ket, kuća, huda, gošpodar,) u turskom obično kehaja, kiaja, upravitelj kuće, majordom.

²³⁹ Qazaq, t. duga gornja haljina, obično od skupocjene tkanine. Ova riječ fali u rječnicima.

skom vojskom. Najednom vidi [onaj po-
božan čovjek], uškopiše ga, to jest učiniše
ga hadumom«. Svi, pažljivo saslušavši, re-
koše: »Da čudna sna!« I zapanjiše se. Kako
su među onima, koji su sijelili, bili ljudi
vješti u tankostima rječitosti, to svaki od
njih uze slobodu da tumači taj san. Jedan
obično, drugi oštromno. Svaki prema ste-
čenom znanju uzeo je učešće. U to vrijeme
u odori sufije, obučen u hrku, iznenada
pojavi se neki derviš. Pripovijedaju, da je
bio vrstan u vještini tumačenja snova i da
je u narodu bilo poznato njegovo duboko
znanje u toj nauci. »Ej, naš šejhu, dobro
si došao. Ti dođe baš kao čudom kad te
trebamo«, rekoše mu, sa štovanjem, poka-
zaše mu mjesto i ispričaše mu zgodu sa
snom. Čim to čuje [derviš], obori glavu,
zatim kliknu: »Hvala svevišnjemu Bogu!
Hvala svevišnjemu Bogu! Radosna vam
vijest, jer Hasan-paša razbi ili će svakako
razbiti nevjernički tabor!« Zaiskaše od nje-
ga način njegova tumačenja (toga) sna. On
odgovori: Među upraviteljima Bosne bješe
hadum Jakub-paša, koji razbi nevjernički
tabor. On, kako pripovijedaju, na Krbav-
skom polju rasprši tabor Derendžila bana
i uništi svojim islamskim pokretnim mačem
dvadeset hiljada ćafira²⁴⁰. Kad je u svijetu
sanja Hasan-paša dobio sličnost s njim,
onda i u nazočnom svijetu, ako se udostoji
istih [moralnih] vrlina kao i (Jakub-paša),
mora, to je moje duboko uvjerenje, da bez-
uvjetno još razbije [nevjernike] i postane
pobjednik i pobjedonosac. Svi koji su sje-
djeli rekoše: »Aferim, naš šejhu!« i pohva-
liše ga i vrlo se obradovaše. Zaista, četiri,
pet dana kasnije stigoše radosni glasovi.
Sarajevskom kadiji dođe dapače osobno
pismo Hasan-pašino, koje posta vrelo rado-
sti pravovjernih.

²⁴⁰ V. Olesnicki, *Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbav. polju*. Rad 264. 123—160.

²⁴¹ Qaltaban, pers., rogonja podlac, (cornard, cocu, homme qui tolère les infidélités. de sa femme; vil, ignoble. Ovo se valjada odnosi na generala Andriju Auersperga († 8. X. 1593).

Poraz nevjerničkoga tabora

Godine 1000. Hasan-paša na isti način, kako je bilo izloženo gore, otpravi se opet na vojniciu u zemlju neprijateljsku. Blizu Jeni-Hisara na rijeci Kupi načini čvrst, jak most i prijeđe u hrvatsku zemlju. Erdelić ban¹⁶³, jedan od glasovitih beglerbega toga serhada i hrvatski general [sa nadimkom] Qaltāban²⁴¹ skupiše veliku vojsku i pođoše [mu] u susret. Milošću višnjega Gospoda po kratkom boju i borbi dindušmani okrenuše lica k potpunomu porazu. Pravovjerni, postavši dobitnici i pobjedonosci goniše ih i većinu ih uništiše. Na tom polju bi poubijano nevjernih bez kraja i svi njihovi tabori postaše plijen. Bješe šest komada neisporedivih kolubrina²⁴², a također svakoga drugoga ratnog i bojnog oruđa bez kraja. Poslije toga Hasan-paša dade trčanje u zemlje ćafirske i zadobi plijen od nebrojenog roblja i obilnoga blaga. Mnogo vremena prođe, kažu, da islamske gazije nijesu dobivali tolik plijen.

Potpuni poraz Hasan-pašin i njegovo utopljenje u vodi

Hasan-paša jednu do dvije tisuće glava i sto do dvjesto nevjernika, koje je okovao u sindžire, zajedno s uzetim topovima posla na čestiti prag. On živo zaiska da se njemu u pomoć odredi vojska, naglasivši: »Sigurno je da će dušmani nakon svoga poraza s velikom vojskom doći na nas«. Veliki vezir bješe Sijavuš-paša. Čim stiže Hasan-pašin plijen i njegov izvještaj, on reče: »Potpuno je nemoguće da nevjernici ne bi uložili velike napore i da ne bi spremali osvetu«. Jednomu od svojih osobnih privrženika Kirli Hasan-paši dade rumelijski vilajet i odredi ga u pomoć. Ali u to vrijeme posta veliki vezir Sinan-paša. Kažu, da prema Hasan-paši, koji bješe na Bosni, on [još] za svoga prvoga vezirstva bijaše počeo gojiti

²⁴² Qulumburna, t., (š. Sami Qamus-i turki 1112 qulumbur), fr. coulevrine, tal. columbrina, top dulji i tanji od današnjih. Po Klaiću kod Bresta je Hasan-paša zadobio pet topova: jedan štajerski, dva banova i dva zagrebačka. Klaić *Pov. Hrv.* 382.

strašan gnjev. Uzrok je tomu slijedeći: On, (Sinan-paša), bješe zaželio kupiti od Hasan-paše njegove kuće, koje, kako kažu, bjehu tik do njegova (Sinan-pašina) posjeda. Hasan-paša od svoje strane ne odbi i reče, da će (mu) ih jamačno prodati. No kasnije, kako međutim Sinan-paša bude svrgnut, [Hasan-paša] nikako više ne htjede prodavati. I tako dakle ovaj put, u namjeri da [mu] se osveti, Sinan-paša ne posla [u pomoć] vojske, koju bješe odredio Sijavuš-paša. Premda rumelijski beglerbeg bješe došao već blizu [Bosne], on preda Rumeliju svomu sinu, a spomenutomu (Kirli Hasan-paši) daje Temišvar. Prema tomu Hasan-paša prevari se u računu. Ali on bijaše, kako pripovijedaju, podcijenio u svojim očima spomenute prokletnike i zbog toga zaključio, da oni ne će udariti na njega. To znači, da je pao u takvu oholost, da se diže samo s bosanskom vojskom i dođe pred Jeni-Hisar (Petrinju). Odavde prijede po mostu preko vode i podsjede tvrđavu (qa'la) Sisak. U tom položaju primi vijest, da je nevjernički tabor stigao u jedno obližnje mjesto. To su prokletnici Erdeljić ban i hrvatski general napregli bili sve sile, koje imahu, i dotjerali sve vojnike i

raju, koja bješe pod njihovom rukom. Pošto bjehu prije još poslali listove za pomoć cesaru, čovjeku zla roda, i njegovu bratu Maksimilijanu²⁴³, oni, kako kažu, poslaše s velikom njemačkom (nemče) vojskom jednoga velika psa iz broja njemačkih vojskovođa i dostojanstvenika. Ovi tada s cijelom tom družbom udariše na Hasan-pašu. Premda Hasan-paša i islamska vojska htjede im se odupirati, pošto nevjernika bješe bez broja, a ratnoga oružja u njih neobično mnogo, ne mogoše im se oprijeti, biše ametom poraženi i nagnuše u bijeg. Čim stigoše k mostu, koji bjehu sami sagradili, od velike naloge vojnika ne mogaše se nikako doprijeti do njega. Pošto ih nevjernici slijedahu za petama, islamskim vojnicima ne bi drugo nego padoše u rijeku Kupu. Hasan-paša i gospodar, hercegovački beg, zvan Sultan-zade, sin velikoga vezira Ahmed-paše i kćeri Rustem-pašine i još bez broja drugih vojskovođa i islamskih vojnika utopiše se u rijeci i postigoše čast mučeništva za vjeru.

Nevjernici pak zadovoljiše se tolikim dobićem i ratnim plijenom i povukoše se u svoje krivovjerne zemlje²⁴³.

PRILOG VIII

Hādždžī Halīfa, Fedleke-i tā'rih I 4—5 i 10. Carigrad 1286 = 1870.

Mustafā bin Abdallah, zvan obično Hādždžī Halīfa ili Čatib Čelebija, rodi se u Carigradu 1609. kao sin činovnika vojne kancelarije. S kratkim predikima nalazio se 1624.—35. s vojskom na bojištima istočne Anatolije. G. 1635. odluči dati se na nauke. Hadži Halifa je najveći polihistor turski, koji je stekao poznavanje u svim područjima znanosti. Umro je 4. listopada 1657. Njegovo tursko historijsko djelo Fedleke-i Ta'rih (Résumé povijesti) obuhvaća tursku državnu povijest od g. 1000. do 1065. (1592.—1654.) i vrlo je važno vrelo za to razdoblje. Babinger GOW 195.—6. i 201.

Javljanje nepokornosti i neprijateljstva nevjerničkih na bosansko-madžarskoj krajini i rad neprijatelj u vezi s tim

Pošto bosanski beglerbeg Hasan-paša po svojoj osobnosti bješe čovjek hrabar i po-

kretan, ne prestavaše poduzimati akine na dušmane. Uslijed toga njemački cesar posla poklisara na Čestita vrata; ovaj tužeći se na zulume [pašine] izjavi [svoje] nezadovoljstvo i najavi: »Ili uzmite Hasan-pašu

²⁴³ Dar al-fudžur, zemlja, gdje su odstupili od istine i pravde, gdje vlada pokva-

renost, u protivnosti prema dar al-islam, zemljište, gdje vlada vjera u jednoga Boga

s ovoga serhada, ili će mir biti pokvaren«. Ipak, pošto spomenuti paša imaše osobne veze s velikim vezirrom i carskim miljenikom (musāhib) Derviš-agom²³³, na te tužbe, kako kažu, bude odgovoreno: »On (Hasan-paša) nam je dovoljno jamstvo, da će on znati odbiti sve neugodnosti, kojima se vi prijetite«. Tada rečeni paša, oslonivši se sasvim na tu zaštitu [s visokoga mjesta], digne bosansku vojsku i podsjedne tvrđu Bihać. Pošto ga je bio osam dana, pode mu za rukom deveti dan zavladata njim. Zatim, spremivši dovoljan broj vojske, sagradi u tim krajevima Jeni Hisar (Novi Grad - Petrinju) i dade njen sandžak Rustem-begu. delibaši Ferhad-pašinu.

Opis vojnice protiv neprijatelja i potpun njegov poraz

Mjeseca džumādī 'lūlā rečene godine, koji pade u proljeće, Hasan-paša diže bosanske askere i bosansku raju, skupi veliku vojsku i okrenu protiv neprijatelja. Naredi sagraditi blizu Novoga Grada (Petrinje) jak most i prijeđe po njemu na hrvatsku stranu. Tada glasoviti begovi te krajine i zapovjednici gradova (qylā' sāhibleri) Erdeljski(!) ban (Erdel bāni)¹⁹³ i hrvatski general sastase se na jednom mjestu i podoše s velikom vojskom na njega. Poslije kratka boja islamska vojska održa pobjedu, a neprijateljska bi ametom potučena. Nakon kratka progona oni uništiše mnoštvo neprijatelja. Sav dušmanski tabor posta njihov plijen. Džebhana njihova i šest komada neisporedivih kulevrina (qalanbūrna)²⁴² ostalo blago i zaira, sve prijeđe u njihovo vlasništvo. Poslije toga poslaše akin u hrvatske zemlje i uzeše bez kraja sužnjeva i svakoga blaga. Dvije tisuće glava i dvjesta živih nevjernika u sindžirima zajedno s topovima Hasan-paša posla na Čestita Vrata. Pri tom je, kažu, izričito unaprijed javio: »Sigurno je, da će poslije ovoga poraza, dušmani s nebrotom vojskom udariti na nas. Neka se prema tomu poduzmu mjere«. Ali o tom se nitko ne staraše.

²⁴⁴ Čini se, da se Hadži Halifi ovo ponavljanje potkralo kod prepisivanja iz Pečevlje.

Mučenička smrt Hasan-pašina na bosanskoj krajini

Prije toga njemačke i hrvatske čete bjehu prešle državnu granicu i počinše nasilja u Bogom čuvanim zemljama [našim]. Onda bosanski beglerbeg Hasan-paša sazida jednu tvrđu i ametom razbi nevjernike. S viješću o pobjedi nad nevjerničkim taborom on posla čovjeka i, kažu, zaiska pomoć, izjavivši: »Sigurno je, da će poslije ovoga poraza dušmani udariti na nas s velikom vojskom²⁴⁴. Sama bosanska vojska nije dovoljna. Treba da bude određena za to također rumelijska vojska«. Sijavuš-paša dade rumelijski ejalet²⁴⁵ jednomu od svojih osobnih privrženika, Kirli Hasan-paši i njega odredi u pomoć. U to vrijeme, kad rečeni paša s rumelijskom vojskom stiže već u Srijemski sandžak, Sinan-paša, pošto je gojio gnjev prema spomenutom Kirli Hasan-paši, 25. dan ramazana²⁴⁶ premjesti Kirli Hasan-pašu, zajedno s vezirskom čašću, iz Rumelije u Temišvar, a mjesto njegovo preda svomu sinu Mehmed-paši. [Međutim] rečeni paša (bosanski namjesnik Hasan-paša) pouzdavši se uzalud u pomoć, koja zacijelo imaše doći, ne ograniči se na to da je, kao već kroz dvije godine, unatoč mira, slao trčanja u nevjerničke zemlje, nego ovaj put podsjede i jednu od dušmanskih tvrđava, to jest grad (hisar) po imenu Sisak (Sisqa). Dušmani pak, kojima će stalno prebivalište biti pakao, digavši se s punom opremom i velikom vojskom, krenu na krajinu bosansku. Hasan-paša, očajavši o pomoći, ali smatrajući, da nevjernička vojska ne će smjeti doći na njega, načini na rijeci Kupi kod Jeni-Hisara (Petrinje) most i prijeđe na hrvatsku stranu. [Toprv] u tom položaju, čuvši o navali dušmanske vojske, on sa deset po prilici tisuća bosanske vojske, koja se nalažase uz njega, bez straha pripravi se za boj. Hasan-paša bijaše u svojim očima podcijenio nevjernike i pao u veliku oholost. Dušmani pak zaiskaše pomoć od Maksimilijana, brata cesareva⁶⁷, i [uslijed toga] dođe jedan od velikih begova njemačkih u pomoć. I oni (muslomani) su-

²⁴⁵ Ejalet, ar., sinonim od vilajet, pokrajina.

²⁴⁶ 25. lipnja 1593. Isp. str. 138.

sretoše se s vojskom od kojih četrdeset tisuća prokletnika. Premda Hasan-paša pokaza u boju junaštvo i muslomanske vojnike oduševljavaše na svaki način za odlučnu borbu, kako broj nevjernika bijaše iznad svake mjere i oni imahu neobično mnogo ratnoga oružja, sve to ne bješe ni od kakve koristi. Po kratkoj odlučnoj borbi, oni (muslomani) Božjim dopuštenjem biše ametom poraženi. Bježeći stigoše k mostu, koji bjehu prije sagradili. Dušmanin tjeraše ih sustopice i od gužve ne bješe moguće prijeći [rijeku] po mostu, i oni od

nevolje padoše u rijeku. Pogibe po prilici sedam do osam tisuća ljudi. Osim spomenutoga Hasan-paše i hercegovačkoga [sandžak-bega] Mehmed-bega, sina Ahmed-paše i kćeri Rustem-pašine, još tri sandžak-bega padoše u rečenu rijeku i udaviše se. Prezreni dušmani zadovoljiše se tolikom pobjedom i vratiše se natrag. Dne 5. ševvala (7. srpnja) stiže na Čestita Vrata ulak. Kad se spomenuti [strašni] događaj javi na previšnje mjesto, on posta uzrok gibanja valova u moru revnosti Padišahove i bi neočekivani povod mađarske vojnice.

PRILOG IX.

Bezimenoga pisca Tā'rīh-i devlet-i Osmānīje. Bibl. Nat. Schefer, Puppl. Turc. N° 1060 f. 153 b, 154 b i 171 a.

Anonimno djelo Tā'rīh-i devlet-i Osmānīje, Povijest carstva Otmanškoga, od godine 971. do 1008. (1563.—1599.), poznato i pod imenom Tā'rīh-i hidžret-i Nebevījje, Povijest seobe Prorokove, vrlo je opširno, ali u glavnom bavi se događajima u Carigradu, a malo se zanima za Bosnu. Ipak sadržava značajan izvještaj o tome, kako je prijestolnica reagirala na događaje u bosanskom serhadu. Pošto djelo teče do godine 1599., možemo pretpostaviti, da je pisano u početku XVII. stoljeća.

O događajima za namjesništva bosanskog beglerbega Hasan-paše na tom serhadu

U to vrijeme beglerbeg bosanskog vilajeta bješe Njegova Svjetlost Hasan-paša. Nekoč pripadaše broju odanih ličnih sluga padišaha, utočišta svijeta. Iz previšnjega neoskvrnenog harema posta dogandžibaša, a zatim udostojia se službe čakrdžibaše²⁴⁷. Pripadaše broju časnih sluga [Njegova Veličanstva], nadarenih ljepotom riječi. Nekom zgodom ode u jedan od sandžaka i ondje, na serhadu, projavi se njegova hrabrost i njegovo junaštvo. Zatim posta beglerbeg. U bosanskom serhadu bješe u rukama dindušmanskim na obali jedne velike rijeke jaka tvrđava, vrlo čvrsta i stručno dobro utvrđena²⁴⁷. Uz sudjelovanje vrijednih drugova suratnika, koji bjehu

nadareni hrabrošću i ratoborstvom, a i po [svome] odličnom planu i mjerama predviđanja on oslobodi tu jaku tvrđavu iz ruku prezrenih ćafira, osvoji je i zavlada njome. Osim toga zavlada sa još mnogo drugih tvrđava u njoj blizini.

Kad stigoše glasovi o velikoj pobjedi, koju je (Hasan-paša) bio zadobio nad nevjernicima i kako je sagradio novu jaku tvrđu, koja je za islamske zemlje nužna, važna i od velike koristi i značenja, i da su time zauzeti veoma opširne oblasti i osvojeni i ovladani su majdani, koji su prije bili u rukama dindušmana, a sada su konačno zaposjednuti^{247a}, tada stare odane sluge carske porijeklom iz toga pobjedničkog serhada, tačni poznavaoi prilika²⁴⁸, rekoše: »Milošću Božjom!« odobriše mu i

²⁴⁷ To je Bihać na Uni.

^{247a} To su rudnici olova, bakra i željeza u Trgovskoj gori i u jednom djelu Zrinske gore, između Zrinskih gradova Gvozanskoga, Pedlja i Leskovca.

²⁴⁸ Ti poznavaoi krajine valjada su veliki vezir Sijavuš paša i Mostarac Derviš-paša Bajezidagić.

pohvališe ga. Oni razjasniše: »uz potrebnu obranu i čuvanje ona (nova tvrđava) će postati dar preodređen odozgo. Ako bude vojske i valjanih begova, otvoriće se direktni put u pet vilajeta! Odele za islamsku vojsku nema više nužde rastajati se s Budimom! Na svaki način, to je udobna cesta za napredovanje i lak put!«

Počele su stizavati vijesti o ratu i borbama s nevjernicima

U to vrijeme, kao posljedica pobjednih bojeva Njegova Svjetlosti Hasan-paše s nevjernicima, dođoše na visoki divan iz bosanskog serhada [odsječene] glave i živi u okovima horjati, gorostasni krupni prokletnici, zajedno sa svojim sandžacima naopako, talambasima i nakarama. U isto vrijeme s tim najradosnijim glasovima vrlo mnogi od onih, koji služe unutar i izvan carskoga harema, dobiše obavijesti o životu i smrti svojih rodaka i prijatelja i [u vezi s tim] bili su počašćeni i nagrađeni.

Dne 20. zulhidže godine 1000.²⁴⁹ i tadanji ljudi odlična uma i poznavaoči (političkih) prilika počeoše s velikom i krajnjom zabrinutošću gledati na budućnost. U odnošajima s prezrenim nevjernicima nastaoše razdori i smutnje, i postalo potrebno stvoriti [prema njima] odnošaje nove vrste. Oni (nevjernici) izjaviše, da je na ovoj (t. j. turskoj) strani bio dan povod za povredu čvrstoga ugovora i sporazuma s njima, koji je trajao toliko godina, poslije čega pristupiše k pripremi svega što treba za vojnu. Na to udostojali su se odgovora: »Ugovor se ne može povrijediti, ako se pomnjivo čuva«.

Osim toga izreče se [persijski] bejt:

»Obveži se ruku vjernosti pružiti u vrijeme napasti!
Čuvaj se usrdno da ugovor ne pogaziš!«

²⁴⁹ T. j. 27. IX. 1592., drugi dan po velikoj proslavi u Carigradu pobjede kod Bresta, kad su gradom prošla dvadeset i devetera kola, na kojima su bila 172 zarobljenika, 600 odsječenih glava i 23 zastave. Klaić, o. c. 382.

²⁵⁰ Prva dekada mj. šavvala 1001. 3—13. VII. 1593, V. Prilog VIII, gdje Hadži Halila

Kako su ratujući na mejdanu za svetu stvar vjere ispili šerbet mučeništva bosanski beglerbeg Hasan-paša i sultan-zade Muhammed-beg

U prvoj dekadi časnoga mjeseca Ševvala²⁵⁰ dođoše vijesti od islamske vojske, koja se nalazi na bosanskoj krajini. U tom vilajetu dogodiše se u velikim masama odmetanja i bune prezrenih prokletnika²⁵¹. Beglerbeg bosanski, njegova svjetlost Hasan-paša pođe s vojnicima i borcima za vjeru protiv nevjernih prokletnika. Vojevao je i mutio javni mir (u nevjerničkoj zemlji).

I nakon osvojenja mnogobrojnih, jakih tvrđava, mačevi islamske vojske nijesu se stajali u korice i nijesu prestajali ubijati i boriti se. Osim tvrđave Bišća Hasan-paša izvrši napose slavna osvajanja. On udari na jaku tvrđavu, po imenu Sisak i dovuče islamskoj vojsci topove. U to vrijeme, ćafiri zlih običaja i niskih zabluda, spremni za rat, stigoše s alajima bez kraja i broja. Načinivši prema njemu tabor bjehu pripravnici i raspoloženi za boj. S ove (turske) strane njegova svjetlost Hasan-paša s islamskom vojskom diže se od podsade tvrđave, prijeđe po mostu jednu veliku rijeku, odlučno navali i ispred tabora zametnu smrtni boj. Gazije islamske učiniše sa prezrenim ćafirima jak i hrabar boj. Netom se zapali plamen borbe, kad mnogi pravovjerni već popiše šerbet mučeništva. Tada se obistinila poslovice: »Tko je hitar, ustaje [od kazana] sit«. Malo dakle tko osta od većine vojnika i boraca za vjeru, koji su bili pod komandom islamskih emira. Onda svi prokletnici nasrnuše na Hasan-pašu. On dobi nekoliko rana. Stiže k mostu. Ranjen pade u vodu. Nemajući snage da se spase on utonu. Dođe glas, da i kliški

točno označuje dan dolaska ulaka s vijeću o Sisačkom porazu, i to 5. šavvala = 7. VII. 1593.

²⁵¹ Možda ovo treba dovesti u vezu s onim, što govori Naima o borbama kliškoga sandžaka s uskocima. V. Prilog XII str. 167—8. i bilj. 117. Isp. Knežević o. c. 30.

sandžak sultan-zade Muhammed-beg, sin Ahmed-pašin, posta šehitom na bojnem mejdanu, na krvavom razbojištu. Kasnije, oni koji su donijeli teftere ošasnih imanja

(mahlūlāt) i koji su tražili odgodu [za ta imanja]²⁵², saopćise potankosti o tom, što se bilo dogodilo na bojištu.

PRILOG X.

Katib Mehmed b. Mehmed. Nuhbat al-tavārih va'l-ahbār. Bibl. Nat. Suppl. Turc. N° 498 f. 223 b.

Pisar Mehmed sin Mehmedov, rodом iz Drinopolja, tajnik divana, kasnije muderis u medresi Amir-al umara u Carigradu. Umro je 30. lipnja 1640. Njegova povijest »Izvadak iz kronika i vijesti«, sastavljena za vlade Osmana II. i njemu posvećena, obuhvaća opću povijest od proroka Muhameda do smrti Ahmeda I. (umro 22. studenoga 1617.). Pariška kopija načinjena je bila 1097. (poč. 28. XI. 1685.). Babinger GOW 182.—3.

Godina 1001. (od 8. X. 1592. do 26. IX. 1593.)

Prije toga²⁵³, već u toku od dviju godina bivši na krajini bosanskoj mirmiranom Hasan-paša, čovjek zbilja znamenit svojim junaštvom i svojim nastojanjem za pobjede i dobivanje plijena, usuprot postojećemu ugovoru i savezu, mnogo puta činio je najezdu u ćafirski vilajet, pri čemu se sa svake najezde vraćao kao dobitnik i sa plijenom. Topove, sužnjeve, glave i barjake, koje je pootimao prezrenim ćafirima. [slao je na čestiti prag]. Iz ruku prezrenih ćafira uzeo je tvrđe po imenu Hrastovicu i Bihać; osim toga, jedan ili dva puta bio je podsio tvrđavu po imenu Sisak. Kad je jedan od nevjerničkih serdara, kojima je pripravljen za (vječno) prebivanje oganj (nar), zlotvor po imenu...²⁵⁴ u početku godine 1001. s ukupnošću vojske i priprava udario na bosansku krajinu, bio je spomenuti mirmiran revno zabavljen gradeći u rečenoj krajini, blizu Siska jaku tvrđavu po imenu Jeni Qal'a (Petrinja). Primivši glas o tome na vrijeme, on to dojavio na čestiti prag. Veliki vezir u to vrijeme Sijavuš-paša izda ferman beglerbegu rumelijskom Vezir-zade Hasan-paši o

dolasku na vrijeme u pomoć s junacima rumelijskim. Dotični, sabravši veliku vojsku, krenuo se u Srijemsko polje. Kad mu je do krajine bilo hoda pet konaka, u to vrijeme veliko vezirstvo prijeđe na Sinan-pašu. Ovaj dade rumelijski ejalet svomu sinu i izda nalog spomenutome Vezir-zade Hasan-paši za povratak. U te dane bosanski mirmiran, navedeni Hasan-paša, budući na islamskoj krajini živo zaokupljen građom spomenute tvrđave Jeni Qal'a bio je čvrsto uvjeren o dolasku beglerbega rumelijskog. On zapovjedi, da se načini velik most na rijeci Kupi, koja protječe u blizini i izrazi želju sresti se i ogledati se u smrtnom boju s ćafirima. U to vrijeme, — kad se dogodilo skidanje i povratak Vezir-zade Hasan-paše, — od strane ćafirске dođe prokleta vojska, velika po prilici pedeset hiljada ljudi. Kad se pročulo, da se ona kreće na njega, Hasan-paša, predavši se u volju Višnjega Gospoda, i rekavši sebi: »Neka bude što bude (Her će bād, bād!)!« diže se sa bosanskom vojskom, koju je imao sa sobom, oko deset hiljada ljudi, u susret prljavim nevjernicima. (Slijedi opis boja i pogibije Hasan-pašine u općim i konvencionalnim izrazima.)

²⁵² V. notu 211. — Čini se, da su rođaci poginulih spahija molili odgodu nove podjele ispražnjenih timara, da ih oni mogu neko vrijeme uživati. Car je pak njihovoj molbi izašao u susret naredbom, da se timari podijele bliskim ili daljim rođacima ili bojnim drugovima poginulih šehita, kako

je rečeno u pjesmi suvremenika derviša u Pril. III bejt 138—140.

²⁵³ Prije toga govori pisac o nekim događajima u Carigradu, koji nemaju veze s Hasan-pašom.

²⁵⁴ Ime je izostavljeno.

PRILOG XI.

Ahmed Hasan-beg-zāde, Ta'rih-i-āl-i Osmān. Bibl. Nat. Paris Anc. fonds turc N° 124 f. 469 b-470 a.

Sin Kučuk Hasan-bega, reis-al-kuttāba (državnoga tajnika) Ahmed bio je tajnik serdara Saturdži Mehmed-paše na ugarskoj vojnici 1598.—1603. Kasnije bio je teskeredžija, a 1601. reis-al-kuttāb. Umro je 1636.-7. Svoje djelo, Povijest kuće Otmanove, dovršeno g. 1622.—3. posvetio je Muradu IV. Njime se često služe Hadži Halifa, Solaq-zade i Naima. Babinger GOW 174.—5.

Bosanski beglerbeg Hasan-paša, proževši se uporno usrdnom željom da vodi za vjeru odlučan sveti rat s prezrenim nevjernicima, kojima je prebivalište pripravljeno u paklu, ovaj put u cilju fizičkoga djelovanja na njih, stoga što od bečkoga kralja¹⁸⁹ ne dođe jednogodišnji harač²⁵⁵, zametnu boj s prokletnikom po imenu generalom

Zrinom (žandrāl Sghrnn). Uslijed toga u tom boju na krajini k broju mučenika, koji su pali za vjeru, pridružiše se: sam Hasan-paša i kliški sandžak, sin Ahmed-pašin (Ahmed-pāšā-zāde)²⁵⁶. Car careva svijeta, smatrajući taj događaj povodom za raskid mira, odluči uzeti zapovjedništvo islamske vojske i sam poći na vojsku.

PRILOG XII.

Mustafā Na'imā, Tarih-i veqā'i I 80—3. Carigrad 1281 = 1815.

Mustafā Na'im, zvan obično Na'imā, rodio se u Alepu g. 1100. (poč. 26. listopada 1688.), umro u poč. 1128. (siječnja 1716.) za morejskoga rata u Starom Patrasu kao intendant vojske. G. 1709. postao je državni historik (veqā'i-nuvis). Njegova slobodnim duhom pisana historija turska, koju je sastavio po službenom nalogu, obuhvaća godine 1000. do 1070. (1591.—1659.) i nosi naslov Raudat al Husajn fi hulāsat ahbār al-hāfiqajn, Vrt Huseinov u kvintesenciji vijesti obaju horizonata (t. j. Istoka i Zapada), skraćeno Tarih-i veqā'i, Povijest događaja. Babinger GOW 245.—6.

Uzrok prekida mira pravovjernih s Nijemcima i mučenička smrt za vjeru na bosanskoj krajini Hasan-paše

Uzrok prekida mira, koji je bio postojao s prokletim Nijemcima, bila je propast na krajini bosanskoj Hasan-paše, radi koje u Rumeliji čitava ta godina postala je glasovita pod imenom »godina propasti« (bozghūn senesi)². Evo potankosti o tom: Ima

Mustafa-paša, rođeni sin Ahmed-paše, bivši sandžak smederevski, po svojoj hrabrosti izabranik među emirima i carević (sultan-zade), slagač vojničkih redova. Otac njegov, koji se satro na dvorskom at-mejdanu. dobi mjesto za počinak u sultan-Ahmedovoj džamiji²⁵⁷. Prošle godine²⁵⁸, rečeni Mustafa-paša, budući mutesarif u sandžaku kliškom, činio je trčanja u nevjerničke

²⁵⁵ Na koncu ožujka 1593. Rudolf II poslao u Carigrad teklića s viješću da će darovi stići u pravo doba. Starine XXXII 164 i 168—9.

²⁵⁶ Imena autor ne navodi.

²⁵⁷ Isp. notu 118. gdje uzimam, da je Naima oslanjajući se na tarih Ahmeda Ha-

san-beg-zade (Pril. XI) pomiješao velikoga vezira Ahmed-pašu Semiza, oca sultan-zade Mehmed-bega, s Ahmed-pašom, navodnim ocem sultan-zade Mustafe. Ahmed-paša Semiz ukopan je kod Jedrenske kapije u Carigradu (S.O. I 202). Isp. također prilog IX.

²⁵⁸ T. j. godine 1000 (početak 19. X. 1591).

zemlje. Čete Nijemaca i Hrvata sa svoje strane stalno prelazahu granice i činiše nasilja u krajevima dobročuvanih od Boga zemalja [osmanskih].²⁵¹ Međutim beglerbeg bosanski, Hasan-paša, na toj strani bio je sagradio novu tvrđavu (jeni qal'a) i dao joj ime Nov(i)grad. Osim toga razbi jedanput, dva puta nevjernike, uslijed čega, kako kažu, veoma osvjetao si je obraz. On posla čovjeka na čestita vrata s glasom o [toj] pobjedi nad nevjerničkom vojskom. Istodobno Hasan-paša, kako pripovijedaju, zaiska pomoć, rekavši: »Sigurno je da nevjernici poslije ovog [poraza] doći će na nas s velikom vojskom. Samo s bosanskom vojskom posao se ne da svršiti, treba da bude određena u cjelokupnosti sva vojska rumelijska«. Kažu, da je predašnji veliki vezir Sijavuš-paša bio dao rumski ejalet jednome od svojih ličnih privrženika Kirli Hasan-paši, i njega je bio odredio u pomoć. U to vrijeme, kad je rečeni paša stigao s vojskom rumelijskom u srijemski sandžak, na ovoj strani (t. j. u Carigradu) posta velikim vezirom Sinan-paša. Kažu, da je valija bosanski Tellī³³ Hasan-paša nekoć bio dao Sinan-paši za njegova prvog vezirstva svoju nalazeću se u Stambolu kuću, ali kasnije, po njegovu svrgnuću, uskrati predaju kuće, radi čega Sinan-paša, uvrijedivši se, zapamti to i prma Hasan-paši [odavna] je bio gojio gnjev. Uslijed toga u zadnjoj dekadi mjeseca ramazana²⁵⁹ Sinan-paša premjesti Kirli Hasan-pašu zajedno s vezirskom čašću iz Rumelije u Temišvar, a svoga sina Mehmed-pašu imenova beglerbegom rumelijskim i otpravi ga [u Rumeliju]. Što se tiče Hasan-paše, taj uzalud pouzdavši se u pomoć, koja zacijelo imaše doći, ne ograniči se na to, da je kako je već kroz dvije godine, unatoč mira, bio slao trčanja u nevjerničke zemlje, nego ovaj put, kako pripovijedaju, podsjede još u nevjerničkoj zemlji grad (hisar), po imenu Sisak. Čafiri, kojima će prebivalište biti pakao, izjavivši: »Hasan-paša pogazi mir!« skupiše veliku vojsku. Zapovjednik kaniški, prokletnik po imenu Zrinović (Zerin-oghli)⁶⁶, koji je bio

nad nevjernim vođama glavlar (sālār), digavši se s punom opremom i velikom vojskom, krenu se na krajinu bosansku. Po pripovijedanju, Hasan-paša, očajavši o pomoći, ali smatrajući, da nevjernička vojska ne će smjeti doći na njega, načini kod Jeni Hisara most na rijeci Kupi i prijeđe na hrvatsku stranu. [Toprv] u tom položaju čuvši o navali vojske čafirske, on sa deset po prilici tisuća bosanske vojske, koja se nalazase uz njega, bez straha pripravi se za boj. Hasan-paša, kao junak, [naučen odlučivati] bez razmišljanja (behādyr-i bifikr), u svojim očima bijaše, kako pripovijedaju, potcijenio nevjernike i pao je u veliku oholost. Prezreni čafiri zaiskaše pomoć od Maksimilijana brata cesareva⁶⁷, i [uslijed toga], kako kažu, dođe jedan od velikih njemačkih begova s velikom vojskom u pomoć. U kratko, došao je s vojskom od kojih četrdeset hiljada prokletnika, i one (obje vojske) stadoše jedna pred drugom. Odjevena u željezo nevjerna vojska radi svojega ogromnoga mnoštva, udarala je valovima kao more. Hasan-paša uslijed [svoje] junačke oholosti odlučivši ogledati se [pod svaku cijenu] s neprijateljem, izda zapovijed Gazi Kodža-Memibegu, ocu Sarhošlbrahim-paše, jednomu od glasovitih boraca za vjeru, da prešavši rijeku zametne boj. Kad je Memibeg prešao rijeku i sam se glavom uvjerio o ogromnoj brojnoj premoći neprijatelja, prijeđe natrag k paši, koji se nalazio u svom šatoru i dade vijest rekavši: »Nesmotrena borba s takvim mnoštvom nevjernika bit će uzrok [naše] propasti«. U taj čas Hasan-paša bio je zabavljen igrajući se šaha. On odgovori: »Bre, kakav je to prokletnik kurva čafir, da bi se trebalo obzirati na njegovo mnoštvo! Neka se brzo udari!« Zatim sam pojaha konja i islamska vojska, odio za odjelom, prijeđe po mostu rijeku Kupu i boj se započne. Nvjernici pokazase pretežnost. Prokleti Zrinović počeo navaljivati. Otvori se tolik boj, da je kliški paša, spomenuti carević Mustafa, postao šehit. Čafir slomi i rasu zbornički alaj! Zatim slomi osječki alaj! Vojnici iz Novoga

²⁵⁹ Zadnja dekada Ramazana 1001. godine trajala je od 21. lipnja do 1. srpnja 1593. V. Prilog VIII, gdje Hadži Halifa točno govori.

da je Kirli Hasan-paša bio premješten 29. Ramazana 1001. = 25. lipnja 1593. Isp. str. 138.

(Novā 'askerj), koji su vrsni strjeljači iz pušaka, okrenuvši se leđima k jednomu brežuljku, čvrsto su strijeljali kuršumom i krđisaše mnogo ćafira. Zrinović učini [nove] napore. On polomi i vojnike iz Novoga i potjera natrag [cijelu] islamsku vojsku. Kad su, [uzmičući], muslomani naslonili se na most, nastala velika gužva i stiska. Kod mosne glave (na početku mosta) pade kao šehit Kodža Gazi Memibeg. Most se presiječe i Hasan-paša pade u vodu i nesta ga. Premda je Hasan-paša u tom boju bio razvio svu svoju revnost, a vojska islamska, koja je bila s njim, nije u boju uskratila

junaštva poput Rustemovih, no u nevjerljivoj vojsci bili su brojni ćafiri, koji su došli u pomoć iz Njemačke. Do četrdeset hiljada bilo je proklete vojske. Do osam tisuća ljudi utopiše se i postaše šehiti. Utopiše se: Hasan-paša, Rustem-pašine kćeri sin Mehmed-beg i još tri sandžak-bega. Nevjernici se ograničiše na tu pobjedu i vratili se natrag. Godine 1001. mjeseca šavvala na Čestita Vrata stigne s ulakom taj strašni haber. On postao uzrok gibanja valova u moru revnosti padišahove i bio neočekivani povod mađarske vojnice.

*Qui porte la responsabilité pour la défaite turque près de Sisak
le 20 ramazan 1001 (22 — VI — 1593).*

*(Examen critique des sources turques relatives à la bataille de Sisak du point
de vue de leur connexion consécutive réciproque.)*

La bataille de Sisak a été étudiée jusqu'à présent presque uniquement sur la base des sources chrétiennes, les sources turques restant dans leur majorité inconnues à l'historiographie occidentale. Toutefois J. Hammer dans sa description de ce combat s'était servi de l'histoire turque de Naima (mort en 1716), mais cette source est bien plus récente et contient beaucoup de contradictions et d'inexactitudes. Dans la présente étude l'auteur nous offre huit différentes descriptions turques et trois chants guerriers contemporains relatifs à la bataille en question ainsi qu'une ode dithyrambique chantée par le poète Šahsuvar en l'honneur de Deli Hasan-paša beglerbegi (gouverneur) de Bosnie et commandant en chef des forces turques opérant dans cette bataille.

La victoire chrétienne de Sisak est survenue inopinément pour les deux partis belligérants, les événements militaires antérieurs présageant un résultat tout contraire. Comme presque toute l'armée turque périt avec son général, noyée dans les eaux du fleuve Kupa, les historiens turcs, pour expliquer les causes de ce désastre inopiné, se virent obligés de recourir à deux fictions historiques. D'abord, ils ont inventé la supériorité écrasante en nombre des armées chrétiennes et secondement, ils ont transféré la responsabilité de cette catastrophe militaire entièrement sur le grand vezir Sinan paša qui, prétendit on, par haine personnelle pour Deli Hasan paša aurait privé l'armée bosniaque du renfort des troupes auxiliaires ottomanes. Il avait notamment ordonné la destitution du beglerbegi de Roumélie; Kirli Hasan paša qui se hâtait, avec ses forces, au secours de l'armée bosniaque et l'avait remplacé par son fils qui aurait reçu l'ordre de rebrousser chemin et de faire rentrer les troupes dans leurs camps respectifs. Par suite de cet ordre indigne l'armée bosniaque réduite à ses propres forces n'aurait pu résister au nombre de

l'ennemi et subit une défaite complète. Or, ces deux fictions peuvent actuellement être facilement combattues par d'autres données historiques. L'historiographie occidentale a réussi depuis longtemps déjà à établir exactement sur la base de documents historiques contemporains le nombre des combattants des forces chrétiennes à la bataille de Sisak qui comptait de cinq à six mille hommes au maximum. Quant aux troupes musulmanes il faut évaluer leur nombre, d'après les données turques mêmes, à dix mille hommes minimum. En ce qui concerne la seconde fiction, les historiens turcs eux-mêmes sont en contradiction. Tandis que Ali, Pečevi et Naima (ann. VI, VII et XII) dans leurs descriptions de ce combat font entendre qu'il existait une inimitié personnelle entre le grand vezir et le beglerbegi de Bosnie Deli Hasan paša, d'autres historiens comme Hadži Chalifa (ann. VIII), précisent au contraire qu'en réalité la haine de Sinan paša était dirigée contre le beglerbegi de Roumélie Kirlı Hasan paša et que l'ordre de retirer les troupes ottomanes ne fut donné par le grand vezir que le 23 ramazan c'est à dire trois jours après la défaite de l'armée bosniaque à Sisak.

Quant aux bosniaques contemporains, témoins du combat ils considéraient bien autrement les raisons et les causes de cette défaite. Ainsi, un derviche contemporain, un cadı, dans son poème attribue la responsabilité du désastre de Sisak au commandant en chef Deli Hasan paša en personne (ann. III). Son accusation repose sur 4 points:

1° Hasan paša n'avait pas pris en considération les avertissements de ses éclaireurs qui attirèrent son attention sur l'activité insolite au camp de l'ennemi où tout était ce jour là en mouvement. La batterie des tambours, la sonnerie des trompettes, toute l'agitation de l'ennemi éveillaient l'attention et par conséquent des mesures de précautions s'imposaient. Les éclaireurs supposaient même la présence de l'empereur d'Autriche dans le camp ennemi.

2° Hasan ne fit non plus aucune attention aux conseils de circonspection du Sandžakbegi (chef de province) de Zvornik Memi beg, homme agé et plein d'expérience. Celui-ci ayant déjà engagé le combat aurait prévenu Hasan paša par un envoyé spécial du grand nombre des combattants ennemis et lui conseillait la prudence, l'engageant à ne pas traverser la Kupa et ne pas accepter le combat. Memi beg considérait plus sage pour son propre détachement aussi de se retirer sur la rive droite et de s'y tenir sur la défensive.

3° Hasan ignorant tous les conseils de prudence conduisit témérairement ses troupes au combat laissant en réserve sur la rive droite les meilleures forces de son armée, les soldats de la forteresse de Klis et les détachements de Serhadd (provinces limitrophes) qui étaient mieux que les autres entraînés à la lutte avec les chrétiens. De cette manière il aurait considérablement affaibli son armée et l'aurait rendue incapable de résister à l'ennemi.

4° Ayant accepté le combat, Hasan négligea d'assurer la liaison entre son armée et les réserves. Profitant de cette négligence l'adversaire occupa le

seul pont qui reliait les deux bords de la Kupa, Hasan par conséquent n'a pu ni faire approcher ses réserves ni se replier sur la rive droite du fleuve.

En étudiant ces incriminations nous devons convenir que la plus grave est celle du 4e point, car Hasan comme général et comme stratège aurait bien dû non seulement assurer sa liaison avec les réserves mais aussi garantir à ses forces la possibilité de se replier en cas de nécessité. Quant au 3° point il peut bien être expliqué par le besoin de laisser une partie des troupes pour protéger son camp et pour surveiller les détachements auxiliaires serbes qui n'inspiraient pas beaucoup de confiance et que Hasan sciemment tenait loin du lieu du combat. La témérité et la présomption exagérée dont Hasan fut accusé par le *cadi* dans le 1er et 2e points sont d'un caractère purement psychologique et moral.

La responsabilité d'avoir inconsidérément exposé la vie de ses soldats doit retomber non seulement sur Hasan mais surtout sur le milieu qui l'entourait constamment en Bosnie. Comme le témoigne Pečevi (ann. VII) et comme nous pouvons en juger d'après les chants guerriers bosniaques contemporains (ann. I, II, IV et V), Hasan paša se trouvait sous une forte et continuelle influence des représentants de différents ordres de derviches et plus particulièrement sous celle des Bektašis. Ces derviches inspiraient tant au peuple bosniaque qu'à Hasan lui-même la conviction mystique du rôle spécial qui lui était prédestiné par le ciel dans la lutte des Croyants contre les infidèles et que les forces invisibles célestes le protègent partout.

L'ordre du Hadždži Bektaš Veli, comme l'auteur l'a déjà démontré dans un autre de ses ouvrages¹ jouait un rôle tout spécial dans la vie spirituelle des troupes des aqindžis aux XVme et XVIme siècles.

L'auteur précise la personnalité des deux princes de sang de la maison impériale ottomane, présents au combat de Sisak. L'un, le sultanzadé Mehmed beg, sandžakbegi de l'Hercegovina, était l'arrière petit-fils du sultan Suleiman le Magnifique, petit-fils de sa fille Mihrimah, mariée à Rustem paša et le fils de sa petite-fille Aiše hanum, mariée au grand vezir Semiz Ahmed paša. Le second, le sultanzadé Mustafa² beg, sandžakbegi de Klis était également arrière petit-fils du sultan Suleiman le Magnifique, petit-fils du sultan Selim II, fils de la fille de ce dernier et soeur du Sultan Murad III Gevher-i Muluk sultane mariée au grand amiral Pigale paša (v. le tabl. généalogique p. 134).

Hammer, se basant sur le récit de Naima (ann. XII), considérait que ces deux princes tombèrent sur le champ de bataille à Sisak. L'auteur suppose pourtant, d'après certaines données, que le prince Mustafa sandžakbegi de Klis échappa à cette hécatombe. Cela est d'autant plus probable que les troupes de Klis, comme il a été dit plus haut, n'avaient pas pris une part immédiate au combat ayant été laissées en réserve. Naima s'était laissé induire

¹ P. 193 dans ce volume.

² L'auteur admet que le nom de ce prince, donné par Naima, peut aussi être inexact.

en erreur par les récits inexacts de quelques historiographes antérieurs (cf. ann. IX et XI).

En résumant cette étude l'auteur tout en constatant la responsabilité personnelle de Hasan-paša qui, par certaines fautes tactiques, mena son armée à la défaite reconnaît cependant que le mérite de cette victoire revient sans contredit aux forces croates et autres troupes chrétiennes dont les chefs conscients de l'importance du moment pour le triomphe de la cause chrétienne surent profiter à leur avantage des fautes de l'ennemi et inspirer à leurs soldats l'élan qui les entraîna vers la victoire.

ZAGREB

ALEXIS OLESNICKI

STRIDON

I.

1.

U svom članku o »Iasima« u ovom časopisu (n. s. 16, 69 i d.), govoreći o njima susjednom plemenu Seretâ, nabrojio sam mjesna imena na ilirskom jezičnom području u starom vijeku, koja tvore suvisli skup, jer su očito izvedena iz korijena *ser-* odn. *sar-* i *sir-*. Stojeći na stanovištu, da se iz samog ilirskog gradiva mora po mogućnosti dokučiti značenje imena, nastojao sam to postići ispitujući položaje odnosnih mjesta i njihove odlike te ustanovljujući, da li se postignuti rezultati kod suvislih skupova imena među sobom i slažu. Kod spomenutog skupa ističu se dva mjesta svojim položajem na rijeci Savi: 1) na mjestu Stare Gradiške stajao je *Servitium*, gdje je bila, kako saznajemo iz Not. dign. occ. 32, 55, i postaja *classis primae Pannonicae*; 2) na Savi se također nalazilo kod Mitrovice znamenito mjesto *Sirmium*. Dok se taj oblik u starije doba javlja isključivo, kasnije nalazimo vulgarno-latinski oblik *Sermium*: prijelaz *i > e* dokazuje nam, da je *i* bilo kratko. Iz ovog je imena nastao i hrvatski naziv *Srijem*, *Srijèma*, ali ne izravno iz ilirskog oblika *Sirmium*, jer bi se iz njega očekivalo **Srm* (preko **Sьrmъ*), nego iz vulg.-lat. oblika *Sermio* likvidnom metatezom preko **Srémъ*. — 3) Na položaj uz rijeku ukazuje i ime plemena *Ser(r)etes*, za koje Plinije, n. h. III, 147 veli, da rijeka Drava izišavši iz Norika, dakle zapadno od Poetovija, teče kroz njegovu zemlju: to se po svoj prilici odnosi na današnje Međumurje.

Kad sve ovo znamo, smijemo korijen *ser-* dovesti u vezu s istoimenim indoevr. korijenom značenja »strujati«, koji nalazimo u staroind. glagolima *sárati*, *sísarti* »teče«, *sará-* »kapljevit« i u mnogobrojnim drugim riječima indoevropskih jezika.

Nisu ovo jedina ilirska mjesna imena, koja su iz spomenutog korijena izvedena, imamo ih veći broj, ali o odnosnim mjestima nemamo potanjih podataka. Iz *ser-* su osim *Seretes* i *Servitium* — gdje je baza *sereu-*, up. staroind. *srávati* »teče« = gr. *πέω* — izvedena imena *Seretion*, *Serota*, *Serena*, iz *sar-*: *Sarnade*, *Σαρνοῦς*, valjda istovetno sa *Sarnonto*, *Sarminium*, o kojima je ono, što znamo, navedeno u spomenutoj mojoj raspravi.

Iz ovoga popisa možemo utvrditi, da indoevropskom prijevojnomo nizu *ser-* : *sor-* : *s̄r-* odgovara očito u ilirskom *ser-* : *sar-* : *sir-*. Dok je indoevr. *e* ostalo nepromijenjeno, *o* je prešlo u *a*, što se slaže i s drugim opažanjima: isti se prijelaz zbilo i u t. zv. sjevero-evropskim jezicima, u germanskim, baltskim (vjerojatno i u praslavenskom), pa u arbanaskom; u arijskim se jezicima i *e* stopilo s *a*. Prazninu zastupa i u litavskom *īr*, a u arbanaskom *ir* i *ri*, i to

zapravo *ri* prazninu *r*, t. j. u položaju pred konsonantom, a *ir* (i *ur*) slabinu *br*, t. j. u položaju pred vokalom; ti su se refleksi već zarana pomiješali prenošenjem oblika. Ali i u ilirskom nalazimo stepen *ri*, jer je Jokl (kod Eberta, Reallexikon der Vorgeschichte 1, 90) uvjerljivo izveo ime liburnskog otoka *Εἰστρίς* (Ps.-Skylax 21) iz **ē-sri-* < **ē-s* »otok«, zapravo »optečen«; ta tvorba s adnominalnom česticom *e- : o-* ima pararelu u starosl. *ostrovъ* iz **o-sreuo-*. Po Ps.-Skylaksu velik je to otok u blizini otočja *Ἡλεκτρίδες* i *Μεντορίδες*, ali se više pod tim imenom ne spominje. U Chronicon Paschale (Chron. min. I 238 ed. Mommsen) navodi se *Ἰστρός ἢ νήσος* kao mjesto, gdje je bio pogubljen Caesar Constantius Gallus g. 354., ali kako druga vrela spominju Flanonu, vjerojatno se onaj naziv odnosi na Istru. Kod Ravennata V 24 (pg. 408, 18) spominje se u skupu otoka između Dalmacije i Istre *Nisiris*, rukopis A *Nistris*, što bi moglo biti iskvareno Istris: <*i*>*n istris*. Naprotiv će *Aestria* kod Mele II, 114 teško amo spadati, jer je to otok spomenut između Diomedskih, današnjih Tremiti, i Sasona te Brundizija.

2.

Zaključak, da se indoevr. prijevoini niz *er : or : r* u ilirskom javlja kao *er : ar : ri* odn. *ir*, potvrdit će nam drugi skup imena iz korijena *berz- : barz- : briz-* odn. *birz-*.

Nedavno je pronađen kod Drniša granični natpis *inter Barzanit(es et) Lizaviates*. Kako *Lizavia* očito pripada korijenu (*s*)*leig-* »sluzav, klizak« (up. starosl. *slzbz-kъ*, srednje-vis.-njem. *slich* i sr.-donjo-njem. *slick*, *slik* »mulj«, gr. *λίγδος* »ribež, mužar«), nameće nam se veza drugog imena s korijenom *bergh-* »visok« (up. staroind. *b hānt-* »jak, visok«, irsko žensko ime *Brigit* i germ. *Burgund* »visinska zemlja«). Ta su dva imena nadjenuta dakle po suprotnosti, kao Gorenci i Dolenci u Kranjskoj, Berghausen i Talhausen kod Freisinga. Berghofen i Talhofen između Dachau i Landsberga u Bavarskoj. Onim su međašnim kamenom određene bile granice između općine *Barzan-* položene na gori i *Lizavije* u močvarnoj dolini, očito u Petrovu polju, koje rijeka Čikola zimi djelomice poplavi.

Tom tumačenju pristaje i *Birziminio* It. Ant. 339, 2 s varijantom *Briziminio* i s vulgarno-lat. prijelazom *i > e* na Tab. Peut. u *Bersumno*, što se valjda ima popraviti u *Bersimnio*. Svakome naime, tko je dolazeći s Cetinja gledao veliku ravnicu na sjeveru Skadarskog jezera uz Moraču, poznat je velik broj brežuljaka, koji se po njoj diže: sama Morača teče uz Goricu, kojoj je na jugu mjesto Podgorica, a na sjeveru selo Zagorič, imena, koja nije potreba pobliže tumačiti, pa teče dalje uz brežuljak, na kojemu je stara tvrđava podgorička, dalje uz brežuljke Ljubović, Dajbabu i druge. Po istoj činjenici, po kojoj je nazvano Podgorica, dali su i stari Iliri mjestu ime *Birz-im-inium*.

Kod ovog je imena prajezična slabina *br* zastupana uz *ir* i s *ur*: *Burzumi*<*nio*>, *Burzum*<*ini*>*on* Rav. IV, 16. Taj nam se tamni vokal javlja i inače u

ilirskom, na pr. u *Mursa, Mursella, Mursianus lacus* uz *Marsonia* (up. ovaj časopis 16, 5 i d.). Razlika *ir : ur* može se opravdati predhodnim labijalima *b, m* kao u staroindijskom. Ali valjda su već u prajeziku postojala dva *r*-glasa različitog timbra, up. Güntert, *Indogermanische Ablautprobleme*, Berlin 1915, str. 100 i d.

S irskim ženskim imenom *Brigit* može se usporediti ilirsko *Brizidia* masc. CIL. III 8302 Novipazar.

Puninu nalazimo u imenu *Βέρζανα*, a to je po Prokopiju, aed. IV 4, p. 120. 41 Haury bio kaštio u Dardaniji, prozvan vjerojatno po svom položaju na nekoj uzvisini pogodnoj za gradnju utvrda.

Napokon ćemo spomenuti ime *Berginio, Berci[ni]o*, koje Ravenat IV 19 spominje za postaju, koja se nalazila na cesti od današnjeg Hrvatskog primorja u Savsku dolinu, dakle u zemlji Japoda. U ovom su osamljenom imenu, zato što palatal *gh* nije spirantiziran, neki tražili oslonca za tvrdnju, da je ilirski tobože centum - jezik. Ali kako sam u »Serta Hoffilleriana«, str. 189 i d. (up. naročito str. 198) razložio, to je ime keltsko, jer su Japodi bili Iliri pomiješani s Keltima (Strabo 4, 207 i 7, 313), dakle očito od Kelta pokoreni. Ovi bit će na nekom brdu sagradili tvrdu kao uporište svog gospodstva u tuđoj zemlji i nadjenuli joj svoje ime *Berginium*. Slična su uporišta keltskih osvajača među ilirskim starosjediocima bili *Carrodunum*, zvan od Ilira *Iovia* (up. ovaj časopis 16, 77 i d.), pa *Bononia* na mjestu današnjeg Banoštora, zvan od Ilira *Malata*.

3.

Poučan je treći skup, koji vezujem uz korijen (*s*)*qer-* »rezati«: iz tog se značenja mogao lako razviti pojam loma, rascjepa, pukotine, koji nalazimo u mnogim izvedenicama s determinativom *p*, kao u arb. *karpë* f. »hrid«, *karmë* »stijena«, norv. *skarv* »gola stijena«, sred. vis.-germ. *schroffe, schraf* »stijena« (up. i njem. *schroff* »oštar, odsječen« u vladanju), pa i u imenu *Karpata*, nadalje iz baze *querep-* u arb. *krep* »stijena, obronak«. S instrumentalom te riječi *krep(esh)*, koja ima lokativni sufiks *-si*, povezao je Barić (Južnoslov. filolog 2, 50 i d.) ime otoka Cresa, koji je kao i ostali jadranski otoci gorovit. Plinije, n. h. III, 21 ga zove *Crexi*, oblik, koji se prema Κρέψα kod Ptol. II, 16 ima popraviti u *Crepsi*. Taj se oblik, kako je Barić prepoznao, slaže sa spomenutim arb. instrumentalom i s kotorskim lokalnim imenom *Crepis, Criapis, Crepi, Criapi* iz 14.—16. vijeka za onaj dio grada, koji je prislonjen uz hrid (up. A. Mayer, *Nast. vjesnik* 40, 1931, 35). Ali ne samo talijanski oblik *Cherso*, nego osobito i hrvatski oblik *Cres* svojom palatalizacijom velara, koja se prije likvidne metateze mogla samo zbiti pred *e*, upućuje na ilirski oblik **kerp-s-(os,-ā)*, a ne na *Crepsa*. Barić je pravom upozorio, da se ovdje radi o raznim odrazima prijevoja osnove (Stammabstufung), jer je nominativ sing. kao jaki padež bio naglašen na osnovi, a lokativ plurala kao slabi na sufiksu. Ja bih onda odnos shvatio ovako: nominativ *s*-osnove je mogao biti **kerps*, ali prema starim po-

tvrdama i *Crep̄sa*, jer je baza (*s*)*qere-p*, iz koje se već prema akcentu izvode arb. *karp̄e* i *krep̄*, oboje »stijena«. Lokativ obih je bio **k̄ps-sú* (-*si*), iz čega nastaje ilirski **kirpsu*, vulg.-lat. **ker(p)su* (potvrđen navodom Cassidora, Var. 7, 16 *insula Cers-ina*, gdje je predano: *Celsina*), pa dalje *Cherso*, hrv. *Crēs̄b̄*, *Cres*.

Uz ovaj primjer prijevoja osnove postoji, čini se, još jedan, i to kod *i*-osnove istog korijena. Zapadno od Vaca Dunav u Mađarskoj skreće iz istočnog pravca put juga: ἡ... ἐπιστροφή κατὰ Κάρπιν ... ἀρχιτωτᾶτη πρὸς ὧν veli Ptolemej II 11, a II 15 spominje opet grad Κάρπις. Ali druge potvrde imaju i mjesto *a* u korijenu: *Cirpi mansio* It. Ant. 266, 11; *equites Dalmatae, Cirpi* Not. dign. occ. 23; *auxilia Fortensia, Cirpe* ibd. 49; *praefectus legionis secundae adiutricis, Cirpi* ibd. 56: tu su *Cirpi* i *Cirpe* lokativi. S obe strane koljena Dunava kod Vaca leže mesozojske hridi, o kojima govori A. Supan (Länderkunde von Europa, hg. von Kirchhoff, I 2, 225). Graff (Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Budapest 1936, str. 101) postavlja Karpis doduše između Tahipuste i Duna-bogdány naprama Totfalu, gdje su ustanovljeni ostaci nekog rimskog kaštela: to je mjesto po privatnim obavijestima ravno, ali između Dunabogdány i Višegrada ima stijena.

II.

Kako smo gore spomenuli, Jokl izvodi ime liburnskog otoka Εἰστρος iz **ē-sri-*: tu je dakle došlo do umetanja glasa *t* u konsonantski skup *sr*; da se naime odijele *s* i *r*, koji su oba trajni glasovi, nastavljen je prvi homorganim zatvornim glasom, a to je *t*, i njim nekako završen. Do tog je umetanja došlo u germanskim, slavenskim i jednom dijelu baltskih jezika, u tračkom te u arbanaskom. Za ovaj navodi Jokl (kod Eberta, 1, 90) arb. *shtērp̄in̄j* plur. »zmije« iz **srp̄ini-*.

Kako drugih potvrda za ilirski nema, ja bih, dakako s potrebitom rezervom, naveo još dva imena, koja će biti ilirska: 1) *Stravianis* It. Ant. 265, 9, mjesto u gornjoj Panoniji na cesti Mursa—Siscia (po Pichleru Gradac na Vukici, po Milleru Našice ili Vukojevci); 2) Στρουβία Ptol. II 11, 14, negdje u Moravskoj, kojom su Iliri jednom prošli. Oba su imena iz već navedene baze *sereu-*, *sreu-* »teći«, i to prvo iz *srou-*, up. let. *stràva* »struja«, s duljinom lit. *srov̄e* dial. *strov̄ē* id., a drugo je vjerojatno particip **sreu-ent-ia*: **sreu-ont-ia* > gr. ῥέουσα. Za potonje ime Much (Hoops' Reallex. IV 294) ističe, da nije keltsko, jer *sr* prelazi u keltskom u *fr*, nego istočno, a to vrijedi i za *Stravianis*.

III.

Grad se Stridon spominje u antiknoj literaturi tri puta. Sv. Jeronim kaže o sebi: *Hieronymus, natus patre Eusebio, oppido Stridonis, quod a Gothis eversum. Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit* (de viris illustr. 135).

Gennadius iz Massilije, a po njemu Marcellinus spominje ga k godini 392.: *quem* (sc. Hieronymum) *Stridon oppidum genuit* (Mon. Germ. hist., a. a. 11, 65). Tim potvrđama pridolazi *provinciae Pannoniae Domnus Stridonensis* u aktima nikejskog sabora g. 325. Natpis CIL. III 9860, priopćen od Alačevića god. 1882. u »Bull. Dalm.« V 136, a sadrži ime *Stridonenses*, ne može se smatrati autentičnim.

O ubikaciji Stridona nastala je tokom vremena čitava literatura, koju je g. 1920. pregledno prikazao Bulić (Stridone, luogo natale di S. Girolamo, Roma u »Miscellanea Geronimiana« pg. 253—330 = Bull. Dalm. 43, 1920). Ali ta literatura ima neznatnu znanstvenu vrijednost, jer se raspra vodila iz lokalnog patriotizma između Dalmatinaca, Istrana i raznih Panonaca.

Prvo pitanje, koje tu nastaje, jest: u kojoj se provinciji nalazio Stridon. Iz nikejskih akata slijedi, da je g. 325. pripadao Panoniji. Navod samoga sv. Jeronima ne kaže ništa stalno, a i okolnost, da je imao ličnih veza s Emonom (up. Rogošić u »Novoj Reviji« VII, Makarska 1928, str. 267 i d.¹), nije mjerodavna. S druge strane govori za pripadnost Stridona Dalmaciji navod Palladija, biskupa bithynskog Helenopola, koji svog protivnika Jeronima naziva *Ἱερώνυμος τις ἀπὸ Δαλματίας*, a zatim predaja katoličke crkve, koja je bez dvojbe vrlo stara, a naziva sveca Dalmatincem, pa ga je pače i načinila zaštitnikom Dalmacije.

Izraženo je zatim mišljenje, da je Stridon istovetan sa Sidronom, očito po sličnosti imena. Mjesto *Σιδρόνα* spominje Ptolemej II 16, 6 i kaže, da se nalazi u unutrašnjosti Liburnije, a drugi put (VII 7, 8), da je u Iliriji između Jadera i Salone. Kako je naden i granični natpis *inter Sidrinos et Asseriates* (Österr. Jahresh. 8 B 52 i d., 119), jasno je, da se Sidrona nalazila u gornjoj Dalmaciji — i to kod Medviđa, jugoistočno od Obrovca — daleko od panonske granice, na što je upozorio i Patsch l. c. Prema tome pada i pokus M. Niedermanna (Južnoslov. filolog V, 1925/6, str. 226 i d. i ZONE. VII 4 i d.), da jezično protumači prijelaz imena Sidrona u Stridon, koji bi se zbio u doba između Ptolemeja i Jeronima, anticipacijom glasa *r* (**Sridona*) i kasnijim umetanjem glasa *t*: ako je Ilirima konsonantski skup *sr* bio nezgodan te su ga pretvorili u *str*, onda nije nikako vjerojatno, da će ga oni stvoriti tu, gdje nije postojao.

Niedermann hoće nadalje, da je ime glasilo *Stridonae*, a ne *Stridon*, jer da je u navodu sv. Jeronima *oppido Stridonis* vlastito ime u ablativu kao apozicija, a ne u genitivu, pozivajući se na izraz *in urbe Roma* i na druge tri potvrde u Jeronimovu djelu »de viris illustribus«, iz kojih da proizlazi, da je on upotrebljavao tip *urbs Roma*, a ne *urbs Romae*. Ali kad bismo dopustili, da je potvrda *de provincia Galilea*, gdje drugi izdavač piše *de p. Galileae*, stalna,

¹ U ovom pitanju malo pomaže i pismo Castrutiju PL. 22, 65, gdje je riječ o nekom slijepom zemljaku svečevu, koji na putu u Palestinu dolazi u Cissu na istarskoj obali, gdje Timavus izliva u

dransko more. Ime Cissa je sačuvano u današnjoj Caški na otoku Pagu, koji je istina na jugu Istre, ali vrlo daleko od Duina, ušća Timava na sjeveru Istre, Aquileie i Emone.

ipak nikako ne stoji, da je sv. Jeronim isključivo upotrebljavao tip *urbs Roma*, jer Joh. Bapt. Hofmann (Stolz-Schmalz, Lat. Grammatik⁵, München 1928, str. 349) veli, da se definitivni genitiv nalazi u Vulgati i ističe mjesto Marc. 1. 5 *in Jordanis flumine*, gdje stoji baš suprotno grčkom izvorniku: ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ.

Ne stoji ni druga tvrdnja, koju Niedermann iznosi u potkrepu svog mišljenja, da u latinskim tekstovima nema ilirskih imena gradova na *-on* kao u grčkome, nego samo na *-ona*, kako dokazuju ovi primjeri: *Meteone* Liv. 44, 23, 3, *Meteonem* Liv. 44, 32, 3, *Medione* Rav. 4, 16; *Codrione* Liv. 31, 27, 5; *Umone* Rav. 4, 16; *Avendone* Tab. Peut., It. Ant. 274, 1, *Abendone* Rav. 4, 22; *Ausancalione* Tab. Peut.; *Assinone* (rekonstruirano iz dva navoda kod Rav. 4, 19 *Assino* i *Asinoe*, up. Serta Hoffilleriana, pg. 198).

U ovom je Vjesniku (n. s. VI, 1902, str. 87—98 i 226 i d.) Florschütz iznio mišljenje, da je ime *Stridon* sačuvano u imenu gradine *Zrin* kod Štrigova nedaleko Kostajnice na Uni, a da je prelazni oblik *Zdrinj*, potvrđen i u ispravama. Nema sumnje, da se u hrvatskom skup *zr* često izmjenjuje sa *zdr*, ali to pitanje ovdje ne ulazi, nego isključivo ovo: zašto bi Hrvati, koji posjeduju početni skup *str-* i posjedovali su ga pri svom dolasku u ove zemlje, bili ga zamijenili skupom *zr-* ili *zdr-*? U to se pitanje Florschütz nije ni upustio, pa se zato njegovo mišljenje ne može primiti.

Postavlja se napokon pitanje, da li se s pomoću komparativne lingvistike može protumačiti ime *Stridon* i time možda pridonijeti ubikaciji mjesta.

Prema ilirskom glasovnom zakonu iznesenom u našem I. poglavlju osnova *strid-* imena *Stridon*, koji je tvoren, kako smo vidjeli, sufiksom *-on*, može biti praznina korijena *sterd-*, indoevr. *ster-dh*, iz kojega se izvode grčki στόρθη Hes. »oštrica koplja«, στόρθυξ »rog, zubac, šiljak, jelenji rogovi, rt«, pa bi se prema tome *Stridon* nalazio na nekoj stijeni, koja strši prema polju.

Ali ako uvažimo glasovni zakon II. *strid-* može biti i praznina korijena *serd(h)-*, ilirski u punini *serd-* i *sard-*. A baš taj skup imena je u ilirskom dobro zastupan. Tu je pleme *Sardeates*, po Pliniju, n. h. III 22 u solinskom konventu, po Kiepertu možda na Vrbasu, spomenuto i inače: Σαρδιῶται Ptol. II 16, *Sardiatas* liber coloniarum, ed. Lachmann, pg. 241, *Sard*... CIL. III 1266. U njihovu se području nalazio zacijselo i *Sarziaticum* (sc. municipium), Farlati, Illyricum sacrum 2, 173, koje je na drugom solinskom koncilu g. 532. pripalo novoj biskupiji Ludrum, o smještaju koje up. Tomaschek: Mitt. Geogr. Ges. Wien 23, 1880, 504 i Jokl kod Eberta 1, 86. Valjda pripada ovom skupu i *Sarda*, spomenuta tek kod bizantinskih pisaca, danas arb. *Shurdà*, istočno od Skadra, a zacijselo pripada trački *Serdica*, glavno mjesto plemena *Serdi*, u srednjem vijeku *Srědъcъ*, danas Sofija. Najvjerojatnija mi se čini etimologija, koju je iznio Mladenov (Balkan - Archiv 4, 1924. 186) za *Serdica*: st. ind. *sárdha-h* i *sardhah* n. »stado, četa«, got. *hairda* »stado«, *hairdeis* »pastir« = st. vis. njem. *herta*, *hirti*. novo-vis. njem. *Herde*, *Hirt*, iz ie. **k'erdho-*, *-io-*. Prema tome su *Serdi* pastiri, a tako i *Sardeates*: slično značenje ima ime *Delmatae* »ovčari«.

Iz ovih razlaganja slijedi, da ime Stridon dobro pristaje u ilirsku nomenklaturu, ali se dakako za ubikaciju mjesta iz toga ne da ništa izvesti.

I.

Zusammenfassung. 1. In dem in dieser Zeitschrift (N. F. 16, 69 ff) erschienenen Aufsatz über den illyr. Stamm der Iasi hatte ich die von *ser-*, *sar-* und *sir-* aus gebildeten illyr. Namen aufgezählt. Um den Sinn des Grundwortes womöglich aus illyr. Material zu erschließen, war ich auch in diesem Falle bestrebt, die Lage der betreffenden Orte und deren Eigenheiten zu erkunden und festzustellen, ob die erzielten Ergebnisse bei zusammenhängenden Namensgruppen unter sich auch übereinstimmen. Von der erwähnten Gruppe lagen *Servitium* und *Sirmium* an der Save, jenes war sogar Station der ersten pannonischen Flotte, und die *Ser(r)etes* waren nach Plinius, n. h. III, 147 Anwohner der Drau. So darf man die ganze Namensgruppe mit der idg. Wurzel *ser-* »strömen« verbinden und die drei Vokalvarianten als Ablautstufen ansprechen: *ser-* ist gewiß die Vollstufe, *sar-* ihre Abtönung, wie denn auch sonst festgestellt wurde, daß idg. *o* im Illyr. zu *a* wurde; dann werden wir in *sir-* eine Reduktion sehen. Dazu möchte ich bemerken, daß wir in älterer Zeit ausschließlich die Form *Sirmium*, erst später die vulgärlat. *Sermium* antreffen; auf dieser beruht die heutige kroat. Form *Srijem*, Gen. *Srijèma* durch die Mittelstufe **Srēmъ*, denn aus *Sirmium* wäre über **Sŕmъ* heutiges **Srm* entstanden. In Übereinstimmung mit den alb. Entsprechungen ist in *sir-* wohl die Tief- oder eigentliche Reduktionsstufe und in *sri-* die Schwundstufe zu sehen. Diese fand Jokl (bei Ebert 1. 90) im Namen der liburnischen Insel *Εἰστρος* bei Ps.-Skylax 21 aus **ē-sŕ-* »umflossen, Insel«. Der sonst nicht mehr genannte Name steckt wohl in *Nisiris* bei Rav. V 24, Hs. A *Nistris* (aus **in istris*), Insel zwischen Dalmatien und Istrien. *Ἰστρία ἡ νῆσος*, im Chron. Pasch. (Chron. min. I 238 Mommsen) als Ort, wo Caesar Constantius Gallus im J. 354 hingerichtet wurde, bezieht sich wohl auf Istrien, da als Ort der Hinrichtung sonst Flanona genannt wird. *Aestria* bei Mela 2. 144 liegt zu abseits in der südlichen Adria, um mit *Eistris* gleichgestellt zu werden.

2. Auf ähnliche Weise kann die Bedeutung von illyr. *berz-*, *barz-*, *birz-* erschlossen werden (vgl. hierzu auch Verf. Glotta 24. 162 ff). Die in einer Terminationsinschrift bei Drniš in Dalmatien genannten *Barzanites* und *Lizaviates* waren, wie es scheint, gegensätzlich benannt: während sich der letztere Name zu mnd. *slick*, abg. *slzъ - kъ* »schlüpfrig« stellt, also offenbar die Bewohner des versumpften Petrovo polje an der Čikola bezeichnet, sind die *Barzanites* Höhenbewohner. Auch *Birziminium* (It. Ant. 339, 2, Var. *Briz-*, Tab. Peut. *Bersumno*, viell. aus **Bersimnio* verschrieben, mit vlat. *e*) lag auf dem Hügel der Zitadelle von Podgorica in der hügelreichen Ebene nördlich vom Skutari-See. Daraus ergibt sich die Zugehörigkeit dieser Namen zur idg. Wurzel *berg'h-*, »hoch«. Die Vollstufe finden wir im dardanischen *Βέρζανα* bei Prokop. aed. IV 4, S. 120, 41

Haury, offenbar einem Höhenkastell. Neben *Birziminium* begegnet uns bei Rav. 4, 16 die Nebenform *Burzumi*(*nio*), *Burzum*(*ini*)*on*, wo der dunkle Vokal — ähnlich wie bei *Mursa* neben *Marsonia*, vgl. Verf. Glotta 24, 179 ff — durch den vorangehenden Labial wie im Altind. bedingt ist; doch vgl. auch Güntert, Idg. Ablautprobleme, Berlin 1915, S. 100 ff.

Der erhaltene Velar in *Berginio*, *Berci*/*nijo* Rav. 4, 19 an einer von der liburnischen Küste ins Save-Tal führenden Straße, also offenbar im Japodenlande, braucht niemanden zu stören. Der Name ist keltisch, er gehörte einer kelt. Zwingburg im unterjochten Japodenlande (vgl. Verf., Gl. 24, 164 u. Serta Hoffileriana 198), ähnlich wie es *Corrodunum* (vgl. oben 16, 77 f) und *Bononia* waren, die von den Illyrern *Iovia* bzw. *Malata* genannt wurden.

3. Für die gebirgige Insel *Cherso*, kroat. *Cres*, überliefert Ptolemaeus II, 16 den Namen Κρέψα, wonach *Crexi* bei Plinius, n. h. III, 21 in *Crepsi* zu bessern ist. Darin sowie in alb. *krep(e)sh*, Instr. pl. von *krep* »Fels. Abhang« sah Barić (Južnoslov. filolog 2, 50 ff) einen Lokativ auf *-si* aus idg. (*s*)*qerep-*, woraus auch alb. *karpë* »Klippe«, *karmë* »Fels«, mhd. *schrofte*, *schraf* ds.; dazu gehört auch der von mir herangezogene Name *Crepis*, *Criapis*, *Crepi*, *Criapi* aus dem 14. bis 16. Jahrh. für den auf Felsen gelegenen Teil von Cattaro. Da nun ital. *Cherso* und besonders kroat. *Cres* mit seinem palatalisierten Velar auf illyr. **kerps-* weisen, so schloß Barić daraus auf Stammabstufung: Nom. *krep*, Lok. *lypes*, dieser zu *kerps-* in den antiken Belegen vokalisiert. Nach den anderen Beispielen für die illyr. Schwundstufe möchte ich dies so fassen: wie aus der Basis *qerep-* je nach der Betonung alb. *karpë* und *krep* hervorgingen, so konnte neben dem *s-* Stamm **kerps* auch ein **kreps* bzw. nach den antiken Belegen in die *ā*-Deklination übergeführt, *Crepsa* bestehen. Ihr Lokativ idg. **klyps-sú* (*si*) ergab illyr. **kirpsu*, vlat. **ker(p)su* (vgl. Cassiod. Var. 7, 16 *insula Cers-ina*, aus *Celsina* verbessert), daraus ital. *Cherso*, kroat. *Crěsъ*, *Cres*.

Ein weiterer Fall von Stammabstufung scheint beim *i*-Stamm derselben Wurzel vorzuliegen. Am Donaubug bei Waitzen in Ungarn nennt Ptolemaeus II 11 den Ort Κάρπις und wieder II 15. Andere Belege zeigen aber *i* als Wurzelvokal *Cirpi* It. Ant. 266, 11, Not. dign. occ. 23, 56, *Cirpe* ebd. 49: sie sind wohl als Lokative zu fassen. Nach Supan (in Kirchhoffs »Länderkunde von Europa« I 2, 225) liegen beiderseits von Waitzen mesozoische Klippen zutage. Graff (Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Budapest 1936, S. 101) setzt freilich Karpis zwischen Tahinpußta und Dunabogdány gegenüber von Totfalu an einer nach privaten Mitteilungen ebenen Stelle, wo Reste eines röm. Kastells festgestellt wurden, an, doch gibt es zwischen Dunabogdány und Visehrad Felsen.

II.

Jokl leitet, wie oben angeführt, den Namen der liburnischen Insel Εἰσρῆς aus **ē-sri*, **ē-s* - ab und beruft sich für den *t*-Einschub in die Gruppe *sr* auf

alb. *shërpinj* »Schlangen« aus **syřini-*. Ich möchte dafür als weitere Belege aus dem Illyrischen mit dem nötigen Vorbehalt anführen: *Stravianis* It. Ant. 265, 9 in Ober-Pannonien und *Στραβιντία* Ptol. II 11, 14, irgendwo in Mähren, also einem illyr. Durchzugslande, anzusetzen. Beide Namen gehören zu *sreu-* »strömen«, der zweite ist wohl als Partizip anzusehen **sreu-ent-ia*: **sreu-ont-ia* > gr. *ῥέουσα*. Much (in Hoops' Realex. IV 294) hebt für den zweiten Namen hervor — und das gilt auch für den ersten — daß er nicht keltisch sein kann, da *sr* im Kelt. in *fr* übergeht.

III.

Stridon wird im Altertum dreimal erwähnt: vom heil. Hieronymus, de viris illustr. 135: *Hieronymus, natus patre Eusebio, oppido Stridonis, quod a Gothis eversum, Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit*, von Gennadius von Massilia und nach ihm von Comes Marcellinus zum J. 392: *quem* (sc. Hieronymum) *Stridon oppidum genuit*, und in den Akten des Konzils von Nikäa i. J. 325: *provinciae Pannoniae Domnus Stridonensis*. Dagegen kann die Inschrift CIL. III. 9860, auf der die *Stridonenses* erscheinen, nicht als authentisch gelten.

Der aus Lokalpatriotismus zwischen Dalmatinern, Istrianern und Pannoniern entsprungene Streit über die Ubizierung Stridons hat eine ganze Literatur, leider von geringem wissenschaftlichem Werte entstehen lassen, worüber Bulić. *Miscellanea Geronimiana*, Rom 1920, S. 253—330 (auch Bull. Dalm. 43, 1920) einzusehen ist.

Strittig ist es schon, in welcher Provinz Stridon lag. Nach den nikäischen Konzilsakten gehörte es im J. 325 zu Pannonien. Aus Hieronymus' Worten ist darüber nichts zu entnehmen, und auch der Umstand, daß er persönliche Verbindungen mit Emona besaß, worauf Rogošić in der »Nova Revija« VII, Makarska 1928, S. 267 ff verwies, ist nicht maßgebend; dazu sind auch diese Angaben manchmal zu unbestimmt, wie im Briefe an Castrutius PL. 22, 65, wonach ein blinder Landsmann des Hieronymus auf dem Wege ins heil. Land nach Cissa an der istrischen Küste kommt, wo der Timavus in die Adria mündet. Dies spricht jedoch keineswegs für die Zugehörigkeit Stridons zu Pannonien, da der Timavus, Aquileia und Emona nördlich von Istrien sind, Cissa dagegen, dessen Name in *Caška*, **Caš-ska* (über **Cšš-*) auf der Insel Pag fortlebt, weit davon im Süden liegt. Andererseits spricht für die Zugehörigkeit Stridons zu Dalmatien die Angabe des Bischofs Palladios von Helenopolis in Bithynien, der seinen Gegner *Ἱερώνυμος τις ἀπὸ Δαλματίας* nennt und die gewiß sehr alte Überlieferung der katholischen Kirche, die den Heiligen sogar zum Schutzpatron Dalmatiens machte.

Wiederholt wurde Stridon auf Grund des Gleichklanges mit *Σιδρῶνα* gleichgestellt, das nach Ptolemaeus II 16, 6 im liburnischen Binnenlande und nach VIII 7, 8 zwischen Iader und Salona lag. Da auch eine Grenzinschrift *inter Sidrinos et Asseriates* bei Medvide, sö. von Obrovac in Nord-Dalmatien, also

weit von der pannonischen Grenze aufgefunden wurde (Österr. Jahresh. 8 B 52 ff, 119 f), was besonders Patsch a. a. O. hervorhob, so fällt der Versuch M. Niedermanns (Južnoslov. filolog V, 1925/6, 226 ff und ZONF. VII 4 ff), den angeblich in der Zeit zwischen Ptolemaeus und Hieronymus erfolgten Übergang des Namens *Sidrona* in *Stridon* durch die Antizipation von *r* (**Sridona*) und späteren *t*-Einschub sprachlich zu erklären: wenn übrigens die Illyrer die Verbindung *sr* mieden, so ist es gar nicht wahrscheinlich, daß sie sie dort geschaffen hätten, wo sie nicht bestand.

Niedermann behauptet weiter, daß der Name *Stridonae*, nicht *Stridon* gelautet hätte, da er in des Hieronymus Worten *oppido Stridonis* den Namen als Apposition auffaßt, indem er sich auf den Ausdruck *in urbe Roma* und drei weitere Belege für den Typus *urbs Roma* im Werke des Hieronymus »de viris illustribus« beruft. Aber abgesehen davon, daß für *de provincia Galilea* die Überlieferung nicht feststeht und ein anderer Herausgeber *de p. Galileae* schreibt, so ist es keineswegs ausgemacht, daß Hieronymus den Typus *urbs Romae* mied, hebt doch J. B. Hofmann (Stolz-Schmalz, Lat. Gramm⁵, S. 394) den definitiven Genetiv gerade in der Vulgata hervor, wo z. B. Marc. 1, 5 *in Jordanis flumine* im Gegensatz zur griech. Vorlage *ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ* steht. Ebenso wenig richtig ist, wie die Beispielsammlung oben S. 180 lehrt, eine andre Behauptung Niedermanns, die seinen Ansatz *Stridonae* stützen soll, daß nämlich im Latein keine illyr. Ortsnamen auf *-u* wie im Griech., sondern nur auf *-ona* vorkommen sollen.

Florschütz hat (oben N. F. VI, 87 ff, 226 f) geglaubt, im Namen der Burg ruine *Zrin* bei Štrigovo unfern Kostajnica an der Una eine Fortsetzung von *Stridon* über das auch urkundlich belegte *Zdrinj* sehen zu dürfen. Darüber, daß im Kroatischen *zr* landschaftlich in *zdr* übergeht, besteht kein Zweifel, doch ist Florschütz auf die Hauptfrage, warum die Kroaten die Verbindung *str*, die sie bei ihrer Einwanderung besaßen und noch immer unverändert besitzen, durch die Verbindungen *zr* oder *zdr* ersetzt hätten, gar nicht eingegangen.

Zum Schlusse versuche ich eine Deutung des Namens *Stridon*. Er ist mit dem Suffix *-on* gebildet. Der Stamm *strid-* kann nach Punkt I die Schwundstufe von idg. *ster-dh* sein, wozu gr. *σπόρθη* Hes. »Speerspitze«, *σπόρθηξ* »Zacke, Zink, Hirschgeweih, Vorgebirge« gehören, dann wäre *Stridon* auf einem ins Feld ragenden Felsen gelegen. Unter Berücksichtigung von Punkt II kann aber *strid-* auch die Schwundstufe von *serd(h)-* sein, wozu man folgende illyr. Namen stellen könnte: *Sardeates* nach Plin. n. h. III 22 im Convent von Salona, nach Kiepert etwa am Vrbas anzusetzen, *Σαρδιῶται* Ptol. II 16, *Sardiatas* lib. col. ed. Lachmann 241, *Sard* . . . CIL III 1266. Auf ihrem Gebiete lag gewiß *Sarziaticum* (sc. municipium) Farlati. Illyr. sacr. 2, 173, das auf dem zweiten Konzil von Salona im J. 532 dem neuen Bistum in Ludrum zufiel, über dessen Lage Tomaschek. Mitt. Geogr. Ges. Wien 23, 504 und Jokl bei Ebert 1, 86 zu vergleichen ist. Zu dieser Namensgruppe könnte auch *Sarda*, erst bei byz. Schriftstellern

erwähnt, gehören, heute *Shurdà* östlich von Skutari, gewiß aber thrak. *Serdica*, der Hauptort der *Serdi*, im Mittelalter *Srědъcbъ*, heute Sophia. Für dieses scheint Mladenows Etymologie (*Balkan-Archiv* 4, 186) am wahrscheinlichsten zu sein: ai. *sárdha-*, got. *hairda* »Herde«, idg. **k'erdho-*. Demnach waren die *Serdi*, und ebenso die *Sardeates*, Hirten; auch *Delmatae* bedeutet »Schafhirten«. Der Name *Stridon* läßt sich also wohl in die illyr. Namengebung einfügen, aber einen Anhaltspunkt für die Ubizierung des Ortes gewinnen wir daraus nicht.

ZAGREB

ANTUN MAYER

VIDASUS, DER ILLYRISCHE SILVANUS

Herr Professor Hoffiller, Direktor des Archäologischen Museums in Agram, dem ich schon so viele wertvolle Hinweise verdanke, lenkte meine Aufmerksamkeit auf zwei im J. 1936/7 in Topusko in Kroatien aufgefundene Inschriften mit der Widmung VIDASO / T · THANÆ und VIDASO / T · TIANÆ (inzwischen als Nr. 516 und 517 in Hoffiller und Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft 1, Zagreb 1938, erschienen). Diese Widmung war schon aus zwei anderen Inschriften aus Topusko bekannt: CIL. III 10819 = 14354²³ (1886 aufgefunden): VIDASO / ET · TIANAE, wo Hoffiller a. a. O. Nr. 518 TIANAE liest, und 3941, seit längerer Zeit verschollen: VIDASOLI / THANAE, wo LI nach den anderen Inschriften als ET zu lesen ist. Die drei erhaltenen Inschriften befinden sich im Agramer Museum.

Kalinka und Swoboda (Archäol.-epigr. Mitteil. 13. 1890. 16 f) sahen in Vidasus und Thana ein bisher unbekanntes Paar nationaler Gottheiten. Die naheliegende Identifizierung der Thana mit Diana hielten sie, da sie sich nicht wiederhole, nicht für sicher und meinten, es handle sich vielleicht um die volkstymologische Umgestaltung ihres barbarischen Namens; in Vidasus sahen sie, da *-asus* ein keltisches Suffix sei, den keltischen Apollo. Ihm (ebd. 19. 1896, 78) hielt Vidasus und Thana für Flußgottheiten, Thana beziehe sich auf die Sana, Vidasus, den er wiewohl mit Vorbehalt dem von Plinius n. h. III. 148 genannten Fluß *Valdasus* gleichsetzen möchte, auf die Una. Diese hat jedoch den antiken Namen bewahrt, denn bei Ptolemaeus II 16 lesen wir Οὐνέως ποταμοῦ. Dazu liegt Topusko weder an der Una noch an der Sana,¹ sondern an der Glina, einem unbedeutenden Nebenflüßchen der Kulpa, das Plinius gewiß nicht, wie den *Valdasus* und den *Urpanus* (heute *Vrbas*), *non ignobilis* genannt hätte. Da nun Topusko durch seine heißen Quellen — wonach es auch seinen heutigen Namen führt — als Heilbad bekannt ist, so sah Keune (Mythol. Lex. VI 302) in Vidasus und Thana Gottheiten dieser Quellen.

Noch ohne Kenntnis dieser Literatur sprach ich die Vermutung aus, daß mit THANA die Göttin Diana gemeint sei. Es war mir klar, daß hier eine von mir an noch einigen balkanillyrischen Namen beobachtete, durch konsonantisches *i* hervorgerufene Konsonantenaffektion, vorliegt, die zuerst im messapischen Zweig des Illyrischen festgestellt und von Krahe, Glotta XVII 81 ff

¹ Für diese vermutet Tomaschek (Mitt. Geogr. Ges. Wien 23. 1880. 514) als antiken Namen **Sarna*, den er aus *Saniglo* Rav. 4. 19. Ort an der Sana-Quelle (**Sarniculum*. Wz. *ser-* »strömen«) erschließt. Da jedoch der *r*-Schwund unaufgeklärt bleibt, so be-

steht die Möglichkeit, daß der Name der bosnischen Sana von den Kroaten aus der transkarpathischen Heimat mitgebracht wurde, vgl. den *San* in Galizien und Verf. KZ. 66. 127.

eingehend behandelt wurde. Dort führt *tj* zu *tv* und *dj* zu *dd*, hier zu *th*, was man durch den bekannten illyr. Wechsel *t—d* erklären könnte, dessen Auffassung freilich nicht einheitlich ist: wahrscheinlich handelt es sich in beiden Fällen um unbeholfene Versuche, die durch das kons. *i* entstandene Art von Assibilation im Schriftbilde darzustellen (vgl. auch Krahe a. a. O. 86 u. Glotta 19. 149).

In diesen sprachlichen Erwägungen wurde ich unlängst durch den Aufsatz »Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan« des albanischen Forschers Eqrem Çabej in der »Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa« V. 1941, S. 221—241 bestärkt. Wird doch hier der Nachweis geliefert, daß *Diana*, deren Kult in den illyr. Ländern weit verbreitet war und den einer epichorischen wesensähnlichen Göttin überdeckt hat, in der albanischen Fee *Zâna* (*zqnë*, tosk. *zërë*) und auch der rumänischen *Zînă* fortlebt. Hier hat sich freilich *dj* zu *z* entwickelt, aber auch diese Assibilation läßt sich auf balkanillyrischem Boden belegen.

Ebenso wie der Artemis heilkräftige Quellen, wie die der Thermopylen, gehören, so wurde die ihr gleichgesetzte Diana auch als heilkundige Göttin verehrt. In unserem Falle ist es bezeichnend, daß in Varaždinske Toplice, den berühmten Aquae Iasae, zwei Weihinschriften für Diana gefunden wurden (Hoffiller a. a. O. Nr. 459, 460).

Wenn in der behandelten Inschriftengruppe Thana der Göttin Diana sprachlich und ihrem Wesen nach entspricht, so muß auch ihr Begleiter Vidasus eine epichorische, illyrische Gottheit bezeichnen. Auf griechischem Boden wird Apollon am meisten mit seiner Schwester Artemis verbunden. Die sich zum guten Teil aus den illyr. Provinzen rekrutierenden equites singulares in Rom setzen außer der Diana auch Apollon, besonders jedoch Silvanus zahlreiche Weihinschriften. Die Verehrung des Silvanus, die in Rom nie offiziell geworden ist, tritt namentlich in Illyrien hervor, wo er einen hohen Landesgott vertritt, und es ist bezeichnend, daß von den ungefähr 240 Inschriften, auf denen er genannt wird, fast drei Viertel dem illyr. Kulturkreis angehören (vgl. Klotz, RE. II 5. 123); Spuren dieser Verehrung weist Çabej a. a. O. 240 noch für das Mittelalter nach. In Illyrien erscheint Silvanus auch in Verbindung mit Diana auf Votivreliefs, so auf einem im Gebiet von Delminium, wo daneben sechs andere der Diana allein geweiht sind (Patsch, WMBH 6, 220 ff; 9, 202 ff), dann auf einem Relief bei Livno und einem bei Glamoč, wo Diana in einer anscheinend einheimischen Tracht erscheint, ein Zug, der auch bestätigt, daß diese zwei Reliefs die illyrischen Doppelgänger von Silvanus und Diana vorstellen, wie Dimitri Sergejevski mit Recht hervorhebt (Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 41. 1929, S. 95—101). Die Inschrift CIL. III 8483 (Ljubuški) ist den beiden Göttern gesetzt, ebenso Nr. 13.368 (Alt-Ofen), hier als den Schutzgöttern der Jagd. Darum durfte v. Domaszewski den Silvanus als Vertreter von Illyricum, daneben Diana als Sinnbild von Moesien, auf dem Trajansbogen in Benevent deuten (Jahreshefte des öst. Archäol. Inst. II, 1899, S. 184 mit Figur

92 = Abhandlungen zur röm. Religion, 1909, S. 40 f mit Figur 10).² Ausschlaggebend in unserem Falle ist es aber, daß in Topusko im J. 1892 ein Silvanus-Heiligtum aufgefunden wurde, zu dem 8 Aren, wovon auf 6 sicher Silvanus genannt wird, gehörten (CIL. III 14043—50, Hoffiller a. a. O. Nr. 507—514); unlängst (1936/7) kam eine weitere Weihinschrift aus Topusko hinzu (Nr. 506). Auch in dem nicht weit davon entfernten Sissek kamen fünf Silvanus-Inschriften zum Vorschein (Nr. 545—549). Schon aus diesem archäologischen Befund geht zur Genüge hervor, daß wir in *Vidasus* den illyr. Namen des hohen dem lat. *Silvanus* gleichgestellten Landesgottes zu sehen haben.

Die sprachliche Analyse des Namens wird dieses Ergebnis vollauf bestätigen. Selbst wenn man Silvanus mit dem griech. Silenos in Zusammenhang bringen wollte, muß man zugeben, daß das lat. Sprachgefühl *Silvanus* bestimmt mit *silva* als »den vom Walde« in Verbindung brachte: wir haben also auch in *Vidasus* höchstwahrscheinlich die Ableitung aus einer Waldbezeichnung zu suchen. Nun ergibt sich ungezwungen eine Verbindung mit den germanischen und keltischen, aus idg. **_uidhu-* geflossenen Wörtern, die übereinstimmend »Baum, Holz, Wald« bezeichnen: air. *fid*, Gen. *fedā*, kymr. *groydd*, altkorn. *guiden*, bret. *gwez* (vgl. auch gall. *Vidu-casses*); altnord. *vidr*, Gen. *vidar* m., ags. *widu*, *wudu* m., ahd. *mitu*, *mito*, noch fortlebend in nhd. *Wiede-hopf*, ahd. *mitu-hopfo*, und ganz abgeblaßt in *Krammetvoogel*, mhd. *krane-wit-vogel* (»Kranichholz-, d. i. Wachholdervogel«).³ Da im Illyrischen Mediae Aspiratae zu einfachen Mediae werden, so mußte idg. **_uidhu-* illyr. **vidu-* ergeben.

Nicht so durchsichtig ist die Stammbildung von *Vidasus*. Bildungen auf *-asus* sind im Illyr. selten: außer dem schon erwähnten Flußnamen *Valdasus*⁴ wären nur noch venetische Namen zu nennen: dort finden wir einen *Talasmus* (CIL. V. 2323, Atria), zu dem sich ein *Tals(i)us* (III 3811, Igg), aus Oberpannonien und ein Thessalier *Talasio* (IG. IX 2. 567, 26 Larisa) gesellen; wohl auch eine *Calsasia* (CIL. V 2414, Ferrara), deren Namen sich ähnlich zu *Pladomenus Calas* (III 3185 = 10151, Dalm. inc.) und dem des elimiotischen Fürsten *Κάλας* stellt (Gen. *Κάλα*, Arrian. Anab. I 14. 17. 25, II 4. Memnon 20 = FHG. III 537. Polyaen. V 44, *Calas* Curt. III 1. 24, IV 5. 15. *Κάλας-αντος* Diod. XVII 17). Doch kann *-asia* auch auf *-atia* zurückgehen, wie *Dalmasius* (CIL. III. 3079, dazu S. 2328¹⁷⁵, Dalm.) neben häufigerem *Dalmatius*, *-tia* zeigt. Die Seltenheit dieser Stammbildung erheischt eine eingehendere Besprechung.

Idg. **_uidhu-* »Baum, Holz, Wald« hat seine nächsten Verwandten in lit. *vidùs* »Mitte, Inneres« = lett. *vidus*, auch »Gegend«, lit. *vidurys* »Mitte«, lat.

² Über den Silvanus-Kult auf thrakischem Gebiet, wo er auch oft mit dem Dianas verbunden erscheint, vgl. Kazarov RE. II 11, 527.

³ Auch im Germ. dient das Wort bei der Namengebung: got. *Vedu-co* = as. *Widu-co*, got. *Vidi-gōia*, *Vidi-mēr*, *Vidi-ricus*,

Vidu-arius (Quadenkönig) = ahd. *Witi-heri* (vgl. Schönfeld. Wörterbuch der altgerm. Personen- und Völkernamen. Heidelberg 1911, S. 259. 265 f).

⁴ *Ἰδάσσα* bei Ps.-Skylax 21 ist wohl verderbt, vgl. Serta Hoffilleriana 194.

divido (aus **dis-vido*) »trennen, teilen«, altind. *vidhyati* »durchbohrt« mit Part. *viddhá-*, *vidhú-* »vereinsamt«, *vidhurá-* »getrennt, entfernt von, ermangelnd«, *vidháová* »Witwe« = got. *midumō*, dazu *midumairna* »Waise«. Daraus ersieht man, daß es zur Wurzel *ueidh-*, *uidh-* »trennen« gehört und seine Bedeutung über »*Scheide zwischen zwei Teilen«, z. B. »ein zwischen Grundstücken trennend in der Mitte liegender Waldgürtel«, »Wald«, daraus auch einzelner »Baum«, (vgl. auch lit. *viduolis* mit Vollstufe »innen vertrockneter Baum«) erlangt hat (vgl. Walde-Pokorny 1, 259⁴), ähnlich wie lit. *mēdis* m. »Baum«, lett. *mešch* »Wald, Gehölz«, altpreuß. *median* »Wald«, abg. *mežda* »Rain, Grenze«, alle zu idg. **medh₁o-* (lat. *medius*) »mittlerer«. Wir finden aber von derselben Wurzel auch ein *s-* Präsens in ahd. *wisān* »vermeiden«, Perf. *urweis* »subterfugi«, mhd. nur Part. *entweisen* »verlassen von, leer von«, altfries. *wēsa*, ahd. *weiso*, nhd. *Waise*. Wir dürfen also auch einen *es*-Stamm ansetzen: **uidhes*, **uidhos* > illyr. *Vidas* als Gott oder Personifikation des Waldes, ähnlich wie solche Stämme in den Götternamen *Venus* (= messap. *Venas*, vgl. v. Blumenthal, IF. 54, 88 f), *Cerēs*, *Minerva* (altlat. *Menerva* aus **Menes-ovā* zu gr. *μῆνος* vorliegen. Man darf in der Wurzelsilbe auch die bei *es*-Stämmen gewöhnliche Vollstufe mit *i* aus *ei* ansetzen, vgl. *Portus Epi-licus* Tab. Peut. zur Wz. *ueiq^u-*, heute kroat. *Lika* (kurzes *i* hätte *a* über *b* ergeben); illyr. *isarnon* »Eisen«, vgl. Pokorny, KZ 46, 292 ff und Walde-Pokorny I 4, und alb. *i* aus *ei*. Den Bestand von *es*-Stämmen im Illyrischen beweist der Name *Vesclēves-* (nur im Gen. auf *-is* CIL. III 3038, Flanona, 10138, Apsorus, und im Dativ auf *-i* 3058, Albona, bezeugt), den schon Tomaschek, BB. IX 95 (vgl. dazu Glotta XXIV 195 f) mit aind. *vāsu-śrapah*, gr. *εὖ-κλήης* verglich, der also eigentlich eine Adiektivbildung aus *-es* ist. In unserem Falle aber haben wir einen geschlechtigen *os*-Stamm vor uns, u. zw. da *-as* auf idg. kurzes *o* deutet, nicht mit *s* in den starken Casus, wie in lat. *arboris* : *arboris*, ähnlich in *aur r-a* aus **ausōs-ā*, *Flōra* : *flōs*, *Fulgōra* »Göttin des Blitzes«, sondern mit *-os*, wie in altind. *usās-am* neben *u. ās-am* »auroram« (vgl. Brugmann, Gr. II 1², 529, § 403). Eine zweite Möglichkeit bestünde darin, da die Wurzel aus *ui-* »auseinander« und *dhē-* »setzen« abgeleitet wird, *Vidas* auf **uidhos* zurückzuführen.

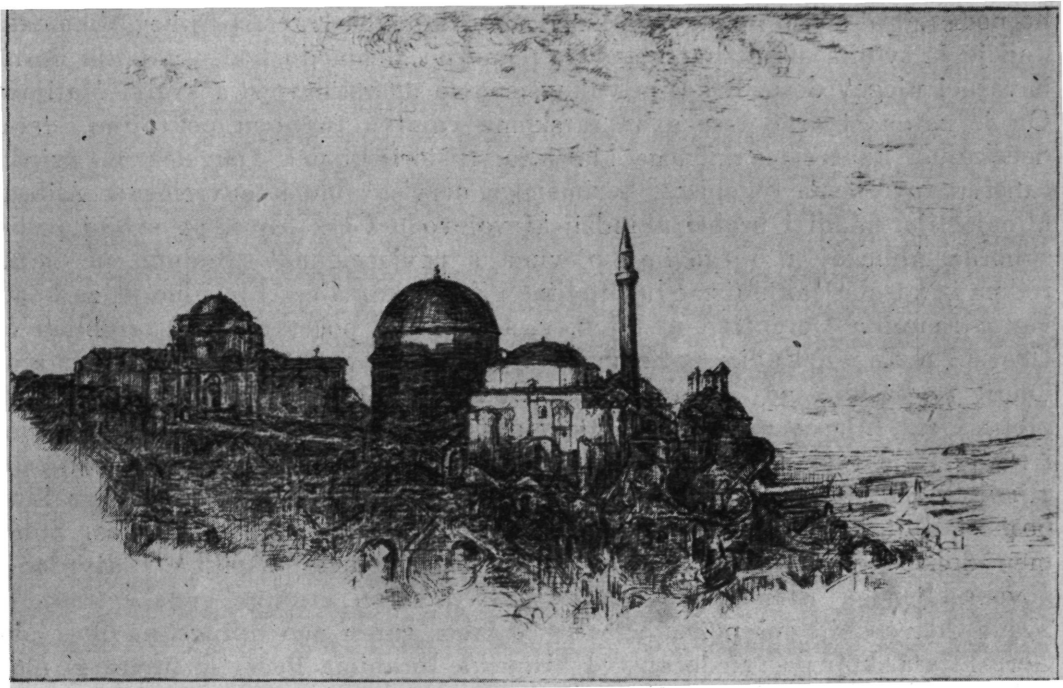
Vidasus ist in die *o-* Deklination übergeführt. Es wäre denkbar, daß dies bei der Latinisierung geschah, doch konnte sich dieser Vorgang schon im Illyr. abgespielt haben, ähnlich wie dies im Lat. bei den schon erwähnten *aurōra*, *Flōra*, *Fulgōra* der Fall war.

Zum Schlusse kann man nicht die Bemerkung unterdrücken, daß es, wenn auch nicht unmöglich, so doch auffällig ist, wenn auf unserer Inschriftengruppe die Begleiterin des illyrisch benannten Gottes *Vidasus* den fremden, wiewohl illyrisierten Namen *Thana* führt. Da muß darauf verwiesen werden, daß alb. *zanë* allgemein zu *za* »Stimme«, abg. *zvonъ* »Schall«, *zvoneti* »klingen« aus idg. *g^huono-*, Wz. *g^huen-* gezogen wird (vgl. G. Mayer, Etym. Wört. 483; Pedersen KZ. 36, 338; Jokl, Studien zur alb. Etymologie u. Wortbildung = Sitzungsber. Akad. Wien, phil.-hist. Kl. 168/1, Wien 1911, S. 7, 97 f; Trautmann, Baltisch-slav. Wört. 374), so daß sie als Göttin des Schalles aufzufassen

wäre, wie denn schon Hahn (Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar = Denkschriften Akad. Wien 16, 1870, 69) *zānë* als »Stimme« gedeutet hatte. Meyer-Lübke hatte jedoch (bei Jokl a. a. O.) die Möglichkeit der Entlehnung von lat. *Diāna*, an die auch Jokl gedacht hatte, zugegeben und die einigermaßen abweichende alb. Bedeutung durch volksetymologische Verknüpfung mit dem Erbwort *zā* erklärt; er nahm diese Ansicht in die 2. Auflage seines »Rom. etym. Wörterbuchs« s. Diana hinüber, ließ sie dann aber in der 3. Auflage fort. Lassen wir diese Möglichkeit gelten, so müßten wir in *Zānë* lautlich den Zusammenfall eines Erbwortes mit einem Lehnworte sehen.

Z A G R E B

A N T O N M A Y E R

Zavija, turbe i džamija Sejjid Gazi Battala u Eskişehiru u Anadolu. Crtež po fotografiji

DUHOVNA SLUŽBA BEKTAŠIJSKOGA REDA U AKINDŽIJSKOJ VOJSCI

Prilog proučavanju kulta Đerzeleza i njegove popularnosti u Bosni.

Serimi veririm, sirrimi vermem.

Glavu svoju dajem uvijek, ali tajnu svoju nikad ne odajem.

Geslo Bektašijskoga reda.¹

Još nedavno znanost nije imala pouzdanih podataka o historijskoj osobi omiljeloga junaka bosanskoga Đerzelez Alije i o uzrocima onoga izvanrednog uspjeha, koji je taj nepoznati borac imao kod pučkih pjevača muslomanskih. Svestranim istraživanjem uspjelo mi je najprije odrediti, koji je to bio turski junak prošlih vijekova, kojega se uspomena tako usjekla u narodnu poeziju islamske Bosne, a kasnije ustanoviti i historijskoga Đerzeleza ili, kako su ga Turci zvali, Gerz Eljasa². Prvi, po mojoj pretpostavci, mogao je biti član višega

¹ *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, p. 157. Ungarn. Bibliothek. I. Reihe Bd. 14 (Ungar. Institut d., Univers. Berlin. 1927.)

² Olesnicki, *Tko je zapravo bio Đerzelez Alija?* Zbornik nar. život. XXIX, sv. 1., 18. i 57. Zagreb 1932.; *Isti, Još o ličnosti Đerzelez Alije* ZNŽ XXIX sv. 2, 20—25. Zagreb 1934. Prva rasprava navodi se kao I, druga kao II.

turskoga plemstva, nasljedni zapovjednik rumelijskih akindžija, najhrabriji i najpoduzetniji od vojskovođa Mehmeda II i Bajazida II, Gazi Alibeg Mihaloglu, koji je sa svojim akindžijama mnogo pomogao Mehmedu kod osvajanja Bosne, čuvajući njegov desni bok i privukavši na se ugarsku vojsku kralja Matijaša. On je zatim stvarno i sačuvao turskomu carstvu tu novu pokrajinu, stalno dočekujući udarce energičnoga Matijaša. Historijski pak Đerzelez, po svjedočanstvu suvremena ljetopisca, bezimenoga derviša³, bio je suvremenik Alibega Mihaloglije, mladi i hrabri akindžijski vojevoda Gerz Eljas, po svojoj prilici suborac Alibegov u njegovim bojevima s nevjernicima⁴. Budući vjerojatno rodom iz kasabe Janje (između Bijeljine i Zvornika), Gerz Eljas bio je, za bano- vanja Emerika Derenčina u Jajcu, g. 1491. ili u početku 1492. zarobljen od Ugara i poslan u Budim, gdje je kasnije završio svoj život nasilnom smrću⁵. Ondje je kasnije, po turskom uzeću Budima 1541., car Sulejman na mjestu groba Gerz Eljasova saziđao malu tvrđavu, turbe nad grobom mučenikovim, i tekiju za dervise čuvare toga groba⁶. Time je Sulejman postavio temelj slavljenju i kultu toga šehita. Tako je voljom moćnoga cara Bošnjak Gerz Eljas postao zaštitnik i čuvar novoosvojenoga grada Budima. Mudri političar Sulejman dobro je razumio, da radi učvršćenja novoga pašaluka i utvrđenja novonaseljenoga islamskog elementa treba stvarati mjestne vjerske tradicije. Nama doduše nije još poznato, zašto je izbor carev pao upravo na Bošnjaka Gerz Eljasa, koji po svjedočanstvu historika Ibrahima Pečevije (umro g. 1061. poč. 25. XII. 1650.), nije izvršio osobitih junačkih djela⁷. Skloni smo stoga vjerovati, da je povod njegovoj kanonizaciji dala njegova tragička sudbina u Budimu i njegova postojanost u vjeri islamskoj.

Uporedivši dalje varijante iz raznih vremena jedne epske pjesme »Ženidbe despota Vuka«, uspjelo nam je pokazati, kako su se u pamćenju naroda postepeno gasila junačka djela jedne herojske osobnosti obćega državnog mjerila i zatim su se njene historijske posebnosti prenosile na sasvim drugu historijsku osobu, koja je bila nekoć manje znatna, ali je kasnije uslijed mjestnih prilika zadobila veći glas u pučkim krugovima. Tako se kroz stoljeća u pučkoj epskoj tvorbi malo po malo preobražavao obći turski junak Alibeg Mihaloglu preko »bega Podunavca« i »Deliage Erzeleza« u nepoznatoga prije lokalnoga junaka Aliju Đerzeleza⁸.

To su bili prvi rezultati mojih iztraživanja o Đerzelez Aliji. Već tada bio sam neizravno izrekao predpostavku o važnoj ulozi derviša beктаšija u čuvanju spomena i popularizaciji osobe Gerz Eljasa ili Đerzeleza⁹ među islamskim pukom. Kako je poznato, članovi reda Hadži Veli Bektaša rado su se nastanjivali na glasovitim mjestima hodočašća i uzimali ih u svoju upravu. Bektašije

³ Ms. Bibl. Nat. Paris Anc. fonds ture No. 99 fol. 45a; AFT No. 117 f 129b; Supp. ture No. 1047 f 106a. Isp. II 21—22; *Olesnicki, Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik krbaovski*. Rad knj. 264 p. 148.

⁴ II 21—29.

⁵ II 28—36.

⁶ II 36—39.

⁷ II 22 i 29.

⁸ II 44—5.

⁹ Isp. II 38—39 i 52.

su tako poštovali grobove svetih ili dobrih ljudi, da im je pobožnost na tim grobovima često zamjenjivala čak samu obrednu molitvu¹⁰. Pojedinim članovima toga reda nametala se dakle dužnost, da čuvaju i paze počivališta raznih junaka i pokojne svoje subraće. Tako su ti derviši čuvari grobova svojim pijetetom prema uspomeni tih pokojnika i plećući oko njihova imena čitav vijenac legendi i predaja, stvarali njima u narodu slavu svetaca i ugodnika Božjih. Takva je, vidi se, bila i posmrtna sudbina Bošnjaka Đerzeleza, koji je visokom naredbom carskom dobio osobito časno mjesto u beктаšijskom martirologiju. Ulogu Gerz Eljasa, zaštitnika grada Budima, raširili su postepeno beктаšije na zaštitu čitave ugarske krajine, a kasnije čak i na obranu svekolike občine pravovjernih u njihovoj borbi za din. Bosanski narodni ep nije nam sačuvao ove specifične crte Đerzeleza, ratnoga zaštitnika občine Muhamedove i progonitelja prezrenih kaura. Epski Đerzelez je većma plemeniti i dobrodušni zatočnik slabih i potlačenih članova ummet-i Muhamedova. No »Gorski Vijenac« crnogorskoga vladike odražava još, svakako na temelju muslomanske tradicije, sliku strašnoga ugodnika Božjega Đerzeleza, koji svojom desnicom smiče mrzke kaure¹¹.

Nastojeći provjeriti vlastitu hipotezu o toj ulozi derviša beктаšija, obratio sam svoja dalja istraživanja tim smjerom, i to s jedne strane na skupljanje podataka o tajanstvenoj i malo još proučenoj ovoj organizaciji islamskih sufija, mistika, a s druge na proučavanje unutaršnjega ustrojstva akindžijske vojske, moćne sile, kojoj je mlado otmansko carstvo dugovalo svoje munjevite pobjede na iztoku Evrope. Ova nova izraživanja potvrdile su hipotezu, koju sam bio postavio u predašnjim člancima, i ujedno s tim prosule su novo svjetlo na odgovornu ulogu, koju je imao upravo isti beктаšijski red u duhovnom životu akindžijskih četa i njihovih zapovjednika.

Ono malo podataka, što smo dosad imali o akindžijama, dugujemo najvećim dijelom zapadnim izvorima, u prvom redu pripovijedanju bivšega janjičara Konstantina, sina Mihaila Konstantinovića, koji je 1463. bio zarobljen s turskom posadom u Zvečaju i došao u Ugarsku, gdje je pod kraj XV. stoljeća napisao svoje uspomene, u kojima je XLII. glavu, posvetio opisu neredovitoga turskoga konjaničtva, akindžija¹². Iz njegova pripovijedanja vidimo, da su akindžije, kojih su se redovi popunjali najviše dobrovoljcima iz krajeva blizkih njihovim sabiralištima, kupili se od vremena do vremena izključivo u svrhu najezde u kršćanske zemlje, pri čemu im je bio glavno poticalo grabež i obogaćivanje.

Po svršetku takvoga »trčanja« — ovaj stari naziv hrvatski za ovalke najezde podpuno odgovara turskomu aqin (trčanje) — naprtivši svoje sejsane i povodnike plijenom izmicali su brzo natrag, kako su naglo bili i došli, i unov-

¹⁰ Jacob, *Die Bektaschije in ihrem Verhältniss zu verwandten Erscheinungen*, u *Abhandl. d. Bayer. Akad. Bd. XXIV. III Abt. München 1909.* p. 274; R. Tschudi *Enc. de l'Islam* I 709.

¹¹ I 31; II 42.

¹² V. J. Los, *Pamietniki Janczara*, gl. 53. *Bibl. pis. pol. T. 63 p. 146—51 i 298—300. Krakov 1912.*

čivši svoj plijen živjeli su svaki o svom poslu do slijedećega saziva. Takve najezde u neprijateljske zemlje kršćanske poduzimale su periodički s carevim dopuštanjem krajiške vojvode.

Ti podatci »Janjičarovi« nepodpuni su i jednostrani. Budući neupućen u unutarnju organizaciju tih neredovitih najezdnika, nije mogao ništa reći o njihovoj duhovnoj povezanosti i njihovim mističkim idejama i poticajima, koji su ih vodili u njihovoj teškoj borbi s nevjernicima, punoj smrtnih opasnosti. O tom »Janjičar« ništa nije mogao znati već stoga, što su akindžije ljubomorno čuvali od neposvećenih svoj unutarnji svijet, krijući svoju pripadnost mističkoj organizaciji sufijskoj, na koju je, kako je poznato, ortodoksna ulema uvijek gledala kao na raskol u islamu.

Ustanoviti unutarnji duhovni život u gomilama ovih strašnih najezdnika, a napose njihovu pripadnost beктаšijskomu redu pošlo mi je za rukom, s jedne strane, prema biografijskoj poemi osobnoga éatiba Alibega Mihalogrije, pjesnika i mistika Suzi Čelebije iz Prizrena, koji je u obsežnoj svojoj Gazevatnamí opjevao život i bojna djela svoga slavnoga gospodara¹³. S druge strane, otkrio sam na svoje iznenađenje tijesne mističke veze Alibega i njegovih sinova s glasovitom beктаšijskom zavijom (manastirom) u Anadolu, kojega su članovi čuvali turbe narodnoga junaka turskoga Sejjid Gazi Battála kod Eski-Šehira (Dorylaeum u Frigiji). Povrh toga izašlo je na javu, da je Alibeg štovao toga junaka u borbi s Bizantincima, kao posebnoga svoga nadnaravnoga pokrovitelja.

Ipak, radi jasnosti daljega izlaganja, iznijet ćemo prije nakratko, što nam je poznato o Bektašijskom redu. Vijesti, koje imamo o islamskom ugodniku i eponimu reda Sejjidu Mehmedu Hadži Veli Bektašu iz Nišapura, podpuno su legendarne. Dosad je bila znanosti poznata samo tijesna veza janjičara s beктаšijama, koji su onima bili duhovnici. Dapače, janjičari su često označivani imenom beктаšija, ili »sinova Hadži Bektaševih« (Hādždži Bektāš oghullary). Pobožna tradicija, po kojoj je Bektaš pod Orhanom obratio janjičare na islam, bit će historijska priča. Dosele je znanost mogla sa sigurnošću utvrditi obstanak beктаšija u Turskoj toprv od početka XVI. stoljeća¹⁴. No moja iztraživanja, kako ćemo vidjeti dalje, pokazuju beктаšijski red u većoj davnini i ujedno bacaju novo svijetlo na njegovu snagu i historijsko značenje.

Premda se beктаšije izdaju najčešće za sunije, to jest ortodoksne muslimane, koji drže jednako i kuran i usmenu predaju i priznaju legalnost pripadnosti imamata Kurajšijama, oni su, koliko ih uopće možemo priznavati muslimanima, krajnji šijiti, to jest zabacuju sunu, i obožavaju halifu Aliju kao izravnog nasljednika prorokova, a imena prvih triju halifa pogrđuju. Bektašije priznaju dvanaest imama, nasljednika Alijinih, od kojih najviše štiju Džafera al-Sadika. Četrnaestero »nevine čiste djece« (ma'sūm-i pāk), većim dijelom mučenika iz Alijine obitelji, uživa kod njih također najviše štovanje. U propo-

¹³ Olesnicki, *Suzi Čelebija, turski pjesnik-historik XV.—XVI. st.* Glasnik Skop. nauč. društva knj. XIII 69—82. Skoplje 1954.

¹⁴ Jacob, o. c. 19; Enc. Isl. I 709.

vijedima bektašije slijede sufijske ideje o iskonskoj ravnosti svih vjera i o nepotrebnosti vanjskoga kulta. U krilu njihova reda nalaze se mnogi elementi kršćanski, gnostički i poganski. Po važnim elementima kršćanskim koje drže bektašije, pretpostavljamo, da su oni isprva bili kršćani, koji su se obratili na islam samo izvana. Imaju poput kršćana dogmu o Trojici, u kojoj se nalaze Alah, Muhamed i Alija. U zborovima, koji odgovaraju zikru (prizivanju imena Božjega) drugih derviških redova, drže neku večeru, gdje dijele kruh, vino i sir. Isto tako bektašije ispovijedaju svoje grijehе svojim starješinama i primaju od njih odrješenje. Zabrana vina, zbog liturgijskoga značenja toga Kuranom zabranjenog pića, ne primjenjuje se kod njih. Oni dapače vjeruju u seobu duša. Mnogi od njih žive asketski i drže celibat¹⁵.

To su glavne crte bektašijskoga tarikata, poznate znanosti. Ti podatci tako su kratki zbog duboke neproniknute tajne, u koju se svagda zavijao taj red, i zbog one oštre discipline među članovima, koja ih prema geslu reda, koje smo naveli u početku ove rasprave, obvezuje da prije žrtvuju svoj život nego bi izdali tajne svojega reda.

Jedna od historijskih osoba, koje u veliko štiju bektašije, jest spomenuti turski junak Abdallah al Battāl, poznatiji po imenu Sejjid Gazi Battala, koji je po svjedočanstvu historika Tabarije (rođen oko 839., umro 923.) pao u boju s Grcima g. 740. Grob njegov, osobita svetinja bektašijska, nalazi se u selu Sejjid Gazi, južno od Eski-Šehira¹⁶. Bektašije, koji su se ondje naselili mnogo kasnije, okružili su njegovo ime svetošću i njegov grob učinili predmetom velikoga štovanja. Uz turbe junakovo nalaze se džamija, imaret (zadužbina) i zavija bektašijskoga reda, koje su se očuvale do danas. Ta zavija bila je jedno od glavnih središta bektašijskoga reda, osobito bogata i jaka po broju zaira (hadžija), koji su se stjecali na zijaret (pohod), k tomu šehitu (mučeniku).

Spomenuti pjesnički biograf Alibegov, Suzi Čelebija u svojoj Gazevatnami, knjizi pobjeda u svetom ratu, nabrajajući glavne događaje u životu svoga zapovjednika i slikajući glavne crte njegova duhovnoga obličja, tvrdi, da je Alibeg

»... jāqardy Sejdi Ghāziden čiraghy!«

u prijevodu:

»... od Sejjida Gazije pripaljivaše [svoj] čirak!«¹⁷

U prvom članku o Derzelez Aliji, ne znajući još o punoj važnosti, kakvu je u životu Alibegovu imala sufijska nauka, objašnjavao sam bio ovo svjedočanstvo više s realne strane, smatrajući, da je Suzija ovdje naznačio utjecaj gaziluka Battalova na junaštvo Alibegovo u njegovoj borbi s nevjernicima (I, 11). Ali sada, kad smo upućeni u duhovni život velikoga vođe akindžija, moramo bez sumnje poimati ono svjedočanstvo Suzijino u čisto mističkom smislu, to jest, da je Alibeg bio revan štovatelj i nasljednik onoga junačkoga ugodnika Božjega i od svetosti njegove uživao je plamen svoje mističke ljubavi

¹⁵ Jacob 24—25.

¹⁶ Jacob 27—8; EI I 698.

¹⁷ Suzi, *Ghazavat — name — i Alibeg Michaloghlu*. Ms. Berlin. N1468 f. 8-b bejt 179.

k Bogu. I doista, osoba Sejjid Battala, njegovo turbe i zavija kod Eski-Šehira bili su predmet usrdne pobožnosti sa strane Gazi Alibegove.

Ove nepoznate dosada strane duhovnoga života Alibega i sve njegove obitelji osvjetljava turska knjižica, kojoj na žalost manjka naslovni list, a koju je tiskom izdao turbedar i zavijedar Gazi Battalov Šeh Sejjid Mustafa Šukri¹⁸. Ova brošura od 89 strana 14×19 sadržava dva dijela: od strane 5—50 je opći historijski uvod i zatim str. 51—89 divan mističkih pjesama oca izdavačeva šeha Sejjida Alije Ilhamije koji je također bio čuvar turbeta i zavije Sejjid Gazi Battalove i umro 1308. (1892.—1895.). Knjižica je tiskana na prostom papiru, sa dvadeset slika na narančastom papiru, koje predstavljaju zaviju, tekiju i turbe izvana i iznutra¹⁹. Pošto nema naslovnoga lista, ne znamo ni godine, ni mjesta izdanja. Jedino po jednom dokumentu od g. 1329. (1913.—1914.) vidim, da je knjižica tiskana poslije te godine. U opširnom uvodu u divan svoga oca Mustafa Šukrija potanko opisuje sve zgrade Sejjid Gazi Battalove i njihovu povijest. Zatim daje kratku povijest samoga sveca, opisuje dolazak u to svetište Hadži Veli Bektaša, navodno za sultana Orhana²⁰, crta zgode tekije pod beктаšijskim redom i daje popis svih šehova zavije, počevši od šeha Sejjida Suhajla, koji je bio halifa (namjesnik) glasovitoga mistika Šeha Ibrahima Edhema²¹, do sebe samoga. Svega ih nabroja šezdeset i šest (str. 33—6.). Na kraju uvoda Šukrija navodi neke dokumente iz arhiva zavije, koji se tiču vakufa i zemalja njezinih.

Iz pripovijedanja Mustafe Šukrije razbira se njegova obrazovanost i uloženi trud, jer navodi ne samo istočne nego i neka zapadna vrela (Hammerovu povijest Turske i po brojevima kodekse Pariške i Bečke knjižnice, koji se tiču Sejjid Battala).

Po pripovijedanju Mustafe Šukrije (str. 17), na mjestu šehadeta (mučeništva) Sejjid Battalova, na Učlar-bajiru²² ozidano je visoko turbe, u kojemu je iznad istočnoga prozora sulusi pismom²³ majstorski uklesan slijedeći arapski hronogram:

»Allah, Muhammad, 'Ali!

Sajjid al-aqtāb, rajis al-ghuzzāt,
āl-habīb al-malik al-musta'an!

Marqaduhu sārā mazār al-varā,
šajjada-hu 'l-sadr 'alā 'l-zamān!

¹⁸ Ovu knjižicu, koja je razprodana, poslao mi je ljubazno g. M. Mesud Koman, ravnatelj državne knjižnice u Koniji, kojemu i ovdje zahvaljujem na usluzi.

¹⁹ Snimci su loši i na žalost ne mogu poslužiti za reprodukciju.

²⁰ Mustafa Šukri p. 24 navodi ovo prema Evliji Čelebiji; isp. Jacob 28.

²¹ Ibrahim b. Adham b. Mansur al. Tamimi al Idžli, glasoviti asket iz Balha (grčke Bakre) u Hurasanu, umro između 776—783. V. EI II 459—60.

²² Učlar bajiri, »brijeg Trojice [bektašijske]«.

²³ Sulusijsko pismo služi za naslove djela i diploma. Slova su mnogo veća nego u običnom pismu.

Alhamanī 'llah li-tārīchi-hi:
šarafa-hu 'llah bi-a'lā 'l-džinān!«

To znači:

Aillah, Muhammed, Alija!

Knez (mističkih) polova²⁴, zapovjednik gazija,
ljubljen o čedo Gospodara, kojemu se svi za pomoć utječu!
Pokojšite njegovo posta hodočašće svega roda čovječjeg!
[Ovo pak] uzdiže ga čvrsto, za sva vremena na prvo mjesto!²⁵
Bog me udostojā slijedeći mu tarih sastaviti:
»Dženetom ga najvišim²⁶ Bog častio!«

Ovaj tarih (kronogram) daje godinu 894. (početak 5. XII. 1488.).
Pod hronogramom urezan je slijedeći arapski natpis:

Hazihi 'l-abjāt vuqī'at tārīchan
li-tilka 'l-turbat al-šarifat ba'da-ma
bana-ha va šajjada-ha mafchar
al-umarā' 'Alī-beg, dāma 'izzu-hu!

U prijevodu:

Ovi bejtovi postavljeni su, kao tarih,
na ovo plemenito turbe, pošto ga sagradi
i čvrsto uzdiže ponoš vojnih zapovjednika
Ali-beg, trajna mu bila slava!

Blizu turbeta Sejjid Gazi Battalova, pod nevelikim kubetom sahranjeni su uporedo potomci Mihalbegovi, Mehmed-beg i Ahmed-beg. Na sanducima su im zelene tkanine. Svakomu čelo glave stoji starinski sandžak (stijeg). Pod je prostrt turkmenskom serdžadom (str. 21).

Jedan od prozora u turbetu Sejjid Battalovu i sad se zove još »Mihalbegovića prozor« (Michālbegzādeler pendžeresī, str. 20). Po tim prozorom prinostili su potomci Mihalbegovi svoje ponizne molitve beктаšijskomu svecu. Za druge »zaire« (poklonike) bio je drugi prozor, koji se zvao običnim imenom »prozor prošnja« (nijāz pendžeresī).

²⁴ Qutb, pl. aqtāb, pol. (lat. alchitot). U bogoslovskom i mističkom jeziku znači Najsvetiji od svetih, koji ostaje svijetu nepoznat. Kutbom se zove i svaki od četiriju osnivača derviških redova. EI II 1235.

²⁵ To znači, da je ogroman broj poklonika grobu Sejjid Gazi Battalovu stvorio ovomu evliji poseban položaj među drugim islamskim svetcima.

²⁶ Dženet (ar. džannat, vrt) u kuranu znači raj, boravište blaženih. Mlada teologija prikazuje dženet kao piramidu ili čunj od osam spratova, koji su načinjeni od sve skupćenije građe i svaki ima jedna vrata. Na vrhu raste »krajnji lotos« (sidrat al-munta-ha), koji spominje Kuran sura 55 ajet 16. Kod toga lotosa stoji meleć Džibrail (Gabrijel), koji nikoga ne pušta dalje k Bogu. EI I 1043—44.

Pred džamijom i turbetom Sejjid Gazi Battalovim ima predvorje (dehliz) na mramornim stupovima. Nad hrastovim vratima²⁷ majstorske izradbe, koja vode u to predvorje, i kroza nj u džamiju i turbe, urezan je slijedeći arapski natpis (str. 20):

‘Amara hazā ’l-bāb al-šarīf Ahmad-beg ben ‘Alī-beg ben Michal-beg fi ajjam davlat sultan Bajazid chan fi tārīch sab’a-‘ašrat va tis’a-mi’at.

U prijevodu:

Ova plemenita vrata načini Ahmed-beg sin Alibega Mihalbegova u dane vlade sultana Bajazid-hana, godine 917. (poč. 31. III. 1511.).

Na lijevom kanatu (krilu) vrata turbeta Sejjid Gazi Battalova ima u reliefu natpis arapski (str. 20):

Bi-amr sāhib al-chajrāt Mustafā Chizr-beg fi tārīch sitta va tis’a mi’at.

U prijevodu:

Po zapovijedi Hizr-bega, vlasnika [mnogih] hajrata (zadužbina) u slavu Mustafinu, godine 906. (poč. 28. VII. 1500.)²⁸.

Zgrada staroga dijela zavije, zvana ‘Atik monāstir (Stari manastir), bila je načinjena, kako tvrdi Mustafa Šukrija (str. 19 i 22), po zapovijedi matere seldžučkoga sultana Ala-ad-dina²⁹. Kasnije, g. 917. (poč. 31. III. 1511.), za vlade Bajazida II., bio je Stari manastir restauriran (ta’mīr olundū) od potomaka Bursali³⁰ Mihalbega (Bursali Michalbeg zādeler) Mehmed-bega i Ahmed-bega.

Iz svih navedenih podataka u radnji Mustafe Šukrije, najvažniji nam je dakako hronogram Alibegov nad prozorom turbeta. U tom tarihu Alibeg se očituje kao versifikator i poznavalac arapskoga jezika. Tim tarihom Alibeg

²⁷ Slika 10 u knjizi M. Šukrije prikazuje ta vrata.

²⁸ Ovo mjesto nije jasno, jer se ne kaže što je upravo bilo načinjeno; valjda su po zapovijedi Hizr-begovoj načinjena bila nova vrata turbeta. Po Evliji Čelebiji, kojega navodi M. Šukri p. 25, na pragu turbeta i na oba kanata (krila) tih vrata bili su ukrasi u obliku dulova od srebra, a od srebra su bile i brave i ključevi. — Mustafa (Izabranik), naziv je proroka Muhameda.

²⁹ ‘Ala’-al-din Abu’l-Fath bin Kajchusrav Kajqobad I, umro 1257, najslavniji od ana-

dolskih Seldžuka. EI II 680. Po M. Šukriji p. 22, otac Alaadinov, Kajchusrav I Ghijas-al-din b. Qylydž Arslan (poginuo u boju s Grecima 1210), kako se vidi iz natpisa nad vratima džamije Sejjid Gazi Battalove, sazidao je tu bogomolju g. 604 (1207—8). Isp. EI II 679.

³⁰ Šukrija neopravdano kaže, da je Köse Mihal rodnom iz Bruse. Köse Mihal bio je knez (tekmur) Harmankaje (grč. Hirmenkija), grada s varošem pod Olimpom u Misiji, a g. 1526. samo je u ime Orhanovo vodio pregovore s Grecima za predaju Bruse. V. I 20.

ne samo pokazuje svoju pobožnost prema bektašijskomu svecu, nego i otvoreno priznaje svoju pripadnost istomu redu, postavivši svomu tarihu na čelo dogmu bektašijske Trojice imena: Alah, Muhamed i Alija. Na taj način Alibeg bjelodano ispovijeda Sejjid Gazi Battala za svojega zaštitnika u borbi s nevjernicima. On ne pohodi samo osobno grob svetčev, nego mu i prinosi na dar dio bogatstva dobivena u borbi s neprijateljima za gradnju njegova turbeta³¹.

Alibeg imao je četiri sina, Mehmed-bega, Hizr-bega, Ahmed Čelebiju i Hasan-bega³². Ljubimac otčev bio je najmlađi mu sin Hasan, iz braka s kćerju nekoga vlaškoga vojevode³³. Po smrti očevoj Hasan-beg osta u Plevni kao mutevelija očinskih vakufa u tom gradu³⁴. Osim Hasan-bega, koji je očevidno svoja imanja upotrebljavao za poljepšavanje zadužbina u Plevni, druga tri sina Alibegova nalazimo kao priložitelja svetišta Sejjid Battalova. To znači, da su sva trojica, vjerni pobožnosti svoga oca, nastavili štovati Sejjid Gazi Battala za svoga pokrovitelja i prinosili mu darove za ukras njegova svetišta. Dvojica od njih Mehmed-beg i Ahmed-beg, voljeli su dapače ukopati se u dalekom slavnom svetištu anadolskom, u sjeni Sejjid Gazi Battalovoj, nego leći u zemlju kraj svoga roditelja u Plevni.

Osobnost najstarijega sina Alibegova Mehmed-bega dosta nam je poznata. Primivši poslije oca zapovijed nad akindžijama učestvovao je u podsadi Biograda 1521. Poslije toga bio je poslan u akin na Karavlašku i Erdelj³⁵. Čini se, da je bio mutesarif u Hercegovini³⁶, a umro je kao namjesnik bosanski 1536.

³¹ Zanimljiv opis turbeta Gazi Battalova prema Evliji Čelebiji (rodio se 1611), dakle iz XVII st., — daje Mustafa Šukri p. 25: »Zair (poklonik), koji stupa u to turbe, ne može se eteti čuvstvu pobožnoga straha. Plemeniti je grob ogromnih razmjera i čini veličanstven dojam. Dužina mu je upravo deset koraka. Oko njega naokolo stoje čiraci (svjetiljke) razne boje, buhurđani (kadionice), đulabđani (posude za ružičnu vodu) i svjećnjaci. Oko groba i na zidovima visi sedamdeset levha (ploča drvena) s različitim svetim izrekama. Čelo glave ugodnika postavljen je alem (stijeg), strijela, daul (buban) i luk. Na unutarnjim zidovima turbeta izvješani su različni predmeti, suputnici derviša za vrijeme džihada (svetoga rata): def, (pers. def i tef, ar. duff, tambour de basque), qudum (ar. dvostruki bubnjić, u koji se izmjenice udara, Tympanum exiguum geminum, quod alternatim pulsatur. Meninski, Lexiç. III 977), nefir (pers. svirala), daul (ar. tabl bubanj), zill (tur. cimbale, čimele), strijela (pers. tir), luk (pers. keman), pelheng (pers. vođice, uzda),

buzdovan (pers. zerdeste), kupa za piće (pers. keşkul ili keşgil) i sjekira u obliku polumjeseca (pers. tebr). Pohodnici i ašici (koji žarko ljube Boga) ostavljaju na zidovima turbeta različne svoje nadpise. I Evlija Čelebija ostavio je nadpis: Muhamede! Molim te tvoj zagovor pred Bogom za Evliju.

³² Nuzhet Mehmed paša, *Ahval-i Ghazi Michal*, p. 85. Carigrad 1515 — 1899—1900.

³³ Isp. Olesnicki, *Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turaka sa Hrvatima 1491 i 1495*, Rad knj. 245 p. 214—5; Zagreb, 1955. *Isti*, *Bošnjak Hadumpaša*, Rad knj. 264 p. 151. Zagreb, 1958.

³⁴ Hasanbeg umro je 1545. V. Jurđan Trifonov, *Istorija na grada Pleven do oslobođitel. vojna*, p. 40 n. 1; p. 48 i 57. Sofija 1955.

³⁵ Tauer, *Histoire de la Campagne de Suleiman contre Belgrade*, p. 34 n. 100. Práce z vědeckých ústavů Karlovy university, sv. VII. Praha 1924. J. Pečevi, *Tarih* I 69.

³⁶ Nuzhet Mehmed-paša o. c. p. 80.

Dženaza njegova bila je otpravljena iz Bosne u Drinopolje³⁷, gdje je također bilo groblje Mihaloglija oko groba osnivača te obitelji, »Staroga Čose Mihala« (Baba Köse Mihal)³⁸. No, kako vidimo iz Šukri-efendijine knjižice, dženaza nije se zadržala u Drinopolju nego je nastavila put u daleki Eski-Şehir. O drugom sinu Alibegovu, Hizr-begu, našao sam do sada samo jednu suvremenu vijest, i to o učešću njegovu g. 898 (= poč. 23. X. 1492.) u jednom boju očevu s nevjernim Ugrima³⁹. O trećem sinu, Ahmed-čelebiji nijesam našao nikakih vijesti⁴⁰.

Pjesnik Suzija u spomenutoj poemi o Alibegu upoznaje nas s onim dubokim mističkim duhom, kojim su bili prožeti borci Alibegovi i povezani sa svojim velikim vodom, koji je dijelio s njima sve opasnosti teške borbe s nevjernicima. Već kod turskoga historika, Aşikpašazade, nalazimo vijesti o tom, kako su u polovici XV. stoljeća akindžije počele dobivati bojnu organizaciju i dijeliti se u odjele⁴¹. Otada akindžijske čete počele su dobivati zadaće općega državnoga značenja. Alibegu, zapovjedniku akindžija, bila je povjerena zaštita sjeverne granice Rumelije od ugarske i vlaške strane. Gotovo svu drugu polovinu XV. stoljeća vršio je Alibeg neumorno ovu odgovornu i tešku službu. Imajući kroz to vrijeme svoju stolicu u različnim gradovima desnoga Podunavlja, Alibeg, nasljedni zapovjednik akindžija, imao je uza se obično ograničen broj akindžija. U slučaju obrane od neprijatelja ili navale na njega, Alibeg je preko glasnika znao sazvati svu rumelijsku akindžijsku vojsku, dapače ju i pojačavati redovitom vojskom i sebi podložnom rajom (Isp. II. 46—51)

Asket-mistik, derviš Alibeg, postigavši visok stupanj sufijske hijerarhije, posvećivao je svoje akindžije kao svoje muride (učenike, novake) u tajne sufijske mistike i zahtijevao je od njih odgovarajući moralni život, videći u tom zalag svojih pobjeda nad nevjernicima.

Prema sufijskoj nauci najviši ideal svakoga akindžije bilo je konačno ujedinjenje s ljubljenim Božanstvom, koje su nazivali alegorijskim imenom »Ljubljene« (Džanān), ujedinjenje, kojemu se svaki akindžija može dovinuti samo za cijenu svoje smrti u boju za vjeru. Svaki akindžija sufija morao je prema tome biti svaki čas gotov na tu žrtvu i prema tomu trebao se za vremena

³⁷ A. Gévay, *Gesandtschaft Ferdinand I an Sulejman 1536*. Num. LXXVII p. 98—100. (Urkunden u. Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zw. Österreich, Ungarn u. der Pforte im XVI u. XVII jhdt. II Bd. 5 H. Wien 1841). Isp. A. Šimčík, *Odsutnost Husrev-begova iz Sarajeva g. 1534—36*. Glasnik bosan. muzeja XLVI 98—99. Sarajevo 1954.

³⁸ Isp. *Hikmet Turhan Daglioglu, Edirne mezarlari* 25 i 26. Istanbul 1936.

³⁹ Ms. Bibl. Nat. AFT No. 99 f 143ab; Nuzhet Mehmed-paša 81, kaže da je 1542 Hizr-beg bio sandžakbeg u Čustendilu, a 1551 valija u Segedinu.

⁴⁰ Treći sin Alibegov Ahmed-beg, zove se u Nuzhet Mehmed-paše (85) Ahmed-čelebija. Sudimo po tom naslovu da se je Ahmed-beg posvetio duhovnom životu i zato dobio naziv Čelebija, to jest jedan od pirova dudmana (obitelji) beктаišijskoga. Za naziv Čelebi v. Jacob 23.

⁴¹ Ašiq-paša zade tarichi u prijevodu G. Elezovića, v. isti, *Turski izvori za historiju Jugoslavena*, 55. Beograd 1932. Otis. iz Bratstva XXVI.

pripravljati za taj kurban-bajram čistoćom svoga života i misli i odricanjem od svega zemaljskoga⁴². Samo u slučaju pune duhovne čistoće (safā) žrtva sufije akindžije može biti ugodna Bogu, koji će dati pobjedu akindžijama, »ljudima duhovne čistoće« (ahl-i safā), kako ih zove njihov zapovjednik. Na bojnom pohodu, prije krvave borbe, koji put u dubokoj noći, duhovni starješina murida, njihov pir (»starac«) i zapovjednik Alibeg drži im nadahnute mističke propovijedi predstavljajući im svu visinu sufijske nauke i svu slast smrti za mistički ideal ujedinjenja s Božanstvom⁴³. Ne ću ovdje natanko govoriti o mističkom životu suboraca Alibegovih i upućujem na svoju posebnu radnju o akindžijama, koja ima izići u izdanjima Hrvatske Akademije⁴⁴.

Ipak, sufijska mistika nije bila duhovna hrana samo Alibegovih boraca. Ona je nadisala i druge vojnike u rumelijskoj akindžijskoj vojsci. O tom nalazimo svjedočanstvo kod istoga Suzi Čelebije, koji pripovijeda, kako je Alibeg, došavši sa svojim akindžijama na poziv vrhovnoga zapovjednika svih rumelijskih akindžija, kodža (stari) Isabega⁴⁵, zajedno s njim i sa svojim i njegovim akindžijama vršio mistička bdijenja, kod čega je stari Isabeg prema mlađemu Alibegu imao više hijerarhijsko mjesto⁴⁶.

Utvrđivanje dubokih utjecaja beктаšijskih među rumelijskim akindžijama u drugoj polovici XV. stoljeća znači prema tome činjenicu osobite historijske važnosti. Može biti da je takav utjecaj među akindžijama postojao i prije, već za pređa Alibegovih, ali je nesumnjivo, da se on još jače utvrdio u slijedećoj epohi. Možemo vidjeti sada kako su djeca i potomci Alibega Mihalbegovića, nasljednici njegovi u zapovjedništvu nad akindžijama, pokazivali svestranu dobrohotnost beктаšijskomu redu i bogatim darovima i gradnjama krijepli njegovu moć i utjecaj⁴⁷. Sasvim je moguće, da je vrhovno zapovjedništvo nad akindžijama i pokroviteljstvo beктаšijskoga reda usporedo predavalo se po nasljedstvu u porodici Mihaloglija. Sam Sulejman II, kako smo vidjeli, ocjenjujući pozitivno utjecaj beктаšija na akindžije i janjičare u borbi s nevjernicima, bio je naklonjen tomu redu i podupirao njegov utjecaj⁴⁸. Pripadnost beктаšijskomu redu možemo naslućivati sada i kod drugih historijskih osoba, koje su imale u svojim rukama zapovjed nad akindžijskom vojskom. Tako, na primjer, tomu je redu mogao pripadati i bosanski namjesnik Hadum Jakubpaša, koji je sa svojim akindžijama 9. rujna 1495. razbio hrvatske čete pod banom Derenčinom. U svojoj Fahriji (pohvalnici) »Hadumbaša« otvoreno i po-

⁴² Suzi, Ms. Berlin, f. 29b—31a bejt 709—742.

⁴³ Isto dj., f. 59b—40b bejt 941—969.

⁴⁴ U toj radnji opisuje se poraz Mihalja Szilagya od Alibega Mihaloglije kod Bazijaša na Dunavu 1460. Rad knj. 276, Zagreb 1945.

⁴⁵ Kodža Isabeg Hasanbegzade bio je po svoj prilici vojvoda nikopoljski, koji je po svjedočanstvu Janjičarovu imao na brizi akine protiv Vlaške i Ugarske. Poginuo je 15. listopada 1479 kao serdar akindžijski na

Kenyermező, razbijen od Štefana Bathoryja, vojevođe erdeljskoga i Pavla Kinizsyja, župana temišvarškoga. V. Olesnicki, *Krbaoski razboj po Sad-ud-dinu*. Nast. Vjesnik XLIII 190 nota 16.

⁴⁶ Suzi, Ms. Berlin, f. 17a—21a bejt 588—492.

⁴⁷ Isp. II 57.

⁴⁸ II 38 i Hammer GOR II 527—8. El, IV 178 i 545.

nosno zove sebe dervišem⁴⁹. Još s većim razlogom možemo pretpostaviti, da je bektašijama pripadao i bosanski beglerbeg Deli Hasan-paša, koji je 22. lipnja 1593. bio razbijen i poginuo pod Siskom⁵⁰.

Bošnjaci i Hercegovci, koji su uvijek u velikom broju išli u akindžije, dolazili su tako u tijesan doticaj s bektašijskim redom, primali su njegov utjecaj i širili ga kasnije u svojoj domovini. Ratne uspomene i epska tradicija o nenadmašenim više u turskoj historiji junačkim djelima Gazi Alibega Mihaloglije ipak je postepeno tamnila u Bosni. Tradicija, koja se stvorila oko njegova groba u Plevni⁵¹, teško je dopirala do bosanskoga serhada. U drugom položaju bio je kult Gerz Eljasa u Ugarskoj, koja je bila u postojanoj vezi s Bosnom. Bošnjaci, koji su se u velikom broju iselili u Ugarsku i zatim se poslije bečkoga rata vratili u svoju staru domovinu, doniješe sa sobom i ugarske tradicije turske.

Bektašijski red, koji je neprestano bdio nad duhovnim životom akindžija svojih sljedbenika, a nije propuštao prilike, u smislu svojih tradicija, iskorišćivati i po smrti svojih istaknutih članova njihov utjecaj na ratni duh i vjerski moral svega puka Muhamedova, stvarao je na njihovim grobovima ognjišta duhovnoga i vjerskoga djelovanja. No kad se u toku stoljeća uvela u Evropi stajaća vojska, počelo je postepeno opadati značenje akindžijskih četa i sama vojna potreba njihova. Zajedno s tim ugasilo se i preživjelo i duhovno skrbništvo bektašijskoga reda nad njima, koje su bektašije zadržali jedino nad janjičarskom vojskom sve do njena ukida g. 1826.

RESUMÉ

L'ordre Bektašijje — directeur spirituel des akindžis.

Essai sur l'origine du culte de Gerz-Eljas (Derzelez) et de sa popularité en Bosnie.

Les données historiques, dont nous disposions jusqu'à présent, quant aux akindžis, étaient très brèves et insuffisantes. La source principale était »les mémoires d'un janissaire«, dont l'auteur fut Konstantin, fils de Mihail Konstantinović, d'origine serbe, dans sa jeunesse capturé par les Turcs et enrôlé dans leur armée dans la seconde moitié du XV siècle. Ayant pris part à plusieurs campagnes et ayant par la suite réussi à s'échapper il écrivit dans la vieillesse ses mémoires, dont un chapitre fut consacré spécialement aux akindžis. D'après ses dires les akindžis, légère, irrégulière cavalerie turque, n'étaient que des incurseurs pillards et farouches qui se réunissaient de

⁴⁹ Olesnicki, *Hadum Jakub-paša* 6. c. p. 140 i 154.

⁵⁰ Olesnicki, *Tko nosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska 20. ramazana 1001. g.* Ovaj časopis XXII 1941 str. 126—9.

⁵¹ O turbetu Alibegovu i o zadužbinama Mihaloglija u Plevni spremam posebnu radnju.

témps en témps autour d'un de leurs chefs pour des invasions en pays ennemi, qu'ils mettaient à feu et à sac. Pendant les campagnes, lancés en avant des corps des troupes réglées de l'armée d'invasion ils terrorisaient l'ennemi par leurs mouvements rapides. Ne recevant d'ailleurs ni soldes, ni fiefs ils vivaient du butin, fait sur l'ennemi. Cependant cette caractéristique était incomplète et partielle. Il est évident que le janissaire, vu son origine chrétienne, n'a pu pénétrer profondément dans l'organisation militaire, et la vie spirituelle et mystique de ces guerriers téméraires.

Les akindžis pendant longtemps se trouvaient sous le commandement héréditaire des Michal-oghlu, l'une des plus éminentes familles de la noblesse turque. Dans la seconde moitié du XV siècle le commandant en chef des akindžis de Roumélie était Ali-beg Michal-oghlu, capitaine vaillant et intrépide de Mehmed II et de Bajezid II. Dans les conquêtes ottomanes en Europe, ainsi que dans la défense des territoires acquis, partout il payait témérairement de sa personne. Grâce à la découverte tout dernièrement d'un poème épique turc Ghazavat-name-i Ali-beg Michal-oghlu (histoire des guerres saintes d'Ali-beg Michal-oghlu) du poète Suzi Čelebi, secrétaire privé de ce commandant, nous pouvons actuellement étudier la vie et les actes des akindžis sous un aspect tout différent. D'après ce poème les akindžis étaient les membres d'une organisation mystique secrète, dont le chef spirituel était leur commandant, le susdit héros Ali-beg Michal-oghlu. C'est lui qui initiait ses troupes aux profondeurs du mysticisme et exigeait de la part de chacun de ses combattants une renonciation complète aux biens de ce monde périssable pour mériter le bonheur de la vie future, où ses adeptes devaient, en cas de leur mort pour la foi, acquérir l'union avec leur Bienaimée mystique, Džanan, c'est-à-dire avec Dieu. La vie sacrifiée dans »le chemin de Dieu« devait être sûrement récompensée par le séjour éternel au paradis. Il résulte donc du poème de Suzi que les akindžis en leur masse constituaient une organisation de derviches sous la direction spirituelle de leur capitaine. Toutefois le poète s'abstient de mentionner directement le nom de la congrégation à laquelle appartenaient ses confrères d'armes, mais il signale particulièrement que le patron et le protecteur d'Ali-beg fut Sejjid Ghazi Battal, saint de l'ordre Bektašijje, dont les vertus servirent en exemple et l'ascendant exerça une grande influence sur la vie mystique et guerrière du chef des akindžis¹. Nous trouvons cependant des indications encore plus précises concernant la subordination d'Ali-beg et de ses adeptes à la congrégation du saint musulman Hadždži Bektaš Veli, au cloître de cet ordre qui est situé près du tombeau de Sejjid Ghazi Battal aux environs de la ville Eski-şehir (Dorylaeum) en Anatolie. D'après la description de ce cloître, faite par son gardien (zavijedar) Mustafa Šukri (parue au commencement du XX siècle) nous apprenons qu'Ali-beg avait fait ériger sur la tombe de Sejjid Battal une belle

¹ Pour de plus amples détails sur l'organisation spirituelle et militaire des akin-

džis v. A. Olesnicki, Mihajlo Szilagyi et la despotie serbe. Rad. v. 276. Zagreb, 1945.

turbé (chapelle sépulcrale). M. Šukri nous signale encore que les trois fils d'Ali-beg continuèrent l'oeuvre de protection de leur père en versant à ce couvent pour son embellissement des sommes considérables et que deux d'entre eux furent même enterrés au seuil du tombeau du saint. A l'appui de ses assertions M. Šukri reproduit dans sa brochure plusieurs inscriptions, faites sur les différents édifices de ce cloître. Nous constatons du reste ces relations étroites et constantes entre l'ordre Bektašijje et les descendants d'Ali-beg Michal-oghlu ailleurs encore: ainsi en Hongrie les fondations de cette congrégation furent également protégées et enrichies par cette noble famille, qui possédait la dignité de commandant des akindzis.

Comme il est connu la confrérie de Bektaš Veli avait souvent l'habitude d'établir ses adeptes auprès des tombeaux de différents personnages éminents, constituant ainsi des centres importants de la propagande religieuse, des lieux de pèlerinage fameux et de nouveaux foyers d'expansion de la guerre sainte contre les infidèles. Les gardiens de pareils tombeaux parvenaient à créer bientôt parmi la population une série de légendes sur les vertus et la force miraculeuse de ces saints nouvellement béatifiés.

C'est de ce point de vue qu'il faut aussi expliquer le culte et la popularité du fameux héros épique bosniaque Gerz-Eljas (Đerzelez), akindži et guerrier intrépide contre les infidèles, dont le tombeau vénéré se trouvait jadis à Budim, sur le sommet d'une colline au bord du Danube². Les Bektašis, aux soins desquels fut vraisemblablement confié ce tombeau, proclamèrent ce héros tout d'abord protecteur de la ville de Budim et par la suite répandirent la renommée de ses vertus miraculeuses et bienfaitrices entre la population musulmane des Balkans.

ZAGREB

ALEKSIJE OLESNICKI

² V. A. Olesnicki, Još o ličnosti Đerzelez Alije, Zbornik za narodni život, v.

XXIX, 2, p. 20—55. Zagreb, 1934.

STARI GRBOVI ZEMALJA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Uskrsla je hrvatska država. Prepatila je svoju Golgotu od smrti zadnjega svoga narodnoga kralja. I ako je njome vladao tuđinac, ugnjetavao ju i izmoždavao, rascijepao ju i uništavao, to je ipak slobodna i jedinstvena hrvatska država živjela u srcu Hrvata. Otac domovine naše, dični starina Dr. Ante Starčević, uz njega Eugen Kvaternik, dali su svome narodu smjernicu, kojom se je polazilo do slobode. Nauka Starčevića neka je evanđeljem svakome Hrvat, jer je bila, jest i ostaje spasonosna. I danas kad smo gigantskom borbom naših narodnih boraca, na čelu s našim neustrašivim čelik Hrvatom poglavnikom Dr. Antom Pavelićem došli do slobode, planula je zora, granuo je dan samosvojnje države Hrvatske, kako ju je u X. stoljeću ujedinio kralj Tomislav. Nije u toj borbi manjkalo ni mučenika, nu krv njihova je sjeme hrvatskih domoljuba i hrvatske svijesti.

Poštivajući historičke činjenice i tradicije, hoćemo, da u najkraćim crtama ocrtamo i historiju i tradiciju grbova zemalja, koje danas sačinjavaju Nezavisnu Državu Hrvatsku. O tom, dašto, dala bi se napisati knjiga. Prikazat ćemo u kratko činjenice i rezultate marnih istraživanja u tom predmetu. Danas Nezavisna Država Hrvatska opsiže nekadašnje kraljevine Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i nekoć slobodnu republiku Dubrovačku.

I. HRVATSKA

Osamljena je i potpuno neosnovana hipoteza, koja je izbila u »Hrvatskom Dnevniku« od 7. I. 1940. u članku »Kombinacije grba hrvatske banovine«, gdje se veli: »Čini se, da je stari grb hrvatske države bio ovakav: štiti razdijeljen vodoravno u dva jednaka polja, gornji crven (!) popraćen jednom zlatnom šesterokrakom zvijezdom, a donji (!) srebren-bijelo.« Pisac toga članka poziva se na »Put oko svijeta« jednog španjolskog fratra od g. 1350., koji je publiciran u »Vjesniku za arheologiju i historiju Dalmatinsku sv. L. g. 1928-9. pod naslovom: »Zemlje južnih Slavena i njihovi grbovi oko god. 1350.«

Taj fratar nepoznatog imena bio je i u Senju (Sena) i u Zadru (Zarra) i piše: »... i stigoh u jedan grad, koji zovu Sena (Siena, varijanta u rukopisima), koji je u Slavoniji i drugi, koji zovu Zara i kralj ove Slavonije ima za znamenje žutu zastavu na polovine; u crvenoj polovici, koja je blizu motke je bijela zvijezda, a druga polovina kraja je žuta.«

Dalje je bio u Bosni, o njoj veli »... i znajte, da ova zemlja Bosna graniči s Germanijom i Panonijom, Ugarskom i gorski je lanac u sredini i brda su veoma napučena narodom i zemlja je veoma obilata svima stvarima, ali nisu

kršćani katolici. I gospodar ovih brda ima zastavu kao što ima kralj Slavonije.« Dalje »... oputovah iz Bosne i vratih se k Primorju u grad Iara (varijanta Sarra) a odatle u Sinbicho (varijanta Sinnichon) i u Narent, i kralj ove zemlje ima za znamenje zastavu na četvrt, dvije četvrti modre, a dolje bijele.« Putovao je Ugarskom i veli: »... I znamenje je ove kraljevine zastava na polovine, jedna polovina sa cvijetovima francuskim, jer je kralj od kuće francuske, a druga polovina pruge crvene boje.«

Posve je nepotrebno, jer je historički ustaljeno, dokazivati, da spomenuta zastava sa zvijezdom (bez obzira na heraldičku ispravnost s pogledom boja) nije ni ne može biti druga već knezova Krčkih, ptonjih Frankopana, koji u to doba stoje na uplivnoj visini svoga roda. U Senju, gdje su knezovi Krčki bili upravo vladari, mogao je španjolski franjevac vidjeti zastavu njihovu, a tako je u Bosni i u Zadru. Znamo dobro, da je Fridrik III. knez Krčki, Senjski i Modruški, naročito od g. 1324. mnogo sudjelovao u poslovima hrvatskog kraljevstva, otkako je kao jamač učestvovao u ugovoru Bribiraca sa općinom zadarskom. Znamo i to, da je bio u dobrim i prijateljskim odnosima sa Venecijom i duždom Franjom Dandulom. Znamo i to, da su knezovi Krčki Dujam i Bartol svakako bili u pratnji kralja Ludovika I., kad je ovaj 1333. vodio u Napulj svoga sina Andriju itd. I tako je često dolazio u dodir sa Zadranima, i nije isključeno, da je koji od knezova Krčkih posjetio Zadar, pa mu se tada u počast vijala zastava njegovoga roda ili je njegova oružana pratnja nosila njegovu zastavu. Tako je evo mogao fratar španjolski vidjeti »zastavu kralja Slavonije« i u Senju i u Zadru. Vjerojatno je i u Bosni mogao vidjeti istu zastavu prigodom koje ekspedicije knezova Krčkih u Bosnu.

Svakako je tako moralo biti, jer ova zastava sa zvijezdom gore i dolje prazna nipošto nije zastava kraljevstva Slavonije, Hrvatske, već čista zastava roda knezova Krčkih. Za čudo je, da dobri španjolski fratar veli, da je Zadar u »Slavoniji«, što ne znam je li se to ikad tako spominjalo, već redovno u Dalmaciji, a ima mnogo slučajeva, gdje se opet za Senj veli, da je u Dalmaciji. Tu je fratar učinio neku zbrku, pa videći zastavu knezova Krčkih u Zadru, držao je da je taj grad pod vlašću dinasta knezova Krčkih, njegovoga »kralja Slavonije«.

Znamo i to, da su hrvatske vojske uvijek kretale pod zastavama svojih velikaša, pa tako su se nad hrvatskim četama vijale samo zastave njihovih vođa, hrvatskih velmoža, a nikakva druga. Znamo i to da su čete hrvatskih banova i velikaša, a poslije banderijalci vojevali pod zastavom bana, velikaša odnosno poslije i županija. Izim ako je sam kralj bio na vojni, tad se vijala i zastava njegova, te kralja Ugarske, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije itd. i to u glavnom sa obilježjem grba Ugarske države (Arpadovića) i obilježbom grba vladajuće kuće (Arpad, Anjou, Luxemburg, Hunyadi etc).

Historička je ali činjenica, da kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija nisu još u XIV. stoljeću imale svoje zemaljske grbove ni zastave. Grb Hrvatske javlja se tek godine 1525., Slavoniji je podijeljen 1496., Dalmaciji 1409. Slično nalazimo i drugdje (Kranjska, Moravska itd.).

Valja i to zapamtiti, da u srednjem vijeku jedini je grb vladajuće kuće bio i grb i obilježje odnosne države, a gotovo nema slučaja, da bi koja obitelj služila se sa grbom zemaljskim, jer je takav grb suverenog značaja, koji svojatati bilo bi možda i »nota infidelitatis« ili »laesae maiestatis«. Uporaba takovoga grba pripadala je samo vladaru zemlje.

*

Podrijetlo grba Hrvatske je do danas nejasno. Anegdote o postanku ovoga grba ne spadaju ovamo, pa ih ne ćemo ni spominjati. Za nas vrijede samo dokumentirana vrela. Prvi put se grb hrvatski t. j. kocke u štiti javlja na jednoj srebrenoj spomenici kralja Ljudevita II. g. 1525. Tu je grb prikazan s 25 kocki, i otpočinje (po graverskim pravilima) s tamnom kockom. udubenom, dakle crvenom.

Iza toga se hrvatski grb nalazi na pečatu povelje od g. 1527., 1. siječnja, kojom hrvatski velikaši i plemići dokumentiraju izbor nadvojvode Ferdinanda Habsburgovca hrvatskim kraljem. Tu je hrvatski grb prikazan figurom šaha (8 × 8 kocki), ali bez naznake boje i nosi napis: »Sigillum regni«, t. j. pečat kraljevstva (hrvatskoga). Pečatnjak je svakako učinjen ad hoc, i to vrlo surovo. Tu prikazani hrvatski grb je od velikoga historičkoga značenja, jer se po prvi put službeno rabi u Hrvatskoj, a na dokumentu, kojim se manifestira suverena volja naroda, pretstavnika hrvatskog kraljevstva — države.

Grb hrvatski 5 × 5 kocki nalazimo i na srebrenoj spomenici kralja Ferdinanda I., iz g. 1529., na kojoj po pravilima graverskim otpočinje crvenom kockom (udubena mjesta predstavljaju tamnu, a uzvišena svjetlu boju, što je jasno s obzirom na boje kod austrijskoga grba, koji se nalazi na istoj spomenici). Takav se grb nalazi i na taliru kralja Matije II. 1616.

Na kraljevskim pečatima Habsburgovaca nalazimo isti grb.

Svakako valja spomenuti, da se grb hrvatski nalazi i na kopiji slike kralja Ljudevita II. koju je slikao Hans Burgmair (1472.—1559.), a čuva se u knjižnici Thun-Hohensteina u Vječinu. Grb je prikazan sa 7 × 4 kocke, a otpočinje bijelom kockom.

Za čudo je, da se od g. 1527. u samoj Hrvatskoj hrvatski grb nigdje ne upotrebljava, a na državne spise stavlja se samo grb »Slavonije«, kako ga je g. 1496. podijelio zemlji kralj Vladislav II.

U XVII. stoljeću javlja se grb hrvatski, ali ne službeno, na grobnom spomeniku bana Tome Erdöda, koji se nalazi u zagrebačkoj stolnoj crkvi. Tu je kombiniran s grbovima Dalmacije i Slavonije (i to prvi put tako). Time se je zacijelo nastojalo manifestirati naslov bana »Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«.

Kako je rečeno, službeno se taj grb nigdje ne rabi, ali je u porabi službenoj grb »Slavonije«. Ovaj se od godine 1497. isključivo rabi na svim zapisnicima i otpravcima sabora kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Pečat taj sa »slavonskim« grbom nosi napis »+ Sigillum nobilium regni Slavoniae 1497«.

Originalni pečatnjak izvajan u srebru čuva se u arhivu Države Hrvatske u Zagrebu.

Takav pečat s grbom »slavonskim« rabljen je sve do godine 1848., kad ga zamijeniše novim, u kojem su kombinirani grbovi Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Tako ostaje do iza prevrata 1919.

Grb hrvatski s kockama poznavao je i Johann Stumpf, koji je godine 1548. izdao djelo: »Gemeiner lobl. Egnoschaft, Stetten, Landen, Völkern Chronik...« U tom se djelu na jednoj tablici nalazi taj grb uz druge neke grbove. Ima 8×8 kocki. Boje nisu označene. (Deutscher Herold, Berlin 1915, br. 7.)

I slavni njemački bakrorezac Albrecht Dürer poznavao je taj grb, rezao ga u bakru i otisnuo za Jakoba Banišića. Originalni otisak nalazi se u bečkoj »Albertini«.

Priopćio je hrvatski grb i Mavro Orbini u svom djelu: »Il regno degli Slavi...« g. 1601. ne označivši boje.

Grb hrvatski ima i rukopis Rupčićev (Korjenić-Neorić): »Liber ... publicarum insigniorum...« iz g. 1595., u kojem grbu ima 5×5 kocki. Ima ga zasebno i u kombinovanom grbu Nemanjinom. (Sveučilišna knjižnica u Zagrebu broj 4080.)

Poznavao ga je Siebmacher, koji ga priopćuje u svom heraldičkom djelu »Wappenbuch« (stari Siebmacher 1604.). Grb 5×5 crvenih i bijelih kocki, a na kruni na štitu stavlja nakit: dva otvorena krila, posuta istim kockama.

Pavao Ritter Vitezović priopćio je hrvatski grb u svojoj »Stemmatographia« 1701 s 5×5 kocki, koje otpočinju bijelom kockom. Spoda su stihovi:

»Candidus et rubeus color hoc variatur in agro,
Invitans sortes ad mea fata vaga.
Scilicet hic jacitur dubii alea saepe Gradivi,
Vulneror: at nullo vulnere candor abit.«

Prijevod:

»Bijela i crvena boja u tvom se mijenjaju polju.
Divno prikazuju one našega roda kob.
Tuj se bacaju kocke sumnjive ratničke sreće,
Ranjenom meni od rana gubi se boje te trag.*

Vitezović je tu svakako pogriješio u poređenju boja kocki. Ili nije poznavao spomenicu od g. 1529. i Siebmacherovo djelo, ili se na ove činjenice u pogledu boja kocki nije obazirao.

Po Vitezoviću priopćio je hrvatski grb i Žefarović u svom heraldičkom djelu.

* Preveo dr. Velimir Deželić, ovo i slijedeće stihove u ovoj raspravi. — Gradivus = bog Mars.

Učeni Isusovac O. Klein izdao je g. 1757. »Analecta poetica«, te u njima navodi i hrvatski grb (bez slike) s opisom: »Štit Hrvatske (grb) ima polje složeno od srebrnih i crvenih kocki«. Popratio je to stihovima (epigramom):

»Nudatum totum framea, generose Croata,
Campum Turcarum sanguine redde rubrum.«

To glasi hrvatski:

»Pusta i prazna su tvoja polja, slavni Hrvate,
Nek ih sve zarumeni Turaka krvlju tvoj mač.

Spomenuti nam je i to, da je protonotar hrvatskoga kraljevstva Ivan Zakmardi Djakovački, kad je zemlji darovao t. zv. škrinju privilegija (cista privilegiorum) za čuvanje privilegija kraljevstva hrvatskoga, g. 1643., dao na ovu naslikati grbove Hrvatske i Slavonije, dok je na pokrov stavio naslikan napis »Regni Sclavoniae 1643.« Iznutra je na poklopcu latinska pjesma posvećena »premiljoj domovini Slavoniji i Hrvatskoj«, koja počinje ovako: »Illa ego Slavonia, iam dicta Croatia telus« — t. j. Hrvatska je Slavonija. Naslikani ovdje hrvatski grb ima 4×4 bijele i crvene kocke.

Trier u svom djelu: »Wappenkunst« (Leipzig 1744.) govori o hrvatskom grbu: »Das Königreich Kroatien führt von roth und silber geschacht«. Dakle i on znade, da grb hrvatski otpočinje crvenom kockom.

U tom je pogriješila i Ugarska, kad je službeno ustanovila grb Hrvatske, da počinje bijelom kockom.

Veoma je zanimljiva činjenica, da se na prastarjoj crkvi sv. Lucije u Baški na otoku Krku, u kojoj je do nedavna stajala »baščanska ploča« s glagolskim napisom i zapisom kralja Zvonimira (sada u Hrvatskoj akademiji u Zagrebu) nalazi izvana s lijeve strane tornja oveća kamena ploča, na kojoj je isklesan šah 8×8 kocki, baš tako kako je grb hrvatski prikazan na pečatu kraljevstva hrvatskoga god. 1527. na pečatu Cetinske izborne povelje (Sigillum regni). Ispod toga je druga ploča s napisom:

Š A C I S
T E P A N R. C.
C R A S E F
E C I T.

Kako sam ovaj napis god. 1904. na brzu ruku zabilježio, ne jamčim za posvemašnju točnost. Svakako ovaj uklesani šah - grb zaslužuje, da se točnije istraži. Držim, da se ovim šahom - grbom htjelo prikazati grb hrvatski. I napis zaslužuje pažnju.

U staroj hrvatskoj heraldici i sfragistici (grbovi-pečati) gotovo ne nalazimo kocke kao grbovnu figuru, jedino na jednom pečatu nekog hrvatskoga plemića

(čini mi se iz god. 1490.) na t. zv. požunskom ugovoru. Imam otisak, ali mi se negdje zametnuo.

U novijoj heraldici ušle su hrvatske kocke u grbove nekadašnjih hrvatskih županija. Bjelovar 1872. — Križevci 1759. — Rijeka 1861. — Severin 1772. — Zagreb 1759. Gradova i mjesta: Karlovac 1781. — Rasinja 1865. — Bakar. Mrkopalj 1785. — Kraljevec 1806. — Skrad 1865.

U grbovima obiteljskim nalazimo hrvatske kocke: Božić 1793. — Cuculić 1860. — Daubachy 1855. — Doringier 1692. — Dražojević 1595. (bosan. porodica) — Jelenčić 1756. — Kamauf 1872. — Karvančić 1847. — Kuković 1825. — Kukrečić 1595. (bos. porodica) — Kutlović 1595. (bos. porodica) — Lipljanić 1793. — Majlath 1785. i 1808. (vel. župan severinske županije) — Mkanec 1792. — Matejković 1592. i 1652. (bosan. porodica) — Mikašimović 1760. — Mioković 1841. — Pejčić 1793. — Radivojević 1763. — Rubido de Zagorje 1857. — Šarić 1751. — Simić 1853. — Skrlec 1765. — Weiss de Polna 1871. — Stauduar 1841. — Trnski 1866. i t. d.

Naš ugledni historičar i heraldičar pok. Dr. Ivan Bojničić drži, da je grb hrvatski (kocke) bio grb Primorske Hrvatske, ali tome nema dokaza. Nije li to bio grb jednoga od dvanaest hrvatskih plemena (Svačić?). Nu bilo kako mu drago, grb Hrvatske nosi prastaro heraldičko obilježje. U stranoj staroj heraldici taj se grbovni lik nailazi veoma često.

Zaključak — Grb Hrvatske: štit, u kojem se redaju crvene i bijele kocke (šah) $5 \times 5 = 25$ kocki, koje počinju crvenom kockom. A to je bilo vazda u porabi.

DALMACIJA

Postanak grba Dalmacije nije dokumentarno razjašnjen. Svakako nije postojao do vremena vlade Sigismunda Luksenburžana. Kako ćemo iz niže navedenoga razabrati, sva je prilika, da je grb taj dobila Dalmacija od njega. Po prvi put susrećemo grb Dalmacije na pečatu kralja Sigismunda iz g. 1406. Dakle taj je grb nastao negdje prije 1406. g. I zaista je malo čudnovato, na pečatu tom kralja Sigismunda nema osim grba dalmatinskoga, ni kojega drugoga hrvatskih zemalja, (ni Hrvatske ni Bosne ni Slavonije). Zacijelo je u taj čas grb dalmatinski smatran službeno grbom svih ovih hrvatskih zemalja - Hrvata, kao da je podijeljen bio čitavom hrvatskom kraljevstvu. To mišljenje zastupa Dr. Bojničić i potkrepljuje ga slijedećom činjenicom: Na kostničkom crkvenom saboru (1414—1418.) navodi se ovaj grb »Hrvatskoga kralja«. To dokazuje i znameniti heraldički rukopis drž. knjižnice u Münchenu »Des Conrad Grüneberg, Ritters und Bürgers zu Constanz Wappenbuch 1483.« Tu je na Fol. XXIII. naslikan grb Dalmacije s natpisom »Kung von Croaccien« (grb kralja Hrvatske). Na istom je foliju naslikan i grb hercega Hrvoja s natpisom »Der Kung von Dalmatien« (kralj Dalmacije), što odgovara tadašnjim političkim prilikama.

Počam od 1406. g. redovno se na pečatima ugarsko-hrvatskih vladara vidi grb dalmatinski. što opet dokazuje, da je smatran grbom i Hrvatske i Slavonije.

Spomenuta već heraldička tablica u djelu Stumpfovom 1549. g., prikazuje i grb Dalmacije, ali su tu okrunjene glave okrenute na desno (u profilu). Grb dalmatinski uz hrvatski (4 × 5) nacrtao je i slavni njemački umjetnik Albrecht Dürer za Jakova Banišića, s kojim je inače mnogo dopisivao. Original se nalazi u bečkoj »Albertini«. Ima ga i Korjenić-Neorićev rukopis 1595. g. Tu krune lebde iznad glava leopardovih. Valvasorov »Opus insigniorum« g. 1680. (u knjižnici Sveučilišne knjižnice u Zagrebu). Ima ga i staro izdanje 1604. g. Siebmachera: u modrom polju tri leopardove glave (2, 1) s isplaženim crvenim jezikom i okrunjene zlatnom krunom, na štitu je okrunjena kaciga s nakitom i između otvorenih crvenih kreljuti okrunjena leopardova glava (kao u štitu) okrenuta na lijevo, iza koje vise dugačke zlatne vrpce sa zlatnim lipovim listićima. Taj se nakit slaže s nakitom na kacigi grba Luksenburžanina, kojim se služio kralj Sigismund. Podijeljenje grba vladareva smatralo se nekoć iznimnim i osobitim izražajem vladarske milosti. U tom nakitu nailazi Dr. Bojničić potkrepu svoga mišljenja, da je kralj Sigismund podijelio Dalmaciji grb ili ga proširio.

Pavao Ritter Vitezović priopćio je u svojoj »Stematografiji« 1701. g. i dalmatinski grb i posvetio mu stihove:

»Trina coronati mihi colla dedere leones:
Coeruleo haec scuta triquestra forma locat.
Praefectus numerus fert maiestatis honores.
Et maris ac coeli, maxima quaeque colores.«

Prijevod:

Krunjeni lavovi tvoji meni su vrata dali.
U tvome modrome štitu postavljen trokutni lik
Kraljevske počasti nose na glavi lavovi krune
Imaju predivne boje mora i neba sjaj.«

Ima ga i Žefarović (1741.) po Vitezoviću. Spomenuti Isusovac Klein posvetio je u svojim »Analecta poetica« pod naslovom »Trina coronata capita Dalmatiae« ovaj epigram:

»Si trini capitis depulsus Turca coronas
Ambigit ense tuo, Dalmata tolle caput.«

Prijevod:

»Ako potisnut Turčin vreba na troglavu krunu,
Neka mu, moj Dalmatinče, otkine glavu tvoj mač.«

Još nam je istaknuti slijedeću činjenicu, koja je svakako u vezi s dalmatinskim grbom. Grofovi Celjski imali su i grb sličan dalmatinskom, akoprem su se u svojim pečatima služili svojim starim porodičnim grbom: u modrom

štitu tri (2, 1) zlatne zvijezde. Kad su Celjski izumrli s Ulrikom Celjskim (1456.), podijelio je car Fridrik III. g. 1459. svom savjetniku Ivanu Vitovcu, hrvatskom banu grb Celjskih, koji osta ispražnjen (ledig). U povelji se taj grb opisuje ovako: štit bijele (diamantne) boje, a u njem tri okrunjene zlatne lavlje glave s isplaženim jezikom. Kao nakit na kacigi razapeta krila, na kojima su položeni zeleni listići (Seepleter). Velika sličnost s grbom Dalmacije, kako ga priopćuje Siebmacher! Ovim se je grbom otada služio Vitovac. Isti dan g. 1459. podijeljen je Vitovcu i drugi grb Celjskih: u modrom štitu tri zvijezde.

Grb Dalmacije i to samo u modrom polju okrunjena lavlja ili leopardova glava ušla je u grb županije zagrebačke (1759.) i križevačke (1759.), u koji je ušao i grb Hrvatske (5 × 5) i Slavonije. Zanimivo je, da je u tom grbu kao srednji (dominirajući) štitić, koji prikazuje zagrebačko vrelo Manduševac kao simbol grada Zagreba, dok je u onaj križevačke županije ušao kao zadnji štitić grb Križevaca (srebreni križ). Time se je simboliziralo, da su ove dvije županije srce Hrvata. Heraldčku figuru grba dalmatinskoga u cijelosti ne nalazimo ni u kojem hrvatskom obiteljskom grbu. Sličnoga nešto nalazimo samo u grbu obitelji Mokrović 1595., koja je bosanskoga porijekla, ali su tu glave bez krune, te u grbu Nöglitsch-Neglić (Valvazor g. 1680.), koja je prešla u Kranjsku. Nešto sličnoga nalazimo i u grbu obitelji Bogašinić, Dobrašinić i Marnarić. (Rukopis u Drž. arhivu 56-C. 10.)

Z a k l j u č a k : Grb Dalmacije: modar štit, u kojemu se nalaze tri (2, 1) okrunjene leopardove glave.

SLAVONIJA

Grb Slavonije imade svakako veliku i dokumentiranu tradiciju. U povelji kralja Vladislava II. od 8. prosinca 1496. g., kojom se podijeljuje grb »Kraljevstvu Slavonskomu« (slovinskomu-hrvatskomu) i to: u modrom štitu dvije poprečne srebrene grede, koje po tekstu povelje predočuju rijeku Savu i Dravu, između kojih lagano stupa kuna na desno u crvenom polju. U gornjem dijelu grba (modrom) nalazi se zlatna (crvenkasta) šesterokraka zvijezda (simbol boga Marta) kao obilježje junačkih borbi s Turcima. Na štitu je šiljasta kaciga, na njoj zlatno-modri i zelenkasti svitak, na kojem je postavljeno zatvoreno modro krilo, a na ovomu je lik grba, ali bez zvijezde, modar i zlatni plašt izveden u prekrasnoj renesansi i pruža se od kacige oko štita. Kako sama ta povelja veli, zamoliše u ime hrvatskoga plemstva kralja hrvatski plemići Bernardo Turočki od Ludbrega, Gjuro Kapetanović od Dežnice i Nikola Vojković od Vojkoveca, da obnovi grb kraljevstva »Slavonskoga« (hrvatskoga). Kralj to čini i podijeli u grb kunu — »stari grb kraljevstva«, dodavši tome zvijezdu, a tako i nakit. Kralj veli, da je »kuna stari znak« (grb) njihov t. j. »Kraljevstva slavonskoga« (hrvatskoga).

Smičiklas je bio mišljenja, da je taj grb podijeljen samo za onaj dio hrvatskoga kraljevstva t. j. za teritorij županije zagrebačke, križevačke i varaždinske, koji je još sav ostao pošteden od Turaka, te ga je tako uzvisio na čast kra-

ljevstva pod imenom »Slavonija«. Argumenat za to uzeo je zacijelo iz samoga grba, gdje je kuna prikazana između rijeka Save i Drave. Dr. Bojničić opet stoji na stanovištu, da se pod imenom »Kraljevstvo Slavonije« imade razumijevati ne samo Hrvatska već i Dalmacija. On iznosi za to odlične argumente. Prvi put se Slavonija spominje u naslavu kralja g. 1246., a to dokazuje, da se do sredine XIII. stoljeća ne poznaje službeno ime Slavonija: ime Slavonija je ime etnografsko, a nipošto geografsko ili političko. Geografski pojam Slavonije nastaje tek u XIII. stoljeću, kada se je tudi naziv Slavonija počeo udomljavati između Save i Drave. Tobaž posebna »Kraljevina« Slavonija nastala je tek u XVI. stoljeću i tad još samo na papiru u naslovu kralja, dok je tek poslije izгона Turaka iz Donje Slavonije to ime prešlo neopravdano na taj cijeli dio stare Hrvatske.

Još je i to vrlo značajno, da ni sam kralj Vladislav, kad podijeljuje »Kraljevstvu Slavonije« grb, ne nosi u svom naslovu ime kralja »Slavonije«. Dakle vidimo, da je pod naslov kralja Hrvatske i Dalmacije subsumirao i naslov kralja Slavonije. Nije dakle ta Slavonija ino nego Hrvatska i Dalmacija. Pak i stališi i redovi »Hrvatske i Slavonije« ili »Hrvatske Slavonije« rabe na svojim saborskim zapisnicima i otpravicima pečat »Kraljevine Slavonije« (1496. g.), koji nosi napis: »Sigillum nobilium regni Slavonie 1497.« — dakle taj je pečat i grb vrijedio za čitavo kraljevstvo Hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko.

Još nam valja nešto spomenuti o najstarijim tragovima grba »Slavonskoga«, po čem možemo zaključivati, da je »kuna« već u najstarije doba bila znak (signum) — grb čitavoga kraljevstva hrvatskoga. Na pečatu »Vojvode čitave Slavonije« Stjepana od g. 1267, nalazi se štiti sa kunom, a tako i na pečatu hrvatskoga hercega Bele, mladoga sina kralja Bele III. (IV.) od g. 1268. Tu osobito ističemo, da, i na t. zv. »banovcima« banskim novcima iz konca XIII. i XIV. stoljeća, koji su kovani u Zagrebu u tadašnjoj Slavoniji, pak i u Dubrovniku, nalazimo kunu između dviju zvijezda. To su zacijelo bili novci za cijelu Vojvodinu (ducatu - herceštvo): Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Ramu i humske zemlje.

Grb Slavonije ne poznaju stari heraldički rukopisi, ni domaći ni strani, a ne nalazimo ga ni u starim heraldičkim tiskanim knjigama. Ne nalazimo ga nit na novcima i spomenicima, a nit na kraljevskim pečatima. Pa ipak se taj grb službeno rabi u pečatu sabora Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Ni na pečatima kralja Vladislava, koji je taj grb podijelio, nema toga grba osim Hrvatske i Dalmacije i Bosne i t. d. To bi značilo, da su vladari doista grb Hrvatske smatrali grbom Slavonije, dakle grbom hrvatskih zemalja sjeverno Dalmaciji.

Vitezović ga priopćuje u svojoj »Stemmatografiji« i stavlja pod njih stihove:
 »Mars mihi sydus adest: feraque inter flumina Martes.
 In medio scuto Martius aestque color.
 Scilicet hoc regnum, geminus quod terminat amnis,
 Mavorti factum saepius ara fuit.«

Prijevod:

Mars mi je ovdje zvijezda medj divljim rijekama kuna.
 A u sredini štita Marsove boje je sjaj.
 Kraljevstvo tvoje je slavno, dvije ga graniče rijeke.
 Postalo često je oltar, što ga je stvorio Mart.«

Grb Slavonski ušao je u cijelosti, ili djelomično ili kojom izmijenom u grb županije virovitičke (1745.), pak mjesta: Karlovci (1865.) i Pakrac (1857).

Slavonski grb, kuna u crvenom polju između dvije rijeke (u kosom položaju), ušla je u grb obitelji Frigan 1869.

Z a k l j u č a k : Grb Slavonije: u modrom štitu dvije srebrene rijeke, između kojih u crvenom polju stupa na desno kuna. Gore u modrom crvena zlatom obrubljena šesterokraka zvijezda.

BOSNA

O bosanskom grbu mnogo se je raspravljalo iza okupacije Bosne, kada se je htjelo ovom, po Austriji okupiranom području ustanoviti zasebni grb. Tu su u glavnom službeno došla u prijedlog dva grba i to: 1) U modrom štitu zlatna kruna sa tri listića (liljana-Kronen-Zacken), kako su to predlagali historičari odsj. sav. Fiedler u Beču i Dr. Franjo Rački u Zagrebu. Oni su stajali na stanovištu, da se uzme grb *b o s a n s k i h k r a l j e v a*, kakav je sačuvan na njihovim pečatima, kameni grb na jajačkoj tvrđavi: Stjepana Ostojića i Stjepana Tomaša, i na njihovim novcima i po heraldičkom motivu na grobnom spomeniku bosanske kraljice Katarine u Rimu u crkvi »Ara coeli«. 2) U zlatnom polju *o k l o p l j e n o r a m e* sa sabljom krivošijom u pijesti (Rama), kao i sličan motiv s grba na grobnoj ploči kraljice Katarine. Ponajpače se naglašivalo, da se isti grb nalazi na pečatima ugarsko-hrvatskih kraljeva, kao vrhovnih gospodara Bosne, kako su ga ovi uzeli u svoje pečate tamo od XVI. stoljeća. To su mišljenje zastupali Magjari po bar. Albertu Nyári, (sa strane magjar. akademije) i magjarski historičar Ljudevit Thalloczy, koji se je smatrao »nepogrešivim« historičarom za Bosnu.

Ovo potonje mišljenje o grbu pobijedilo je kao magjarska tradicija, a još više su tome doprinjeli politički razlozi. To je dakle prihvaćeno uz dodatak, da rame u štitu niče iz oblaka s lijevoga ruba štita. Kako su ovi oblaci došli u određeni grb za Bosnu, ne znam, ali naslućujem, da je to došlo uslijed krivoga tumačenja grba hercega Hrvoja, u kojem se vidi na štitu osobljeno oklopljeno rame s mačem u pijesti, od koje se spušta rasporeni široki

rukav s naborima poput draperije. Možda su te draperije smatrane oblacima, a sam lik heraldičkim likom grba Rame, odnosno Bosne.

Tom zgodom dali su svoje lično mišljenje gvardijan fojnički o. Bonaventura Milišić i Dr. Ivan Bojničić, koji su predlagali skroz druge grbove, ali bez temeljnih argumenata. I tako je g. 1882. službeno određen grb za Bosnu, kako su ga Madjari predlagali.

Tko temeljito prouči raspravu Račkoga »Stari bosanski grb« otisnutu u Radu (101), koja je pisana velikom erudicijom, pak i Fiedlerov prijedlog, mora da njihovo stanovište usvoji, jer je objektivno, s historičkoga i heraldičkoga gledišta potpuno ispravno. I stari heraldički rukopisi imaju isti grb s krunom, tako Grünebergov (1483.), Kijeovski (1500.) Oxfordski iz početka XV. stoljeća, koji ga označuje grbom Bosne.

U nekim domaćim heraldičkim rukopisima, te domaćim i stranim štampanim djelima, pače i u poveljama, nailazimo i na treći grb Bosne i to u glavnom: u štitu dva u obliku Andrijina križa unakrst položena ključa sa crnačkim glavicama, koje su okrunjene, sad neokrunjene, a sjekirice ključeva s više ili manje zubaca.

Taj grb nailazimo na rodoslovnjoj tabli (slici) bosanskih vladara u Strossmayerovoj galeriji u Zagrebu. Ova je nešto mlađa od g. 1482., u Fojničkom grbovniku, te Korjenić-Neorićevom (Rupčićevom) 1595. Ovaj potonji ima taj grb u kombinovanom grbu Nemanjića i posebno (na fol. VIII.). Glavice zlatnih ključeva (crnačke glavice) okrenute su prema nutra, te sa svake glavice vise po dva čuperka. Na križanju ključeva nalazi se malen crven štitić, u kojem je osmerokraka zlatna zvijezda, a pod njom srebren polumjesec s gore okrenutim rogovima.

U spomenutom Stumpfovom djelu 1548. priopćen je isti taj grb, bez naznake boje, i srednjega štitića, manjkaju samo čuperci na crnačkim glavicama. Autor, koji je Stumpfovu tablicu s grbovima priopćio (u Deut. Herold) veli, da je to »fantastičan« grb, poput tamo priopćenoga grba Irske. Stumpf ga je nazvao grbom od »Possen« (Bosna).

Isti grb priopćio je i Mavro Orbini u spomenutom djelu 1601. g., također s opisanim srednjim štitićem, ali bez naznake boja. Ključevi imaju ispod glavica dvije, a na kraju dolje tri sjekirice (brka).

Ima ga i bečki rukopis dvorske knjižnice (br. 7685), koji je latinski prijevod fojničkoga rukopisa. Ima ga i Lucić u svom djelu »De regno Dalm. Croat. 1664.« Amsterdam, izdanje, ali bez štitića u sredini. Nepoznat je Valvasoru (Opus Insigniorum), dok za Slavoniju (Schlavia) uzima (fol. 265) isti grb kao za Ramu, u zlatnom polju crveno odjeveno rame, koje na gornjem kraju ima neke draperije (oblaci). Na štit stavlja okrunjenu kacigu, a kao nakit isto rame između dviju razapetih krila.

Ima ga i Vitezović u svojoj »Stemmatografiji« 1701. g., u zlatnom štitu iste crvene ključeve, sa crnačkim okrunjenim glavicama, sa čupercima crvene boje. Poda nj stavlja stihove:

»Nodosam rubeamque cruce[m] super aurea scuta.
 Fatorum quondam numine Bosna tuli.
 Insita telluri est argenti copia et auri.
 Sed populo gravium copia magna cruce[m].«

Prijevod:

»Uzlati crveni križ na zlatnom sam nosila štitu.
 Bosna, to bio je znamen što podala meni je kob.
 Zemlja obiluje moja divno i srebrom i zlatom.
 Ali narod je moj jadno nosio preteški križ.«

Za ovaj grb Bosne (ključevi) veli Vitezović, da su ga bosanskoj banovini podijelili hrvatski kraljevi, dok su se bosanski vladari služili svojim porodičnim grbom.

Čini se, da je ipak ovaj grb Bosne (s ključevima) smatran pod izmak XVII. stoljeća grbom Bosne, makar da se ne javlja na vladarskim pečatima, ili službeno gdje drugdje. To zaključujemo po ovoj činjenici: godine 1694. 10. I. d. d. Beč podijelio je kralj Leopold I. plemstvo obitelji Kraljovića (Kralowicz) i to Ivanu Kraljoviću, koji je sa svojim, kako povelja veli, došao iz Bosne i naselio se u Dragi u županiji Požeškoj i kao nakit na kacigi podijeljen je grb Bosne »Dicti regni Bosnae insigne«, naime spomenuti unakrst položeni ključevi, na kojima stoji raskriljeni crni orao. To je naročiti dodatak. Ključevi imaju oblik, kakav donosi Orbini, ali crnačke glavice nijesu okrunjene. Original ove povelje je kod obitelji, navodno sada u muzeju grada Požege.

Vitezović u svojoj Stematografiji 1701. g. uz grb Bosne donosi i grb Rame, koji drži magjarska tradicija, koji potpunoma odgovara, naime oklopljeno rame sa sabljom u crvenom polju. Pod njega stavio je stihove:

»Dii mihi non homines et nomen et arma dedere.
 Pro patria, in patriam bella cruenta tuli.
 Scilicet hoc ipsum Rama* nomen continent arma.
 Hinc est, armatam, vivere semper opus.«

Prijevod:

»Bogovi dali su ime i grb moj, nikako ljudi.
 Krvave ratove ja sam u roda svog unesla dom.
 Ime već moje Rama oružje u sebi nosi.
 Zato sa oružjem moram živjeti čitavi vijek.«

U novije doba je ovaj grb s ključevima uskrsnuo i to g. 1878., kad je uzet za grb grada Sarajeva: srebren štit, u kojem je lik spomenutih ključeva sa crnačkim glavicama, koje nose troliste (Zacken). Na križanju štapića položen

* Rama: izmjenom slogova i natrag čitano = arma = oružje.

je mali crveni štitić, u kojem su zvijezda i polumjesec, kako to ima Orbini i drugi.

Spomenuti Isusovac Klein posvetio je u svojim »Analecta poetica« bosanske grbu (rame sa sabljom) pod naslovom »Armatum brachium Bosnae« ove stihove:

»Arreptum manibus, sitientem sanguinis ense,
In gentilitiis, Bosnia cerno tholis:
Exanimis dextra est, proprio de corpora scissa,
Bosnia, cum veteri corpore iunge manum.«

Prijevod:

»Rukama prihvaćen mač, što crvene krvi žeda,
Vidim, o Bosno, taj Tvojega štita je grb.
Ruku su otsjekli tvoju od tvojega živoga tijela,
Spojit sa starim ju tijelom Bosno plemenita daj.«

Ovim stihovima aludira pjesnik na aneksiju Bosne kruni Ugarskoj.

Nuzgredno hoćemo spomenuti, da Vitezović u svojoj Stematografiji kao i Žefarović (1741.) donosi zasebni grb za Humsku zemlju »Chulmia«, kojom smatra staro Hlivno - Livno: U crvenom štitu golo rame, koje niče iz lijevoga ruba štita, i drži sablju krivošiju, koju prate s desne osmerokraka zlatna zvijezda, a s lijeva srebreni mjesec u oduzimanju. Pod nj stavio je stihove:

»Nuda gerit curvum pro stemmate dextera ferrum,
Hic luna est fidei testis, et inde Venus,
Martis amica Venus, lunae mutabile numen,
Martia gens variis casibus inde subest.«

Prijevod:

»Desnica gola mi drži, u grbu svom, krivošu sablju.
Mjesec je vjernosti svjedok i ove Venere luč,
Venera družica Martu, mjesecu mijenom je slična.
Stog nam i junački narod prati promjenljiva kob.«

Na koncu imam da kažem i argumenta za opravdanje moga mišljenja glede obnove grba Bosne, kako ga nalazimo na novcima i inim spomenicima bosanskih kraljeva, za koji se je grb borio i Rački. To je grb Kotromanića, od koje dinastije kralj Tvrtko hoće obnoviti Tomislavovu hrvatsku državu.

Da je grb vladara doista u srednjem vijeku i poslije postajao i grbom državnim, iznašam:

Grb Arpadovića: dvostruki križ (patriarhalni) postao je grbom ugarskoga kraljevstva.

Grb Hohenzollerna: grb njemačkoga carstva.

Grb istočnoga rimskoga carstva (Byzant), bijeloga orla preuzeo je car ruski Ivan Grozni po svojoj ženi Sofiji, bizantinskoj princepsi, i stavio mu na grudi grb grada Moskve, sv. Jurja.

Grb Habsburga i Lontrinžana ušao je u grb Austrije.

Grb Korvina stavljen je i u grb ugarski za vladanja Matije Korvina. Sličnih primjera ima i drugdje.

Zaključak: Grb Bosne: u štitu modre boje trolista zlatna kruna.

HERCEGOVINA

Današnju Hercegovinu sačinjavale su nekoć tri hrvatske oblasti: Neretva, Zahumlje i Travunja. Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić namjeravao je te oblasti, koje su bile sad pod hrvatskom sad pod srpskom vlasti, zauzeti i priključiti svojoj oblasti. To provede njegov nasljednik i sinovac Stjepan Vučić Kosača, kojemu je njemački car podijelio g. 1448. naslov »Hercega od sv. Save«. Od onda se ta njegova država uzela nazivati Hercegovinom. Država Kosače spada djelomice g. 1464. i napokon g. 1482. pod tursku vlast. Ona je bila zasebni turski pašaluk sa 15 nahija i 1765. pripojena je Bosni. God. 1852. posta opet zasebni pašaluk, a g. 1875. opet odijeljena je od Bosne. Berlinski kongres 1878. dodijeli dio Hercegovine oko Nikšića Crnoj Gori, sjeveroistočni dio Sandžak ostade Turskoj, a ostalo zaposjedne Austrija (Mostarsko okružje), od kojega je otkinuto Duvanjsko polje pripojeno Travničkom okružju. Tako osta iza aneksije Bosne i Hercegovine g. 1908. Hercegovina nije dobila zasebni grb, već je određen grb za Bosnu (1842.) protegnut i na Hercegovinu. Rado se je oboje zajedno nazivalo Hercegbosnom.

Naši stari historičari i heraldičari pronađoše od nekuda i grb za Hercegovinu. Mavro Orbini, Dubrovčanin, u svome spomenutom djelu, donosi grb Hercegovine, koju naziva *Humskom zemljom*, »Chulmia« i to u štitu golo rame ishodeći iz desnoga ruba štita, a koje drži u pijesti polomljeno turnirsko koplje.

Isti grb donaša Vitezović u svojoj Stemmatografiji (1701.) sa crvenim štitom i tomu posvećuje ove stihove:

»Hoc fatale tibi fuerat. Chudvergia. scutum.
Nudata geritur lancea fracta manum.
Isthaec primaevi sunt inelyta signa valoris,
Fractis namque armis, vis spoliata iacet.«

Prijevod:

»Sudbonosan Tebi bijaše Čudvergia štita Tvog znamen,
Desnica nosi ti gola skršenog koplja lom.
To su ti prvotne slavne oznake jakosti silne.
Slomljena snaga tu leži na satrtom oružju tom.«

Vitezović naziva u ovim stihovima Hercegovinu »Čudvergijom«, što čini i Orbini, jer da se tako nekoć nazivala Hercegovina. Osamljeno je mišljenje nekih, da je ispravan grb Hercegovine grb Stjepana Vukčića, t. j. u crvenom štitu na koso položene srebrene grede, od kojih na gornjima stoji crveni križić.

Ako uzmemo mjerodavnim razlaganje Račkoga o grbu Bosne, onda bi bilo dosljedno, da je jedini taj grb Vukčića ispravan za Hercegovinu, jer je grb njezinoga vladara Vukčića Kosače, t. j. kako je opisan gore.

DUBROVNIK

Poznate su povjest i slava hrvatske slavne slobodne republike Dubrovnika, kao i njezin pad, kad ju je dokinuo veliki osvajač car francuski Napoleon 31. siječnja 1808. i pridružio je Dalmaciji. Padom cara Napoleona dopade Dubrovnik g. 1815. Austriji, pod koju je spadao sve do godine 1918.

Kao grb svoj rabila je republika Dubrovačka štit, sedam puta modrim i crvenim zaobljenim prugama razdijeljen. Poslije je grad Dubrovnik u svoj gradski grb stavio svoga zaštitnika sv. Blaža. Grb republike dubrovačke često je priopćivan, naročito nakon Vitezovića (1701.), Žefarovića (1741.) i drugdje u raznim heraldičkim djelima. Republika Dubrovačka služila se je vazda svojim grbom: u štitu sedam sada ravnih, sad prema gore zaobljenih crvenih i bijelih greda. Vitezović u svojoj stematografiji posvećuje grbu ove stihove:

»Altera in Adriaticis urbs libera terris
Fundit per campum flumina trina rubrum.
Sed ne clara malo turbentur flumina ductu.
Mense novum quovis elligit illa ducem.«

Prijevod:

»Drugi na jadranskom žalu slobodan grad se diže.
Tri su na crvenom polju rijeke što teku mu tuj.
Da se ne pomute rijeke i opakim putem ne krenu.
Zato se mjeseca svakog novi izbire knez.«

Zaključak: Grb Dubrovnika: u štitu sedam zaobljenih crvenih i srebrnih pruga.

ZAGREB

EMILIJ LASZOWSKI

LOGOTHET PAHOMIJE INTERPOLATOR RUSKIH I SRBSKIH VIESTI O KOSOVSKOM BOJU¹

Pahomije Logothet.
Po suvremenom crtežu.

Ilarion Ruvarac² uzimao je, da najstariju i prvu viest o caru Muratu, knezu Lazaru i Lazarovu sluzi Milošu, koji je ubio cara Murata, sadržaju rieči »đakona« Ignatija Smoljenskog, koji je g. 1389. pratio moskovskog mitropolita Pimena na njegovom božjem putu iz Moskve u Carigrad i opisao to »Hoždenije«.³ Redakciju toga Hoždenija, koja se nalazi u »Russkom Vremenniku«, izdanom u Moskvi g. 1790., smatrao je Ruvarac jedinstvenom među starim kršćanskim izvorima, koji je sačuvao izravan, događajima savremen navod imena ubojice Muratovog.

Ova Ruvarčeva pretpostavka bila je pogrešna. Nastala je iz neznanja⁴, što predstavlja »Ruski Vremennik« i u kakvom odnosu stoji prema njemu »Hoždenije« Ignatijevo, koje mu je bilo utjelovljeno. Radovi novijih ruskih učenjaka, M. Speranskoga, V. Istrina i konačno A. Šahmatova bacili su svjetlost na taj star: spomenik ruske književnosti⁵.

Povjestna zbirka poznata pod imenom „Русскій временникъ“ ili „Костромская лѣтопись“, koja je bila izdana dva puta u Moskvi, g. 1790. i 1820., prema iztraživanjima ruskog akademika A. A. Šahmatova⁶, predstavlja u svojoj bitnosti *Ijetopisni zbornik ruskih dielova, izvađenih iz prve*

temeljne redakcije Hronografa. Prvobitna redakcija »Russkog Vremennika« potječe tek iz god. 1533. Podloga mu je po Šahmatovu Hronograf prve redak-

¹ Ovaj članak bio sam dovršio g. 1955., ali nije mogao izaći one godine, kad se navršilo 550 godina od kosovskoga boja. Dotle je prof. N. Radojčić u »Starinaru« objavio razpravu s naslovom „Савремене вести о Косовској битци код руског путописца Ђакона Игнатија“ Starinar XII 47—54. Beograd 1937, u kojoj je obradio skoro isti predmet.

² И. Руvaraц, О Кнезу Лазару, (KL). Novi Sad 1887, 424—5 i F. Rački, Вој на Косову. Rad. 97. 35. Za ovom pretpostavkom Ruvarčevom ide i Drag. Kostić u razpravi Miloš Kopilić Kobilic-Obilic u Revue Internationale des études Balcaniques, Beograd 1954. I. 252.

³ Mitropolit moskovski Pimen, da bi ojačao svoj položaj u ruskoj crkvi, odlučio je g. 6897. = 1389. po treći put ići u Carigrad.

cije. Kasnije je ta redakcija iz g. 1533. bila na razne načine prerađivana i nadopunjavana. Zadnja preradba učinjena je možda tek u XVIII. stoljeću. Prema tome bila je zadaća sastavljača »Russkog vremennika« izvaditi iz osnovnog Hronografa ruske članke, a izdvojiti grčke i srbske dielove. Ovaj svoj zadatak izvršio je on primjetljivom dosljednošću. *Pošto je u prvu osnovnu redakciju Hronografu ušlo i »Hoždenije« mitropolita Pimena, sastavljeno od Ignatija, to ga nalazimo i u »Russkom vremenniku«, kamo je bilo preneseno iz toga Hronografa⁷. Prema tome, ponavljamo, bio je »Russki vremennik« prvi put sastavljen tek u prvoj polovici XVI. stoljeća, a tekst »Hoždenija« bio je u nj unesen iz Hronografa prve, osnovne redakcije.*

* * *

Ako, dalje, sravnimo tekst opisa Kosovskog boja u »Hoždeniju« u »Russkom vremenniku« (izdanje 1790.), koji je proučavao Ruvarac, s tekstom opisa istoga boja u drugim redakcijama istoga »Hoždenija«, na primjer u redakciji navedenoj od N. Karamzina u njegovoj »Istoriji Gosudarstva Rossijskago⁸, ili u štampanoj od I. Saharova u njegovim Skazanjima Russkago naroda⁹, ili na posljedku u redakciji, koju je g. 1887. kritički izdao Sergije V. Arsenjev u Pravoslavnom Palestinskom zborniku,¹⁰ opazit ćemo među njima bitne razlike.

Veliki knez moskovski Dimitrije Ioanović (1365—1389) iz političkih razloga nije odobravao ovo putovanje i protivio mu se. U proljeće 1389 g., uz pratnju brojnih crkvenih dostojanstvenika i monaha, među kojima su bili smolenski episkop Mihailo i njegov pratilac Ignatije, krenuo je Pimen iz Moskve na put. Na žalost, nemamo točnih podataka o rečenom Ignatiju, koji je nama ostavio opis toga puta. U »opisu Soluna i Atosa« nazvan je on »Ignatije Smolnjanin«. Da je bio zaista rodom iz Smolenske kneževine, potvrđuje njegova blizina vladici Smolenskome Mihailu, neki zapadnoruski provincijalizmi i najzad, točniji i detaljniji opis povjestnih događaja u Smolenskoj kneževini. I. Saharov („Сказанія русскаго народа“) pogriješno zove Ignatija »dakon«, drugi pak »ijerodakon«. S. Arsenjev, koji je priredio znanstveno-kritičko izdanje »Hoždenija« Ignatijeva (С. В. Арсеньевъ. Хоженіе Игнатія Смолнѣнина, Православный Палестинскій Сборникъ. С Петербурга 1887. т IV вып. 3 I-XI и I-45) nije našao potvrdu o ovom njegovom crkvenom naslovu. Arsenjev predpostavlja, da je Ignatije zaista bio podrijetlom iz Smolenske oblasti, da je u mladosti bio u vojnoj službi, kasnije

primio monaški čin i, kao dobro pismen čovjek, bio bliz episkopu Mihailu. Zajedno s njim otišao je bio Ignatije g. 1389 iz Rusije u Carigrad, gdje je ostao sve do 1395. Između 1395—1395 pohodio je Jerusalem, a od 1396 bavio se na Svetoj Gori, gdje je vjerojatno i preminuo 1405.

⁴ Oprezni i kritički Ruvarac ipak je ovu svoju predpostavku uvjetovao rječima: „ако дакле исписано из Рускога Временика место садржи речи рускога Ђакона Игњатија без примесе“ (KL 424).

⁵ А. А. Шахматовъ, *Къ вопросу о происхожденіи хронографа*, Сборн Отд. русск. яз и сл. Имп. Акад. Наукъ, СПб. 1899, LXVI, No 8, 1—121.

⁶ *Šahmatov*, 42—57.

⁷ *Иб.* 26—27 и 48.

⁸ Н. Карамзинъ, *Исторія Государства Россійскаго*, V, прим. 133.

⁹ И. Сахаровъ, *Сказанія русскаго народа*, СПб. 1849, т. II, кн. 8, стр. 99.

¹⁰ Arsenjev, о с. 5—6. Sergej Vasiljevič Arsenjev, ruski diplomata i učenjak, za svoje službe u Generalnom konsulatu u Jerusolimu surađivao je u izdanjima Russkog Imperatorskog Palestinskog Obsčestva. Kasnije je

Prvi opis u Russkom vremenniku (izdanje 1790.) detaljniji je i obširniji. Evo, kako on glasi:¹¹

....„Таже отуду (od Pandoraklije) поидохомъ ко Царюграду въ сандалияхъ въ четвртокъ на рождество Іоанна Предтечи (24 јуна); и наутріе въ пятокъ (25 јуна) пловуще, минухомъ Діополь градъ; въ суботу-же (26 јуна) обѣдахомъ на усть рѣки Сахара, — въ недѣлю-же (27 јуна) минухомъ градъ Даенузій и Карөію градъ. Таже пловуще приидохомъ во градъ Астравію, и тамо пребыхомъ, пытающе вѣсти о Амуратѣ царѣ: бѣше бо въ Турской державѣ, и мятежъ бысть велій и смущеніе много: бѣше бо преже насъ турскій царь Амуратъ пошелъ ратію на Сербскаго царя Лазаря, и слышано бысть, яко на суймѣ¹² обоу убиша. Преже Амурата царя убилъ лестію вѣрній слуга Лазаревъ, именемъ Милошъ, и въ той часъ Турки поставиша царемъ Баозита, сына Амурата царя, и паки Турки перевозмогоша, и яша Сербскаго царя Лазаря руками, и князей его, и воеводъ его, и бояръ его, и слугъ, и все воинство его; овѣхъ избиша, овѣхъ же руками яша. Повелѣжъ Баозитъ царь Турскій Сербскаго царя Лазаря мечемъ посѣщи. Бысть же сія битва въ лѣто 6897 на мѣстѣ зовомое Косово, и убоявшесь мятежа и пусти Пиминъ митрополитъ черньца Михаила, а Михаилъ епископъ смоленскій меня Игнатія“....

U tri ostale redakcije opis je u suštini kraći, ali je dodana posebna „повѣсть объ Амуратѣ и о битвѣ на Коссовомъ полѣ“, uzeta od Konstantina Kostenskoga. Prvi opis, kako vidimo, daje točno ime Lazareva sluge i druge neke potankosti, no ove ne sadržavaju ništa originalnoga i sve se mogu izvesti iz Konstantinova »Žitija despota Stefana.« Drugi kraći opis, pošto je iz njega izdvojeno pričanje o Amuratu i Kosovskom boju, kako su to učinili Popov i Arsenjev¹³, predstavlja jamačno onu prvotnu redakciju kratke bilješke o Kosovskom boju, koju je u svoje »Hoždenije« unio Ignatije na temelju onih kratkih podataka, što ih je bio sabrao mitropolit Pimen u Astraviji. Evo, kako glasi taj osnovni prvotni tekst Ignatijev u Arsenjeva:¹⁴

bio carski poslanik u Norveškoj. Žena jednoga od osnivača Pal. Obščestva, a kasnije, generalnog sekretara toga društva Vasilija Nikolajeviča Hitrovo (1854—1903) Sofija Domenikovna Hitrovo štampala je francuzki prievod »Hoždenja« Ignatijevog u svom djelu *Itinéraires russes en Orient* (Genève 1889) S. Hitrovo, budući italijanskog podrijetla, poslužila se redakcijom S. Arsenjeva.

¹¹ Kako nisam mogao doći do starih izdanja R. Vremennika, ni do rukopisa u originalu, citiram ovaj pasus po Ruvarcu (KL 425—4). U zagradama su razjašnjenja, dodana od samog I. Ruvarca.

¹² „На суймѣ“ (ne sa vel. slovom »С«), to jest u bitci, u okršaju. Ispor. *В. Срезневскій, Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памяшникамъ*, т.

IV, столб. 614 (5 примjera iz ljetopisa, svi u lokativu).

¹³ *И. Поповъ, Обзоръ хронографовъ русской редакцији*, вып. II, 50—51, Moskva 1869; Arsenjev, oc, str. III. Sada je teško ustanoviti, tko i kada je dodao Hoždeniju Ignatijevu ovu priču. Mogao je to učiniti i sam sastavljač Hronografa, a mogao je i netko drugi. Svakako to nije mogao učiniti Ignatije (+ 1405), jer je Konstantin Kostenski pisao Žitije despota Stefana tek g. 1431.

¹⁴ *Arsenjev*, 5—6. Arsenjev je proučio tekst Hoždenija po 16 raznih rukopisa i izdao ga prema »Sofijskom« kodeksu (XVI st.), koji se prije čuvao u Novgorodskoj Sv. Sofiji, a kasnije bio prenesen u Petrograd u Duhovnu (Bogoslovsku) Akademiju (N 1464 in 4°, ukupno 302 f.), Varijante drugih ruko-

.... „Въ 5 день¹⁵ въ Четвертокъ възвѣя вѣтръ съпротивенъ (зѣло) и поведе ны (по морю) въ лѣвую страну къ Синопу (граду), и впадохомъ въ лимѣнь близъ града Синопа (и нѣдѣи възъ града Синопа излѣзше постѣтиша насъ и пищею и виномъ угостиша добръ), и ту пребыхомъ 2 дни. И възвѣя добръ и покосенъ вѣтръ, и поплыхомъ близъ брега (града). Бяху же ту горы высоки и вполъ тѣхъ горъ стирахуся (закрывахуся) облаци, (преходяще по воздуху. Тажъ оттуду мало пришедше сице подъ тѣми же горами), и противу града Амастра¹⁶ загонѣхомъ къ Петрову дни. Вторникъ (и сице въ токъ пловуще) минухомъ Понторакию¹⁷, въ Среду възвѣя вѣтръ съпротивенъ (зѣло и паки) възвратихомся въ Пандоракию и пребыхомъ 9 дни. Ту есть церковь святаго Θεодора Тирона, ту и мученіе его бысть, въ нейже и гробъ его. И оттолѣ поидохомъ въ сандалиахъ къ Царюграду на Рожество Іоана Предтечи.¹⁸ И на утрѣа въ Пятокъ¹⁹ минухомъ Диополь²⁰ градъ. Въ субботу²¹ обѣдахомъ на устьи рѣкы Сахара.²² Въ недѣлю²³ минухомъ градъ Дафнусію²⁴ и Карфію²⁵ и придохомъ въ градъ Астравію.²⁶ И ту постоя митрополитъ, пытая вѣсти о Амаратѣ. Бяше бо Амаратъ пошелъ ратію, на сербьского князя Лазаря и бысть вѣсть: убиша бо на суймѣ¹² обою, и Амората и Лазаря. (Сице убо намъ повѣдаша гражане.) И убоявьшесь мятежа, занже бѣяхомъ въ Турьской державѣ, и отпусти²⁷ (Пименъ) митрополитъ черныца Ми-

pisa označio je Arsenjev u notama. Naveli smo tekst prema Sofijskome kodeksu; u zagradama su varijante i dopune iz drugih rukopisa, ponajviše iz rukopisa I. Saharova.

¹⁵ Peti dan po izlasku putnika kroz Kerčki tjesnac u Crno More i jedanaesti dan poslije nedjelje Svetih otaca (prve poslije Spasova). Uzkrš 1589 g. bio je 18. travnja, Spasovdan 27. svibnja, nedjelja Svetih otaca — 30. svibnja. 11. dan pao je u četvrtak 10. lipnja 1589. Ignatije je dakle saznao vesti o Kosovskom boju na svom putu u Carigrad, a ne na povratku iz Carigrada, kako je pogrešno mislio Rački, o, c. 35.

¹⁶ Amastra je Amastris na južnoj obali Crnog mora.

¹⁷ „Понтораклия“ i „Пандораклия“ to je Pontheraclieia, Heracleia Pontica, Heraclea Ponti, turski Eregli. V. Leunclavius, *Historiae Musulmanae*, onomasticon prius, Francofurti 1591, 855 i 863. Putnici su prošli Pandorakliju u utorak 15. lipnja.

¹⁸ Rodenje Ivana Krstitelja, četvrtak 24. lipnja.

¹⁹ 25. lipnja.

²⁰ Диополь, Diospolis, turski Aqšeher.

²¹ 26. lipnja.

²² Сахара, rieka Sakaria, Sangarios, Sakkarı, turski Saqarja.

²³ 27. lipnja.

²⁴ Дафнусія, Daphnusia = Thynias kod Ptol. Plin., izd. V. Ramsay, f. 182.

²⁵ Карфія, Carthia, Carpia (= Κάρθη Κάρις), Carpi, turski Kirpe.

²⁶ Градъ Астравія је непознато мјесто. Нје означено ни у збирци старих морских мапа XIV. и XV. ст. (Isp. A. Nordenskiöld, *Periplus*, Stockholm 1897, F. 32 i dalje). Prof. briselskog sveučilišta Ern. Honigmann priopćio mi je ljubazno, da bi to, po njegovom mišljenju, mogao biti neki grad na rijeci Ἀράνας gdje je Konstantin V. g. 761—62 naselio 208.000 Slovena *δραβηστανοί ἐν Οπζίσιον* V. Theophanis, *Chronographia*, izd. K. Boora, Lipsiae 1883, 432, Nicephor, izd. K. Boora, Lipsiae 1880, 68—69 i Const. Porphirogeneti *De ceremoniis* II, 45. Astravia izpor. slav. ostrvo, ostrov.

²⁷ Radi alarmantnih vesti o tursko-srbskom ratu mitropolit Pimen, episkop Mihail i iguman Spaskog manastira u Moskvi Sergeje Azakov nijesu htjeli nastaviti put u Carigrad ladama (sandalijskama) duž morskog obale turske, nego su ostali sami u Astraviji, a pred sobom su poslali trojicu svojih pratilaca, možda zato da bi obavijestili carigradske vlasti o putovanju mitropolitovu i tražili za nj zaštitu. Kako se vidi iz daljnega pričanja, Ignatijeva, Mihail je stigao u Ca-

хаила (ко Царюграду), а владыка (Смоленскій) Михаилъ мене Игнатія, а Сергій Азаковъ (архимандритъ Спасскій) своего чрънца. И поидохомъ отъ Астравіи въ Недѣлю²⁸ предъ Петровымъ днемъ. На утріа поидохомъ отъ Фили²⁹ и минухомъ Риву³⁰ и приидохомъ къ устью³¹ и минухомъ Фонарь.³² Вѣтру же добру суцу велми, и приспѣхомъ въ Царьградъ съ радостію неизреченною. Въ Понедѣльникъ канонъ (= канунъ) Петрову дни³³ въ годъ (= време) вечерни придоша къ намъ Руси, живущи ту, и бысть обоимъ радость веліа. И ту ноць пребыхомъ въ корабли, на утріа же (мѣсяца Юня въ 29 день) въ самый праздникъ святыхъ Апостоль (Петра и Павла), благодаряще Бога, внидохомъ въ градъ (Константина)“!...

U poređujući potanje tekst opisa Kosovskog boja u različnim redakcijama »Hoždenija«, konstatujemo, da se u Russkom Vremenniku Lazaru daje naslov »car«, a kod Arsenjeva »knez«; da su u Russkom Vremenniku točno označeni i samo mjesto boja (»мѣсто зовомое Косово«) i momenti ubijstva Muratova i zarobljenja i smrti Lazareve. Za te sve detalje tekst redakcije Arsenjeva ne zna. Pa i sam datum boja u Russkom Vremenniku („Бысть же сія битва въ лѣто 6897“) čini se, da je bio interpoliran mnogo kasnije.

Iz svega rečenoga izlazi, da je redakcija opisa Kosovskog boja u Russkom Vremenniku kasnija i da je u nju, između ostalog, uneseno i ime sluge Miloša; i sam knez Lazar od kneza uzdignut je na cara³⁴ i dodati su svi ostali detalji. Sasvim je razumljivo, da u turskom anatolskom gradiću Astraviji, gdje je Ignatije Smolnjanin proboravio samo jedan dan i to 27. juna 1389. g., ruski hodočastnici nijesu mogli doznati nikakvih osobitih potankosti o tom ratnom događaju već na dvanaesti dan iza njega. Morali su se zadovoljiti samo općim najkraćim viestima, koje su doznali po svoj prilici od Grka, jer s mjestnim Turcima u onim danima »smutnje i meteža«, koji se očekivao, jedva bi tko od njih mogao i smio bio povesti razgovor o tom predmetu.

No kome treba pripisati ovu kasniju preradbu Ignatijeva opisa kosovskoga boja u Russkom Vremenniku, ili točnije, po Šahmatovu, još u Hronografu prve redakcije, iz kojega je bila prenesena ta preradba u Russki Vremennik? Najveća je prilika uzeti, da je tu preradbu teksta izvršio sam sastavljač osnovnog Hronografa prve redakcije. Ovaj sastavljač bio je već uveo u tekst svoga Hronografa opis Kosovskog boja po Konstantinu Filozofu, dodavši isto tako i u njega ime Lazareva sluge »Miloša«.³⁵

riograd prv 16. srpnja. Mitropolit Pimen obolio je na putu i umro 10. rujna u Halkedonu (Qadiköj), malom mjestu na Anadoljskoj obali Mramornog mora, prema starom Saraju stambulskom.

²⁸ 27. lipnja.

²⁹ Фили, turski Chile (?).

³⁰ Riva, turski Riva.

³¹ K ulazu u Bosfor.

³² Fonar, svjetionik na Anadoljskoj obali kod ulaza u Bospor.

³³ Ponedjeljak. 28. lipnja.

³⁴ Promjena Lazareva naslova knez u car mogla se u R. Vremenniku dogoditi ipak i kasnije za moskovskih careva. U samom Hronografu Lazar se zove svuda još »veliki knez«, prema tadanjem naslovu velikih knezova moskovskih. Хронографъ 1512 г. *Полное собраніе русск. лѣтописей*, СПб. 1911, str. 418. U svim rukopisima Hoždenia, koje je proučio Arsenjev, Lazar se izpravno zove knezom.

³⁵ Da su u osnovnom Hronografu zaista bila dva različna opisa kosovskog boja, kao

Ruvarac je već prvi opazio (KL 227), da Konstantin u životu Stefana Lazarevića, opisujući Kosovski boj, nije dao ime kneza Lazara i Miloša i »da je tek sastavljač Hronografa uneo u tekst ova imena«. Konstantin je, prema prof. N. Radojčiću,³⁶ opisao sultanova ubicu »klasično jednostavno«:

....„нѣкѣто благороднь зѣло и своѣмоу господиноу вѣрнь.“....

Iztraživanja A. Šahmatova pokazala su, da je prvu osnovnu redakciju Hronografa sastavio g. 1442. u Trojičko-Sergijevskoj lavri blizu Moskve neki *Sloven* s Balkanskog poluotoka, vjerojatno „ерьмонахъ Пахомій Сербинъ“, inače zvan »Pahomij Logofet«,³⁷ koji je malo prije toga došao bio iz Svete Gore u Rusiju.³⁸

Nije poznato, gdje je i kada pisao svoje Hoždenije Ignatije. Zna se samo, — kako smo to već gore zabilježili,³⁹ — da se sa svoga puta nije vratio u otadžbinu. U Carigradu ostao je dakle do g. 1393., zatim je otišao na Božji put u Jerusalem (između 1393. i 1395.). Vrativši se s groba Gospodnjega, od g. 1396. nastanio se na Svetoj Gori i umro je (na Svetoj Gori) po svoj prilici g. 1405. Tako je jeromonah Pahomije mogao upoznati Hoždenije Ignatijevo još na Svetoj Gori (gdje je ono, vjerojatno, i bilo napisano), i čak donijeti kakav priepis toga djela u Moskvu. Lahko je moguće da je i »Život despota Stefana«, — koji je Konstantin dovršio bio g. 1431., — također u priepisu donio u Rusiju isti Pahomije⁴⁰.

Da razumijemo ciljeve i težnje jeromonaha Pahomija, koje su ga potakle, da se u svom Hronografu dva puta s pažnjom vrati ka Kosovskom boju, pokušat ćemo shvatiti ličnost ovoga monaha Srbina iz sredine XV. stoljeća i osvietliti epohu i okolnosti, u kojima je tada živio i radio u Rusiji.

* * *

da potvrđuje indirektno Nikonov ljetopis, gdje se također ovaj opis ponavlja dva puta. Prvi je pod godinom 6897 = 1388 (iz Hoždenija?), drugi pod g. 9600 = 1391 (doslovce iz teksta samog Hronografa). Vidi *Никоновская лѣтопись, Полное собраніе русск. лѣтоп.* IX., 98 i 149. СПб. 1897. Sr. također Popov oc, 50.

³⁶ Radojčić, *Kosovski Boj*, Njiva 535. Ljubljana 1921.

³⁷ *Šahmatov* o. c. 64—86. Ova Šahmatovljeva pretpostavka nije bila kasnije ni od koga oborena i sada se smatra primljenom u nauci. Упор. А. Шахматовъ, *Общегорусскіе лѣтописныя своды XIV—XV вв.*, Журналъ Минист. Нар. Просв 1907 г.

³⁸ Тоčno vrijeme dolazka Pahomijeva u Rusiju nije utvrđeno. Jasne tragove njegova prebivanja ondje vidimo tek od g. 1445. R. Grujić stavlja njegov dolazak u g. 1458., A.

Ljaščenko u 1440. Isp. *I. Nekrasov, Pahomij Serb, pisatelj XV. st.* Записки Имп. Новоросс. Унив. Одесса, 1871. VI, 32—33. Šahmatov o. c. 80; *Grujić Pahomije Srbina*, Stanojevićeva Nar. Enc. III 515; *Ljaščenko, Enciklop. Brockhaus-Efron* XXIII 58.

³⁹ Bilj. 5 i VI. *N. Peretc, Enciklop. Brockhaus-Efron*, XII A, 782—5.

⁴⁰ Dobro je poznata činjenica da su predstavnici pravoslavnog klera, dolazeći kroz vjekove iz Turske u Rusiju, donosili na dar brojne rukopise, poglavito vjerskog sadržaja. Ovaj stari običaj sačuvao se bio do našega vremena. G. 1915 došao je u Petrograd na proslavu 500 godišnjice kuće Romanova antihijski patrijarha Grigorije, koji je također donio caru Nikoli II. brojne stare rukopise velike povjestne vrijednosti. *St. Dimitrijević, Grada za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblioteka*. Spomenik LIII 165.

Pahomijev dolazak u Rusiju pada u vrijeme teških događaja u njegovoj otadžbini. Propadanje srbske države, triumfi islama u krajevima nedavno tako još moćne srbske despotovine. To je bilo, po prilici, u vrijeme prvog pada Smedereva u ruke Murata, turskog osvajača srbskih zemalja do Dunava i biega despota Đurđa u inozemstvo. Sve te nedaće odjekivale su teško na Svetoj Gori, odakle je Pahomije bio poslan u ruske zemlje. Sveta Gora bila je oaza, koju su poštedjeli islamski osvajači, gdje se uporedo sa vjerom gojila slobodno ljubav k nesrećnoj otačbini i osjećanje za ranjeni narodni ponos.

Što nalazi Pahomije na svom dolazku u Moskvu? Rusiju potlačenu sličnim jarmom, tatarskim. Istina, u to vrijeme podanstvo moskovskih knezova Zlatnoj Ordi bilo je već gotovo samo nominalno i praktično se izražavalo samo darovima i haračem, koje su slali hanovima, no ponižavajuća zavisnost jednako je postojala. Po Pahomijevu dolazku u Moskvu nastaje teška borba sa novostvorenim Kazanskim hanstvom, kojim su vladali hanovi Ulugh-Mahmed i za njim sin njegov Mahmudek. G. 1458. Ulugh-Mahmed provalio je u Moskvu. Same priestonice nije uzeo, ali je razorio Kolomnu i druge gradove. Vasilije II. tražio je spas u bjehu. Počele su se duge pripreme za rat s Kazanom. Trčanja Kazanaca nastavljaју se. G. 1445. Vasilije se na posljetku diže na Ulugh-Mahmeda, no 6. lipnja blizu Suzdalja han podpuno potuče velikoga kneza, koji pade Tatarima u robstvo. Tek 26 mjeseci kasnije izbavi se robstva teškim odkupom⁴¹. Svi ti događaji sjećali su Pahomija na slične nesreće njegove otadžbine. Radi toga ruske nevolje diraju ga jamačno dublje i on ih nehotice upoređuje⁴² sa svojima. Po književnim djelima, koja su nam ostala od Pahomija Logoteta, možemo donekle suditi o njegovu »političkom« radu u Moskvi. Osim hagiografije i historiografije, njegov književni rad bio je upravljen i na buđenje u samom knezu Vasiliju II. »Temnom« (Sliepom) i u višim moskovskim krugovima narodnog ponosa i svijesti o svojoj snazi.

⁴¹ Hronograf 1512 g., 455—6. Encyclop. de l' Islam (EI) II 887. E. Zambaur. *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l' Histoire de l' Islam* I 249. Hancvre 1927. Н. Пешровъ, *Историч. взглядъ на взаимныя отношенія между сербами и русскими въ образованіи и лишерашурѣ*. Труды Кіевск. Духовн. Акад. XI, 1876, стр. 26—28.

⁴² Pahomije, jedan od prvih balkanskih Slavena, koji su došli u Rusiju, kao da je učinio početak onim periodičkim putovanjima pravoslavniх duhovnika bugarskih i srbskih, koji su u sljedećim stoljećima sa Balkana pohadali Treći Rim. Već po sjajnoj pobjedi nad Tatarima Dmitrije Donskoga na Kulikovu polju g. 1280, rodila se među suvremenicima ideja, da je Bog Moskvi odredio zadatak, da brani kršćanski svijet od

nevjernika i da mu bude zaštita od nečastivih Agarjana. Vrijeme, kad je pravoslavni balkanski svijet pritislo najteže robovanje turske, Rusiji je donielo obnovu političkog života. Svojim dolazkom u Moskvu, mitropolit Kiprijan Camblak i jeromonah Pahomije otvaraju one tradicionalne odnose, nadahnute simpatijom prema pravoslavnom svijetu na Balkanu, koji se kao crvena nit viju od tada čitavom povjestnicom ruske države. Isp. *Ив. Малышевскій, Характеристика участливыхъ отношеній Россіи къ славянамъ въ историческомъ развитіи ихъ отъ начала до настоящаго времени*. Кіевъ, 1893, 1—31. В. Мошин, *Трѣи Рим и јужни Словени*, Руско-југословенски алманах, Панчево, 1934, 51—64.

Kao Bugarin Kiprijan Camblak, mitropolit moskovski (1390.—1406.), koji je usrdno podupirao Vasilija I., oca Vasilija Sliepoga u njegovoj spoljnoj politici (u odnosu prema Bizantu, a i u borbi s Tatarima), uvjeravajući ga o moći i snazi velikoga kneževstva moskovskog⁴³, tako sada Pahomije dokazuje njegovu sinu, da je dužan postati car i nastojati dati teorijsku podlogu razvoju i ekspanziji moskovske kneževine. Za jeromonahom Simeonom Suzdaljskim, koji je g. 1439. bio s mitropolitom kijevskim Isidorom na crkvenom saboru u Ferrari, Pahomije tvrdi, da je tobože sam grčki car Joan Paleolog priznao moskovskome knezu pravo na carski naslov⁴⁴. U drugom svom djelu trudi se Pahomije dokazati, da su moskovski knezovi zakoniti nasljednici carske vlasti po svome srodstvu s carem Augustom, i po tobožnjoj predaji carskog dostojanstva Vladimiru Monomahu od grčkoga cara Konstantina⁴⁵. Takva sviest i uvjerenje o vlastitoj snazi bile su potrebne slabiću Vasiliju Sliepomu, družini bojarskoj i duhovnicima za čvrstoću u spoljnoj politici, najprije, dakako, za izvojevanje crkvene nezavisnosti od patrijarha bizantskog, a poslie, očevidno, i za borbu sa vanjskim neprijateljem.

Treba upozoriti, da se Pahomije prema svojoj snazi i izkustvu trudio, sudjelujući i u toj borbi s islamskim zavojevačima, hrabreći ruski narod na odpor⁴⁶. Tako on bilježi u svojim djelima legendarnu epsku priču o pogibiji u Ugarskoj strašnoga za Rusiju, groznoga i zloglasnoga Batyja, kojemu se tobože usudio oduprijeti ugarski kralj i, ustavši, pogubio ga⁴⁷. On preobrađuje iznova i proširuje stari životopis svetoga kneza Mihaila Černigovskoga, opisujući potanko njegovo kršćansko junačtvo i mučeničku smrt u poganskoj Ordi⁴⁸. Za moralnu pouku Rusima unosi Pahomije u svoj Hronograf, između drugoga opširnog materijala o srbsko-turskim odnosima⁴⁹, i pripoviedanje o Kosovskom boju, izlažući ga potanko i ponavljajući ga, kako smo to gore predpostavili⁵⁰, u tu svrhu, šta više dva puta. Junačka borba kneza Lazara sa

⁴³ U »*Životu moskovskog mitropolita Petra*« Kiprijan, na primjer, pokazuje na veliko značenje Moskve za Rusiju, jer je ondje svanula zora za oslobođenje Slovena od islama. U svojoj »*Stepennoj knjizi*« Kiprijan veliča Rusiju na patriotski način. O ulozi mitropolita Kiprijana u Rusiji vidi: *Petrov*, o. c. 28—29 i *Nekrasov* o. c. 10—11.

⁴⁴ U djelu: *Слово избрано ошъ Св. писаній, еже на Лашыню*.

⁴⁵ U djelu: *Сказаніе о князехъ Владимірскихъ*.

⁴⁶ Do sada nije bilo posvećivano dosta pažnje odnosu Pahomija prema islamu i njegovim doživljajima u Rusiji u vezi sa tragičnim događajima srbsko-turske borbe u njegovoj otadžbini. Upor. *Nekrasov*, 73—75.

⁴⁷ U Hronografu i u hagiografskom dielu: *Сказаніе о Михаилѣ Черниговскомъ*. Batyj

(Batu-chan) umro je prirodnom smrću oko g. 1255 (El. I, 699—700).

⁴⁸ Pahomije iztiče napose tragične momente pogubljenja kneza Mihaila u Ordi: kuša ih ocrtati što slikovitije i dramatičnije: iztiče nepckolebljivost i neustrašivost kneževu u pravoslavnoj vjeri i ironično govori o Tatarima. *Nekrasov* 73—75 i 95.

⁴⁹ U ovoj svojoj tendenciji Pahomije ide upravo za Konstantinom filozofom, koji se, također u žitiju Stefana Lazarevića mnogo bavi odnosima srbsko-turskim. To je bio također tribut vremenu. Upor. Stanojević, *Biographie Stefan Lazarevič's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*. Archiv. f. slav. Philol. XVIII, 410 Berlin 1896.

⁵⁰ V. str. 227.—8. i bilj. 55. Svakako je moguća i druga pretpostavka, da je izvorni Igna-

vojujućim islamom i hrabro djelo srbskog junaka, koji je za cieniu svog života ubio moćnog sultana, mogli su u to vrijeme služiti Rusima kao svietao primjer samopožrtvovanja u budućoj borbi s Kazanom. Sjetimo se, da je Pahomije sastavljao svoj hronograf g. 1442., u jeku zaošttravanja odnosa sa hanom Ulugh-Mahmedom. Shvatljivo nam je sada, zašto je Pahomije u svome tekstu kneza Lazara uzvisio na velikog kneza i čak na cara³⁴. Nepoznatoga anonimnog junaka Konstantinovog on sad točno naziva »Milošem«. Frazu đakona Ignatija: ...,И убоявшесть мятежа, занже бѣяхомъ въ Турьској державѣ“... Pahomije parafrazira: ...,бѣше бо въ Турьској державѣ, и мятежъ бысть велий и смущение много“.... Drugim riečima, bojazan ruskih Božjih putnika od mogućih smutnja Pahomije je pretvorio u činjenicu tih meteža i nereda u Turskoj poslie Muratove smrti. Ovo potonje je bolje odgovaralo i suvremenim prilikama u Moskovskoj Rusiji i osjećanjima samog Pahomija, komu je kosovski boj bio slavna stranica u povjesti srbskoga naroda!

Tako nam se prikazuju lični doživljaji i težnje ovoga srbskoga monaha u Moskvi. U povjesti ruske književnosti smatrali su Pahomija obično samo kao službena pisca, koji je svoja djela pisao po nalogu, prilagođivao se ukusu svojih naručitelja i prema mjestu svoga boravka izticao sad moskovski, sad novgorodski patriotizam⁵¹. Ova ocjena neće biti sasvim pravedna. Srbin, politički emigrant⁵², proživljavao je Pahomije u Rusiji nanovo tešku borbu kršćanske države sa islamskim osvajačima. S toga valja priznati i znatan dio iskrene lične note i interesovanja u njegovu književnom radu. To nam još vjerojatnijim čini sličan rad u Rusiji spomenutoga Bugarina Kiprijana. Balkanski Sloveni, koji su u svojoj otadžbini proživjeli tešku i kobnu borbu za narodni obstanak, toplo su osjećali s ruskim narodom, koji se isto tako teško borio za svoj politički život. Ako Pahomije nije uvijek postojan u svojim nazorima među Moskvom i Novgorodom, od njega kao tuđina i ne može se zahtievati podpuno razumievanje i neposredno učešće u zamršenim domaćim ruskim borbama⁵³.

Da resumiramo sve gore navedeno:

1. Predpostavka I. Ruvarca o starini i suvremenosti opisa Kosovskog boja u »Hoždeniju« Ignatijevu, sadržanom u *Russkom Vremenniku*« nije se potvrdila daljnim istraživanjem.

tijev opis Kosovskog boja interpolirao i pre-radio kasnije sam sastavljač *Russkog Vremennika*. Ali se čini, da je to prije mogao učiniti sam Pahomije, jer je s vremenom zanimanje Rusa za događaje XIV. stoljeća očito moralo opadati.

⁵¹ Upor. *Келшуяла, Курсъ исторіи руской литературы*, Часть I, кн. 2, 312--315 и 354--368, СПб 1911.

⁵² Evo kako se u Hronografu opisuje život Srba emigranata u inostranstvu: »Pogiboše i domovinu svoju izgubiše, te se potu-

caju po tuđim zemljama; zaista biedni i kukavni i mnogo plaćući i suza je dostojno, prekoravani, vriedani i popljuvani«. Drugi je bio položaj Pahomijev u Rusiji, gdje je on kao književnik i dobar stilista bio svuda rado i toplo priman.

⁵³ Pahomije i sam u svojim djelima koji put priznaje svoj emigrantski položaj i moli oproštenje, što se, kao tuđin, mieša u unutarnje stvari, koje se tiču samo ruskog naroda. Upor. Petrov 51--55 i Nekrašov 85,

2. Kasnije ruske studije ustanovile su, da je »Russki Vremennik« sastavljen tek u prvoj polovici XVI. st. i da je »Hoždenije« Ignatijevo u njega prepisano iz Hronografa prve redakcije, koju je g. 1442. sastavio neki balkanski Sloven, vjerojatno, jeromonah Pahomije Srbin, zvan Pahomije Logotet.

3. Pahomije Logotet, umetnuvši u svoj Hronograf, izmijenio je i dopunio izvorni kratki Ignatijev opis Kosovskog boja, koji se osniva na ustmenim svježim viestima, sakupljenim dvanaest dana iza razboja (27. juna 1389. g.) u turskom gradiću Astraviji na crnomorskoj obali Anatolije. Između ostaloga Pahomije je interpolirao i ime Muratova ubice, kojega zove »Milošem«.

4. Osim ovoga prvoga opisa dao je Pahomije u svom Hronografu na hronološki odgovarajućem mjestu još i drugi opis istoga boja. Ovaj pak opis sastavio je Pahomije po Konstantinovu »Žitiju Stefana Lazarevića«. I ovdje je on sam interpolirao u tekstu ime Muratova ubice.

5. Pahomije, davši dva puta u svom Hronografu opis toga znamenitog boja, upoznao je tako svoje ruske čitaoce, koji su u to vrijeme stradavali pod jarmom Zlatne Orde i čestih trčanja Tatara iz novoustrojenog Kazanskog hanstva, sa herojskom borbom srbskoga naroda s Turcima i junačkim djelom jednoga svoga zemljaka, koji je ubio silnoga cara Murata.

Odakle potiču te Pahomijeve interpolacije? Iz kog je izvora crpao taj inok Svetogorac svoje nove precizne, ali vrlo kratke podatke o ubici cara Murata?

To su pitanja, na koja mogu odgovoriti samo daljna iztraživanja.

Ovdje ipak držim potrebnim, da istaknem još ovo:

I u dalekoj Moskvi — (to znači izvan svake opasnosti za indiskreciju pred Turcima) — znao je inok Pahomije u svome Hronografu za radoznale ruske čitaoce opisima Kosovskog boja, Ignatijevu i Konstantinovu dodati stvarno jedino ime ubice Muratovog, bez ikakvih drugih pojedinosti o njemu.

Ova činjenica u vezi sa jednakim pomanjkanjem i kod turskih najstarijih ljetopisaca svakih detalja o samom ubijstvu i ubici⁵⁴ predstavlja za proučavanje Kosovskog boja svakako bitan prilog.

R é s u m é.

PACÔME LE LOGOTHÈTE — INTERPOLATEUR DES RÉCITS RUSSES ET SERBES DE LA BATAILLE DE KOSSOVO

Les circonstances authentiques du meurtre du sultan Murad, lors de la bataille de Kossovo (1389) ainsi que l'identité de son assassin ne sont pas encore entièrement établies et restent, quant à certains détails, bien énigmatiques encore. L'historien serbe Hilarion Ruvarac, qui n'épargna pas ses

⁵⁴ Isp. Olesnicki: *Turski izvori o Kosovskom boju*, Glasn. Skopsk. Naučn. Dr. XIV 59—98 Skoplje 1954 i *Dva turska falsifi-*

kata XVI stoljeća o Kosovskom boju, Hoffilleroz zbornik (Serta Hoffilleriana), 495—512, Zagreb 1940.

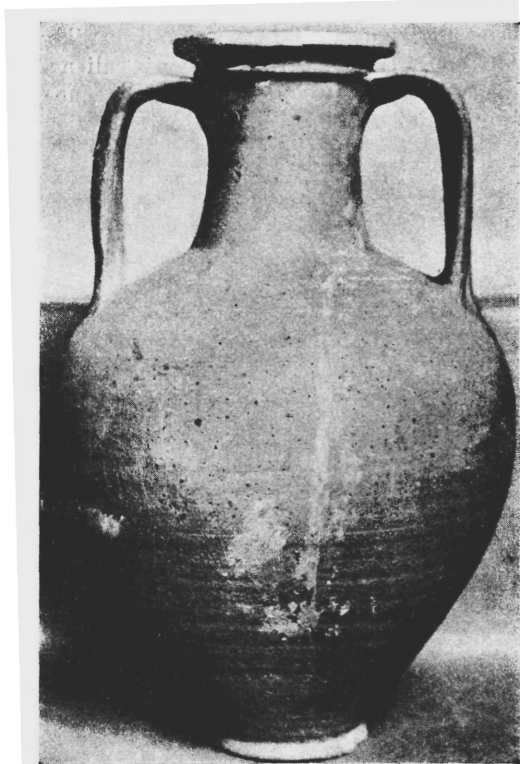
efforts pour reproduire la dite bataille dans ses moindres détails, présumait par exemple que le nom du meurtrier avait été désigné pour la première fois dans les annales historiques, déjà par un de ses contemporains, notamment par un voyageur russe nommé Ignace, qui l'année même du combat accompagna le métropolite de Moscou Pimène dans son pèlerinage à Byzance. Ignace mentionna dans son »Itinéraire« (Hoždenije) le combat de Kossovo et, d'après la présomption de Ruvarac, y aurait entre autre cité le nom du meurtrier, qu'il aurait nommé »Miloš«. Or, cette présomption est complètement erronée, n'étant basée que sur une copie récente de l'»Itinéraire« d'Ignace, où, comme il résulte d'une analyse philologique, le nom du meurtrier ne fut interpolé que plus tard par un moine serbe, Pacôme dit le Logothète. Ce dernier ayant émigré, cinquante ans après la bataille en question, du Mont Athos en Russie, s'y adonna fervemment à l'historiographie et à l'hagiographie. Dans un couvent près de Moscou il compila en 1442 un ouvrage historique sous le titre de »Chronographe« dans lequel il inséra l'»Itinéraire« d'Ignace. Il y interpola ensuite certains nouveaux détails concernant Kossovo, entre autre le nom de l'assassin du sultan, notamment »Miloš«. Pacôme introduisit dans son »Chronographe« de la même manière une autre description, encore de Kossovo, cette fois empruntée à la »Vie du despote Stefan«, écrite par Constantin le Philosophe. Là aussi il interpola le même nom du meurtrier. On dirait, que ce moine serbe avait pris à coeur de ranimer par l'exemple héroïque de son compatriote l'ardeur nationale et religieuse des Moscovites dans leur lutte pénible avec les Tartares de Kazan. Ces derniers menaçaient alors l'existence même de l'État russe. Cependant ces interpolations, concernant le meurtrier, étaient, comme nous le constatons maintenant, très brèves. Leur auteur se borna à y citer seulement le nom de l'assassin. Il a agi donc dans ce cas à l'instar de ses contemporains turcs qui, eux aussi, dans leurs plus anciennes descriptions de la bataille de Kossovo⁵⁴, sont très discrets au sujet de la personnalité de l'assassin de leur padichah.

P R I L O G
VIESTNIKU HRVATSKOGA ARHEOLOŽKOGA DRUŽTVA
NOVE SERIJE SVEZKAMA XXII/XXIII 1941/1942

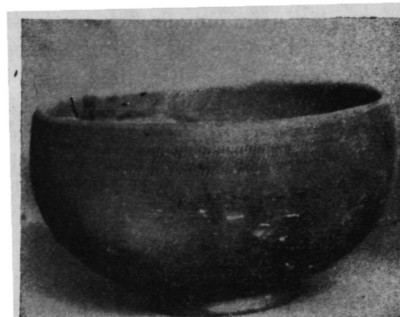
NEKOLIKO NOVIH RIMSKIH NALAZA U HRVATSKOJ

Rimsko groblje u Zagrebu na križanju Savske i Varaždinske ceste.

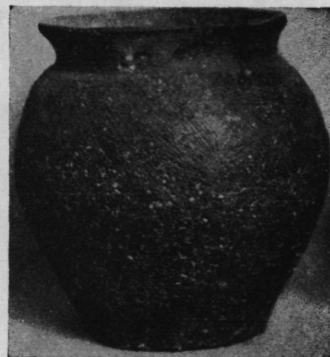
Koncem srpnja 1939. godine donio je na dar Hrvatskom državnom arheoložkom muzeju u Zagrebu gosp. ing. Mate Crnić četiri rimske glinene posude, koje su nađene na križanju Savske i Varaždinske ceste, na gradilištu ing. Cvitaša i Reichs-

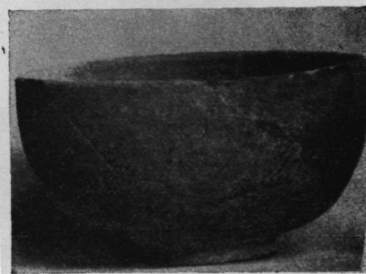
a

b

c

d

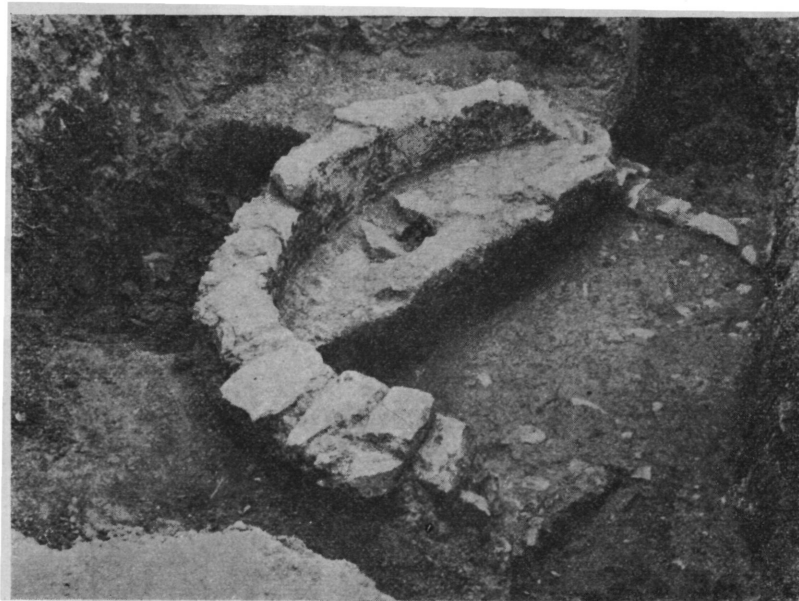
Sl. 1: Rimske zemljane posude iz groba br. 1 izkopanog u Zagrebu na križanju Savske i Varaždinske ceste.

manja, gdje su se kopali temelji za novogradnju autogaraže i mehaničke radionice. Gradnju je vodio ing. Crnić, kome imamo zahvaliti obavještenje o nalazima i neke fotografije, koje su načinjene na licu mjesta.

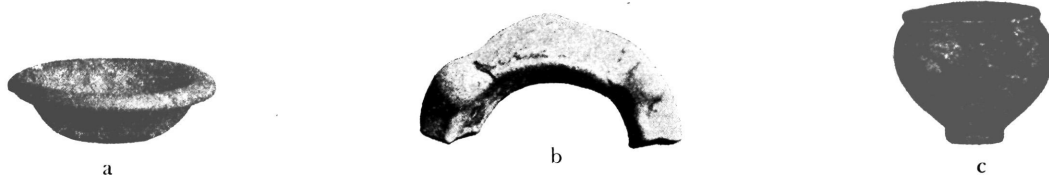
U jednoj od donesenih posuda nalazilo se je nešto ljudskih kosti. Bilo je prema tome nesumnjivo, da se radi o rimskom grobu s paljevinom. Grob se je nalazio u neznatnoj dubini izpod današnje površine zemlje. Kako međutim radnici nisu pazili kod kopanja, to je čitav grob bio razvaljen, te se više nije mogao fotografirati. Prema onome, što se je od radnika moglo naknadno saznati, oblik je groba bio vrlo jednostavan: u krugu, u kome su se nalazile posude, bili su naokolo postavljeni mali kameni blokovi. Da li je grob i odozgo bio pokriven vodoravnom kamenom pločom, to se nije moglo saznati. Posude, nađene u tom grobu, prikazuje slika 1. Najveća od tih posuda bila je amfora (sl. 1a) iz žute gline, koja se morala kasnije tek vrlo malim dijelom rekonstruirati. Visina joj iznosi 40,2 cm, promjer otvora 12,1 cm, promjer trbuha 25,5 cm, a promjer dna 9,0 cm. Obje su ručke okomito

kanelirane s dvije duboke kanelire. Posuda, u kojoj su nađene kosti, iz fine je sive gline (sl. 1b): visina joj iznosi 8,9 cm, promjer otvora 15,0 cm, a promjer dna 7,0 cm. Izpod ruba otvora teče ornamentalni pojas, koji se sastoji iz koso urezanih crtica. Treća je posuda (sl. 1c) iz grube tamnosive gline i dijelom je rekonstruirana. Visina joj iznosi 14,0 cm, promjer otvora 15,9 cm, a promjer dna 7,7 cm. Čitava je posuda, osim grla i pojasa izpod grla, ornamentirana sasvim plitkim, paralelnim kanelirama. Četvrta je posuda (sl. 1d) iz fine sive gline, visine 8,9 cm, promjera otvora 17,4 cm, a promjera dna 8,1 cm.

Nekoliko dana nakon nalaza prvog groba izvijestio je g. ing. Crnić upravu muzeja, da su kod daljnjeg kopanja temelja radnici naišli na neki zid, te je zamolio, da jedna stručna osoba iz muzeja dođe na teren. Ing. Crnić bio je toliko susretljiv, da je u svrhu odkapanja toga zida odredio dva posebna radnika. Od sadašnje površine, pa do dubine od prilike 50 cm javljalo se lomljeno kamenje, ali ne u kompaktnim masama, nego pojedinačno. Tek u dubini od 50 cm naišlo se je na zid,

Sl. 2: Rimski grob br. 2 izkopan u Zagrebu na križanju Savske i Varaždinske ceste.

Sl. 3: Zemljane posude iz rimskoga groba br. 2 izkopanog u Zagrebu na križanju Savske i Varaždinske ceste.

kojega su se konture tokom pažljivog kopanja i čišćenja sve jasnije ocrtavale. Građevina, koja se je pokazala, imala je ovalan tlocrt (sl. 2). Oko ovalnog prostora tekao je unaokolo zid od lomljenog kamena, spojenog mortom. Taj je zid bio mjestimice sačuvan do visine od 60 cm. Na taj se zid nije naišlo jedino u sjevernom odsječku građevine. Zid je imao debljinu od 20–24 cm. U južnom odsječku građevine nalazio se je unutar zida banket visine 25 cm, a najveće širine do 18 cm. Građen je s mnogo morta i nešto lomljenog kamena. U sredini banketa nalazilo se je udubljenje. Pod građevine raden je bio izključivo iz morta, koji je bio gdjegdje pomiješan lomljenim kamenom. Duži je promjer građevine iznosio 240 cm, a kraći se je promjer mogao mjeriti tek na dužini od 140 cm. Na banketu je nađena u komadima mala posudica, zatim dva fragmenta jedne firma-lampice, devet sitnih fragmenta crvenkaste keramike, jedan fragmenat fine sivkaste posudice (danas rekonstruirane) i jedna kost. Jedan fragmenat firma-lampice pokazuje sl. 5b, a malu posudicu iz žutkaste gline sl. 5a: visina posudice, dijelom rekonstruirane, iznosi 5.6 cm, a promjer otvora 9.0 cm. Druga posudica iz

tog groba, također rekonstruirana, napravljena je iz fine, tamno-sive gline: visina joj je 7.5 cm, promjer otvora 7.5 cm, promjer trbuha 8.9 cm, a promjer dna 5.2 cm (sl. 5c).

Koncem iste godine donio je na poklon ing. Crnić još nešto nalaza s istog mjesta, no ti su se našli — po njegovoj izjavi — razasuti po terenu, a ne kao dosadašnji u grobu. Međutim, čini se, da i ti nalazi moraju potjecati iz groba s paljevinom, budući da je tu nađeno i nešto kosti, na kojima se mogu razabrati tragovi paljevine. Tu je nađena u fragmentima jedna posuda, koja je danas rekonstruirana (sl. 4a): glina je siva, dok su joj dimenzije slijedeće: visina 11.4 cm, promjer otvora 20.4 cm, a promjer dna 8.7 cm. Nađeno je tu još dno jedne posude, također iz sive gline, fragmenti crvenkasto-žute glinene posude s debelim stienkama, rimski željezni ključ (sl. 4b), rimska brončana fibula (sl. 4d) i jedna mala brončana aplikacija (sl. 4c).

Vremenski je teže odrediti ove grobove. Firma-lampice, od kojih su se dva fragmenta našla u našem zidanom grobu, javljaju se u Panoniji tamo od konca 1. v., pa do polovice 4. v. Jedino bi točniji vremen-

Sl. 4: Predmeti iz rimskih grobova izkopani u Zagrebu na križanju Savske i Varaždinske ceste

ski podatak mogla pružiti fibulica, dakako, uz pretpostavku, da i ona pripada grobu iz istog vremena, kao što su i ona druga dva. Fibule tog oblika redovito se datiraju pod konac 2. ili početak 3. vijeka.

Mithrasov relief iz okolice
Pregrade.

Mjeseca ožujka 1941. javile su zagrebačke novine, da se je u okolici Pregrade našao jedan rimski spomenik s nadpisom, te da se nalazi kod ondašnjeg knjižara, gosp. Milana Hustića.

Taj spomenik, koji prikazuje sl. 5., nađen je sjeveroistočno od Pregrade, baš na granici između Plemenščine gornje i Plemenščine donje, ali još na teritoriju Plemenščine donje. Našao ga je seljak Martin Gorupić iz Plemenščine gornje kbr. 4 nekako oko 10. ožujka 1941. u svom vinogradu na mjestu, koje se zove gromlja. Spomenik je od tog seljaka prekopio pregradski knjižar g. Hustić, a od njega Hrvatski državni arheološki muzej. Nađen je u dubini od oko 30 cm. Čudno je, da osim tog spomenika nije nađeno ništa drugo ni na tom mjestu, ni u bližoj okolici, kad već

samo ime mjesta (gromlja = gromila = tumulus) upućuje na to, da bi se tu ili u okolici moglo naći i drugih nalaza. Svakako, na onom mjestu, gdje je spomenik nađen, nije po mom mišljenju mogao prvotno stajati, jer se taj vinograd nalazi na vrlo strmoj kosi. Spomenik je možda nekad stajao na zaravanku iznad vinograda Gromlja. Ali ni tu se nije moglo naći nikakvih rimskih tragova ni ostataka. Tome je možda razlogom, što se ovdje nikad ne kopa jako duboko. Izpod samog mjesta nalaza teče potok, koji se kod dvorca Bežanec izliva u potok Kosteljinu: lijevo i desno od tog potoka vidio sam ostatke zidina (nekad se to mjesto i zvalo Zidine), za koje ali mislim, da su sredovječne. A to, čini se, potvrđuje i pučka tradicija, koja pripovijeda, da je tu nekada stanovao neki grof.

Taj nađeni relief s prikazom Mithrasa tauroktonosa izklesan je na mramornoj ploči visine 43.5 cm, širine 51.5 cm, a debljine 6.8 cm. U ediculi s polukružnim zabatom — koji zapravo nije ništa drugo nego stilizirana špilja — vidimo uobičajeni prikaz Mitre, kako ubija bika. Mithras, s frigijskom kapom i plaštem, koji vijori, a vezan

Sl. 5: Mithras ubija bika. Relief nađen u Dolnjoj Plemenščini kod Pregrade

je fibulom na desnom ramenu, kleči na biku; ljevicom ga je uhvatio za njušku, a u desnici drži nož, koji tura biku u rebra. Lijevo i desno po jedan dadophoros, oba s uzdignutim bakljama. Izpod bika pas i zmija. U gornjim uglovima reliefa lievo poprsje Lune, a desno poprsje Sola. Uz poprsje Lune iznad zabata lik gavrana. Relief je dosta dobro sačuvan. Lievi gornji ugao okrhan je malo prigodom kopanja, a uništeni su dieľovi ruku i baklje lievog, te glava desnog bakljonoše. Izradba reliefa je dosta loša i primitivna.

Nadpis izpod reliefa glasi:

I · D · O · VAL · MARCELI
ANVS · EX VOTO · I · L · P

t. j. I(nvicto) D(eo) O(mnipotenti) Val(erius) Marcellianus ex voto I(nvicto) I(ibens) p(osit).

Kult Mithrasov dokazan je u Hrvatskoj na više mjesta. Mithreji su nađeni ili se barem zna za nje po nadpisima u Sisku (CIL III. 3958, 3959, 3960, 3977, 10481, odnosno Brunšmid, Kameni spomenici br. 120, 121, 122, 239), Senju-Senia (CIL III. 3095), Sincu kod Otočca (KS 124), Vratniku kod Otočca (CIL III. 13285, KS 237), na Vitlu kod Prozora-Arupium (CIL III. 15085, KS 261, Vjesnik V. 1901. p. 110 ss), Golubiću-Raetinium (CIL III. 10054, KS 125) i u Konjicu (GMBH XXVI. 1914. p. 194 ss), te u Cavtatu-Epidaurum (Archaeologia XLVIII. 1884. p. 19 ss).

Mitrinih spomenika, reljefa ili ara, nađeno je osim u Pregradi u Topuskom (CIL III. 10830, KS 238), Čakovcu kod Josipdola (CIL III. 3020), Rabu-Arba (CIL III. 10120), Zadru-Iader (Arch. epig. Mitt. aus Oe.-U., IX. 1885. p. 51.), Braču-Brattia (CIL III. 3095), Solinu-Salonae (CIL III. 8677, 8678, 8679, 8686, 8696?, 1955., GMBH IX. 1896. p. 50.), Vidu kod Metkovića-Narona (CIL III. 1788, 8432), Lisičićima, kotar Konjic (GMBH VI. 1894. p. 346.), Milima kod Jajca (GMBH XXVI. 1914. p. 197.), Potocima kod Mostara (GMBH VI. 1914. p. 194.), Plevlju (GMBH VI. 1894. p. 346.), Nefertari (GMBH VI. 1894. p. 585.), zatim u Dalju-Teutoburgium (KS 742), Petrovaradinu-Cusum (CIL III. 5260) i Crkvinu kod Vrljke (CIL III. 15201).

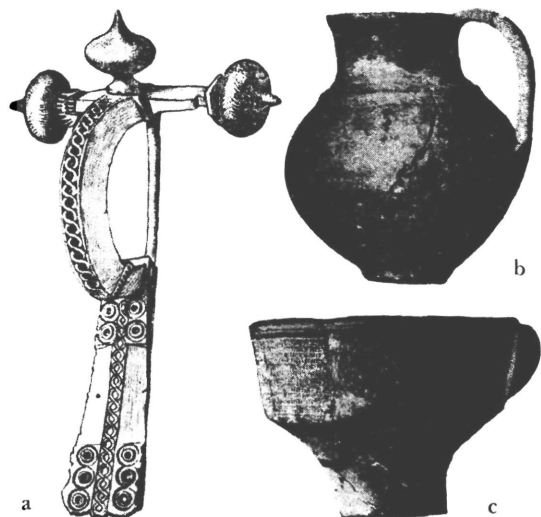
Mithrasov relief iz okolice Pregrade, koji se epigrafski može datirati u 4. viek, stoji ovdje posve osamljen. Vjerojatno je pri-

padao krugu Mitrinih poštivatelja, kojemu je središte bilo u Ptuju.

Rimsko groblje u Botincu kod Zagreba.

Dne 15. kolovoza 1941. upozorio je naš muzej gosp. Marko Mohaček, da je na posjedu gospodarske pokusne i kontrolne postaje, a na pokusnom polju Botinec, južno od željezničke postaje Remetinec kraj Zagreba, nađeno rimskih grobova. Dan nakon toga već se nije moglo vidjeti tih grobova, budući da su već bili prekopani. O obliku i položaju tih grobova može se prema tome izvijestiti samo po pričanju radnika, koji su odkopavali grobove, i upravitelja pokusnog polja Botinec, gosp. ing. Balošića.

Kopajući gnojište uz nove svinjske kotceve (izkopana rupa služila je ujedno i za vadenje pjeska, koji se na ovom mjestu javlja dosta duboko, dok ga se na drugim mjestima nalazi već u dubljini od 1.0 do 1.2 metra), naiđoše radnici u dubini odprilike od 75 cm na ljudske kosti. Misleći, da su kosti životinja, izbacili ih zajedno s ostalom zemljom. Tek kad naiđoše na ljudsku čeljust, počeo opreznije kopati. Kosti su već bile dosta trule tako, da ih se od oba kostura sačuvalo tek vrlo malo.

Sl. 6: Predmeti iz rimskih grobova izkopanih u Botincu kraj Zagreba.

Oba su kostura ležala okrenuta glavom prema jugoistoku, a nogama prema sjeverozapadu, u istoj razini, udaljeni jedan od drugoga po prilici 1.5 metra. Jedan je kostur imao na glavi mali kamen, a uz glavu glinenu posudu, dočim je na lijevoj ruci imao tri brončane narukvice. Drugi je kostur imao sličan kamen, samo na prsnom košu. Negdje u blizini vrata nađena je rimska fibula, a uz lijevi se je bok nalazila opet jedna posuda. Fibula (sl. 6a) pripada vrsti t. zv. Armbrust-Charnier-Fibel (Tischler), koja se može datirati u drugu polovinu 3. ili u 4. v. Vrč, koji je bio položen uz prvi kostur (sl. 6b), sačuvan nam je tek fragmentarno, a danas je rekonstruiran. Sačuvana visina, zajedno s ručkom, iznosi 15.1 cm. Posuda je iz sive gline, neornamentirana, tek izpod vrata posude teče unaokolo izpupčeni pojas. Na ručki se nalazi okomita kanelira. Posuda, koja je stajala uz drugi kostur (sl. 6c), sačuvana je također samo u fragmentima: to je kupa iz

crvenkaste gline, visine 10.2 cm. Ona je djelomice ornamentirana: izpod ruba otvora teku unaokolo četiri paralelne udubljene linije, a izpod ovih imamo u nekoliko pojasa utisnute ornamente, koji se sastoje od kratkih, okomitih udubljenja. Ručka ima okomito dvije kanelire. Kupa je nekad bila presvučena glazurom. Od triju narukvica, koje su nađene na ruci prvoga kostura, jedna je bila odmah na licu mjesta nepažnjom uništena, a druge dvije se nalaze u fragmentima kod dvojice radnika, koji su obećali, da će ih doneti u muzej, ali toga ni do danas nisu učinili.

Za datiranje groba služi nam jedino ona fibula, koja pada u drugu polovinu 3. ili u 4. vijek. Kako su se u neposrednoj blizini ovog nalazišta već prije nalazili grobovi s paljevinom i kosturima, a koji se mogu po novcima, nađenim u njima, datirati u 4. v., (vidi Klemenc, Blatt Zagreb, s. v. Čehi), to sam sklon, da i ovaj botinečki grob datiran u 4. viek.

ZUSAMMENFASSUNG. Einige neue römische Funde in Kroatien. Vf. behandelt einige neue Zufallsfunde in Kroatien u. zw.:

1. *Ein römisches Urnengrabfeld in Zagreb an der Kreuzung der Save- und Warasdinerstraße.* Ende Juli 1959 wurden an dieser Stelle bei Erdarbeiten für den Bau einer Autogarage und mechanischen Werkstätte einige Urnengräber aus römischer Zeit aufgedeckt. Die Funde aus Grab 1 sind auf Abb. 1 abgebildet, die Reste des Grabes 2 gibt Abb. 2, diesen spärlichen Inhalt Abb. 3. Zerstreute Funde aus früher ausgegraben und nicht beachteten Gräbern gibt Abb. 4. Vf. datiert das Grabfeld ans Ende des 2. nachchristl. Jahrhunderts.

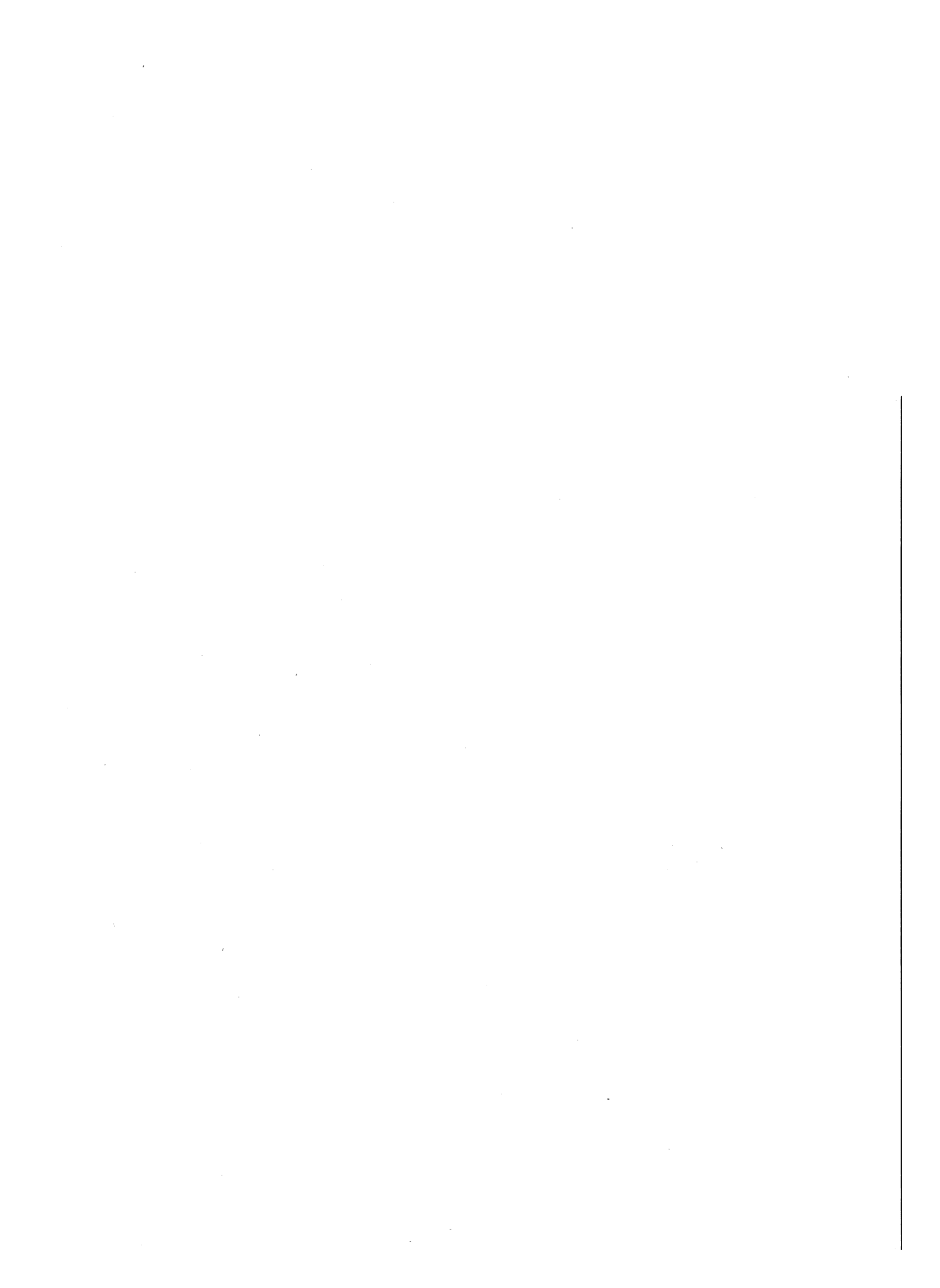
2. *Marmorplatte mit der Darstellung der Stiertödtung aus der Umgebung von Pregrada.* Der Fund stammt aus dem Jahre 1941 und wurde für das Archäologische Staatsmuseum in Zagreb angeschafft. Vf.

suchte die Fundstelle nach Resten eines Mitthräums ab, fand aber keine Anhaltspunkte. Er hält das Relief für spätrömisch und glaubt, daß der Weihende der Gemeinde der Mithrasverehrer im nahen Poetovio angehörte.

3. *Ein römisches Reihengrabfeld in Botinec bei Zagreb.* Im August 1941 wurden bei Erdarbeiten auf der landwirtschaftlichen Versuchsstation Botinec bei Zagreb, südl. der Eisenbahnstation Remetinec Skeletgräber aufgedeckt, die sich nach den Beigaben als römisch erwiesen. Als man davon im Museum Nachricht erhielt, begab sich Vf. sofort an die Fundstelle, konnte aber nur wenige Fundstücke retten, nach denen (Abb. 6) er das Grabfeld an das Ende des 3. oder ins 4. Jhd. datiert. Der Friedhof war aber sicher durch längere Zeit in Gebrauch, denn es wurden an dieser Stelle schon früher Urnen- und Skeletgräber ausgegraben.

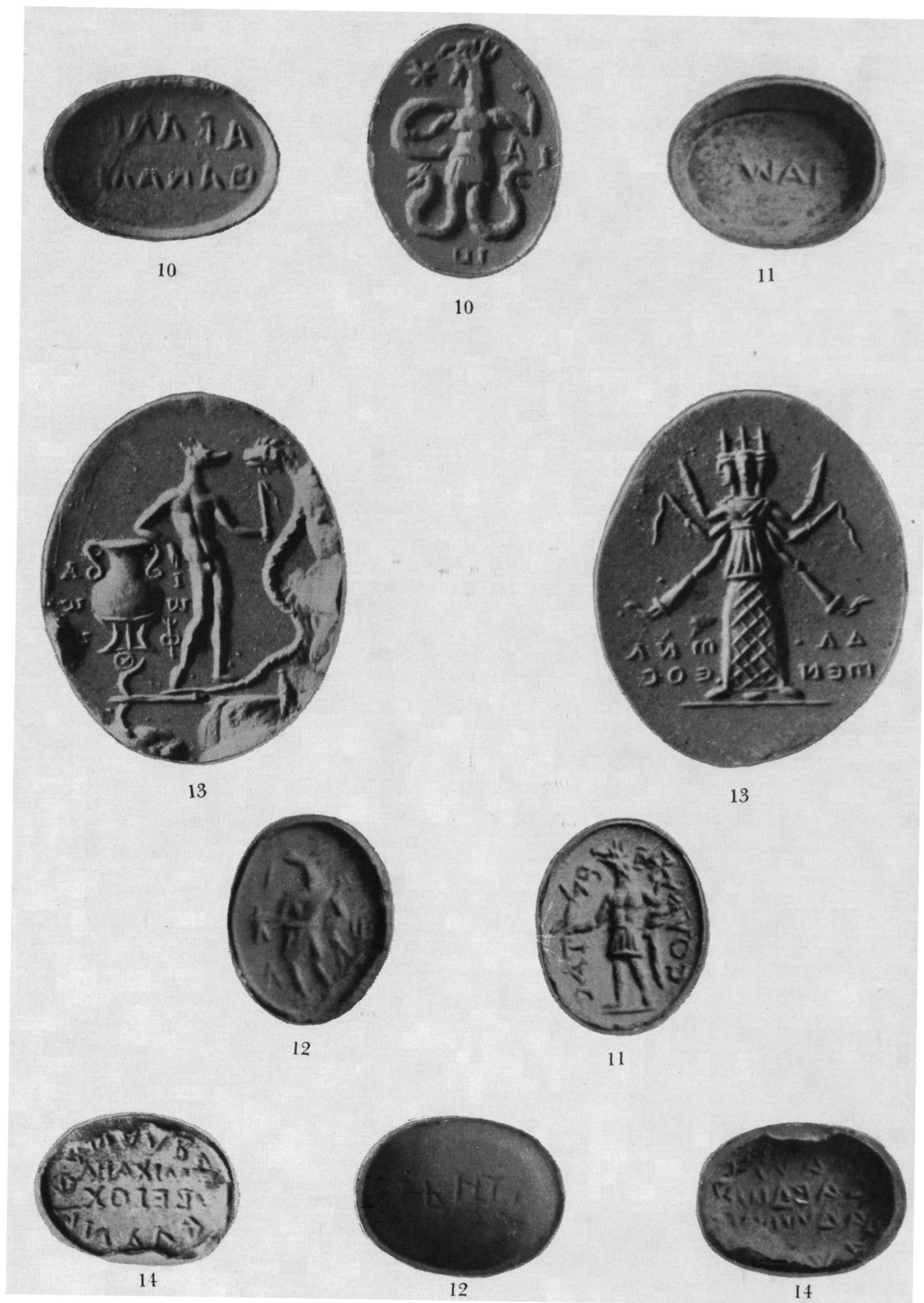
Z A G R E B

MIRKO ŠEPER

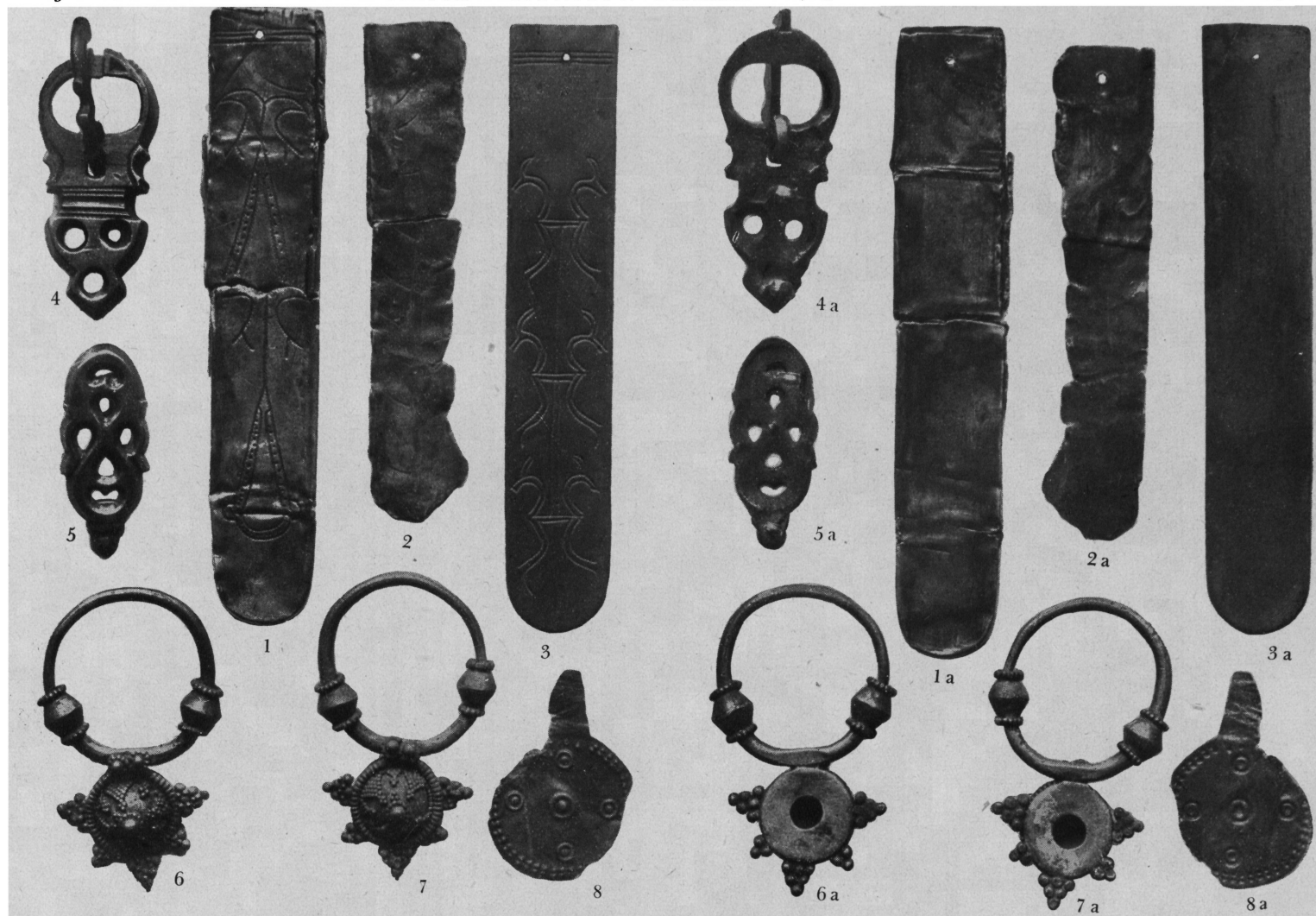

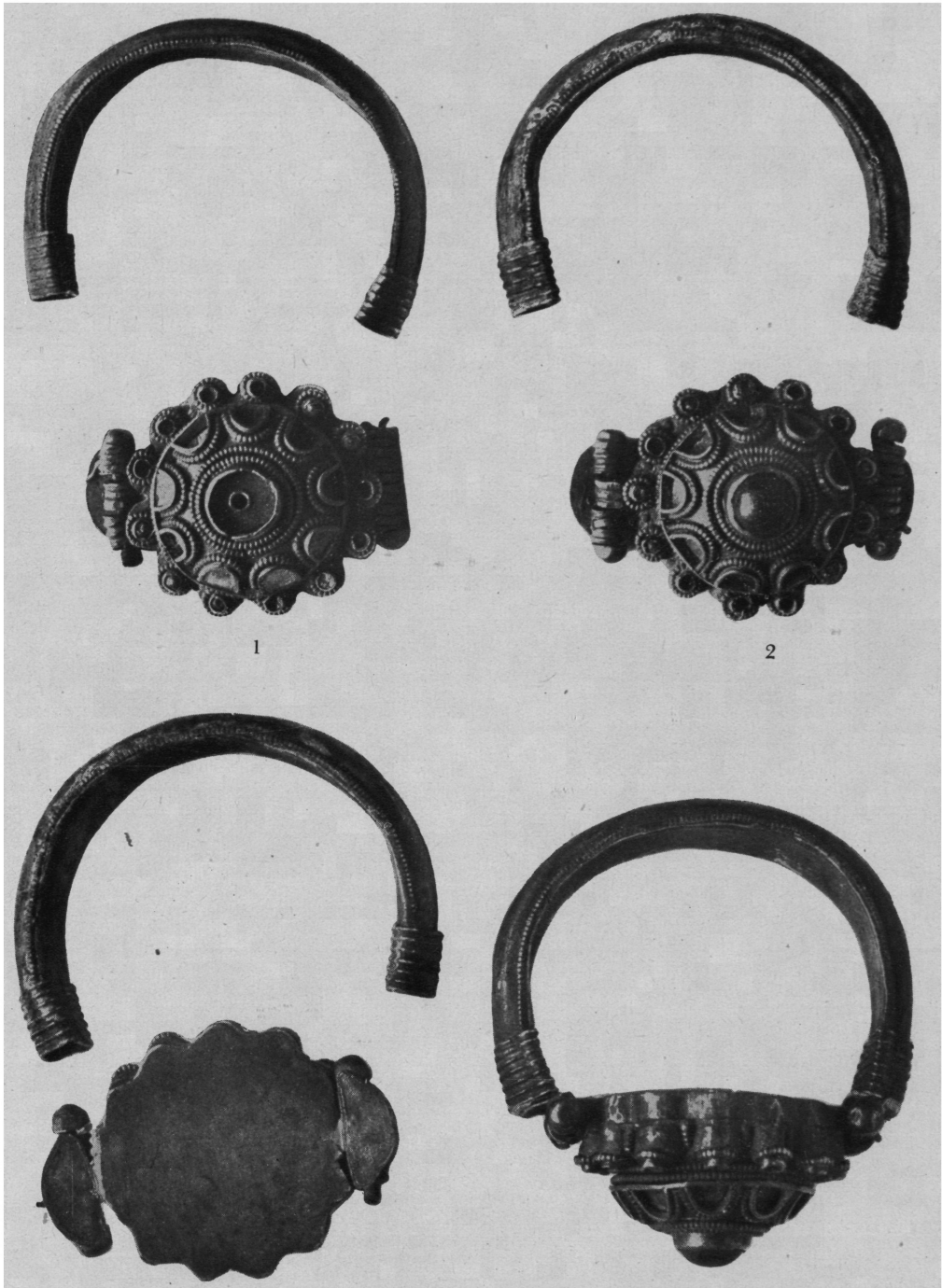
Mirko Šeper, Antikne geme-amuleti

Mirko Šeper, Antikne geme-amuleti

Nándor Fettich: Der Fund von Čadavica

1a

2a

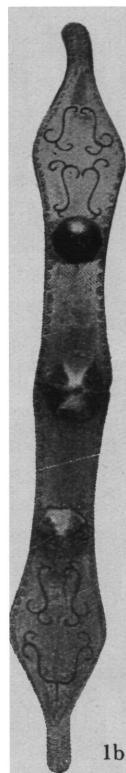
Nándor Fettich: Der Fund von Čadavica

1

1 a

1 b

Nándor Fettich: Der Fund von Čadavica

